

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ARCZKÉPEK

AZ UJABBKORI FRANCZIA TÁRSADALOMBÓL.

IRTA

SAINTE-BEUVE.

BUDAPEST.

1888.

EGYETEMI KÖNYVTÁR

Z 243993

L. n. 1257/98.

ARCZKÉPEK

A FRANCZIA UJABKORI TÁRSADALOMBÓL.

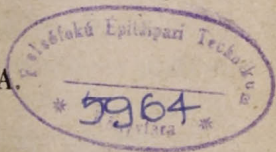
IRTA

SAINTE-BEUVE.

FRANCZIÁBÓL FORDITOTTA, JEGYZETEKKEK ÉS BEVEZETÉSEK

ELLÁTTA

WOHL JÁNKA.

BUDAPEST, 1888.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Aláírási felhívás

A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.

Ötödik cyclus. 1887—1889.

A Magyar Tudományos Akadémia *könyvkiadó vállalatában* oly eredeti és fordított munkákat bocsát közre, melyeknek megválasztásában irodalmunk legszembetűnőbb hiányainak betöltése és a művelt közönség szellemi szükségleteinek kielégítése a fő szempontok.

A cél, melyet e *vállalat* megalapítása alkalmával maga elé tűzött, nemzeti jelentőségű. A mi culturalis viszonyaink között feladatának ismeri a tudománynak nemcsak szakszerű művelését, hanem terjesztését is. Megfelelően ama folytonos és általános érdeklődésnek, melylyel a nemzet kíséri, munkásságának legalább egy részével minél közvetlenebbül s minél általánosabban törekszik összeköttetésbe jutni vele. Nemcsak gyarapítani kívánja szellemi kincses-házát, hanem a szónak igazi értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt.

Munkásságának ezt az oldalát főleg a *könyvkiadó vállalat* képviseli, melynek céljául a tudományos ismeretek terjesztése s a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzése tűzetett. Keretébe a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékei, s a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek utaltattak.

A vállalat eddigi sikeréből az Akadémia azt az örömdetes és biztató meggyőződést merithette, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált. Ebben a meggyőződésben indítja meg új, immár ötödik cyclusát, s értesíti a közönséget *programjáról*. Az említett általános szempontokon kívül, főleg a történelmi és irodalmi sorozatba fölveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy az eddig kiadott művekhez az újak, tárgyakra nézve, folytatva vagy kiegészítve csatlakozzanak.

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított tervrajza a következő:

Első sorozat. Történelem.

SEBESTYÉN GYULA: *Ausztria története.* (Eredeti.) Első kötet. (Őskor, Római hódoltság, Népvándorlás, Karolingok, Babenbergek, Az első Habsburgok.)

MAC-CARTHY JUSTUS: *Anglia története korunkban.* Fordítja Szász Béla. Harmadik kötet.

RANKE LEOPOLD: *A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.* Fordítja Lehr Albert. Második és harmadik kötet.

RATZEL FRIGYES: *A föld és az ember.* (Anthropogeographia.) Fordítja Simonyi Jenő. Egy kötet.

SOREL: Európa és a francia forradalom. Fordítja Szathmáry György. Egy kötet.

THIERRY AMADÉ: Elbeszélések a római történetből. Fordítja Öreg János.

A következő két kötet:

1. **Szent Jeromos: A keresztyén társadalom nyugaton.** Egy kötet.

2. **Aranyszájú szent János és Eudoxia császárné: A keresztyén társadalom keleten.** Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

BEÖTHY ZSOLT: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. (Eredeti.) Második kötet. A Kisfaludy Társaság-nál jutalmat nyert pályamunka.

HEINRICH GUSZTÁV: A német irodalom története. (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

SIMONYI ZSIGMOND: A magyar nyelv eredete, története és jelen állapota. (Eredeti.) Egy kötet.

SAINTE-BEUVE KÁROLY ÁGOSTON: Irodalmi és történelmi arcképek. Egy kötet.

VILLEMAIN FERENCZ: Pindar. (Az ó- és középkori lyrai költészet története.) Fordítja Csiky Gergely. Egy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

CONCHA GYÖZŐ. Újkori alkotmányok. (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

MEDVECZKY FRIGYES: Társadalmi elméletek és eszmények. Történeti és kritikai adalékok. (Eredeti.) Egy kötet.

BERRYER PÉTER ANTAL: Válogatott törvényszéki beszédei. Ismerteti és fordítja Tóth Lőrincz.

LEROY-BEAULIEU: A collectivismus. (A socialis elméletek jelen állása.) Bevezeti Kautz Gyula.

TAINE HYPOLIT ADOLF: A jelenkori Franciaország alakulása. A Forradalom új kötete.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolczvan iv*, a másodikból *hatvan iv*, harmadikból *ötven-hatvan iv*, angol díszkötésben, fog 20—30 ives kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára négy, a második és harmadiké három-három forint. Ezenkívül az angol vászonkötésért köteletként 40 krajczár fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláírási ára előre bérmentve küldendő, így czim alatt: *Hornýánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése Budapest, az Akadémia épületében.*

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl minden esztendő november havában küldetik szét, esetleg már tavasszal.

ARCZKÉPEK

AZ UJABBKORI FRANCZIA TÁRSADALOMBÓL.

3

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte; mutatványt is kívánván — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos birálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítók-ról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága

Budapesti Állami
felső (építő) ipariskola
ifjúsági könyvtára

Szakleltár sz.

Csoport

Tétel

TX.

C.

40.

ELŐSZÓ.

E könyv létesülését az Akadémia feledhetetlen elnökének, Trefort Ágostonnak köszöni.

1887. tavaszán beszéltem vele először Saint-Beuve-ről, a szellemes és mély felfogású francia íróról, kinek munkái, végső éveiben, kedvencz olvasmányául szolgáltak. Szellemét vonzotta St.-Beuve finom analyse, a plasztikai tökély melylyel irodalmi arczképeit az olvasó elé állítja, és azon módszer melylyel kritikai műveiben itélni igyekszik, hogy igazságos lehessen.

Különösen nagyra becsülte St.-Beuve kisebb dolgozatait, a »Causeries du Lundi« és »Portraits littéraires« czim alatt összegyűjtött essay-eket, arczképeket, melyekben az író sajátos tehetsége sokkal fényesebben nyilvánul, mint akár költeményeiben, akár regényeiben. Hisz azokban rejlik legfőbb érdeme is. St.-Beuve a modern francia essay-írók és

unitészek őse. Tőle származnak le Lemaitre, Bourget és még néhányan, kik, ha az övéitől eltérő elveket vallanak is, mégis sokban követik az ő eljárását s nem tagadhatják meg tőle az úttörők, az újítók babérját.

St.-Beuve kritikai és irodalomtörténeti művei fokozatosan tükrözik vissza a francia irodalom és a vele szoros kapcsolatban lévő francia társasélet különböző fejlődési korszakait. Ha egy író-t jellemez, ha annak életleírását adja, egyszersmind azt a kort és azt a kört is híven tárja szemeink elé, a melyben élt; azon befolyásokat is bonczolja, elemezi, melyek fejlődésére nézve fontossággal bírtak. Ez különbözteti meg oly előnyösen elődjeitől, ez teszi őt a forma és a styl konservatív színezete dacára, oly tökéletesen modernné.

S Trefort tán ezért is szerette őt oly nagyon. Fentemlített eszmecserénk alkalmával, nem egyszer tért vissza arra, hogy St.-Beuve művei nem csupán irodalmi, de társadalmi igazságokban is bővelkednek, s hogy sokat, nagyon sokat tanulhatnánk tőle.

Ezek után nem igen lepett meg, midőn a mult őszi azon megtisztelő felszólítást intézte hozzám: fordítanék le valamit St.-Beuve munkáiból az Akadémia könyvkiadó vállalata számára. Örömmel fogadtam el ajánlatát. Együtt kutattuk át a nagy műkritikus és essayíró kisebb dolgozatainak 22

kötetét, de csakhamar észrevettük, hogy határozott tervezet nélkül nem lehet belőlök kerekded munkát összeállítani.

Ekkor eszembe jutott első társalgásunk St.-Beuve fölött, s azonnal készen volt fordításom első kötetének terve.

A »Causeries du Lundi«-ből összeválogattam tizenöt női arcképet, legtöbb súlyt fektetve azokra a nőkre, kik életbevágó, hatalmas befolyást gyakoroltak Franciaország társadalmi életére. E mes-teri essay-kból kivonhatja fejlődő társadalmunk is a maga számára a következtetést és tanulságot.

Tervemet még bemutatthattam a boldogútnak, de a kész könyvet már nem láthatja, s e könyv ez által mintha csonkának, befejezetlennek tünnék föl előttem. Mert hiszen ő kezdeményezte és a fordításnál mindig előttem lebegett eszményi gondolkozása, reformátori tüze, az az ékesszólás, melylyel egy közös agg barátnőnk salonjában oly gyakorta beszélt Magyarország jövőjéről. Egy nemes optimista rajongásával ecsetelte a jövő magyar társadalmat, bár a kulturális fejlődés minden tényezőjére kiterjedő figyelmét el nem kerülte a sok hiány és félszegség, mely épen társadalmi életünk terén válik érezhetővé. Hogy ezekben nőinknek is nagy részők van, azt gyakran hangoztatta előttem, hozzátéve, hogy nőink nem töltik be társadalmi éle-

tünkben azt az egész szerepkört, mely őket joggal megilletné.

Tagadhatatlan, hogy a nőnevelést illetőleg aránylag rövid idő alatt rendkívüli haladással dicsekedhetünk, s hogy a női keresetforrások száma nálunk is napról napra szaporodik. Vannak művésznőink, költőnőink, hirlapirónőink, igazgatónőink, tanító-nőink, táviró-nőink, postamesternőink, iparos-nőink csak úgy mint más országoknak, melyeknek civilizációja jóval régibb mint a miénk. S ezekhez csatlakoznak a gazdag, a főrangú nők, kik idejük feleslegét a jótékonyásnak szentelik, és egyletek és társulatok szervezése, s azoknak javára eszközölt mulatságok és előadások rendezése által rójják le adójokat a társadalomnak.

De a minek jelenleg hijával vagyunk, az nehány kiváló nő, ki társadalmi központokat tudna létesíteni, ki salonjának semleges talaján, a legkülönbözőbb elemeket összegyűjtve, a szellemi érintkezés és surlódás ama felvillanyozó légkörét tudná létrehozni, mely megbecsülhetetlen szellemi vívmányoknak kútforrása.

Ez a hiány annál feltűnőbb, miután azelőtt voltak olyan nőink, kik megközelítették a régi francia salonok hírneves hölgyeit. *Gróf Brunswick Teréz* sokféle érdemei mellett, azzal a tulajdonsággal is bírt, hogy még aggkorában is vonzóerőt

tudott gyakorolni szellemes és kiváló emberekre: *gróf Teleki Blanka*, e szabadelvű, nagyeszű nő, kereste a minden rangbeli művelt emberek társaságát. Ő tudvalevőleg Maintenon asszonyhoz hasonlóan, nevelőintézetet is alapított nemes és főrangú kisasszonyok számára, s ha a forradalom véget nem vet törekvéseinek, ez intézetet bizonyára sok olyan fiatal leány hagyta volna el, ki a grófné példáját követve, át lett volna hatva társadalmi feladatának egész fontosságától; *Bezerédj Istvánné*, addig, míg csak az aggkor meg nem törte, igen érdekes, bár szűkkörű salont tartott. Vasárnapi ebédjein összegyűltek irodalmunk jelesei és egyes akademikusok, csak úgy, mint egykor Párisban Geoffrin asszonyánál. El nem szabad felednünk *Bohus Szögyény Antoniát* sem, a magyar »ancien régime« tán legutolsó még élő kiválóbb hölgyét. Bohusnénál az ötvenes-hetvenes években megfordult az egész főrangú világ s a mellett a ház legmeghittebb látogatói közé számos neves író, tudós és államférfiú tartozott. Sőt nem csak estélyein, de szűkebb körű fogadó estéin is, a társadalom különböző osztályaiból gyűltek össze a vendégek, jól találván magokat e magyaros kedélyességtől áthatott előkelő háznál.

Hölgyeink mostanában ez irányban nem fejtenek ki sem érdeklődést, sem tevékenységet. Pedig tán sehol sincs nagyobb szükség szellemi közpon-

tokra, mint fejlődő társadalmunkban, tán sehol sem érezni égetőbb hiányát az olyan nőknek, kikre rá lehetne mondani azt, a mit St.-Beuve Geoffrin aszszonyra mondott: »Elle avait le génie civilisateur!« St.-Beuve ezzel a kifejezéssel legtisztábban jellemezte a nemesebb értelemben vett salon befolyását a társadalomra. Oly fontos, messzeható befolyás ez, hogy az a nő, ki hosszabb időn át egy magasabb színvonalon álló, válogatott kört tud maga köré gyűjteni, hol a finom modor által mérsékelt eszmecsere könnyíti, tágítja és csiszolja a szellemeket, szép és biztos helyet vív ki magának hazája művelődéstörténetében.

A feladat nehéz. Nehéz pedig nem külső akadályoknál fogva, melyeket le lehet győzni, de azért, mert olyan tulajdonságokat kíván meg az illetőkben, melyekkel születni kell, vagy melyek legalább is csak türelmes önmívelés által sajátíthatók el. Hisz salon alatt nem azt a vigadó vagy unatkozó, tánczoló, vacsoráló, semmiségeket csevegő tömeget értjük, mely estélyi díszben gyűl össze azoknál, kik »házat visznek,« sem egyes cliquek meddő összejöveteleit ebédeken, öt órai teákon, »jour fix«-eken. Semmi sem könnyebb, mint ilyen »salonnal« bírni. Ennek szervezéséhez nem kell egyéb, mint bizonyos társadalmi állás, vagyon és kellemes összeköttetések.

A nemesebb értelemben vett »salon« egy előkelő, kedélyes, társadalmi előítéleteken fölül emelkedő ház, mely minden előleges meghívás, minden készülődés nélkül egyes válogatott embereknek pár órai elvétett csevegésre is nyitva áll, s hol egy tapintatos, szeretetreméltó, fogékony nő vezeti a társalgás fonalát.

Az ilyen ház nem veszítette el vonzóerejét még a »modern férfiú«-ra sem, kit azzal vádolnak, hogy a klubb miatt megfélemledik a salonról, s elhanyagolja a nőtársaságot. Merem állítani, hogy a mai férfiak, ép úgy, mint egykor a »régi gárda«, gyönyörűséggel töltenek el néhány órát szellemes, meghitt társalgással oly salonban, mely nem csupán a nagyvilági felületesség talaja, olyan nő mellett, ki élénk rokonszenvet árul el látogatójának érdekei, törekvései, céljai iránt, kinek társalgásában tágabb, kicsinyességeken túlemelkedő szellemet fedez föl, mely felöleli amaz általános, komoly kérdéseket is, melyek minden intelligens férfit többé-kevésbbé foglalkoztatnak. Ehhez a nő részéről nem kívántatik kiváló ész, alapos tanultság, csak finom érzék és fogékonyság, sőt ez utóbbiak nélkül az előbbiek határozott hátránynak bizonyulnak.

Tény, hogy a férfiak inkább kerülik mint keresik a szellemeseknek, tanultaknak elismert asz-

szonyokat. Sokat élczeltek már e jelenség fölött, sőt komolyan is találgatták okát, azt állítván például, hogy a férfiak hiúsága szenved az említett nők fölénye által, a mit nem szeretnek elismerni.

Pedig nem is kell az okot oly messze keresni. A természet örök törvénye folytán, a férfi a nőhöz azért vonzódik, a mi benne az ő természetével ellentétes, s az általa került nők szellemében, bizonyára nincs könnyedség, báj, vonzó kellem, igazi nőieség, az, a mire Voltaire célzott, midőn Madame d'Épinay-ról beszélve, felkiáltott: *Oh ma philosophe! C'est un aigle dans une cage de gaze!* »Egy sas, gaze-kalitkában!« Azaz egy magasröptű, erős, férfias szellem a gráckiák mezében, a nőies kedveség, az élénk rokonszenv bájával mérsékelve, mintegy elfátyolozva.

Ez az utóbbi vonás képezi a társalgás fővonzerejét, mert egy igen nemes tulajdonságot — az önzéstelenségnek bizonyos fokát követeli. Azok, kiknek körében saját »én«-jük a központ, képtelenek ezt a rokonszenvet tartósan és egész közvetlenségében kifejezni. Így a tetszeni vágyó, felületes asszonyok, kiknek legfőbb céljuk a hódítás, nem igen teremthetnek salont, sem az olyan művésznők és író nők, kiknél a nő természetes hiúságát mintegy megtoldja a nyugtalan, kicsinyes nagyravágás. Az olyan nő, ki mindig csak önmagáról beszél és szín-

padi vagy irodalmi sikereiről áradozik, ép oly unalmas és fárasztó, mint akár a szép asszony, a divatbáb, ki környezete ajkairól lesi a bókokat.

St.-Beuve Mademoiselle de Lespinasseban festi a társalgás művészetének eszményképét. E szegény, nem szép, nem magas születésű, idős leányban, kinek salonja a legfényesebbek közé tartozott egy oly korban, melynek számos fényes salonja volt: »Mdlle de Lespinasse nagy művészte,« mondja St.-Beuve, »és sikerének egyik titka abban rejlett, hogy mások szellemét tudta érvényre juttatni és a magáét elfelejtetni. Társalgása soha sem szárnyalta túl azoknak eszmekörét a kikkel beszélt, de nem is sülyedt annak színvonala alá; aránynyal, mértékkel, biztossággal bírt. Oly jól tükrözte vissza mások benyomásait, és oly szembetünően érezte szellemök hatását, hogy azon siker miatt szerették, mit nála kivívtak.«

Egy második nagy példa épen Geoffrin asszony, ki elvből csak akkor beszélt, ha közbeszólásra szükség volt. Maga soha sem vitte salonjában a társalgást. Csak ha vitatkozni kezdtek és a beszélgetés élessé, kiméletlenné kezdett válni, e pár szóval: *Voilà qui est bien!* — rendesen elhallgattatta a vitatkozókat.

Hasonló virtuozitással elnökölt salonjában Ninon de Lenclos. »Ninonnál,« írja St.-Beuve, »sem

játék, sem hangos kacaj, sem vitázás, sem a válás vagy a kormány körül forgó társalgások nem zavarták az uralkodó harmóniát; szellemes, finom beszélgetések, régi és ifjúkori történetek, kalandos és szerelmi hírek, melyek azonban nem nyitottak tért a rágalomnak, mind ez nála finom, mérsékelt, könnyed volt és ama sikerült társalgássá szövődött, melyet szellemével és széleskörű ismereteivel maga is előmozdított. «

Az említettek, valamint társnőik is, kikről e kötet szól, s kik csaknem mindannyian a tizenhatszadik századnak váltak díszére, Franciaország művelődéstörténetének kimagasló alakjai. Igaz, hogy erkölcsaik nem voltak mindig a legkifogástalanabbak. Oly korban éltek, melyben az uralkodók és az udvar feslett életmódja megmetyelyezte a felsőbb köröket is. A példa, mely oly magasról jött, természetesen számtalan követőre talált, ki pirulás nélkül, sőt hivalkodva cselekedte azt, mit loyális szemei a királyi ház által cselekedni láttak. De annál tiszteletreméltóbbak a kivételek, azok a szellemes és magasrangú nők, kik koruk áramlatának ellentállva, érenyeik s erkölcsi tulajdonságaik által is kiválnak. Ilyenek Scuderi kisasszony, a híres regényíró, Sévigné marquise, ki a szépség és szellem minden adományával felruházva, fiatalon válik özvegygyé és feddhetetlen tud maradni egy romlott udvar kö-

zепett. Ilyen Necker asszony, Staëlné szép és eszes édes anyja, Madame de Lambert, e női bölcsész, kinek háza a regensség alatt nem csak a tehetség és a szellem, de a tiszta erkölcsöknek is menedék volt. S ezek mellé sorolom La Vallière Louise-t, ki egy mindent elsodró, hatalmas, egyetlen szenvedélynek esik áldozatul, és életét úgy fejezi be mint egy szent, s nem mellőzhetem azt az egy-két olyan nőt sem, kiket, mint Ninon de l'Enclos-t, a lángész emel a mindennapiság fölé.

Különben erkölcseiktől egészen eltekintve, e nők érdemei hazájok társadalmának és irodalmának terén, megbecsülhetetlenek. Ők csiszolták koruk modorát, s mi több, annak szellemi gyémántjait is. A náluk folytatott társalgás kihatott az irodalomra. A tizennyolczadik században irtak legtökéletesebben francziáúl, és a jelenkor nagy franczia írói, a romantika korszakát csak könnyedén érintve, amahhoz csatlakoznak, és onnan fejlesztik tovább nyelvöket és styljöket.

Az általok létesített társadalmi s szellemi vívmányokat még a forradalmak viharai sem birták megsemmisíteni. Ha nem is oly általánosan, mint a tizennyolczadik században, de még ma is, a salon, a társadalmi élet, a franczia szellem befejező iskolája. Sőt még a legkomolyabb szellemek sem zárják el magokat annak jótékony befolyása elől. A német

tudományos író rendszerint könyvmoly, és az a mit teremt, gyakorlatiatlan nehézkessége miatt, élvezhetetlenné válik. Az angol tudós sok esetben különöz vagy pedáns, és ez teszi nehezebben hozzáférhetővé, míg a francziát élvezettel olvassa még a laikus is. Nem rég egy nagy orvosi tekintélyünk jegyezte meg előttem, hogy haszonnal és élvezettel leginkább a franczia tudományos írókat olvassa. Ezek szabatosak, világosak s finom könnyedségek folytán soha sem terhelik meg és így soha sem fárasztják az elmét.

E megbecsülhetetlen tulajdonságot a franczia tudós annak köszönheti, hogy nem kerüli az embereket, s a társalgás iskolájában önkénytelenül megszokja azt, hogy még a legelvontabb tárgyakat és eszméket is világosan és érthetően adja elő.

Még fokozottabb mértékben nyilvánúl a társadalmi élet hatása természetesen a franczia szépirodalmi íróban. Ő csakugyan az, a minek minden szépirodalmi írónak lennie kell, ha korára hatni akar. Oly szoros összefüggésben áll e kor társadalmi életével, hogy annak közvetetlen kifejezésének tekinthető. S ebben rejlik óriási sikerének titka is. Párisban egy szindarab, egy regény, egy kötet költemény megjelenése esemény, a könyvet megveszi, elolvassa, megbeszéli mindenki, salonok és boulevardok visszhangzanak az író eszméitől. Kiadás

kiadást ér. Franciaországból elterjed a könyv az egész világon — nem selejtes, kétértelmű olvasmányokról van itt szó, de az irodalom legnemesebb termékeiről — s az egész világon visszhangra lel, mert egy emberismerő műve, s így érdekli az embert, bármilyen nemzetiségbeli legyen is.

Észleleteinket támogatják a kivételek is, azaz azon francia írók, kik elvonták magokat a társadalmi élet hatása és tanulságai alól. Ilyen például Zola Emil, ez a nagy tehetség, kit megcsonkitott, egyoldalúvá tett az, hogy következetesen került az előkelőbb, műveltebb köröket. Egy hirneves festő beszélte, hogy egyszer estélyen volt Zolával, kinek ott valamit fel kellett volna olvasnia. A festő észreveszi, hogy minél többen érkeznek, minél több előkelő szép asszony tölti meg a termeket, annál inkább sáppadozik, zöldül az író. »Rosszúl van?« kérdi végre a festő. »Oly rosszúl,“ feleli az író, »hogy mindjárt megszököm. Ezek az asszonyok feszélyeznek. Képzelve, ma vagyok először életemben hosszabb időre, tisztességes nőtársaságban.«

Ezzel a válaszzsal a nagy író megadta számos tévedéseinek kulcsát. Dokumentumai nem hamisak, de tökéletlenek, mert az életnek csak egyik oldalát figyeli meg.

A fentebbiek nem állítások, hanem tények, példák, melyeket sem elferdíteni, sem félremagya-

rázni nem lehet. S ilyen példákban bővelkedik könyvünk, melynek minden lapja világosan tünteti fel a nők, a társadalmi élet e hatalmas tényezőinek közvetett befolyását koruk irodalmára is. Ez a közvetett befolyás oly életbevágó, oly hatalmas, hogy főkép fejlődő társadalmakban, magasan fölötte áll ama közvetlen befolyásnak, mit a productió segélyével igyekeznek kivívni magoknak.

Oly társadalmak nőiben, melyeknek művelődése úgyszólván kész, több század művelődése nyer kifejezést, túlélésített észjárásuk, az anyatejjel beszítt finomságuk, a határozott alapokra fektetett, kicsi koruktól rendszeresen folytatott nevelés, alkalmasakká teszi őket az irodalom művelésére. George Sand, Mdme Ackermann, Comtesse Diane, Fanny Lewald, Charlotte Brontée, George Elliot, Mary Robinson s még sokan, fényes bizonyítékai annak, hogy a nők a legmagasabb irodalmi színvonalra képesek fölemelkedni. S ezzel teljesen betöltik hivatásukat a jelenkor francia, német és angol társadalmában.

Nem úgy van az fejlődő társadalmakban, melyekben a női befolyás súlypontját egészen másutt kell keresnünk. Példát szolgáltathat erre ismét Franciaország a XVIII-dik században. Ninon de l'Enclos, Madame Geoffrin, Madame Du Deffand, hasonlíthatatlanul hatalmasabban folytak be koruk

irodalmi fejlődésére, mint akár Mdlle de Scudéri a regényíró, akár Madame de Lambert az essay-író, sőt e korszakban még az irodalmi téren is azoké a nőké az elsőség, *kik soha sem akartak írónők lenni*. Utólérhetetlenek emlékiratok, levelek, azaz oly művek írásában, melyek által társadalmi szerepök mintegy kiegészítését nyeri, melyek soha sem voltak nyilvánosságra szánva, s melyekben ennél fogva megőrzik lényök egész közvetlenségét.

Heloïse azon néhány levelét kivéve (e levelek nem illenek ez essay keretébe, nem ebben a korszakban irattak, de nem állhatom meg, hogy föl ne említsem), melyek a szenvedély legigazabb, legmegragadóbb kifejezései közé tartoznak a világirodalomban, Mdlle de Lespinasse, ez új Heloïse levelei állnak legmagasabban. Du Deffand asszonyról St.-Beuve ezt írja: *hogy Voltaire és ő a tizen-nyolczadik század legtisztább prózai remekirői*, egyetlenegy sem véve ki (még Rousseaut sem) e kornak nagy írói közül. Pedig Du Deffand asszony nem hagyott hátra egyebet, mint levelezését. Három kötet levél — ez az egész. Du Deffand asszony mellé sorolja aztán mindjárt Sévigné marquiset, ki tudvalevőleg szintén csak leveleket írt. D'Épinay asszony emlékirataira ezt mondja: *Ez nem egy könyv hanem egy kor*. D'Épinay asszony oly rendkívüli természetességgel ír, hogy az olvasó szinte

átéli, látja azt, a mit olvas. Grimm, a korabeli híres műkritikus, e munka első fejezeteiről ezt írja az irónőnek: *az ön könyve egyetlen a maga nemében.* Holott d'Épinay asszony nem is könyvet írt, csak saját élete regényét jegyezte fel, napról napra, óráról órára, elbeszélésébe belevonva környezetének főbb alakjait is.

Mind e nők még korukat is megelőzték. Realisták voltak, nem a képzelet, hanem a valódi élet hatása alatt irván, s az éles megfigyelés, a finom analysis oly mesterműveit hagyván hátra, melyeket az új francia analysták csaknem irigyelhetnének tőlök.

Pedig nem volt semmi irói ambíciójok, mert ha lett volna, bizonyára ők is elsajátítják Scudéri kisasszony mesterkéltségét, érzelgősségét, terjen-gősségét, egy szóval mind ama hibákat, melyek csekélyebb készltségek folytán, a régibb francia irónők műveit eléktelenítik. Szerencsájökre legtávolabbról sem áhitoztak a nyilvánosság babérjai után. A lángész biztos ösztönével ismerték föl valódi hívatásukat egy oly korban, melyben az úttörő és törekvő szellemek a társadalom csupán csekély kisebbségének támogatására számíhattak. Nagyravágyásukat abba helyezték, hogy e szellemek barátságát, bizalmát megnyerjék, azoknak kiváló, maradandó helyet vívjanak ki a társadalmi életben s

salonjokból otthont teremtsenek számukra. Ez örök érdemök és elévülhetetlen dicsőségek.

Nem szándékom ezeknek további fejtegetésébe bocsátkozni. Már e sorok elején megjegyeztem, hogy e könyvből, fejlődő társadalmunk maga vonhatja ki a következtetést és tanulságot.

Annyi bizonyos, hogy nőink tulajdonképeni hivatása igen távol esik attól, a mihez legtöbb hajlamot mutatnak: az íróskodástól, a nyilvános szerepléstől általában. S abban a perczben, midőn ezt el fogják ismerni, midőn a szellemes, előkelő, művelt magyar nők egész képességeket, eszöket, ügyességeket arra fogják fordítani, hogy otthonjokból szellemi központokat teremtsenek s tűzhelyökből menedéket állítsanak az irodalomnak és művészeteknek, a nagy eszméknek és nemes törekvéseknek — társaséletünk át fog alakulni azzá, a minek minden művelt állam társaséletének lennie kell. S irodalmunk is meg fogja érezni ennek üdvös, újjá szülő hatását.

Wohl Janka.

De La Vallière asszony.

De La Vallière asszony azok közé tartozik, kik Franciaországban nevök és egyéniségök ifjúságát és üdeségét máig megőrizték. A szeretőnek eszményét látjuk benne; magában egyesíti annak minden föltételét: az önzetlenséget, a hűséget, a legnagyobb gyöngédséget s hasonló tökélyben képviseli a megható és őszinte vezeklést. Élete, közről és a maga valóságában tekintvén azt, egészen megfelel a képzeletnek, melyet róla távolról, a dicsfényen át alkotunk. Ez a nő tökéletesen hasonlít a vonzó emlékhöz, melyet maga után hagyott. A nélkül, hogy valami újat akarnánk vagy tudnánk benne fölfedezni, szerezzük meg magunknak az élvezetet, melyet a vele való foglalkozás nyújt.

De La Baume Le Blanc de La Vallière Francziska Louisa 1644-ben aug. 7-én kereszteltetett meg Toursban, a Szent-Saturnin plébániában és valószínűleg egy nappal előbb született. Atyját korán vesztette el, s anyja, ki másodízben férjhez ment egy udvari tisztviselőhöz, a leányt udvarhölgyi minőségben bejuttatta II. Károly nővérének udvarába, midőn ez XIV. Lajos fivérével egybekelt (1661). Ez udvar merő ifjúság, szellem, szépség, vígság és cselszövés volt. A tizenhét éves De La Vallière kisasszonyt eleinte csak »igen szépnek, igen szelidnek, és igen naivnak« tartották. Az ifju király akkortájt kelletén túl érdeklődött

sógornője iránt. Az anya-királyné, ausztriai Anna, félve attól, hogy fia, e hajlama következtében, kevésbé ragaszkodnék hozzá, az erkölcs nevében igen rossz szemmel nézte e bizalmas viszonyt. Azonban XIV. Lajos és sógornője, hogy zavartalanul folytathassák viszonyukat, abban állapodtak meg, hogy a király tettetni fogja magát, mintha a hercegnő egyik udvarhölgyébe volna szerelmes, a mi, számításuk szerint, jó ürügyül kínálkozott, hogy a király minden mulatságban részt vehessen s bármely órában láthassa a hercegnőt. Sőt, hogy a látszatot minél jobban megőrizték, a király három ilyen szeretőt választott: De Pous, De Chimerault és De La Vallière kisasszonyt. Különösen az utóbbiba mutatta magát szerelmesnek a király. Hanem a míg csak arra gondolt, hogy e szép teremtés hírbehozatala által tévútra vezesse a közvéleményt s port hintsen a világ szemébe, ő maga is elkáprázott tőle és komolyan belészeretett.

De La Vallière kisasszony szépsége szokatlanul gyöngéd természetű volt, s a kortársak egyhangúlag elragadtatással nyilatkoznak felőle. Sem metszett, sem festett arczképei nem adhatnak ma már kellő fogalmat lényének sajátos bájáról. Az üdeség és fény, bizonyos, szelíden árnyalt fény, képezték főalkatrészeit. »Szeretetreméltó volt, — írja De Motteville asszony — és szépségének kellemét rendkívül emelték az arczbőrnek ragyogó fehérsége és rózsás pírja, kék szemeinek szívhez szóló édes tekintete, s ezüstös csillámú szép haja.« — Ezüst-szőke hajának, áttetsző s élénk fehérségű arczának és édes tekintetű szemeinek hatása, rokonszenves csengésű, szívhezszóló hangjával egyetemben egész lényének befejezett összhangzatot kölcsönzött. A gyöngédséggel, mely egyéniségének jellemző

vonása volt, tiszta erkölcsök párosultak benne. A szerénység, az egyszerű és ártatlan szellem, a tiszteletet parancsoló szemérmesség, elragadóvá tették megjelenését és minden mozdulatát. »Ámbár kissé sántított, kitűnően tánczolt.« Rendes járásának lassúsága daczára, ha rá került a sor, mintha szárnyai nőttek volna. Később a zárdában, a legnagyobb kényelmetlenséget és szenvedést a lábbeli okozza neki, melyet, míg a világban élt, úgy készítettett, hogy alig észrevehető testi fogyatkozását egészen elrejtse. Igen karcsú, sőt egy kicsit sovány lévén, a lovagló ruha kitűnően állt neki; a pánczélszerű fűző előnyösen kiemelte alakjának finom arányait és a »bő nyakkendők teltebbnek tűntették fel.« Egészben véve inkább megható, mintsem diadalmaskodó szépség volt, olyan, mely nem egyedül a test tökélyéből áll, hanem a melynek a lélekre is szüksége van, s nála a lélek mindig megvilágította a testet. Azok közé tartozott, kikre önkéntelen, első látásra azt mondjuk: »Ez elragadó arcz és alak!«

A király tehát megszerette, s éveken át forrón s egyedül csak őt szerette. A mi őt illeti, ő viszont XIV. Lajosban a királyt s nem a királyságot, s nem annyira a királyt, mint inkább az embert szerette. Minthogy természeténél fogva szerény és erkölcsös volt, szerelme nagy zavarba ejtő, s bár odaadta magát s varázsának nem bírt ellenállani, gondosan elhárította a tisztelet és kegy minden tanújeleit, melyek szerelmét a világnak elárulhatták volna. A míg az anya-királynő élt, XIV. Lajos maga is segédkezett a titok megőrzésében. Colbert ¹⁾ egy jegyzetében körülményesen

¹⁾ Colbert János Baptiste, francia államférfiú, szül. 1619-ben Reimsban, 1660 óta a közigazgatás élén állt, az adórendszert megjavította, védvámok által a kereskedelmet és ipart emelte, 1666-ban

le van írva De La Vallière asszony két első lebetegedése, melyek miatt őt a hercegnő udvarhölgyeinek lakosztályából eltávolították s a Palais Royal kertjében helyezték el. A király e kedvencz miniszterét bizta meg, hogy a legnagyobb titokban mindenről gondoskadjék. A két első gyermeket, kik e viszonyból származtak, két rövidéletű fiúcskát, régi cselédek, szegény emberek, tartották a keresztvizrre, köztük az egyik egy alamizsnából élő házi szegény.

De ennél sokkal meglepőbb, hogy 1666. októberben, egy leánygyermekének születése alkalmával, ki később De Blois kisasszony név alatt szerepelt, De La Vallière asszony, épen Vincennesben volt a hercegnő mellett, s a legvégső pillanatig oly ügyesen tudta elpalástolni állapotát, hogy a szó szoros értelmében a hercegnő szobájából egyenesen a baba kezei közé sietett, ki már ott leste őt, elrejtve. Mi több, lebetegedése estéjén újra megjelent a hercegnő lakosztályában az egész társaság előtt, s mintha misem történt volna, báli öltözékben és fejdíszszel, a többiekkel együtt egész éjen át mulatott. Ebből következtethetünk lelki szenvedéseire, a szégyenérzetre, mely ily ember-feletti önmehtagadásra kényszeríté. Az anya-királynő ez időtájt már nem élt s csak önmaga iránti szigora tartotta De La Vallière asszonyt, e kérlelhetetlen nyűg alatt. A király kedvesei, kik utána következtek, már nem fegyelmezték magokat ennyire.

De Fontanges ¹⁾ asszonyról, a király e kissé ostoba

a tudományos akadémiát, 1663-ban a feliratok akadémiáját, 1671-ben az építkezési akadémiát alapította meg. Megh. 1683-ban.

¹⁾ *Fontanges*, Scoraillé de Rousseille Mária Antónia, XIV. Lajos-

és dicsekvő szeretőjéről, De Sévigné¹⁾ asszony, ellentétben De La Vallière asszonynyal, így ír: »Még mindig gyöngéledő, de annyira meg van hatva nagysága által, hogy épen ellenkezője *ama kis ibolyának, ki a füben rejtőzött el* s ki szégyelte, hogy szerető, hogy anya és hercegnő: soha nem lesz hozzá hasonló a világon.«

De La Vallière már akkor gondolt a zárdára, mikor viszonya a királylyal kezdődött. Kétszer is oda menekült ama harmadik és utolsó visszavonulása előtt, mely végleges és megmásíthatatlan lőn. Először szerelmének első és legszebb idejében szökött meg. A hercegnő udvara a mint mondtam, a szerelmi ármányok és összevissza szőtt kalandok egész tömkelege volt. Egy barátnő bizalmaskodása folytán, De La Vallière asszony a hercegnőnek De Guiche gróffal való szerelmi viszonyáról értesült; de azt nem árulta el a királynak. Azonban sokkal egyszerűbb és őszintébb volt, semhogy sokáig színlelni lett volna képes: a király észrevette, hogy valamit titkol előtte és nagy haragra lobbant. De La Vallière, ki titoktartást ígért barátnőjének, félénkségénél fogva egyre hallgatott és a király mindjobban felbőszülve, végre otthagytá. »Egymásnak ismételve megígérték — írja De La Fayette²⁾ asszony, — hogy ha közöttük harag támadna, soha sem fognak elaludni a nélkül, hogy ki ne békülnének s ne írnának

kedvese, született 1661-ben, az anya-királynő udvarhölgye lett s meghalt 1681-ben. A *Fontanges* fejdísz tőle kapta nevét.

¹⁾ *Sévigné*, Rabutin Chantal Mária, marquisnő, szül. Párisban 1626-ban. De Sévigné marquishoz ment nőül s megh. 1696-ban, a Grignan kastélyban. Hires, leányával, De Grignan grófnéval folytatott levelezése által.

²⁾ *De La Fayette* Mária, francia írónő, megh. 1693.

egymásnak«. Az éj elmúlt s De La Vallière nem kapott semmiféle üzenetet. Reggel azt hívének, hogy mindennek vége, De La Vallière asszony kétségbeesésében elhagyta a Tuileriakat s egy zárdába menekült, ezúttal nem a Chailloti, hanem a Saint-Cloudi zárdába. A király magán kívül volt, midőn hirül hozták neki, hogy nem tudják: hová lett De La Vallière asszony; addig-addig nyomoztatta, míg végre megtudta hol van; ő maga, negyediknek, lóhalálában utána rohant, hogy nyomban visszahozza, el lévén készülve arra is, hogy felgyújtassa a zárdát, ha vissza nem adják neki. Nem volt szükség ily erőszakra. De La Vallière a földre borúlva, zokogva találta, a zárdá külső elfogadó-termében; nem akarták befogadni a belsejébe. A királyi szerető sírva fakadt láttára, mondván: »Ön nem szeret és nem gondol azokkal, akik önt szeretik.« Ezt, vagy hasonlót mondott neki, vagy kellett mondania.

Ez időtájt a király örületesen szerelmes volt belé, elannyira, hogy még múltjára is féltékenykedett, egyre kutatva, vajjon valóban ő-e szívének első lakója, s nem érzett-e már a vidéken is hajlamot egy bizonyos De Bragelone úr iránt.

De La Vallière asszony második menekülése a zárdába egészen más körülmények közt történt. A boldogság évei letűntek; a szellemes, gőgös, kápráztató De Montespan¹⁾ asszony teljesen elfoglalta a király szívét és abban büszkén trónolt. A szegény La Vallière háttérbe

¹⁾ De Montespan marquisé, Mortemart herczeg leánya, szül. 1641-ben, 1663-ban nőül ment Montespan marquishoz és udvarhölgy minőségében jött az udvarhoz. XIV. Lajos felett 1668-tól egész 1682-ig uralkodott, 8 gyermekkel ajándékozta meg, s De Maintenon asszony által mozdíttatott el helyéről. Megh. 1707-ben.

szorult. 1674. húshagyó kedden nagy bál volt az udvarnál, melyen ő nem jelent meg. Hire járt, hogy Chaillotban a Szent-Mária zárdában keresett menedéket. Most már a király nem személyesen ment utána, hogy visszatérésre bírja, hanem Lauzunt ¹⁾ és Colbert-t küldte érte, kik hazahozták. Mondják, hogy sírt ugyan most is a király, de ez csak néhány muló köny volt — és az utolsó. La Vallière asszony visszatért, nem győzedelmesen mint hajdan, hanem mint áldozat. A három év, mit még az udvarnál töltött, nem volt egyéb rá nézve, mint a megpróbáltatások és gyötrelmek hosszú sorozata.

Az időközben, melyben a végső lemondásra készítette elő lelkét, gyakran mondta De Maintenon asszonynak: Ha a Carmelitáknál nem jól fogom magamat találni, vissza fogok emlékezni mind arra, a mit ez emberek által (a királyt és De Montespan marquiséét értette) szenvedtem.«

Ugyanazon szenvedéseket mérte rá egy vágytársa, a melyekkel ő, a szelid és elnéző, annak idejében egy másikat gyötört. A királyné, XIV. Lajos hitvese, tényleg igen zokon vette De La Vallière kisasszony kitüntetését, mely oly röviddel férjhezmenetele után vette már kezdetét, és sűrűbben hullatta könyeit miatta, mint azt látszólagos hidegsége után róla föltételezték. »Látja azt a leányt amott, a gyémánt fülönfüggőkkel? ez az, a kit a király szeret,« — mondá egy napon a királynő spanyolul De Motteville asszonynak, újjal mutatva La Vallièrere, ki a termen áthaladt. A királyné szíve akkoriban még csak sejtette férje hűtelenségét; midőn később minden kétséget

¹⁾ Lauzun, Antoine de Caumont, tábornok, megh. 1723-ban

»La grande Mademoiselle« kedvese, majd férje.

kizáró tények folytán tudomására jutott ez a bizonyosság, igen sok könyvébe került.

1667. májusában, a király, mielőtt a táborba seregéhez távozott volna, egy rendelvényt menesztett a parlamenthez egy előszóval, mely állítólag Pellisson¹⁾ fényes tollából került ki. E rendelvény útján elismerte egy leánygyermekét, melylyel De La Vallière asszony ajándékozta meg, s az anyának egyúttal a hercegnői címet és méltóságot adományozta. A királyné és az udvar hölgyei a király látogatására indultak, ki a flandriai seregnél, a táborban tartózkodott. Bármennyire megszágyenítette, sőt kétségbeejtette La Vallière az új kitüntetés, szerelme által elvakítva, a királyné meghívása nélkül s úgy szólván a királynő ellenére szintén megjelent. Midőn a tábor közepébe értek, a királyné határozott tilalma daczára, hogy senki őt megelőzni ne merje, La Vallière asszony, nem bírván fékezni szenvedélyét, kocsijával neki vágztatott a réteknek s egyenesen odáhajtatott, a hol a királyra akadni vélt. »A királyné meglátta; közel volt hozzá, hogy ott nyomban elfogattassa s rettentő haragra lobbant.«

Ime ily tette vetemedett a szerény La Vallière az egész udvar szemeláttára. Annyira igaz, hogy a legfélnkebbek a legbátrabbakká lesznek, ha szenvedélyeik egyszer erőt vesznek rajtok s magokkal sodorják. Nem volt-e tehát igaza később, midőn önmagát vádolva, az „*Elmélkedések Isten irgalma fölött*“ című iratában azt mondja, hogy dicsősége és nagyravágyása, (értsd a vágyat és örömet, hogy szeretve és megkülönböztetve legyen) olyan volt, mint a *megbokrosodott lovak*, melyek lelkét örvénybe ragad-

¹⁾ Pellisson Paul, franczia akadémikus, az akadémia történetének megírója, megh. 1693-ban.

ták? E mondat túlerélyesnek látszott, s nem hitték, hogy De La Vallière asszonytól származhasson. Én a fentebbiekben igazolását vélem látni.

A hölgyek között, kik De La Vallière asszony e szokatlan merészsége fölött megbotránkozva, legkiméletlenebbül keltek ki ellene, különösen egy tünt fel, mondván: »Isten óvjon, hogy a király kedvese legyenek! De ha elég szerencsétlen volnék azzá lenni, soha sem bírnék a szemtelenséggel, hogy a királyné előtt megjelenjek!« Ez az akadémikuskodó hölgy, ki oly hangosan hirdette elveit, De Montespan marquisnő volt, ugyanaz, ki e percztől fogva a kaczerkodás minden szemfényvesztése, a szellem és az élcz ragyogó tűzijátéka segélyével igyekezni fog, hogy a szegény La Vallière-t a király kegyéből kiszorítsa.

Azonban ideje már, hogy a De La Vallière szenvedélyét megtisztító szenvedésről és töredelemről szóljunk, mely élete utolsó 36 évét megszentelte, a mi nélkül nem lett volna egyéb, mint egy királynak eléggé rokonszenves, de mégis csak közönséges szeretője. 1671-ben, midőn a chailloti zárdába menekülése után visszatért az udvarhoz, sokat gúnyolódtak felette. A nagyvilág hölgyei, a szellemes nők, sőt még De Sévigné marquisnő is azt találták, hogy nincs benne méltóság és önérzet. De hát a női méltóság és a szerelem nem igen férnek meg egymással és a míg szeretünk, a míg remélünk, ha még oly keveset is, minden egyébbel megalkuszunk. Ennélfogva megmosolyogták De La Vallière asszonyt és vallásos hajlamait, melyek nem állották ki a próbát. »A mi De La Vallière asszonyt illeti, — írja De Sévigné leányának (1671. február 27-én) — kétségbe vagyunk esve, hogy vissza nem vihetjük magának Chaillotha; de most jobban érzi magát az udvarnál, mint valaha

s bele kell nyugodnia, hogy ott maradjon.« Aztán újból, 1673-ban deczember 15-én: »De La Vallière asszony nem emlegeti többé a zárdát; elég ha azt mondja: »komornája a lábaihoz borúlt, hogy megakadályozza távozását. Lehet-e ennek ellenállni?« A szegény áldozatot ezalatt szerepelni látták, nemcsak az udvarnál, de versenytársa uszályhordozói s kísérői között. »De Montespan asszony, visszaélve helyzetének előnyeivel — írja De Caylus¹⁾ asszony, — úgy tett, mintha általa szolgáltatná ki magát, s harmadik kézből, dicsérőleg nyilatkozott felőle s egyre állítá, hogy nem tud megnyugodni öltözékében, ha La Vallière nem csinosítja.« De La Vallière asszony viszont oly buzgalmat fejtett ki, mint valami igazi *komorna*, kinek szerencséje tisztán attól függ, hogy mennyire bírja fokozni úrnője bájait.

Ily megjegyzéseket tett a világ, mely szereti lealacsonyítani, gúnyolni és befeketíteni azokat, kik egykor fénylettek, de úgy, hogy utólag aztán szánakozik könyörtelenségének tárgya felett: így, végig minden húron játszottak, a meghatottságtól kezdve, le a leszólásig. Vajjon elhigyjük-e, a mit a régens anyja e tárgyra vonatkozólag a néki sajátos, német őszinteséggel mond: »A Montespan, ki szellemesebb volt nálánál, nyilvánosan gúnyolta s rákényszeríté a királyt, hogy hasonlóan bánjon vele. A La Vallière szobáján keresztül lehetett csak a Montespan szobájába jutni. A királynak egy csinos »Gonosz« nevű fürjészebecskéje volt. Montespanné ösztökölésére, a király felkapta a kis kutyát, La Vallière hercegnő ölébe dobta, mondván: *Fogja, Asszonyom, itt a társasága, ez önnek elég.* Ez

¹⁾ De Caylus asszony, De Maintenon asszony unokahuga; Maintenon asszony nevelte s szelleméről, szépségéről, elragadó tulajdonságairól híres.

annál kegyetlenebb volt, mert, a helyett, hogy mellette maradt volna a király, csupán áthaladt a szobán s Montespan asszonynyal töltötte idejét. Mindazonáltal mindezt türelmesen elviselte.«

Mi ment végbe ezalatt a gyöngéd, az őszinte és megbánásteli lélekben, mely mintegy készakarva, szinte élvezettel üríté a keserőségek fájdalmas poharát, abban akaráván bűnhődni, a mi által vétkezett? Saját maga föltárja szívének titkos érzelmeit: „*Elmélkedések Isten irgalma fölött*“ című iratában, melyet ez években átszenvedett súlyos betegsége után írt.

Ez a kis mű, mely először 1680-ban még De La Vallière asszony életében jelent meg, azóta több ízben nyomtatott ki. Megjegyezzük azonban, hogy téved az olvasó, ki De Genlis asszony kiadásából s egyáltalán az utolsó időben megjelent kiadásokból azt ismerni véli, mert annak irányát folyton megváltoztatták, gyengítették, s így e kiadásokban nem bírjuk De La Vallière asszony igazi, hamisítatlan vallomását.

Mindjárt elején a három nagy bűnöshöz, a kánánai, a samariai nőhöz és Magdolnához hasonlítja magát. Az elősorról, a kánánai nőről beszélve, felkiált: »Tekints rám Uram néha, midőn közeledem Hozzád, mint amaz alázatos idegen, értem úgy, mint egy *szegény kutya*, mely túlboldognak érzi magát, ha felszedheti a morzsákat, melyek asztalodról hullanak, hol választottaidat megvendégeled.« A kifejezés a nyerseségig őszinte, de annál igazabb, és a midőn De La Vallière asszony kéziratát kiadták, nem lett volna szabad ezt kihagyni, különösen ha egyre erősítik: hogy *egy szó változtatást sem engedtek meg magoknak.* ¹⁾

¹⁾ Figyelmeztetnek, hogy a Louvre könyvtárban az *Elmélke-*

Mindjárt utána szelídebb eszmékre akadunk, olyanokra, melyek inkább megfelelnek a képnek, mit e félénk és gyöngéd lélekről alkottunk: »Mert, oh! oly gyöngé és ingatag vagyok, hogy legjobb vágyaim is a próféta-királyod által említett ama mezei virághoz hasonlítanak, mely reg-

dések Isten irlalma fölött című irat 5-dik kiadásának egy példánya van, javításokkal, melyek állítólag Bossuet-től *) származnak. E példány áttekintésénél meglepetéssel láttam, hogy a legtöbb javítás, mely az eredeti szöveget megváltoztatja és gyöngíti, e kötetből származik, a honnan a következő kiadásokba ment át. Az utolsó kiadók, s különösen De Genlis asszony, e szerint csak annyiban volnának megrovandók, a mennyiben e változtatásokat elfogadták és átvették. De, miképen volt lehetséges, hogy Bossuet e tárgyban úgy járt volna el, mint akár De Genlis asszony, vagy más író, ki a félénk csíny rabja lévén, annak minden egyebet alárendel, hogy mindent elsimított, meggyöngített, a mi a kifejezésnek határozott színt s jelleget kölcsönzött, s hogy tolla, a midőn a más művét javítgatta és faragesálta, épen ellenkező irányban működött azzal, mit maga oly hangosan és bátran hirdet? Emlékezzünk csak vissza mind arra, a mit oly merész bizalmassággal ki mert mondani és idézni, a Palatinus herczegnő felett tartott gyászbeszédében. Miért tagadta volna meg De La Vallière asszonytól az itt gyakorolt bizalmasságot. Nem bocsátkozhatom e helyen a tárgy tüzetesebb vitatásába s így kételyeimnek végére sem járhatok; de saját felelősségemre megmaradok állításomnál, s a kapott benyomás hatása alatt ismétlem, hogy bárki lett legyen a javító: a vezeklőnek teljes és igazi vallomását az első kiadásokban kell keresnünk.

Röviden: a Louvre példánya két kérdésre nyújt alkalmat: 1-ször. A javítások valósággal Bossuet tollából valók-e? 2-szor. Meltók-e Bossuet nevéhez? Az első pont megvitatását az írástudókra bízom; a másodikra nézve habozás nélkül kimondom, nem egy helyre nézve, hogy: Nem.

*) *Bossuet*, hires egyházi szónok, szül. 1627-ben Dijonban, 1670-ben a Dauphin nevelője lett, 1681-ben Meaux-i érsek, megh. 1704-ben Meauxban. Számos, a protestánsok ellen irányzott vitáirait szerzője. Művei az irály és szellem tekintetében kiválóak.

gel virúl és este elhervad.« Hogy e visszaesések, e gyengeségek, »a világi tetszvágy édes mérge« ellen megvédje magát, az isteni irgalomtól megpróbáltatást kér, mely fájó sebet ejt, megaláz s a lelket Istenhez visszatereli. A szó *irgalom*, mely a könyv címlapján áll, minden pillanatban tolla alá jó; folyton ajkára veszi, ez a jajkiáltása; ez lesz a név is, mely alatt a vallásos élet kebelébe tér: neve ezentúl: *Irgalmas Louisa*.

Az utóbbi időkben kételyek támadtak, vajjon ugyan De La Vallière asszony műve-e e kicsi könyv; de már magában az az egy szó „*irgalom*“, mely oly tüntető szándékossággal czélzatosan van használva, nem ér-e annyit, mint a névalírás?

Megaláztatásaira, szenvedéseire számos többé-kevésbbé palástolt czélzást találunk. »Ha, úgymond, vétkeimhez mérten, bármilyen tekintetben megérdemlett bűnhődést akarsz rám mérni, én édes Istenem, s azt akarod, hogy elmaradhatatlan kötelességek következtében, még a világ szinpadán maradjak, ugyanama vérpadon szenvedve, a melyen annyira vétkeztem ellened; ha bűnöm szerint akarsz megbüntetni, ha azt akarod, hogy szívem hóhérjai azok legyenek, kiket én annak bálványáivá tettem: *Paratum cor meum, Deus*, (szívem el van készülve erre is, oh Istenem!)«

A nagy csapást várva, melynek bekövetkezését egyre reméli, elhatározza magában, hogy a legcsekélyebb benső segélynek is hasznát fogja venni, ha a megtérés útján elősegítheti. »Nem fogom tehát bevárni, Uram Istenem, igazságod napjának teljes feljöttét, hogy veszélyes álmodozásomból felocsúdjam. A mint derengni fog malasztod hajnalpírja, működésem kezdetét veendi s munkálkodni fogok

megváltásom nagy munkáján . . . beérve vele, ha mint a hajnal, *csendesen és észrevétlenül* haladok és gyarapodom szeretettedben és könyörülettedben . . . » Magától kínálkozik e szavak összehasonlítása ugyanazokkal, melyeket Bossuet De La Vallière asszonyról írt, megtérése előestéjén: »Úgy tetszik nekem, írta ő, hogy a maga módja szerint *csendesen és lassan* egy kicsit lendít a dolgán. Ebből kitűnik rendes járásmódja; még az üdvösség útján is, szelid lassúságú volt, bizonyos kéjes gondatlansággal lépdelt, mígnem a szerelem megadta neki a szárnyakat, melyek tova ragadnak.«

»A ki szeret, az szalad, repül és örül: az szabad és mi sem tartóztathatja. Ezt a „*Krisztus követéséről*“ című könyv mondja. De La Vallière asszony, ki oly jól átérezte e szavak igazságát az emberi érzelmek rendjében, nem sokára az üdv útján is elmondhatta azokat önmagáról.

Az *Elmélkedések* vége felé felismerjük e gyöngéd szerelem lelkesült fellobbanásait, a mint lassan átalakulnak mennyei szeretetté és irgalommá. A *fél-vezeklő* (a hogy nevezi magát,) folyton azzal foglalkozik, hogy megtanítsa lelkét szerelmének átvitelére, átruházására; e léleknek meg kell tanulnia, hogy ezentúl visszaadja Istennek, a mit eddig a föld egyik istenére pazarolt: »Szeressen Téged oh Istenem, hajdani hűtlenségeinek egész *szenvedélyes és szerelmes fáj-dalmával*, s mind ama tisztelettel és vallásos áhitattal, mit fenséges nagyságod érdemel.«

Tehetségről, vagy jobban mondva képzeletről, természetesen szó sem lehet, midőn ily egyszerű iratról szólunk. Csupán két-három helyen veszünk észre képletesebb és élénkebb kifejezési módot.

»Igaz, oh uram, hogy egy karmelita fohásza, ki magányba vonúlt, s kinek nem maradt egyéb hátra, mint hogy

Veled eltelve, olyan, mint egy édes füstölő, melyet csupán a tüzhöz kell közel vinni, hogy igen fűszeres illatot terjeszsen: imádsága egy szegény teremtménynek, ki még a földhöz ragaszkodik s tulajdonkép még csak botorkál az erény útján, olyan, mint ama posványos víz, melyet lassankint át kell szűrni, ha hasznos folyadékot akarunk nyerni belőle.«

Ezt a kis iratot, melynek legfeljebb két-három vonása nem felel meg teljesen ama klasszikai képnek, mit De La Vallière asszonyról alkotunk magunknak, a legállhatatosb hagyomány neki tulajdonítja s annak idejében nagy mértékben emelte őt kortársai becsülésében. »Tagadhatatlan, mondja De Caylus asszony, hogy a vallásos irány jobban illett hozzá, mint az udvaré, mert úgy látszik, az előbbiben otthonosabban érezte magát.« De Montpensier ¹⁾ kisasszony hasonló értelemben nyilatkozik: »Kitünő apácza s jelenleg, az általános vélemény szerint, igen szellemes. A malaszt felülmulja a természetet, s rá az előbbinek hatása kedvezőbb volt, mint az utóbbié.«

Ha De La Vallière asszony, kitől a ragyogó világi szellemességet mindig megtagadták, most híressé vált a vallásos téren nyilvánuló szelleméről, ez nagyrészt ama kis irat következménye volt, melyet sokan olvastak és neki tulajdonítottak.

La Vallièrenek De Bellefonds marsallhoz irt levelei és Bossuetnek ugyancsak De La Vallière asszony érdekében ugyanazon marsallhoz intézett épistolái egészítik ki megtérésének benső képét. De Bellefonds marsall, kiváló

¹⁾ *Montpensier* kisasszony, orléansi hercegnő, élénken részt vett a Fronde harcaiban; megh. 1693. »La grande Mademoiselle« néven ismeretes. Lauzun felesége.

érdemű, vallásos ember volt, kinek egyik nővére, a Szent-Jakab külváros karmelitáinál élt, mint apácza; s ugyanoda szándékozott visszavonulni De La Vallière asszony is. A jó marsall tőle telhetőleg igyekezett a szegény üldözött lelket szándékában megerősíteni, míg Bossuet a maga részéről szintén támogatja és lelkesíti.

»Láttam De Condom urat (Bossuet) és kitártam előtte szívemet, — írja De La Vallière asszony a marsallnak (1673. november 21-én). Istennek bennem nyilvánuló irgalma bámulattal tölti el, s egyre únszol, teljesíteném nyomban szent akaratát; sőt meg van győződve róla, hogy hamarabb fogom tenni, mintsem magam hiszem. A két nap alatt, hogy nem láttam, visszavonulásom hire annyira elterjedt, hogy barátaim és a hozzám közel állók csak arról beszélnek nekem. Már előre is meghatottsággal tekintik sorsomat: nem értem, miért beszélnek, mert semmi feltűnőt nem tettem. Azt hiszem, Isten akarja így, hogy annál hamarabb magához vonjon.«

Egy szót nem találunk De La Vallière asszony leveleiben, mely természetes, alázatos és szelíd ne volna; tele hálával és elismeréssel jóakarói iránt, s engesztelékeny, szelíd, ellenségei iránt.

»Ügyeim nem haladnak, — írja 1674. január 11-én, — s nem talállok semminemű támogatást azoknál, kiktől segílyt reméltem: még azt a keserűséget is meg kell érnem, hogy alkalmatlan legyek *a királynak*, s ön tudja, mi ez rám nézve...« És más helyen: »Az udvart elhagyni és zárdába menni, nem esik nehezemre; de a királylyal beszélni, oh, ez kín nekem!«

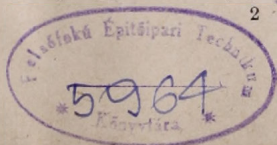
Leányának, De Blois kisasszonynak, látása meghatja ugyan, de el nem tántorítja szándékától: »Megvallom,

nagy öröömre szolgált őt oly szépnek látni; de egyúttal aggálylyal töltött el s hibáztattam magamat érte; szeretem, de egy perczig sem fog tartóztatni; örömet találok benne, de bánat nélkül fogok megválni tőle. Egyeztesse össze ezeket, a mint tetszik, de úgy mondom, a hogy érzem. « E küzdelmek, ez utolsó nehézségek még elhúzódnak egy ideig, míg végre a kitartó elhatározás célhoz vezet, s egy reggel kitör a felszabadulás győzedelmes hangja.

»Végre-valahára megválok a világtól, — kiált fel 1674. márczius 19-én — sajnálkozás nélkül válok meg, de nem bánat nélkül; gyarlóságom hajlamom ellenére, vagy jobban mondva, ezer keserűség daczára sokáig visszatar- tott benne. Ön ezeknek nagyobb részét ismeri s nem ke- vésbbé érzékenységet is; ez nem javult, naponként észre- veszem, s jól látom, hogy a jövő sem adna több elégtételt, mint a múlt és a jelen. Érteni fogja, hogy a világ nézete szerint meg lehetek elégedve s Isten könyörülete boldoggá tesz. Élénken ösztökélve érzem magamat irgalmának tel- jes felfogására s végkép át akarom engedni magamat ke- gyének.

»Április végével mindenki elutazik; én is elindulok, de csupán, hogy a legbiztosabb útra térjek, mely a meny- nyekbe vezet. Adja Isten, hogy azon előre haladjak, úgy a mint arra kényszerülve vagyok, ha vétkeim megbocsátá- sát remélni akarom! Oly *édes és kegyetlen* hangulatban vagyok, egyúttal azonban oly *határozott* kedélyállapotban, (nézze el lelkemnek ez ellentéteit), hogy az emberek, a kik- nek kitárom szívemet, mind inkább bámulatra ragadtatnak Isten irántam tanusított végtelen irgalma iránt. «

Bossuetről beszélve, azt mondja: »A mi De Condom urat illeti, csodálatraméltó ember, úgy szelleme, jósága,

mint Isten szeretete tekintetéből.« És tényleg, ha egyidejűleg elolvassuk Bossuetnek De La Vallièrere vonatkozó leveleit, meghatottsággal tapasztaljuk a kiváló jóságú jellemet, a páratlan elnézést, sőt alázatosságot, mely a nagy lelki-pásztor és magasztos hitszónok minden sorában nyilatkozik. Eleinte úgy találta, hogy De La Vallière asszony kissé lassan halad: »Egy, az övénél kissé erélyesebb természet, tovább haladt volna már, — írja ő, — azonban nem kell többre serkenteni, mint a mennyit elviselni képes.«

Túlzott elhatározása, miután komolyan kijelentette, ellenkezésekkel is találkozott, s mi több, gúny tárgya is volt. Különösen De Montespan marquisnő erősen élcelkedett a terv felett, s félni lehetett, hogy a király ellene fog szegülni; igen óvatosan kelle tehát eljárni. Bossuet atyai gondoskodással kísérte a késedelmezés és haladás váltakozását: »Nekem úgy tetszik, — mondja az alázatos megtértről, — hogy minden izgatás és nyugtalankodás nélkül, ügye biztosan halad. Isten el nem hagyja őt s az erőszakot kerülve, feloldja kötelékeit.« Aztán egyszerre, mikor már az utolsó szál is elnyűtt és megszakad, mikor a galamb felszabadulva a magasba száll, kitör belőle az öröm és diadalérzet s a történetek bámulattal töltik el:

»Itt küldöm önnek — írja De Bellefonds marsallnak, — La Vallière hercegnőnek egy levelét, melyből megtudandja, hogy Isten kegyelméből csakugyan megvalósítja tervét, mit a Szent-Lélek szívébe oltott. Az egész udvar meglepett épüléssel szemléli nyugodtságát s örömét, mely a határidő közeledtével folyton növekszik. Valóban, érzületei oly égi szint öltének, hogy nem elmélkedhetem felettök a nélkül, hogy hálaaimakkal ne adjak kifejezést elra-

gadtatásomnak; az *erélyben és alázatosságban*, mely minden gondolatát kíséri, az Isten újját látom. Ez a Szent-Lélek műve . . . gyönyörrel és zavarral tapasztalom. *Én beszélek és ő cselekszik; enyém a szó, övé a tett. Ha mindezeket szemügyre veszem, megszáll a vágy, bár elhallgathatnék és elrejtőzhetném . . . szegény csatorna a ki vagyok, melyen keresztül folynak ugyan a menny vizei, de a mely alig képes néhány cseppet megőrizni belőle.*«

Oly megható egyszerűséggel gondolkozott és beszélt magáról e nagy püspök, századában az igazság hirdetője és tehetségénél fogva az emberek legkiválóbbika.

A napot megelőzőleg, a melyen örökre megvált az udvartól, De La Vallière asszony Montespan asszonyhoz ment estelizni; az utolsó ürömcseppig akarta üríteni szenvedései poharát, mint Bossuet mondja, a világ megvetését egész keserűségében élvezve mindvégig. Másnap, 1674. ápr. 20-án, a király miséjét hallgatta, ki a sereghez készült csatlakozni; mise után térden állva kért bocsánatot a királynétól sértéseiért, aztán kocsiba szállt és a Szent-Jakab előváros karmelitáihoz hajtatott, hol már sorfalat képző nagy embertömeg várta jöttét. Belépve, a fejedelem-asszony lábaihoz veté magát, mondván: »Anyám, mindenkor oly rosszul használtam fel akaratomat, hogy azt ezennel az ön kezeibe teszem le.«

Nem várta be az ujoncz-év leteltét, hanem még aznap, mikor a zárdába lépett, levágatta haját »mely hajdan mindazoknak bámulat tárgyát képezte, kik személyéről írtak vagy beszéltek.« »A kedves fa nem akarta bevárni a szent időszak beálltát, hanem sietett magát utolsó koronájától is megfosztani.« — De La Vallière asszony csak harmincz éves volt, midőn kolostorba lépett.

Az 1674. június havában történt felavatás alkalmával Bossuet nem tarthatott szónoklatot, hanem 1675-ben, a megmásíthatatlan fogadalom letételekor, ő szónokolt. De La Vallière asszony, ki most már Irgalmas Louisa nevét viselte, rendíthetetlen nyugalommal vette át a királyné kezéből a fekete fátyolt. Képzeltető, mily lázas várakozással csüggött rajta minden szem. »Ez a gyönyörű és bátor teremtés, írja Sévigné marquise, — ezt a cselekedetét is úgy végezte, mint életének minden más tettét, nemesen és bájosan. Szépsége mindenkit meglepett. De a mit csodálkozással fog hallani, az, hogy De Condom (Bossuet) úr egyházi beszéde nem volt oly magasztos jellegű, mint a minőnek remélték.«

Ha ma elolvassuk Bossuet prédikációját, megvalom, megértjük s némileg osztjuk is De Sévigné asszony benyomását; úgy találjuk, hogy mást, egészen mást vártunk. Annál rosszabb azokra nézve, kik mást vártak és minmagunkra nézve is. Bossuet, nem csupán hitszónok, de mindenek előtt vallásos ember, valóságos püspök volt, és a fenforgó alkalommal érezte, mennyire kötelessége a komolyság, a szigor, mennyire kell óvakodnia, nehogy alkalmat szolgáltasson a mosolyra, a célzatos vonatkozásra, a szívek titkos gonoszságára, mely élvezettel gyönyörködne bizonyos emlékekben, bizonyos képekben. Mindjárt eleinte hallgatóságát a legmagasabb, legtisztább eszmekörbe vonta. Szövegül annak szavait választotta, ki az Apokalypszisben a trónon ülve mondja: *Én mindeneket megújítok*, és a jelen esetre alkalmazta azokat. Minél többet látta De La Vallière asszonyt az ujoncz év alatt, annál meghatottabban szemlélte erejét és emelkedettségét, szívvilágának teljes megújulását. A midőn most előtte prédikált,

mindenekfelett egy *jó szót* óhajtott neki mondani, nem pedig a nagyvilági hallgatóságot elragadni, az ékesszólás ama remekeivel, melyekkel oly könnyen kápráztatta a szíveket.

»De figyeljenek erre Uraim, hogy ez esetben, inkább mint valaha, szem előtt kell tartanunk a »Prédikátor könyvének« tanácsát: »A böles, úgy mond, — ki okos szót hall, megdicséri és magára alkalmazza.« Nem tekint jobbra-balra, hogy kire talál, hanem nyomban önmagára alkalmazza, s hasznát veszi. Nővérem az Úrban, folytatá, az új szerzetes hölgyhöz fordulva, mind azok közt, a miket mondanom kell, meg fogja különböztetni azt, a mi legjobban illik rá. CselekedjeteK hasonlóan keresztyének . . .«

Hasonló egyszerű, s minden hiú és idegen kíváncsiságot kizáró modorban közelíti meg Bossuet a választott tárgyat, a szerelem és szeretet közti különbséget igyekezőn elemezni és leírni »a szerelmet s a vele járó önszeretetet, mely az Isten mellőzésére vezet,« és »az Isten iránti szeretetet, mely az önmegvetésig megy.«

Nem feladatunk e helyen szónoklatát nyomon követni. A képben, mit a szeretetről s a megbánó lélek törekvéseiről festett, mely megtisztulni s mennyei forrásához visszatérni igyekszik, mégis volt számos, egyenesen, habár gyöngéden a helyzetre vonatkozó czélzás. A lementszett hajzatra ezélozva, mely a szerzetes-élet első s nem csekély áldozata, Bossuet Jézusaiás szavaival élt:

»Láttam Sion leányait, kik negélyezett járással, emelt fővel s tanúlt magatartással haladtak, jobbra-balra kacsintgatva szemeikkel: és ezért, mond az Úr, *egész hajzatukat le fogom hullatni!*“ — »Milyen boszú! — folytatja a nagy hitszónok beszédét. — Hogyan! Villámcsapással kell-e

jönni s ily nagy hangon beszélni, hogy a haját kihullassa? Az a nagy Isten, ki dicsekszik vele, hogy lehelletével a Libanon czédrusait gyökerestül kidönti, tombol, hogy a fák leveleit leverje! Méltó hatása-é ez egy mindenek felett hatalmas kéznek? Oly szégyenteljes az emberre nézve, ha hiú dolgokhoz annyira ragaszkodik, hogy kín, ha megfosztják tőlük!»

Felmutatva a hívőt, ki lassanként külső diszeitől megvált: nyaklánczoktól, karpereczektől, gyűrűktől, ékeségektől, és *magához, valódi lényéhez közelebb kezd jutni*, hozzá tévé: »De lesz-e bátorsága e *gyöngéd, annyira beczéztet*, oly *dédelgetve kimélt* testhez hozzá nyúlni?» Erélyesen felelt e magasztos lélek nevében, mely épen e test, azaz legveszedelmesebb csábítója ellen készül táborát járni engesztelhetetlen, örökké való háborút izenve minden élvezetnek, miután egyszer megcsalták, s önmagát ostromolva, minden felől akadályokat emel maga körül, barrikádokat, elzáró erődítéseket, tartva tőle, hogy ha szabadságának a legkisebb rést enged, az ismét eltéved. »Ekkép, minden oldalról beékelve, megszorítva, — mondá — nem élhet tovább, ha csak az Ég felé nem fordul.«

A vezeklés és ima útjára lépve, De La Vallière asszony egy pillanatig sem tekintett többé hátrafelé. A királyné, sőt De Montespan asszony is meg szokták olykor látogatni: de a mennyire lehetett, kerülni szerette az érintkezést a külvilággal. Egy napon, midőn De Montespan asszony azt kérde tőle, vajjon valósággal oly boldog-e, mint a minőnek mondják: »Nem,« — felelé, ama tapintattal, melyet az ész a szívtől nyer, — »nem vagyok boldog, hanem megelégedett.« A *megelégedés* csakugyan az ide illő keresztyén szó, az, mely leghivebben festi a nyugalmat, a békét,

a megadást, a zajtalan örömet, valami bensőt és mérsékeltet.

De La Vallière asszonynak, mikor kolostorba lépett, két élő gyermeke volt. Fia, De Vermendois gróf, élte virágában halt el, (1683.) úgy szólván, mint az udvar fiatalsága közt uralgó erkölctelenség áldozata. Bossuet bizatott meg, hogy az anyának hirül adja ez érzékeny veszteséget. Első perczben csak könnyekkel felelt; azonban, alig hogy szóhoz jutott, a vezeklő benne felülkerekedett az anyán, s ezt mondá: »Már is túlságosan sirattam egy gyermek halálát, melynek születését még nem sirattam eléggé.« Leánya, De Blois kisasszony, ki Conti herczeghez ment nőül, a bájak mintaképe volt. La Fontaine,¹⁾ könnyed, csaknem légies járásmódját akarván jelezni, azt mondta róla:

»A fű is hordta volna; a virágon
Sem látszott léptinek nyoma.«

Midőn Conti herczeghez férjhez ment, minden oldalról az anyához siettek, szerencsét kívánni az öröndetes eseményhez, s ő, a világ ez utolsó hódolatát, mely inkább megaláztatás volt rá nézve, oly szerénységgel, oly alázatos illedelemmel fogadta, mely általános bámulatot és elismerést keltett. De Sévigné asszony eleinte tréfálkozott ezen, oly gyengeség, melytől a legjobb emberek sem tudnak mindig tartózkodni: »Azt mondják, hogy ő (már mint De La Vallière asszony,) tökéletesen összeegyeztette magatartását fekete fátyolával, és anyai gyöngédségét, a Krisztus Urunk hitvesének megfelelő érzelmekkel fűszerezte.«

¹⁾ *Lafontaine*, János De, francia költő, szül. 1621-ben Château-Thierryben, megh. Párisban 1695-ben. Különösen híres meséiről.

De miután személyesen elment a rács elé és saját szemével látta De La Vallière asszonyt, őszinte bámulattal hódolt meg e valóban alázatos egyszerűség előtt, mely mindig nemes maradt :

»De milyen Angyal jelent meg végre előttem ! . . . Szemeimben a hajdanta látott bájak összege volt ; nem találtam sem duzzadtnak, sem sárgának ; kevésbbé sovány és elégedettebb ; ugyanama szép szemekkel és tekintettel bír, mint régen ; a szigorú életmód, a rossz élelem és kevés álmom, nem oltották ki édes fényöket ; és a sajátságos öltözet nem von el semmit kecséből s megjelenése csak oly előkelő ; a mi szerénységét illeti, nem nagyobb, mint volt akkor, midőn a világot egy Conti hercegnővel ajándékozta meg ; de ez elég egy karmelitának. Elzer szíves dolgot mondott nekem, és önről (De Grignan ¹⁾ asszonyról) oly helyesen, oly tapintatosan beszélt, minden szava annyira illett személyéhez, hogy nem hiszem, hogy nálánál tökéletesbb lény létezhesen.«

És dicshymnusát e tökéletesen világias elmélettel fejezi be : »Valóban, ez a ruha és ez a menedékhely nagy méltóságot kölcsönöznek neki.«

De La Vallière asszony bizonyára nem gondolt arra, hogy ezekben méltóságot keressen a maga számára. Teljes lélekkel átengedve magát a rejtett életmód édességének és vigaszának, úgy találta, hogy nem vásárolja meg azokat nagyon drágán ama szigor és fegyelem által, melynek hévvel és bizonyos keresett kérlelhetetlenséggel vetette alá magát. Azok, a kik vezeklő életének történetét megírták, ez utóbbi

¹⁾ *De Grignan* asszony, De Sévigné asszony leánya. Leginkább a mesteri levelekből ismeretes, melyeket anyja hozzá írt.

hajlamáról tetszelegve említenek számos sajátos példát, mely ránk ma kevésbé hathat; de az elv mely azokat sugalta és a cél, melyhez ez eszközök segítségével közelebb vélt jutni, mindenkorra tiszteletre méltók maradnak, bármily szempontból tekintsük.

»*Remélek, hiszek és szeretek,*« — mondá — az Isten dolga e tulajdonokat tökéletesbíteni.« — »*Remélni és hinni*, két nagy erény, de kiben nincs meg a *szeretet*, annak semmije sincs; olyan mint egy meddő növény, melyet nem világít meg a nap.« Ez a szép lélek, kinek szívében ezen túl a legtisztább mennyei szeretet minden tulajdona lakozik, mindazonáltal legvégig a legutolsónak tekintette magát Isten előtt. »Nem kérem tőle a nagy adományokat, — mondá, — melyek csak a nagy lelkek számára valók, kiket a világba küld, hogy azt felvilágosítsák, nem bírnám el azokat; de arra kérem, *tegye hajlandóvá szívemet*, hogy szavai szerint törvényét keresve éjjel-nappal azon elmélkedjek.« ... Bár milyen legyen a forma, a melyben nyilatkoznak, az ilyen hajlamok örökre értékesek maradnak s mindenkor a morál magasztos végcéljaira vezetnek.

De La Vallière asszony júniusban 1710-ben halt meg, harminczhat évi zárdai élet után. XIV-dik Lajos *száraz szemmel* látta kolostorba lépni. *Száraz tiszteletet és becsületet érzett iránta*, mondja Saint-Simon.¹⁾ Íme egy csomó

¹⁾ *Saint-Simon, Louis de Rouvroi, Simon herceg*, Claude Saint-Simon tábornok fia szül. 1675-ben, megh. 1755-ben Párisban. Fiatal korában a hadseregnél szolgált, utóbb az udvar körében élt, s ott nagy befolyással bírt a nélkül, hogy valami hivatalos állást foglalt volna. Rendkívül ügyes volt az udvari cselszövények földeítésében, de a mellett ő maga is nagyban űzte a cselszövés mesterségét. Kora fiatalságában olvasta Bassompierre emlékiratait, s azoknak hatása alatt elhatározta, hogy szintén leírja saját élményeit. XV-dik Lajos uralkodása alatt vált meg az udvartól és magányba vonulva emlékiratainak elkészítésével foglalkozott, melyek változatos és élénk irányuknál fogva a XVIII-ik század egyik legnevezetesebb irodalmi eseményét képezték.

száraz ridegség, mely, mi több, még kevesebbet mond a valónál. A király már rég megszűnt őt szeretni; de midőn bebizonyította neki, hogy képes magát tőle elszakítani és egy másikat eleibe tenni, ha ez a másik mindjárt maga az Úristen volna is, teljes-tökéletesen elidegenítette magától; ezt soha sem bocsátotta meg neki. »Gyakran mondta nekem, — beszéli a regens anya, — hogy, ha a király fölkeresné őt kolostorában, megtagadná a találkozást, és úgy elrejtőznék, hogy nem lenne található. Meg lett kimélve e fáradságtól, mert a király soha sem ment el. Úgy elfeledte, mintha soha nem is ismerte volna.«

A három nő közül, kik komolyan elfoglalták XIV-dik Lajost, és szívében s uralkodásában osztoztak, De La Vallière, De Montespan és De Maintenon asszonyok, az első hasonlíthatatlanul a legérdekesebb marad, vagyis az egyedüli, ki lényegében valóban érdekes. Bár szellem dolgában a másik kettőt meg nem közelítheti, szívre nézve magasán fölöttük áll; azt mondhatni, hogy e tekintetben egészen más spherában lakozik, a hová e két szellemes nő, (kik közül az utolsó még ritka értelemmel is bírt) soha nem juthatott el. Valahányszor a tökéletes szerető eszményét fogjuk akarni látni, De La Vallière asszony fog feltűnni lelki szemünk előtt. Szeretni a szerelem kedvéért, gőg, kaczérság, sértés nélkül, a nagyravágyás mellékgondolatától, minden érdektől menten, szűkkeblű céloktól, a hiúságnak még árnyától is távol, aztán szenvedni, kisebbedni, a míg remélünk még méltóságunkat is feláldozni, a megaláztatást keresni, a bűnhődés céljából; midőn elérkezett az óra, bátran feláldozni magát egy magasabb remény eszményeért, az imádságban, Istenben az erély új kincseit, a szeretet és teljes lelki megújulás csodáit föllelni; kitartani az

új útban, lépésről lépésre megérni, a szellemnek teljes kifejlődésére jutni a szív által: — ez volt az ő élete, melynek utolsó része az erély és keresztyén hősiesség oly bámulatraméltó segédforrásait fejleszté ki benne, melyeket ismert gyöngédsége után nem lehetett tőle várni.

Mint szerető, Héloïsere emlékeztet, de kevésbbé kitörő indulattal és lánggal, mert ez nemcsak a szenvedély géniusával, de dühével és elsodró lázával is bírt; La Vallièreren csak gyöngédségét leljük fel. Egészen finom és szelíd szépség és lélek lévén, leginkább hasonlít Bérénicere.¹⁾ Apácza, Karmélita s Szent-Theresia lánya lévén, nem illő, hogy mi e helyen összehasonlításokat kíséreljünk meg. Csak annyit mondunk, lehetőleg kevésbé világi hangon, hogy ha a *Krisztus követése* V-ik könyvének III-ik fejezetét elolvassuk, melyben az égi szeretet hatása van kifejezve, mely e fejezetben nem más, mint a szerelem eszménye, De La Vallière asszony annak egyik élő alakja, ki lénye által azt legtökéletesebben megmagyarázza és kommentálja.

¹⁾ *Berenice*, görögül »Diadalthozó« az ó-kor több híres asszonyának neve. Sainte-Beuve III. Ptolomaeus, Egyiptom királyának feleségére céloz (221 Kr. e.) Kyrene királyának leányára, ki szép haját hozta áldozatul Aphroditénak, hálából férjének Ázsiában aratott győzelmeiért. Midőn másnap a templomból eltűnt, a számosi csillagász, Konon, kijelenté, hogy az istenek által csillagkép gyanánt az égbe helyeztetett át. Azóta egy csillagkép e nevet viseli (Coma Berenices) s az északi égen látható. 36 csillagból s néhány ködfoltból áll.

De Scudéry kisasszony.

Nem szándékom megkísérteni De Scudéry kisasszony jó hírnevének helyreállítását, de nem árt, ha gyakran előforduló nevekhez szabatos fogalmakat fűzünk. De Scudéry kisasszony könyveit nem olvassák többé, noha még mindig idézik; bizonyos irodalmi genre megjelölésére szolgál, a szellem egy sajátos modorát képviseli, s a maga idejében híres volt; oly érem ez, mely csaknem forgalomba jutott s apró pénzzé vált. Mi az értéke s jogosultsága? Kövessük De Scudéry kisasszony példáját, s tegyük mi is, a mit ő maga annyira szeretett tenni: vizsgáljuk, különböztessük meg a dolgokat és elemezzünk.

Ez a *kiváló érdemű* leány, a hogy jellemezni szokták, Havreben, 1607-ben, IV. Henrik alatt született; csak 1701-ben halt meg, kilenczvennégy éves korában, XIV. Lajos uralkodásának vége felé. Atyja provence-i ember volt, ki Normandiába költözött, hol meg is nősült; de bizonyos fokig, gyermekeiben azért még is feltaláljuk a déli vérmérsékletet. Fia, De Scudéry György, bombasztikus, nagy hangzású verseiről ismeretes, nem kevésbbé fenhéjázó kérdéséről, melylyel egy szép napon elég szerencsétlenül járt, a mennyiben Corneillet sértette meg: a mit az utókor nem bocsátott meg neki.

De Scudéry Magdolna jóval értelmesebb volt fivéré-

nél; a normandiai rész, ha úgy merem kifejezni magamat, benne sokkal jobban érvényesül: érvel, vitatkozik, s szellemi tárgyak felett a legkörmönfontabb prókátorral is versenyt perel. Mindazonáltal úgy látszik, jó adag családi hiúság is volt benne; mindig azt szokta mondani: „*Házunk felbomlása óta.*“ ... »Az ember azt hinné, a görög császárság rombadőléséről beszél,« — jegyzé meg az éles Tallemant des Réaux.¹⁾ A Scudéryak tényleg állították, hogy igen előkelő, igen régi és *mindig fegyvert-forgató* nemes család ivadékai, mely a nápolyi királyságból származott el Provençeba, hol századokon át uralkodott. Midőn regényeiben ismerőseit hőökké és hercegekké változtatta, úgy tetszett neki, mintha ki se lépne nemzetségének köréből.

Már gyermekkorában elvesztette szüleit; ekkor falun lakó, művelt és becsületes nagybátyja vette magához az árvát és nagy gondot fordított nevelésére, a mi akkor nem volt szokás. Írást, helyesírást, tánczot, rajzot, festészetet, kézi munkát, mindent tanult, mondja Conrart²⁾ s a mire nem tanították, azt magától kitalálta: »Kezdetől fogva bámulatos képzelőtehetséggel, kitűnő emlékezettel, finom ítélőképességgel, élénk kedélylyel és egészséges tudvágygyal bírt, mely mindenre kiterjedt, mit maga körül cselekedni látott, vagy dicséretre méltót hallott; útmutatás nélkül eltanulta a földművelésre, kertészetre, háztartásra, konyhára és egyáltalán a falusi gazdaságra vonatkozó dolgokat; úgy szintén a betegség okait és hatásait, számtalan gyógyszer készítmódját, nem különben a hasznos vagy

1) *Tallemant des Réaux*, 1619 — körülbelül 1700-ig — francia író, különösen számos, becses emlékiratáról ismeretes.

2) *Conrart*, francia író.

kellemetes illatszerek, párolt illatos vizek és egyéb a szépség emelésére szánt tárgyak előállítását. Tökéletesen elszájáttotta az olasz és spanyol nyelvet, s főörömét a válogatott olvasmányban és társalgásban találta, melyet falusi szomszédságában is megszerezhetett,«

A kép, melyet Conrart De Scudéry kisasszony első neveléséről nyújt, teljesen megfelel annak, mely De Genlis asszony Burgundiában nyert első nevelését festi, s mindjárt a kiindulási pontnál kijelentem, hogy tüzetesebb tanulmányozás után úgy tetszik nekem, mintha számos rokonvonást találnék közte és De Genlis asszony közt; az erényt még külön hozzácsatolva jellemzéséhez. Mindent tanulni, mindent tudni, a mezei virág gyógyerejétől és czukros befőtt készítésétől kezdve az emberi sziv boncztanáig, már korán a tökély, sőt egy tüneményes egyéniség jellegével bírni, mindenben, mi a társaságban előfordúl, regénytárgyat, arczképre, erkölcsi vitatkozásra és leckére való anyagot találni, bizonyos pedáns alapvonást a megfigyelés rendkívüli élességével és tökéletes nagyvilági modorral egyesíteni: mindkettőjökönél közös vonások; azonban vannak eltérő vonásaik is, s különösen ezekre kell figyelmünket irányozni. De Scudéry kisasszony, »ki igen jól nézett ki s előkelő hatást tett« épenséggel nem volt szép. »Nagy, sovány és barna személy, kinek feltűnően hosszú képe van«, mondja róla Tallemant; oly erkölcsi tulajdonokkal volt felruházva, melyek soha sem hazudtolták meg magokat. Nála a becsülés és tisztelet soha sem váltak el a hirnév és dicsőség fogalmától. Szóval, ő XIII. Lajos korabeli Genlis asszony, erélyes és erényes, ki kilenczvennégy évet élt és szűz és vén leány maradt holta napjáig. Különben, e tanulmány folyamán, a nélkül, hogy külön ráutalnánk, mind vilá-

gosabban kitünik majd, hogy e két nő miben hasonlított egymáshoz, és miben különbözött.

Hallani kell, midőn önmagáról beszél, a mit mindannyiszor tesz, a hányszor átlátszó álruhában teheti. Párbeszédeiben, ha költött személyeit beszélteti, mindig módot talál, hogy a kellemes, szép dolgokra a mit mondanak, azt felelje az illető: »Minden a mit mond, jól van mondva. . . . Mind ez csodálatosan jól van kigondolva.« Vagy egyik kedvencz szójárása szerint: »Ez remekül van *kieszelve*.« Ez a közvetett bók, melylyel önmagát tiszteli meg, folyton-folyvást ismétlődik, s kifogyhatatlan találékonysággal változtatja az öndicséret módjait. Félig-meddig önmagát festi Sapho alakjában „*a nagy Cyrus*« című munkájának X-dik kötetében, és a Sapho név rajta száradt. *A hírneves Sapho*, ez volt a neve, s azok, kik a *Nagy Cyrust* olvasták, soha sem nevezték másképp De Scudéry kisasszonyt. Íme néhány sor ama leírásból, melyben bizonyára önmagát festi. Miután az ősök hosszú sorát fölemlítette volna, kikkel hősnője dicsekedhetett, ekkép folytatja:

»Sapho még azzal az előnnyel is bírt, hogy apja anyja igen szellemes és igen erényes két ember volt; azonban szerencsétlenségére oly korán ragadta el őket a halál, mikép tőlük csak a jóra való első hajlamokat sajátíthatta el; hat éves volt, a midőn szülei meghaltak. Igaz, hogy egy nő-rokon felügyelete alatt hagyták.« . . .

A nagybátyát itt nő-rokonná változtatja, de a többi ismét csak rá vonatkozik:

»Valóban asszonyom, — (a beszélő t. i. állítólag Pontus királynőjéhez intézi szavait), nem hiszem, hogy Görögország valaha dicsekedhetett volna oly személylyel, ki Saphóhoz hasonlítható. Mindazáltal, asszonyom, nem

fogok gyermekségének leírása mellett vesztegelni: mert oly keveset volt gyermek, hogy már tizenkét éves korában beszélni kezdtek róla, mint oly lényről, kinek szépsége, szelleme és ítélőképessége már kifejlett és mindenkit bámulatba ejtett; csak annyit akarok mondani, hogy soha senkiben sem tapasztaltak nemesebb hajlamokat, sem nagyobb könnyedséget mindennek elsajátítására, a mit tudni akart.»

És bátran megvitatta a szépség kényes kérdését, csak önmagára gondol, midőn azt mondja:

»Daczára, hogy úgy hall beszélni Sapphoról, mint egész Görögország legcsodálatraméltóbb s legbájosabb egyéniségéről, nem szabad azt képzelnie, mintha szépsége ama nagy szépségek közé tartoznék, melyekben még az irigység sem képes hibát találni... Mindazáltal nagyobb szenvedélyeket képes kelteni a világ leghíresebb szépségeinél... A mi az *arczzsín*t illeti, az fehérségre nézve nem éppen a leghibátlanabb; de azért oly ragyogó, hogy bátran szépnak mondható. A mi Saphóban mindennek felett kellemes, az, hogy élénk, szép, sugárzó, szerelmes és szellemes szemekkel bír, melyeknek villogását elviselni nehéz, s még sem képes az ember tekintetét tőlök elfordítani... A mi *legnagyobb* fényöket előidézi, az, hogy soha sem létezett *nagyobb* ellentét, mint szemeinek fehér és fekete színe. Különös, ez a *nagy* ellentét még sem sértően éles.«...

Az irány hanyagsága, az ismétlések, hosszadalmasságok igen észrevehetőek. Pedig én már erősen rövidíték, a mit De Scudéry kisasszony soha sem tesz; útközben egy csomó *mert, hogy, pedig* censurámnak áldozatul esik. Azonban már e néhány vonásból is könnyen felismerhető az ideál, melyet szépségéről alkotni szeretett — vagy csupán rútsága javított kiadásának nevezzük-e ezt? Részrehajló

szemeknek a párisi előváros (Marais) Saphója csakugyan ilyennek tűnhetett fel olykor, azon időben, a midőn Chapelain ¹⁾ nagy épikai költő számba ment, ki őt merész bátorsággal az orleansi szűzhöz hasonlította, s a mikor Pellisson, a szép elmék e legrútabbika, szenvedélyes vallomásaival ostromolta.

És folyton Saphónak, ránk nézve még mindig érdekes képét festve, végre a szellem vonzóerejére tér át, melynek bájait különös ékesszólással tárja elénk:

»Mert, úgy mond, szelleme jóval felülmulja szépségét. Oly nagyterjedelmű észszel bír, hogy bátran mondhatjuk, a mit ő nem ért, azt meg nem értheti senki, s oly könnyűséggel tanul meg mindent a mit tudni akar, mikép a nélkül, hogy valaha hallottuk volna hogy Saphó valamit tanult, mégis mindent tud.«

Ezután tehetségeinek felsorolása következik: versírás, próza, rögtönzések, stb.

»Oly finomsággal tudja kifejezni a legnehezebben elemezhető érzelmeket, oly kitünően ért a szerelmes szív bonczolásához, ha így merem kifejezni magamat, hogy a legpontosabban festi féltékenységet, nyugtalanságát, türelmetlenségét, örömeit, minden ellenszenvét és duzzogását, kétségbeesését és reményét, minden felháborodását s ama számos forrongó, viharos érzelmeket, melyeket senki sem ismer igazán, csak a kik érzik vagy érezték.«

De Scudéry kisasszony különösen igényt tartott rá, hogy teljesen ismeri s legtitkosabb mozzanataiban híven tudja leírni a szerelem minden árnyalatát, a nélkül, hogy azokat valaha máskép, mint az elmélet útján átérezte

¹⁾ Chapelain, francia költő, megh. 1674-ben.

volna, s valóban ez gyakran sikerül neki, főkép a gyöngéd és finom részletekben, sőt mindenben, a mi nem a *láng maga*. »Oly bámulatosan magyarázza mindezt, mondhatnók párbeszédeinek egyik alakjával, hogy még ha egész életében a szerelmeskedésnél egyebet sem tett volna, akkor sem beszélhetne róla jobban.« — »Ha nem is voltam szerelmes, felelné legbájosabb mosolyával, voltak barátnőim, kik helyettem voltak, ők megtanítottak rá, mikép kell a szerelemről beszélni.« Ez kétségtelenül szellemes, és De Scudéry kisasszony ebben nem volt szegény.

Sapho e képmásában, mely oly nagy részben az övé, mindig visszatér amaz állítására, hogy Sapho nem csak alaposan tudja és ismeri mind azt, a mi a *szerelemtől* függ, hanem hasonlóan jártas abban is, a mi a *nagylelkűségre* vonatkozik; és a tudomány és kiváltságos természet e csodája, szerinte, még a szerénység koronájával is bír:

»Társalgása oly természetes, oly könnyed és udvarias, hogy soha sem hallani tőle az általános társalgás folyamában egyebet, mint olyan dolgokat, melyeket egy igen szellemes egyén akkor is mondhat, ha nem tanulta mind azt, a mit tud. Nem, mintha azok, a kik tudományosan műveltek, fel nem ismernék, hogy a természet magában nem élesíthette volna eszét oly mértékben; de ő annyira igyekszik neme illemszabályainak megfelelni, hogy soha sem beszél egyébről, csak oly tárgyakról, melyekről hölgyeknek társalogni való.«

Az idézet irányhibáival ezúttal nem törődöm. De be kell ismernünk, hogy ez egy igen okos és szerény Sapho, a ki teljesen megfelel a XVII-dik századnak, és a Rambouillet¹⁾ palota csiszolt ízlésének.

¹⁾ *Rambouillet*, marquis, Catherine de Vivonne férje és Julie

De Scudéry kisasszony csakugyan nem is késett soká, s megjelent a helyszínen. A provincia nem dicsekedhetett vele sokáig. Nagybátyja halála után Rouen és Páris közt habozott; azonban fivére, ki akkor a drámaírók sorában szerepelt, s kinek darabjai a Bourgogne ¹⁾ palotában némi sikert arattak, rábírta, hogy a fővárosban telepedjék le. Csakhamar feltűnt a láthatáron; a legjobb társaságban szíves fogadtatásban részesült és regényeket kezdett írni, de egyelőre nem saját neve alatt, hanem dicsőséges fivére neve alá rejtőzött. *Ibrahim* vagy a *hires basa* 1641-ben kezdett megjelenni; *Artaméne*, vagy a *A Nagy Cyrus* 1650-ben és *Clélia* 1654-ben.

De Scudéry kisasszony valódi szereplése ezen időben kezdődik, a regenség évei, Ausztriai Anna szép napjai alatt, a Fronde ²⁾ előtt és után, és dicsősége változatlan maradt mindaddig, míg Boileau ³⁾, szokásos örömszavató természetéhez híven, csorbát nem ütött rajta.

»Ez a Despréaux,« mondá Segrais ⁴⁾ »nem tud egyebet, mint önmagáról beszélni és másokat kritizálni: minek mond rosszat De Scudéry kisasszonyról, a mint teszi?«

Ha helyesen akarjuk megérteni De Scudéry kisasz-

de Montausier atyja, mely utóbbiaknak párisi palotája híressé vált arról, hogy a XVII. század írói és bölcsészei sűrűn látogatták. A Rambouillet palota itélete hangadó volt.

¹⁾ *Bourgogne* palota, hol rendes színi-előadások tartattak.

²⁾ *Fronde*, ama párt neve, mely XIV. Lajos kiskorúsága alatt, az udvar Mazarin által vezetett önkényes politikájának ellenszegült és 1648—53-ig nagy zavarokat idézett elő.

³⁾ *Boileau-Despréaux*, francia író, szül. 1656-ban Párisban, megh. 1711-ben. Satirákat, és egy »Ars poétikát írt.« Víg éposa »A karzat támla« (*Le Lutrin*) még ma is tekintélyben áll Franciaországban.

⁴⁾ *Segrais*, Jean-Regnaud, francia költő, megh. 1701-ben.

szony sikerét és az irányt, melyet követett, szem előtt kell tartanunk Páris előkelő társaságát, a XIV. Lajos uralkodását megelőző időben. Már néhány év óta előtérbe lépett a párisi társaságban a szép-irodalom és szellemi élvezetek iránti érdeklődés, bár a jóakarát és buzgalom jóval felülmúlta az ítélőképességet és értelmiséget. D'Urfé¹⁾ regénye, Balzac²⁾ levelei, Corneille³⁾ és a többi divatos szerző színdarabjainak sikere, Richelieu bibornok kissé pedáns, de valódi és hathatós támogatása, a francia Akadémia alapítása, mind ez okok felköltötték a kíváncsiságot, különösen a nőkét, kik érezték, hogy az idő elérkezett, a midőn a társadalmat a saját színvonalukra emelhetik. A szabaddulás az ó-kor és tudós nyelvek igája alól volt a jelszó, ki-ki anyanyelvét akarta tudni és a nyelvtudósokhoz fordult. A nagyvilági emberek azon voltak, hogy a tulajdonképeni tudóst a szalon igényeivel összeegyeztessék, a menyiben tetszeni s egyszerűsággal tanítani is akartak.

Azonban a komoly és csiszolt társaság ez első kísérleteivel, nagy tapasztalatlanság párosult. Ha De Scudéry kisasszony iránt érdeme szerint igazságosak akarunk lenni, ama helyet és címet jelölve ki neki, mely őt megilleti, a szerveződés ez átmeneti korszakában a társaság egyik *tanítónőjének* kell őt tekintenünk. Ez volt szerepe és nagyrészt törekvése is.

¹⁾ *D'Urfé*, Honoré, francia író, különösen pásztorregényeiről ismeretes. »*Astrée*,« stb. Megh. 1625-ben.

²⁾ *Balzac*, Jean-Louis Guez de, megh. 1655. Francia író, ki sokat tett az irodalom érdekében.

³⁾ *Corneille*, francia író, szül. Rouenban 1606-ban, megh. Párisban 1684-ben. A klasszikai francia tragédia megalapítója. Fő drámái »*A Cid*,« »*Horace*,« »*Polyeucte*,« »*Medea*« stb.

Sappho történetében és képmásában, mely a *Nagy Cyrus* vége felé olvasható, bevallja, mennyire át volt hatva feladatától, és ezt finomabbúl, tapintatosabban teszi, mint hire után, távolból róla feltételeznők. Ne tekintsék őt olyan-
nak, ki hivatalyszerűen űzi a szépirodalmat ; mindjárt eleinte védekezik ez ellen. »Nincsen kényelmetlenebb állapot, mond-
ja, mint írónak lenni, vagy ilyennek elismertetni, ha nemes
szívvel birunk és némileg jó születésűek vagyunk.« Inkább
érzi, mint bárki más, mennyire kényelmetlen, ha a világ
valakit írónak tekint, (főkép ha nő), s ily lábon fogad és oly
találóan tünteti fel az állapotot, mint a hogy csak józan
eszű leány és jó családbeli kisasszony teheti, ki maga is át-
szenvedte azt, a miről beszél. Az íráság legnagyobb és leg-
kellemetlenebb hátránya az, hogy a nagyvilági emberek
nem tudják elképzelni, hogy az íróval is csak úgy lehessen
bánni, mint más halandóval s máskép is lehessen beszélni
vele, mint nagyhangzású szavakkal.

»Mert hiába, naponként látok férfiakat és nőket, kik
olykor megszólítanak s különös zavarban vannak, mert fe-
jökbe vették, hogy nem mondhatnak nekem olyat, a mit
más embereknek mondanának. Hiába beszélek nekik a szép
időjárásról, a keringő hirekről s minden egyébről, mi a kö-
zönséges társalgást képezi, ők mindig kiindulási pontjokra
térnek vissza : s annyira meg vannak felőle győződve, *hogy*
erőltetésembe kerül velök így társalogni, *hogy* ők meg
kényszerülten másról igyekeznek beszélni, a mi annyira
nyom, *hogy* már nem szeretek Sappho lenni, a *mikor* e ka-
landon keresztül kell mennem.«

Tekintettel a helyes eszmére, bocsánatot kérek az ol-
vasótól a sok *hogyért*, *mintért*. A fentebbiekből látjuk,
hogy De Scudéry kisasszony nem kiméli magát s az

írói s tudósí állással karöltve járó hátrányoknak bátran szemébe néz. Jóval Molière előtt, már számos igen találó dolgot mondott erre vonatkozólag. Azonban ne feledjük az akkori társadalom helyzetét, se a nehézségeket, melyekkel küzdenie kellett. Alaposan megvitatja a kérdést, vajjon jó volna-e, ha a nők általán többet tudnának, mint a menyit tudnak. »Ámbár határozott ellensége vagyok a tudakosságot negélyző nőknek, ép oly mértékben kárhoztatom az ellenkező véglelet is, és elszörnyűködéssel látom, mily számosan vannak előkelő asszonyaink közt, kik oly durván tudatlanok, hogy nézetem szerint, nemünk szégyenére válnak.«

Csakugyan ott volt a hiba, mely legégetőbben szorult javításra. Az előkelő társaság műveltsége 1641—1654 körül a leghiányosabb volt. Menyi tudatlanság és sajátságos feledékenység ellensúlyozta a La Fayette-ek és Sévigné-k lételét, még a híres és szellemes nőknél is! De Sablé asszony, La Rochefoucauld szellemes barátnője, egy sor helyesírást nem tudott. »Bizonyos,« mondja De Scudéry kisasszony, »hogyan vannak nők, kik jól beszélnek, de rosszul írnak, és csak is saját hibájok, ha rosszul írnak . . . Szerintem egyik elviselhetetlen tévedése a nőknek, folytatja, hogy *akarnak* jól beszélni és ép úgy *akarnak* rosszul írni . . . Az asszonyok nagyobb részt azért látszanak írni, hogy meg *ne* értessenek, oly kevés az összefüggés szavaik közt s oly furcsa helyesírást használnak. Pedig ugyan e hölgyek, kik írásban oly bátran követik el a legdurvább hibákat s rögtön minden ész és szellem híján vannak, a mint tollhoz fognak, egész napokig tudnak gúnyolni egy szegény idegent, ki összetévesztette a szavakat.«

A leglényegesebb javítások egyike, melyhez De Scu-

déry kisasszony nagy mértékben hozzájárult, beszéd- és írásmód egyöntetűsége volt. Rápirított a nőkre következt-lenségökért e téren. Elvből írni s még egy kicsit elvből tár-salogni is, ez volt tanításainak és példájának kettős ered-ménye. A nők nevelésére vonatkozó elméletei nem csak helyesek és tapintatosak, de elvben mérsékeltek is.

»De komolyan,« — írja ő, — »van-e furcsább, mint a rendes eljárás, melyet a nők nevelésénél követnek? Nem akarják, hogy kaczerak s ledérek legyenek s mégis megengedik, hogy gondosan megtanulják mind azt, a mi ledér-ségre vezet, s nem engedik, hogy bármi olyat tanuljanak, mi erényöket támogatni, vagy szellemöket foglalkoztatni képes volna. S tényleg az a sok korholás, melylyel első fia-talságukban gyötrik őket, mert nem elég gondosak a tiszta-ságra nézve, nem öltözködnek elegendő csínnal s nem ta-nulmányozzák kellő szorgalommal az énekmester és táncz-mester leczkéit, nem bizonyít-e világosan állításom mellett? S a mi legkülönösebb a dologban, az, hogy egy nő, ki az illem szabályai szerint csak öt-hat éven át tánczolhat éle-tében, tíz-tizenkét éven keresztül idejét oly tudomány elsa-játítására áldozza, melynek csak öt-hat évig veheti hasznát; s ugyanazt az egyént, ki halála órájáig kénytelen egészséges ítélőképességgel bírni s utolsó perczéig hivatva lesz be-szélni, nem tanítják semmire, a mi által kellemesebb tár-salgási módra tehetne szert, vagy viseletét tapintatosabbá tenné.«

A fentebbiekből levont következtetés, mit még csak tartózkodva közöl, (mert a szellem különféleségétől függő dolgokban *általános törvényt* felállítani nem lehet) a követ-keztetés tehát, a mint mondom, az, hogy bár kívánja, hogy a nők többet tudjanak, mint a mennyit tudnak, még sem

akarja soha látni, hogy a nők tudákosak legyenek s olyképen beszéljenek. »Kivánom ugyan,« mondja, »hogy elmondhassák valamely nőről, hogy száz dolgot tud, melylyel nem dicsekszik, igen felvilágosodott elméjű, teljesen ismeri a szép műveket, jól beszél, helyesen ír s jól ítéli meg a világot; de nem akarom, hogy elmondhassák róla: *Ez tudákos nő*: mert e két egyéniség annyira elüt egymástól, hogy még nem is hasonlítanak egymásra. . . .« Ujból ismétlem: ez igen okos beszéd s ilyennel gyakran találkozunk De Scudéry kisasszony könyveiben; igaz, hogy túlságosan terjengő érveléssel és vitatkozással vegyesen s úgy szólván elárasztva attól, a mi manapság regényes tulzásoknak tetszik nekünk.

A mi a mai ízlés szerint túlzás, akkoriban mégis az a kellék volt, mely a tanítást kézről-kézre adta, s biztosabban juttatá célpontjához. Tallemant azt mondja róla, hogy beszélgetés közben bizonyos prédikáló tekintélyt fitogtatott, a mi korántsem volt kellemetes. E modor regényeiben álruhába öltözött, a mennyiben hőseinek szájában enyhült, és ma csaknem tanulmányoznunk kell iratait, ha e didaktikus hangot fel akarjuk bennök fedezni.

Valódi képzelőtehetséggel és találékonysággal De Scudéry kisasszony nem bírt; ha valamely mesét akart kitálalni és szerkeszteni, az azon időtájt szokásos eszmékhez folyamodott. A divatos boltban s öltözőben szerezte be szükségletét: a d'Urfé »Astrée«-jában követett eljárást utánozta. Ezt cselekedve, azzal kecsegteté magát, hogy a mesét a történelemmel, a művészetet a valószínűvel kibékíti. »Okos embernek soha sem szabad kigondolni lehetetlen dolgokat,« — gondolá, — »a hazugság valódi művészete abban rejlik, ha teljesen hasonlít az igazsághoz.« *Clélieben* találunk egy társalgást, melyben vita tárgyát ké-

pezi a kérdés: *Mi módon kell mesét kigondolni* és regényeket szerkeszteni. Kevésbe múlik, hogy De Scudéry kisasszony a természet megfigyelését ajánlja: Anakréon költővel csaknem ép oly jó ékesszólási szabályokat mondat el, minőket Quintilianusnál találunk. Kár, hogy maga is nem gyakorolta jobban.

De Scudéry kisasszony regényeiről beszélni, vagy azokat elemezni, ma már lehetetlen, a nélkül, hogy ne rágalmaznók, annyira nevetségeseknek tűnnek föl. Őt magát tennők felelőssé mind azért, a mi korának félszége volt. Ha regényeit méltányolni akarnók, az általa utánzott mintákra kellene visszamennünk s az irodalom egy egész ágát bonczkés alá venni. Ami benne mindjárt első látásra meglepő, hogy ismerőskörének, társaságának személyeit előveszi, görög, római, perzsa, vagy karthagói álruhába öltözteti s a fő eseményekre nézve körülbelül ugyanazt a szerepet játszatja el velők, mely a történelemben osztályúl jutott nekik, de a mellett úgy beszélnek és gondolkoznak, a hogy a Maraisban ¹⁾ naponként látta és hallotta. *Hamilkar*, *Sarasin* a költő volt; *Herminius* meg Pellisson; Conrart *Cléodamas*-sá változott és Agrigentum mellett szép nyaralója van, melynek hosszadalmas leírását közli s mely nem más, mint Athys háza Páris mellett. Ha történelmi alakkal találkozik, azonnal ráilleszti valamely ismerősére; elmondja Brutusról, arra, a ki fiait elítélte és a Tarquiniusokat elkergette, hogy: »a legudvariasabb, legszelidebb, legkellemebb szellemmel született;« és Alkaeusról, a költőről tudatja, hogy »ügyes, eszes és fondorkodó jellemű gyerek volt.« E személyek cselekvénye és magaviselete, majdnem

¹⁾ *Marais*, Páris egyik városrésze.

összevág a csinált modorral, melylyel azt szemünk elé állítja; az egészen egy s ugyanazon hamis hang vonúl végig. De azt fogják kérdeni, miképen volt lehetséges, hogy ilyen regények oly általános kedveltségnek és kelendőségnek örvendhettek? Mikép élvezhette azokat a De Sévigné és De La Fayette asszonyok korabeli fiatalság? Először, akkortájt senki sem képezett magának tiszta fogalmat a különböző korszakok jellemző szelleméről s az erkölcsök és szokások rendkívüli különbségéről a történelemben. Mi több, a Scudéry regényeiben szereplő személyek csaknem kivétel nélkül élő lények, kortársak valának, kiknek neveit tudták, kiknek jellemét és arczképét rögtön felismerték, elkezdve a *Nagy Cyrustól*, kiben a nagy Condét vélték látni, le *Doralise*-ig, ki Robineau kisasszony volt. Mind ezek az egyének, még a mellék alakokat is beleértve, a társaságban ismeretesek lévén, a rejtély kulcsa kézről-kézre adatott, ki-ki elmondta szomszédjának az álarczos nevét, és még ma is, ott a hol a valódi nevekre nézve tájékozva vagyunk, könyveit bizonyos kíváncsisággal lapozzuk.

»Nem hinné senki, mondja Tallemant, mennyire örülnek a nők, hogy e regényekben szerepelnek, vagy is, hogy azokban arczképök látható; mert csupán csak az egyének jellemét kell e lapokban keresni, valódi tetteik nem találhatók fel bennök. Azért mégis vannak olyanok is, kik panaszt emeltek e miatt.«...A panaszosok közt volt korának egyik legszellemesebb asszonya is, ki ama maradandó, örökbecsű szellemes mondásokról volt híres, melyek nevét megörökítették. A *Nagy Cyrus VI* kötetében De Scudéry kisasszony *Cornuel*¹⁾ asszony kép-

¹⁾ *Cornuel*, előkelő francia hölgy, ki, bár soha sem foglalkozott irodalommal, híressé vált szellemes mondásairól és élezeiről,

mását közölte *Zénocrite* neve alatt, kit Lycia legkelleme-
sebb, de egyúttal legfélelmetesb élczelőjekép mutat fel.
Az arczkép teljesen élethű. Cornuel asszony rögtön iga-
zolta merész gúnyolódásai által szerzett hirnevét, azt
mondván De Scudéry kisasszonyról, ki feltűnően fekete
bőrű volt: »meglátszik rajta, hogy a gondviselés a papir
bemázolására szánta, mert tentát izzad bőrének minden
ikacsából.« Molière valamely Martonja, vagy Dorineja
sem mondhatott volna ennél talpraesettebb megjegyzést.

Feltűnők s valóban érdekesek De Scudéry kisasszony
regényeiben a párbeszédek, társalgások, melyekben saját-
ságos tehetség és igaz hivatottság nyilvánul. Később, mi-
dőn regényei már elavultak s kimentek divatból, kivona-
tokat állított össze e társalgásokból, melyeket folytatóla-
gosan közölt kicsi kötetekben, számra nem kevesebbet mint
tizet; (rendesen tíz-tíz kötetenként dolgozott). De Sévigné
asszony 1680-ban ekkép ír leányának: »De Scudéry kis-
asszony két kis kötet *Társalgást* küldött nekem; lehetet-
len, hogy ez kiváló ne legyen, ha nincs elárasztva nagy
regényének hullámai által.« E kis kötetek, és számos más,
mely utánok következett s Scudéry vénkorának becsületére
válnak, még ma is értékkel bírnak a kutató előtt s azok-
nak szemében is, kik minden iránt érdeklődnek, mi a nagy
századra vonatkozik. Nem ritkán hallhatjuk a megjegy-
zést, hogy a mily tűrhetetlenek s olvashatatlanok De Scu-
déry kisasszony regényei, ép oly mértékben érdekesek a *Tár-
salgások*. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy e *Társal-
gások*, legalább az első, valamennyien, szószerint *Cyrus-
ból*, *Clélia*-ból s egyéb regényeiből vannak összegyűjtve.
elannyira, hogy azok összegyűjtve, halála után könyv alakban is
kiadattak.

Az első kérdések egyike, mit ezekben tárgyal, épen maga a *Társalgás*: »Miután, — mondja *Cilénie*, egyik kedvencz regényalakja, — a társalgás képezi az emberek közti társas-kötéléket, valamint a tisztességes emberek fő-élvezetét, s egyúttal a legközönségesebb eszköz, melynek segélyével nemcsak az udvariasság honosítható meg a világban, de a tiszta erkölcs, a dicsvágy és az erény is, azt vélem, hogy a társaság nem foglalkozhatik sem kellemetesebben, sem hasznosabban, mint hogy ha alaposan megvizsgálja, mi az tulajdonképen, a mit társalgásnak neveznek.« És csakugyan vitatkozva megbeszélik, milyen legyen a társalgás, hogy kellemes és tisztességes emberek-ből álló társasághoz méltó legyen: e célból ne szorítkozzék kizárólag sem a családi és házi viszonyokra, sem a felületes pipere-tárgyakat ne szellőztesse nagyon soká, a mint az női körben oly gyakran előfordúl: »Nem kénytelenek-e bevalani, mondja De Scudéry kisasszony egyik szócsöve, hogy az, a ki leírná mind azt, mit tizenöt-husz asszony egymás közt beszél, feltűnően rossz könyvet írna? Sőt ez megtörténnék még akkor is, ha e tizenöt-husz asszony közt volna néhány igen szellemes is. De lépjen be egy férfi, csak egyetlenegy férfi, még pedig nem is egy a kiválók közül, s ugyan-ez a társalgás rögtön emelkedni fog s mint varázsütésre, rendszerebbé, szellemesebbé és kellemesebbé fog válni. Szóval: »a legszeretreméltóbb asszonyok, ha nagy számmal vannak együtt s férfi nincs jelen, úgy szólván soha sem mondanak semmit, a mi figyelemre méltó, s jobban unatkoznak, mint hogy ha mindegyikök egyedül volna. A férfiak részéről, kik igen tisztességes emberek, ez nem áll. Társalgásuk, ha hölgyek nincsenek jelen, tényleg kevésbbé derült és nyájas. De rendesen, habár komolyabb s néha tán ke-

vésbbé csiszolt, azért mindig értelmes marad; és, mi tagadás, könnyebben nélkülöznek bennünket, mint a hogy mi nélkülözzük őket.»

Mind ezek igen éles, subtilis észrevételek, melyek nagy világi tapasztalatot, de még a szív tapasztalatait is elárulják. A „*Társalgásról*“ szóló egész fejezet igen finom megfigyelő tehetségre vall; és miután a társalgás különböző hibáit felsorolta volna, *Cilénie*, vagyis inkább az író, a mondottakat összegezve, eme kissé nagyon is pontosan előadott következtetésre jut: a társalgás, hogy ne legyen unalmas, hogy érdekes és egyszersmind értelmes is legyen, nem szorítkozhatik egyetlen egy tárgyra, de részben mindegyikből kell összeszűrődnie.

»Szerintem, úgy mond, általánosságban véve, leggyakrabban közönséges és udvarias dolgokról folyjon, mindazáltal, úgy hiszem, alig van tárgy, mit bele ne lehetne szőni; szabad és változatos legyen, az időhöz, a helyhez és jelenlévő egyénekhez alkalmazkodva. Főtitka az, hogy nemesen beszéljünk alacsony dolgokról, lehetőleg egyszerűen az emelkedettekről, és igen finoman a ledéerekről, de mohóság és negélyezés nélkül.« A mi a legszükségesebb kellék, ha kellemessé és szórakoztatóvá akarjuk tenni, az, »hogy *bizonyos udvarias szellemben legyen tartva*, mely minden éles gúnyt, minden, a szemérmet sértő bármiféle célzást száműzzön belőle... Ép oly nélkülözhetetlen, hogy *bizonyos derült hangulat uralkodjék benne*.« Mind ez valóban igen jól, igen kellemesen és tapintatosan van mondva, a mint azt a társalgás egyik szereplője igen helyesen meg is jegyzi.

Olvassák el e fejezet után azt, mely „*A levélírás művészetéről*“ szól, (részben kivonat *Celénie*-ből s az *Új Társalgások* gyűjteményében található), és érteni fogják, hogy

a távolból oly túlsapongónak tetsző regényíró alatt, De Scudéry kisasszonyban egy komoly Genlis, egy Miss Edgeworth ¹⁾ rejtett; röviden, egy kitünő *nevelő-intézeti tanítónő* az előkelő társaság s a XVII-dik század nemes kisasszonyai számára.

Minden tárgyról a világon ily módon értekezik, teljes, gyakran tulságosan kimerítő tanfolyamat tart róla, a melyben az összegyűjtött történelmi példákat a korabeli társaságban fölszedett adomákkal vegyíti. Mindent taglal, vitatkozik mindenről: az illatokról, mulatságokról, vágyakról, a tulajdonságokról és erényekről; egy ízben szinte természetbuvár és naturalistikus alakjában látjuk, a midőn a pillangók szárnyainak színét és röptét elemezi. Gyanít és kutat, finomít, symbolizál; mindennek okát firtatja s az eredménnyel beszámol. Soha sem használták a *mert* szót pazarabbúl. Vannak napok, a mikor nyelvész, akadémikus, a hasonértelmű szavakról értekezik s gondosan megkülönbözteti helyes alkalmazásukat; kimutatja a különbséget az *öröm* és *nyájasság* közt; a fölött tünődik, vajjon a pompaszeretet nem inkább királyi és hősi tulajdon, semmint erény, mert a pompaszeretet csak egyes személyekhez illő, holott az erények mindenkire illenek; kimutatja, hogy a *nagylelkűség* több lelki tulajdonságot foglal magában mint a bőkezűség, mely rendesen korlátozottabb, elannyira, hogy lehet valaki igen bőkezű, a nélkül, hogy azért nagylelkű volna.

Vannak apró essay-i, melyek igen kedves olvasmányt nyújtanak, minő péld. az *ok nélküli unalom*.

Némely tekintetben De Scudéry kisasszony úgy tün-

¹⁾ *Edgeworth*, Mária, angol író, kiváló ifjúsági iratairól és tanulságos regényeiről ismeretes. Szül. 1767., megh. 1849-ben.

teti fel magát, mint a nők kedvencez papja ; Nicole, tán helyenként elmésebb, azonban ridegebb és pedánsabb is, mint volt a finom elméjű hittudós. Aztán Nicole mindig Isten-nel és a végcélra való utalással fejezi be elmefuttatásait, De Scudéry pedig végül mindig a királyt dicsőíti. Egészen különös ügyességet és leleményességet tanusít e téren, a mi Baylenek¹⁾ is feltűnt s gyakran kissé visszatetsző.

És csakugyan, ez a tiszteletreméltó, de a sors által soká üldözött személy, már korán hozzászokott a hasznára válható tisztelgéshez és bókoláshoz. Ritka világi ügyességet találunk számos izléstelenségének fenekén. Az émelygős dicséretnek soha sem egyeztettek össze leleményesebben ama mániával, hogy a körülötte sürgő-forgó társaság apró ferdeségeit kiküszöbölje, vagy helyreüsse. Mit mondjunk ? Rászorúlt könyveinek elárusítására s ahhoz magas egyéniségek protekciója kellett. Azonfölül, lapokat, köteteket lehetett betölteni a barátok és ismerősök részletes, hosszadalmas leírásával, városi és falusi lakhelyök felmutatásával, a mi amazoknak hízelt, az írónak pedig hasznót hajtott. *Sapho* nem emelkedett az ilyféle apró fogások fölé, melyek irodalmi működésével karöltve jártak. »Isten ugyse, mondja Tallemant, rászorúlt, hogy minden követ megmozdítson, s ha jól meggondolom helyzetét, megbocsátok neki.« Kis ajándékok, nyugdíjak, kedveskedések előtte nagy beccsel bírtak, s szívesen csatolta e kézzelfogható bizonyítékokat az általános becsüléshez, melyben mindenkor részesült. Mind ez ugyan némileg kisebbíti benne az erkölcsitanító értékét, s különösen korlátozza megfigyelésének látkörét.

¹⁾ *Bayle*, Pierre, francia író és bölcész, szül. 1647., megh. 1706. A »*Dictionnaire historique et critique*« szerzője.

Iratainak némely helyéből azért mégis határozott, csaknem férfias szellemet vélünk kiérezni, mely a magasabb rendű kérdéseket hajszállhasogató érvelésekkel kezeli; mely azoknak különböző oldalait érti, és midőn rendesen a szentesített vélemények felé hajlik, e részben különösen az illem iránti erős érzéke által vezéreltetik.

De Scudéry kisasszony közel járt a hatvan évhez, midőn Boileau feltűnt a láthatáron s mindjárt első satiráival (1665) a nagy regényeket metsző gúnyjának tárgyává téve, a *Nagy Cyrust* a bámulat ama tárgyai közé sorozta, melyeknek istenítése csupán a falusi nemes osztálynak volt megengedhető. Boileau merész hadjárata egy idejét-multa hamis modor ellen, melyet már csak a megszokás egy neme tartott életben, halálos csapást mért rá, s e naptól fogva De Scudéry kisasszony a fiatal nemzedék szemében elavult író volt. De La Fayette asszony végleg a tiszteletreméltó régiségek rangjára süllyesztette le, két kis regényének megjelenése által: *Zaïde* és *Clèves hercegnő*, melyekben bebizonyítja, mikép lehet röviden, természetesen és egyúttal finoman írni.

Hiába kísérlenők meg manapság, hogy óvást téve e kérlelhetetlen ítélet ellen, felsoroljuk a De Scudéry k. a. érdekében felmutatható hízolgó tanubizonyságokat, minők Mascaron ¹⁾, Fléchier, ²⁾ Dacier asszony, Brimon, a Saint-Cyri fejedelemasszony levelei, Godeau, ³⁾ Segrais, Huet, ⁴⁾ Bouhours ⁵⁾ és Pellisson dicsénekei. Ez utóbbi, ki Courart-t

¹⁾ *Mascaron*, francia hitszónok, megh. 1703.

²⁾ *Fléchier*, francia püspök és híres hitszónok, megh. 1710.

³⁾ *Godeau*, francia püspök és költő, megh. 1672.

⁴⁾ *Huet*, francia püspök és tudós, a Dauphin tanítója, megh. 1721.

⁵⁾ *Bouhours*, francia nyelvész és kritikus, megh. 1702.

kétségbeejtő helyettese lett, mint tudjuk, elismert szeretője, plátói imádója volt De Scudéry kisasszonynak és húsz szerelmi versben *Sapho* név alatt dicsőítette. De ha van valami, a mi bizonyosságul szolgálhat arról, hogy Péllisson, előkelő és tiszta dictiója daczára, soha nem volt valódi attikai és soha sem ismerte az igazi gráciákat, épen az ilyen bálvány iránti határozott hajlandóságából látható.

A bókokból, melyekkel De Sévigné és De Maintenon asszonyok halmozták el az elaggott írónőt, mit sem lehet következtetni; e kiválóan finom modoru, és előkelő nyájasságú hölgyek, ha szemtől szemben álltak vele, még mindig ifjúkoruk egyik rajongását tisztelték De Scudéry kisasszonyban. S a mi a többi neveket illeti, melyeket idéznek, (s egyet sem mellőzök közülök, sem Fléchiert, sem Mascaron, sem Bonhourst) arra kell figyelmeztetnem olvasóimat, hogy ezek sem tündökölnék a jó, az egészséges és tapintatos ízlés által; kisebb-nagyobb mértékben ezek mind a Rambouillet palotában dívott irányt tartották meg s bizonyos tekintetben századuk mögött maradtak. De Scudéry kisasszony iránti bámulatuk próbakő, mely szerint megítélhetjük őket is.

A francia akadémia 1671-ben adta ki először a Balzac által alapított ékesszólási díjat. E díj eredetileg beszédre, vagy szónoklatra volt kitűzve, melynek tárgyául valamely keresztyén erényt kelle választani. Az első tárgyat maga Balzac választotta volt: »a Dicséretéről és a Dicsőségről,« kelle értekezni. De Scudéry kisasszony munkája nyerte el a díjt, a Richelieu ¹⁾ korából felmaradt öreg

¹⁾ *Richelieu*, Armand Jean Duplessis, herczeg; francia bimbok és miniszter, megh. 1642.

akadémikusok nagy gyönyörűségére. Ez a múzsa, ki így az első rohammal fürteire tűzte az első koszorút s a jövődöbeli koszorúsok menetét vezetni volt hivatva, akkortájt hatvannegyedik évét töltötte be.

És tovább élt, tovább öregedett, mindinkább túlélve hírnevét, a külvilágban valósággal tönkrement dicsőséggel, melyet azonban szobájában, négy falai közt, mind végig élvezett. Érdemei és becsülésre méltó tulajdonságai kis udvart biztosítottak neki és barátokat, kik csak mint *a világ első leányáról* és *mint Nagy Lajos korának csodájáról* beszéltek róla. Midőn 1701-ben június 2-án meghalt, a *Tudósok lapja* nagyhangzású dicsérettel emlékezett meg az elhunyt nagyságról.

Ugyanazon időben a Marais ugyanazon negyedében, egy valóban csodálatra méltó nő élt és öregedett meg, ki nálánál csak kilencz évvel volt fiatalabb; egy nő, ki igazán teljesen bírta a kecsét, a könnyed nyájasságot, a szellem frissességét és férfias erélyét, és a megifjodás csodálatos tulajdonát, — szóval, mind azt, a mi De Scudéry kisasszonynál hiányzott: — s ez De Lenclos Ninon volt.

E két név egyszerű közelítésében az ízlés szembezőkö leczkéje rejlik.

De bármint legyen, De Scudéry kisasszony megérdemli, hogy az övéhez helyes fogalmat kössünk. Regényei oly keletnek örvendtek, mely az erkölcsök és a társadalom művelődésének történetében, határozott időpontot jelez. Mindenkor meg fognak emlékezni a tényről, hogy a Vincennes-ben foglyúl őrzött nagy Condénak ¹⁾ szórakoztatá-

¹⁾ Condé, Louis II., le grand. szül. 1621., megh. 1686, a rocroy-i győztes.

súl, a *Cyrus* egy kötetét küldték el, és d'Andilly úrnak, a Port-Royal remetéjének *Clélie* egy kötetét, hogy magányának leírása által hizelegjenek neki.

Az igazat megvallva, De Scudéry kisasszony semmivel sem nevetségesebb hamis képzelőtehetsége és a hamis történelmi czafrang által, melylyel eszméit körülveszi, mint a milyen volt Cottin ¹⁾ asszony negyven évvel azelőtt. Ez az álarczos-báli jelmez kölcsön portéka volt: a mi sajátja volt egészen, a mi lényegéhez tartozott, azt megfigyelési módjában, az őt környező világ festésében kell keresnünk, azon modorban, melylyel sebtiben fel tudta használni ismerőseit, azokat azon elevenen regényeiben alkalmazva, szellemes, finom társalgást adva ajkaikra. Én épen e szempontból ítélem meg őt, és bár elismerem valódi előkelőségét, analysisának mélységét, alapos ember- és lélekismeretét, hozzá kell tennem, hogy ez mind nála elvont, szörszálhasogató, a túlzásig elméleti, és a felvetett kérdést mindenkor kiérezzük; nélkülözi a könnyedséget, a világosságot, alapjában száraz és élvezhetetlen. Ez már La Motte-ra ²⁾, Fontenelle-re ³⁾ emlékeztet, amazoknak szabad szárnyalása nélkül. Ő megkülönböztet, osztályoz, az osztályokat felbontja, mindent *rendszerbe szed* és tanít. Soha semmi frissesség; a finom és gyöngéd is rögtön oktatóvá, erőltetetté válik. Még az általa leírt parkok és kertek közepett, a nyughelyül szolgáló kis pavillonokban is, gondja van rá, hogy a téntartó ne hiányozzék.

¹⁾ *Cottin*, Sophie, sokat olvasott francia regényíró, szül. 1773. megh. 1817.

²⁾ *La Motte*, Antoine Houdard de, francia költő. megh. 1781.

³⁾ *Fontenelle*, Bernard le Bovier, francia író, megh. 1757.

Rajta voltam, hogy szeretetreméltóbbnak állítsam magam elé. Hiába. Ilyennek láttam Péllisson Saphóját, a *Gyöngédség* országának geographusát. Ha tehát következtetést kellenne vonni, a kezdetben felállított kérdésre feleletet adva, én részemről De Scudéry kisasszony nevéhez épen nem kötném a nevetségesnek fogalmát, hanem inkább a tiszteletét, a komoly becsülését, de legtávolabbról sem a vonzerő és báj eszméjét.

Pedig nem kellemes dolog ilyen nagy érdemű leányt minden kecs nélkül festeni, sőt fájdalmasan esik; oly szívesen hozzáadnók mind azt, a minek hijjával van. De azt akartam, hogy e fajtából is legyen legalább egy, nehogy a gyűjtemény csupa hizelgő, mosolygó, ragyogó képből álljon.

Saint-Évremond és Ninon.

Saint-Évremond leghivatottabb arra, hogy Ninon-nál bemutasson. Szeretetreméltó tudós, józan elme, helyes érzéke van a szép minden faja iránt. A fesztelen fölény egyik főjellemvonása; nem tudom határozottabban jelezni, mintha azt mondom, hogy Montaigne ¹⁾ szelídebb kiadásban. Elméje határozottság és finomság által válik ki, lelke, a mint mondani szokta, soha sem feledkezik meg magáról, sem nem lép ki medréből. A szenvedélyek próbáján átesett, nőni engedte azokat szívében, sőt bizonyos fokig maga is táplálta, de soha sem engedte át magát vakon hatalmuknak, és ha meg adta is magát nekik, mértéket tudott tartani s megőrizte józan ítéletét.

Fiatal korában ő is, ép úgy, mint az udvar egész fiatalsága, Ninon uszályhordozói közé tartozott, egy keveset szeretője s nagy részben barátja volt. Kegyvesztése hosszú tartama alatt néha levelezett vele. A csekély számú hiteles levél, melyeket Ninontól bírnak, mind Saint-Évremondnak szólnak és kiválóan megismertetik velünk írójuk szellemességét, az egyetlen tulajdonságot, mely az utókor emlékére érdemessé teszi.

¹⁾ *Montaigne, Michel, Cyquem de*, francia író, szül. 1533, Périgordban, megh. 1592. Kétkedő, nagyvilági bölcész, a szellemes »Essay«-k szerzője.

Saint-Évremond-al külön tanulmányban kellene foglalkoznunk; ma azonban csupán azon kegyben óhajtunk általa részesíttetni, hogy bevezessen annak bensőbb körébe, kinek bája egy hosszú élet folyamán annyiszor megújult s ki szellemét mindvégig tökéletesítette.

Saint-Évremond 1613-ban született, s három évvel volt idősebb az 1616-ban világra jött Ninonnál; az előbbi 1703-ban, kilenczven évet meghaladott korban halt meg, és Ninon 1705-ben néhány hónap különbséggel, ugyan olyan korban halt meg. Saint-Évremond élete két különböző korszakra oszlik. Negyvennyolcz éves koráig Franciaországban, az udvarnál, a hadseregnél fényes és tevékeny életet folytatott; a legkiválóbb tábornokok méltánylásában részesült és nagy katonai pályafutás küszöbén állt. A pyrenéi békekötésről s Mazarin¹⁾ bíbornok ellen írt hosszú levele, mely ép oly szellemes, mint a minő gonosz, és Fouquet²⁾ elfogatása alkalmával Duplessis-Bellièr asszony papirosai közt találtatott, felbőszíté XIV. Lajost, ki a szerző ellen kiadta az elfogatási parancsot.

Saint-Évremond, idejekorán neszét vevén a dolognak, elhagyta Franciaországot s előbb Hollandiába, majd Angliába menekült és még negyvenkét évet élt, mint bölcsész és kutató, nagy becsülésben részesülve, a legmagasbb társaság által dédelgetve, az idegen országokban mindenütt a legjobbakkal érintkezve s igazi büszkeséggel és látszóla-

¹⁾ *Mazarin*, Jules, francia államférfi, szül. Rómában 1602-ben, megh. 1661-ben Vincennesben. 1639-ben francia államszolgálatba lépett, majd bíbornok, és Richelieu ajánlatára, annak utóda lett. A Fronde alatt száműzetett, a béke helyreálltával visszatért Párisba és a kormány élére állva, Franciaországot egy időre nagygyá tette.

²⁾ *Fouquet*, Nicolas, francia pénzügyér. (1615—1680).

gos egykedvűséggel tűrve hosszú száműzetését. Ennek enyhítéséhez nagyban hozzájárult, hogy nemsokára megérkezett Angliába a szép Mazarin hercegné, szerencsétlensége főokozójának unokahúga. Saint-Évremond csatlakozott hozzá s utóbb megszerette ép úgy szelleme, mint nemes tulajdonságai és feltűnő szépségéért. A bibornok valamennyi unokahúga sajátságos vonzóerővel, bűbájjal volt megáldva. »A varázs forrása a Mazarin vérben rejlik,« mondta rólok Ninon. Mazarin hercegné Saint-Évremond életének lényeges részét tölti ki, lényegesebb részét, mint maga Ninon.

Saint-Évremond legfőbb öröme, az, melyet még fiatal korában, tehát a szenvedélyek idejében is, legteljesebben élvezett, s minél korosabb lett annál magasabbra becsült, a társalgás volt. »Bármily élvezetet nyújtson az olvasás, mondá, a társalgás iránt vagyok legfogékonyabb. A nőkkel való érintkezés szerezhethné meg a legkellemesebbet, de ha szeretetreméltókat keresünk fel, szenvedéssel jár a szívünkön elkövetett erőszak, melylyel a szerelem ellen küzdünk.« És kimagyarázza, mily modorban, mily szellemben kell rendesen a nőkkel társalogni, ha tetszésöket meg akarjuk nyerni :

»Első érdem a nőknél a szerelem; a második a rokonszenv vonzalmaikkal, a harmadik, ha ügyesen érvényre tudjuk juttatni szeretetreméltó tulajdonságaikat. Ha semmikép sem bírnak szívök rejtekébe behatolni, legalább dicséretetek által iparkodjunk hajlamukat megnyerni; mert, ha nincs szeretőjök, kinek teljesen megadják magokat, az tetszik legjobban, a ki alkalmat nyújt nekik arra, hogy önmagoknak jobban tessenek.«

Hosszú tapasztalat eredményei a tanítások, melyeket

osztogat, hogy társalgás által mikép lehet a nőknek tet-
szeni és érdeklődéseket felkölteni.

»Figyeljetek, hogy a társalgásban soha se maradjas-
zanak közömbösek; lelkök az egykedvűség esküdt ellen-
sége; vagy szeretessétek meg magatokat, vagy hizelegje-
tek nekik abban, a kit szeretnek, vagy fedeztetek fel ben-
nők olyat, a miért önmagokat jobban szerethessék; mert
nekik szeretniök kell, bármily természetű legyen a szere-
lem, szívök soha nincs e szenvedély híjával.«

Ha ez a nők rendes állapota, s még a szellemesek
sem képeznek kivételt, annál nagyobb az olyanok érdeme,
kik nemök szokott ösztönétől emanczipálják magokat,
a nélkül, hogy bájuk csorbát szenvedne. Saint-Évremond
elég szerencsés volt ily ritka nőkkel találkozni, s könnyen
kitaláljuk, kire gondolt, midőn a következő sorokat írta:

»Valóban, akadunk olyanokra is, kik becsüléssel,
gyöngédséggel viseltetnek egy férfi iránt, ha nem is szerel-
mesek bele; vannak, kik ép oly titoktartók és bizalomra-
méltók, mint a leghívebb barát. Ismerek nőket, kik egy-
aránt eszesek, tapintatosak, vonzók és szépek; azonban
ezek a természetnek kivételes különcködései, melyekkel
olykor meglepni szeret bennünket... E rendkívüli nők a
férfiak érdemeit látszanak bitorolni s bizonyos tekintetben
hűtelenek saját nemökhöz, a midőn természetes és rendes
állapotukból a mi nemünk valódi előnyeinek terére lép-
nek át.«

*A nem létező és soha fel nem található nőről egy
eszményi képmást festett Saint-Évremond, s a saját talál-
mányú Emilia személyében összpontosította a legellentéte-
sebb s a legnehezebben összeegyeztethető tulajdonságokat:*

»Íme, mondja befejezésképen, *a fel nem található nő*

képe, ha ugyan egy nem létező dologról lehet arcképet készíteni. Ez inkább csak egy *tökéletes egyéniség* eszméje akar lenni. Nem akartam azt a *férfiak* közt keresni, mivel modorukból mindig hiányzik ama megnevezhetetlen varázs, mely a *nőkkel* való érintkezést oly kedvessé teszi; — s kevésbbé tetszett lehetetlennek, hogy egy nőben a férfiak legegészségesebb s legerélyesebb észjárását feltaláljam, mintsem, hogy egy férfiban, a nőket kizárólagosan jellemző bájra és kellemetességre akad hassak.«

Ezt az egészséges józan észt, ezt a mély szellemet, karöltve a női derültséggel és varázsszal, Ninonban lelte föl — s *Emilia* képének e része épenséggel nem képzelőtehetségének a műve.

Hadd lássuk hát, milyen volt e sokat ünnepelt Ninon; lássuk őt azon oldaláról, mely valósággal helyet ad neki úgy a szépirodalom, mint a franczia társaság történetében. Lássuk őt, — szégyenemre, csaknem azt mondtam, tanulmányozzuk őt sajátos befolyása nyomán, mely által a Rambouillet palotában uralgó tónust, a *Précieuses*-ek ¹⁾ ferdeségeit megjavította, egyúttal lényegesen támogatva De La Fayette asszony korszerű, egészséges irányú működését.

Többször intézték hozzám azt a kérdést, mért szeretek annyira foglalkozni a mult szeretetreméltó és szellemes asszonyaival, azon fáradozva, hogy helyes világításban mutassam be őket. Nem tekintve az önzetlen élvezetet, melyet nyújt e válogatott társaság, ha egy időre beleképzeljük

¹⁾ *Précieuses*. A »*précieuse*« alatt művelt, finom, elegáns nagyvilági hölgyet értenek, de még inkább, az ilyent csak majmoló, műveletlen és nevetséges nőket, kiket Molière híres vígjátékában: »*Les Précieuses ridicules*« halhatatlan típusokká avatott.

magunkat, korunk nagy kritikusának, Göthének, egy szavával fogok erre felelni: »De Tencin asszony története, mondja a nagy író, ép oly érdekes volna, mint a többi híres nőké, kik a XVIII. században Páris kiváló társasköreiben a főszerepet játszották, minők voltak Geoffrin asszony, Du Deffand asszony, De Lespinasse kisasszony és számos más; hasznos és értékes adatokat találnánk azokban, külön a francia szellemre és jellemre s általánosságban az emberi észre nézve, mert ez adatok oly időpontokra vonatkoznának, melyek becsületére válnak mindkettőnek.«

Tehetségemhez képest igyekszem tehát Göthe programját legalább részben megvalósítani, s ha ő ezt a XVIII-dik századról mondta, én még jogosultabban ismétlem a XVII-dikről, a midőn a híres nők, kik befolyást gyakoroltak, leleményesebbek és eredetibbek voltak. Az ildomos társaságot és társalgást illetőleg, a XVIII. századnak már csak terjeszteni, rendszeresíteni és tökéletesíteni kelle azt, a mit a XVII-dik század önerejéből megalapított és divatba hozott.

Ninon, mielőtt élete utolsó éveiben szinte tiszteletreméltó alakká vált volna, egy vagy két más korszakot élt át, melyekről csak futólag fogok megemlékezni. De L'Enclos Anna kisasszony, (mert *Ninon* csak udvarias kisebbités) 1616-ban május 15-én született. Atyja nemes családból való, nagy párbajozó, cselszövő, hitetlen, jó zenész és mulató ember, anyja pedig szigorú és követelő volt. Tizenöt éves korában árván maradt s nagy hajlandóságot érzett szabadságának merész élvezésére, szellemességgel fűszerezve, és ízléssel enyhítve életmódját, úgy, hogy csakhamar a híres görög hetárákéra emlékeztetett. Az épikureizmus és skepsis egész iskolája virágzott akkortájt Francia-

országban, melyet a tudományos téren Gassendi¹⁾ és La Mothe Le Vayer²⁾ képviselt, a szépirodalomban és nagy világban pedig Des Yveteaux, Des Barreaux és sok más.

Akkoriban Montaigne és Charron voltak a divatos írók, és szellemök nagyban elősegítette a gondolkodásnak e szabadságát. Ninon az elsők közé tartozott, ki mint nő emancipálta magát, nyíltan hangoztatva, hogy férfi és nő számára csak egy és ugyanazon morál létezik; hogy a midőn a női nem erényeit csupán egyre szállítják le, a mint az a világban szokásos, sértik és értékében csorbitják; hogy így tömegesen zárják ki a női nemet a becsületesség gyakorlatából, e legférfiasabb és legátalánosabb erényből, mely a többit mind magába foglalja; holott e becsületesség teljesen összefér épen annak megsértésével, mit egyedül és kizárólag erénynek szoktak nevezni.

»A nők erénye a férfiak legszebb találmanya,« mondja egy korunkbeli szellemes műzsa; pedig oly különös e megjegyzés, hogy azt a hatást teszi, mintha Ninontól lopták volna. Keresztül látszik rajta az egész erkölcsi felfogás, mely manapság már sokkal kevésbé új, sőt mondhatnám, valóságos közhelylyé vált. De Ninon idejében még merészség volt, egészen egyéni kivétel, kihívó fogadás, melyet mintegy kötelességszerűen fentartott, mialatt szabadon átengedte magát izlése és hajlamai állhatatlanságának.

Mit tett, vagyis, mit *nem* tett ő akkor? Mi mindent nem engedett meg magának szilaj szeszélyében? Megtörtént-e valaha, hogy valamit megtagadott volna magától? Hódításainak lajstroma mindenfelé olvasható s bármily

¹⁾ Gassendi, Pierre, francia híres természettudós, megh. 1655.

²⁾ La Motte Le Vayer, francia író, megh. 1672.

hosszúra nyújtják, még mindig nem lesz teljes. Ez a Ninon, Delorme Marion vetélytársa és örököse, nem lesz tanulmányunk tárgya. A kíváncsiakat a történelemre s a hagyományra utaljuk, s mind arra, a mit e tekintetben róla mondtak, és ráfogtak. »Ha ez a divat így tart,« mondá Voltaire,¹⁾ »nemsokára ugyanannyi lesz a »Ninon története,« mint a XIV. Lajosé.« Tallemant des Réaux azóta egészen kendőzetlenül és minden körülményes részletével megírta a krónikát. Walckenaer, De Sévigné asszonyról írt kitünő »memoirs«-jainak I. és IV. kötetében igen jól állította össze azt, mit méltán „*Ninon kortanának*“ lehetne nevezni. Megvitatták, rendszerbe szedték szeretőinek sorrendjét, még pedig csaknem ép oly pontosan, mint az assyriai vagy egyiptomi királyokét. De tény, hogy e féktelenség közepe, a midőn a szenvedélyeknek oly tág tért engedett, bizonyos határokat szabott magának s részben uralkodni tudott magán. Józan esze ítélőképességében nyilvánul; legbohóbb élczei olykor mély értelemmel birtak. Oly életkorban s oly életmód mellett, a midőn mások alig képesek eszmélni, ő gondolkozott, s ő, ki szellemileg oly sokáig ifjú maradt, e tekintetben is, idő előtt érettnak volt mondható.

Azonban voltak perczek, a mikor kevésbe múlt, hogy

¹⁾ *Voltaire*, François Marie Arouet, francia író és költő, szül. 1694-ben Páris mellett Châtenayben, a Jezsuiták tanítványa; iratai miatt több ízben fogságra és száműzetésre lőn ítélve, 1750—1753-ig, Nagy Frigyesnél élt; majd Svaiczban, Ferneyben telepedett le, hol 1778-ban meghalt. Rendkívüli tehetség volt, de egyúttal frivol, kapzsi és hiú. Mérhetetlen befolyást gyakorolt a Franciaországban uralgó önkény megingatására, úgy állami, mint vallási és társadalmi tekintetben. Legkimagaslóbb művei: *La Henriade*, *Philosophie de L'Homme*, *Essai sur les mœurs*, stb. stb.

e féktelen és szeszélyes existencia szintén hajótörést szenvedett ott, hol a hozzá hasonlók tönkre szoktak menni s a honnan még a legügyesebb is aligha találta volna meg az utat visszafelé. Volt idő, a regenség alatt, mikor Ninon könnyelműsége, a mit a korszellem még jobban szított, minden határon túlsapott és botrányossá kezdett válni. Ilyenkor már csak valami ürügy, vagy véletlen kellett hozzá, hogy a társadalom, az általános közerkölcsiség, elveiben és legtiszteletreméltóbb előítéleteiben magát sértettnek érezve, fellázadjon, s oly megtorlásra vetemedjék, mely, ha néha durva is, részben megérdemelt következménye a tényeknek. Minden oldalról ostromolták akkoriban a regens-királynőt, éreztesse szigorát a bűnössel.

Ily körülmények közt nem csekély értékkel bírt Ninonra nézve, hogy hajdani kedvese és állandó barátja, Condé herczeg, személyesen közben-járt s az udvarnál ép úgy, mint nyilvánosan, érdeklődése és tisztelete jeleivel tüntette ki. Egy ízben az utcán találkozott vele kocsin, megállíttatá saját fogatát, kiszállt belőle és kalappal kezében oda lépett hozzá s a bámuló tömeg szemeláttára üdvözölte őt. A tisztelet ilyen bizonyítékai akkor még nagy jelentőséggel bírtak. Állítólag Ninonnak ez időben Cayennes-be kellett volna mennie, hová minden osztálybeliek nagy számmal vándoroltak ki. Indokolt a föltevés, hogy ez csak cselfogás volt, s Ninon így akarta ellenségei haragját csillapítani és barátait védelemre felszólítani. Nem utazott el; tovább folytatta szokott életmódját, kissé szerényebb külszint adva neki. A Maraisból, a hol eddig lakott, a Saint-Germain városrészbe költözött, hol nyilván legfeszettebb idejét élte. Majd visszatért az előbbi városrészbe, és ott, barátaitól környezve, ízlése szerint töltve napjait, de idejekorán megérezve a

XIV. Lajos korát jellemző áramlatot s a külvilágban uralgó hangot, új rendszert kezdett, életét lassanként ama valóban tiszteletre méltó irányba terelte, melyben be is végezte azt, s melynek szemlélete sugallhatta a szigorú Saint-Simonnak a következő szavakat:

»Ninonnak sok és igen különböző, hirneves barátja volt; páratlan szellemességével mindannyinak barátságát megőrizte, azokat jó egyetértésben, vagy legalább szép csendben összetartotta. Nála minden oly tiszteletteljesen, oly külső illedelemmel ment véghez, mit a legmagasbb állású hercegnők is csak ritkán tudnak fentartani, ha gyengeségekkel vádolhatók. Tényleg az udvar legválogatottabb egyéniségei barátai közé tartoztak, elannyira, hogy divattá lőn nála elfogadtatni, s az embereknek volt okuk ezt keresni, ha másért nem, a körében kínálkozó ismeret-ségek miatt. Sem játék, sem hangos kacaj, sem vitázás, sem a vallás vagy a kormány körül forgó társalgások nem törték meg az uralgó harmóniát; szellemes, subtilis beszélgetések, régi és újkori történetek, kalandos és szerelmi hírek, melyek azonban nem nyitottak tért a rágalomnak; mindez nála finom, mérsékelt, könnyed volt s ama sikerült társalgássá szövődött, melyet szellemével és széles körű ismeretével képes volt előmozdítani. Sajátságos, de elvitáztatatlan, hogy a tekintély, mit megszereznie sikerült, valamint barátainak és ismerőseinek száma s előkelősége, folyton körébe vonzották a társaságot, még akkor is, a midőn varázsa megszűnt s az illem ép úgy, mint a divat megtilták neki, hogy az érzékiségnek továbbra is helyet adjon a szellem mellett. . . . Társalgása elragadó maradt. Önzetlen, hűséges, titoktartó, a legvégsőig megbízható és becsületes volt, és mondhatni, hogy a gyengeségtől eltekintve, míg

erényes is tudott lenni. . . . Mind ez hírt szerzett nevének s egészen sajtóságos tekintélyvel ruházta fel.«

Egy nem épen helytelen összehasonlítással élve, melyre az oly gyakran használt »becsületesség« jelzője magától ráutalni látszik, bátran merjük állítani, hogy Ninon szerelmi kalandjai mellett megőrizte ama nyíltságot és egyenes-lelküséget, mely a Palatinus hercegnőt a Fronde alatt, a különböző politikai áramlatok közepett, oly ki-válóan jellemezte.

Tallemand figyelemreméltó megjegyzést tesz Ninon-ról, azt állítja, hogy *sohasem volt rendkívüli szép*, de igen kellemes. Somaize, ¹⁾ a „*Dictionnaire des Précieuses*“ című nagy művében, szintén ugyanazt mondja : »A mi a szépséget illeti, bár mindenki tudja, hogy a szerelemre elég szép, mégis be kell vallanunk, hogy *szelleme még bájosabb arczánál* és sokan megszabadúlnának igája alól, ha csupán csak látnák.« — De a mint beszélt, az ember fogva volt és varázsa alatt állt; szelleme egészítette ki szépségét és lényének kifejezése s hatalma abban rejlett. A zenében is, ha lantján játszott, a megható előadást a legtanúltabb technika fölé helyezte. »Az érzelem, szokta mondani, az ének lelke.«

Ninonnak annyi képe s leírása ismeretes, hogy én csupán egynek fölemlítésére szorítkozom, mely őt legelőnyösebb s legtisztességesebb oldaláról tünteti fel. De Scudéry kisasszony tollából való; világosan kitűnik, hogy *Clélie* című regényében *Clarice* alakjában Ninont akarta bemutatni. Nehány lényeges vonás hasonlatossága azon meggyőződést érleli meg bennem, hogy e kevésbé ismert kép igazi kulcsa, csakugyan ez :

¹⁾ Somaize, Claude de, tudós belga tanár, megh. 1658.

»A szeretetreméltó *Clarice* kétségtelenül a legbájosabb teremtések egyike, kinek kedélye és szelleme egészen különös jellegű; de mielőtt azoknak leírásába fognék, szépségét akarom megismertetni önökkel. *Clarice* igen szép termetű, nem túlságos magas, modorával, mely kecsket kölcsönöz neki, mindenkinek megtetszhetik, mert bájos és természetes. Haja a legszebb gesztenye-szín, mit valaha láttak, arcza kerek, arczszíne élénk, szája kellemes, ajkai különösen pirosak, állán kis gödröcske nevet, a mi kiválóan emeli báját, fekete szemei ragyogók, tüzesek, mosolygók, és egész phisionómiája finom, nyájas és szellemes.... *Clarice* igen okos, s okossága még hozzá oly különös minőségű, a milyennel kevés ember dicsekedhetik, mert szelleme derült, mulatságos és mindenféle embernek kedvére való, de legkivált a nagyvilági emberekére. Szívesen beszél, könnyen nevet, minden apróságban gyönyörködik, s barátai-val ártatlanul kötődni szeret.... Azonban, bármennyire hajlandó az öröme, bátran mondhatjuk, hogy e szeretetreméltó lélek a mélabús természetek minden jó tulajdonával bír, a kik egészséges gondolkodásúak; gyöngéd és fogékony szíve van és bánatos barátnőivel együtt tud sírni; meg tud válni a mulatságtól, ha a barátság követeli; barátaihoz hűséggel ragaszkodik; a tapintat és titoktartás természetes adománya; soha senkinek kellemetlenséget nem okoz, és barátait össze nem veszíti egymással; érzelmeiben nagylelkű és állandó, s annyira kedves, hogy az udvar legkiválóbb, mindkét nembeli személyei szeretik, még pedig olyanok, kik sem állásra, sem kedélyre, sem észjárásra, sem érdekre egymáshoz nem hasonlítanak, és mégis valamennyi egyetért abban, hogy *Clarice* igen ked-

ves, szellemes, igazán jó és ezer oly tulajdonsággal ékeskedik, melyekért megérdemli az általános becsülést.«

Íme, Ninon fiatal korában, úgy bemutatva, a minőnek barátai tartották akkor, mikor a Précieuse-ök társaságában megfordult, ő, ki oly kevésbé volt précieuse és Krisztina királynővel beszélgetve, oly jól jellemezte őket e szóval: „*A précieuse-ök a szerelem jansenistái.*«¹⁾ De eredeti, sokoldalú szellemével, mindenkihez tudott alkalmazkodni, s szükség esetén, ép úgy beletalálta magát a Rambouillet palota tónusába, hol szintén szívesen látták, mint a hogy Molière-rel a maga nyelvén beszélt, midőn ez véleményét kérte *Tartufe*-ről.

A képmás után azonban, melyet De Scudéry kisaszszony nyújt Ninonról, mégis csak gyengített és szelidített fogalmat alkothatunk magunknak: sokkal élénkebb, ércesebb és pikánsabb volt ő annál. Az öröm volt lelkének alaphangja s mintegy egészséges észjárásának kifejezése. Ő írta egykor Saint-Evremondnak: »A szellem ereje derűltségében nyilvánul.« Asztalnál annyira élénk és vig volt, hogy azt mondták róla: Már a *levestől is becsipett*;« — azaz megittasodott széles jókedvétől, élczeitől, mert csupán tiszta vizet ivott, és az iszákosok, akár Chapelle²⁾ vagy Vendôme³⁾ volt a nevök, soha sem voltak szívesen látott vendégei.

Egyik maximája volt, hogy: »élelmi czikkekből lehet

¹⁾ *Jansenisták*, a *Jansen* Cornelius, németalföldi theológus által alapított, és »*Augustinus*« czimű művében kidolgozott hittan követői.

²⁾ *Chapelle*, francia író.

³⁾ *Vendôme*, Louis Joseph V. herceg, francia tábornok, hősiességéről és kedélyességéről híres.

készletet tartani, de az örömeiből nem; azokat napról-napra kell beszerezni, a hogy kínálkoznak; s hogy a rán-czok a talpon jobb helyen lennének, mint az arczon.« A nevetséges iránt igen finom érzéke volt, s az embereket egy vonással, egyetlen hasonlattal tudta jellemezni. A szé-gény kis Sévigné lovagról, ki vele és Champmeslé színész-nővel szemben többre vállalkozott, mint a mennyinek meg-felelni képes volt, azt mondta: »Ez egy valóságos hóba fagyott tök.« Hires és derült élczü szava: „*Oh, mily jó váltója van La Châtrenek!*«¹⁾ közmondássá vált, oly ígé-retek jelzésére, miket nincs szándékunk beváltani. Choiseul²⁾ grófnak, ki rendesen kissé untatta, és ki, egy napon, a mi-dőn egy előléptetési ünnepélyen résztvett, tetszelegve nézte magát a tükörben minden rendjelével felcziczomázva, az egész társaság füle hallatára oda szólt: »Vigyázzon, gróf, ha még egyszer rajta kapom, minden társát megneve-zem.« S csakugyan, nyomorúlt választásokat tettek volt. Fiatal korában súlyosan megbetegedvén, az orvosok lemond-tak róla, s körülötte nagy volt a kétségbeesés; mindenki, példáját követve, szintén halni vágyott, és ő, gúnyolva kissé a fiatalokat, míg egyúttal vigasztalni igyekezett őket: »Ah mit, szólt, úgy is csupa haldoklók maradnak utánam!«

Találó feleletei, a mily gyorsan jöttek ajkaira, oly ellenállhatatlanok valának; észjárása finom volt, könnyed

¹⁾ *La Châtre*; francia államférfiú, leghiresebb arról, hogy Ninon szeretője volt.

²⁾ *Choiseul*, C. Ambroise herczeg, francia államférfiú, született 1719-ben, megh. 1785-ben. Pompadour marquise kedvence és ba-rátja; nagykövet Bécsben, majd külügyminiszter. Az új favorita, Dubarry grófnő ellenségeskedése folytán, 1770-ben megbukott s töb-bet nem szerepelt.

és pikáns. Soha sem idézett az idézet kedvéért, de mert a kellő perczen mindig épen az ötlött eszébe, a mi találó volt s mit ő mindig új alakban tudott az adott körülményhez alkalmazni: még emlékező tehetsége is karöltve járt a képzelettel. Elbeszéléseinek fő jellegét meg épen ez utóbbi tulajdon képezte: *a mit mások szájában mesének neveznek, az ő szájában páratlan jelenetekké alakult*, melyek a magok nemében tökéletesek valának, úgy az egyének hasonlatossága, mint az előadás tekintetéből.

Mindezen szeretetreméltó és fényes tulajdonokkal igazi, megbízható barátság párosult, s meghódították mindazokat, a kik vele érintkeztek; az egyikkel elfelejtették, hogy öregszik, a másikkal, hogy igen fiatal volt egykor és még mindig nem szűnt meg az lenni. La Fare, a finom kéjencz, mondta róla: »Nem láttam Ninont szépsége teljében; de még ötven éves, sőt hatvan éves korán túl is voltak szeretői, kik lángolón szerették, és Franciaország legkiválóbb férfiai számíthatta barátai közé. Kilenczven éves volt már és korának legelőkelőbb társaskörei még mindig élvezettel keresték társaságát. Teljes eszét bírta midőn meghalt, sőt szellemének kellemé sem hanyatlott, pedig a legszeretetre méltóbb, legélesebb ész volt az övé, mit valaha nőben ismertem.« De Maintenon asszony, ki fiatal korában igen szoros barátságban állt Ninonnal, mikor már teljesen el volt fogadva az udvarnál s ott magas kegynek örvendett, fivérét ajánlva Ninonnak, ekkép ír neki, (Versailles, 1679. novemberben): Folytassa, kisasszony, támogassa továbbra is D'Aubigné urat jó tanácsaival; rászorult *Leontium* ¹⁾)

²⁾ *Leontium*, Epikur barátnője és tanítványa. Ez volt Ninon bölcsészeti mellékeve.

leczkéire. Egy szeretetreméltó barátnő intései mindig meggyőzőbbek, mint egy szigorú testvérei.«

Ninon levelei, melyek egyszerűek, eredetiek s társalgásának hangjához hasonlók, igen csekély számúak; csak tizenkét hiteles levelet ismerek, s ezek is Saint-Évremondnak szólnak. Úgy látszik, hogy mikor 1661-ben Saint-Évremond Franciaországból menekült, Ninon száz arannyal tartozott neki. Nyolcz évvel később még mindig adósa volt. Saint-Évremond, ki akkor (1669) Hollandiában tartózkodott, nyilván restelli a késedelmet: »Jóakarata nagy, (írja egy bizonyos d'Hervart urnak, kit Hágában látott, s ki azóta visszatért Párisba), de távollétem hosszúra nyúl, és nyolcz év után nincsen könnyebb, mint meg nem emlékezni az emberről, főkép, ha a megemlékezés száz aranyba kerül. Talán tévedek, ha emberi gyarlósággal gyanúsítom.« Csakugyan tévedett. Mert Ninon bebizonyította, mi az értéke, midőn hosszú évek múltával visszaadta Gourville-nak ama hires szekrénykét, melyet az letétben hagyott volt nála, s melynek tartalmát megtagadta nem egy kedvesétől, ki Gourville utóda lévén, szívesen lett volna örököse minden tekintetben. Alig figyelmeztették először adósságára, megizente Saint-Évremondnak, hogy ötven arany rendelkezésére áll, a mikor akarja. De ötven arany száz helyett, nem volt a száműzött bölcsész inyére; azt találta, hogy kissé nagyon is szerető-módjára bánik vele, azaz félhűtlenséggel s nem tekinti eléggé barátnak. Ily értelemben valami tréfát mondott, mely nem részesült szives fogadtatásban. Tényleg, félreértés volt a dologban s Ninon megígérte volt, hogy az összeg hátralévő részét meghatározott időben szintén megfizeti. Azonban, már a megállapított idő előtt, leróta egész tartozását, érdemet keresve benne,

hogy még Marc-Aurélnál, a bölesész-császárnál is pontosabb, miután az nem fizette ki hitelezőit előre: »Ez emeli a bátorságot, felelé Saint-Évremondnak; s ha jól meggondolja, be fogja látni, hogy nem való gúnyolni egy feddhetetlen bankárt. . . Megírtam már, hogy kellemeim komoly és állandó tulajdonokká változtak, s jól tudja, hogy nem illő egy elismert személyiséggel tréfálkozni.«

Épen akkortájt történt ez, midőn Ninon, ki megszűnt a Fronde, a regensség idejebeli könnyelmű Ninon lenni, De L'Enclos kisasszonynya vált *személyiséggé* kvalifikálta magát, s tökéletesbitésén munkálkodva, új szerepét egyre növekvő becsülettel fentartotta élete fogytáig.

Saint-Évremond, kit rajta kaptak s ki kétségtelenül röstelte hamisan alkalmazott gúnyolódását, siet jóvá tenni hibáját s levelet ír Ninonnak, a melyben úgy megdicséri, a mint ő megérdemli, s teljes valóságában tünteti fel, úgy, a mint az átmenet és átalakulás korában tényleg volt. Hadd idézzem egy részét e kevésbé ismeretes levélnek, mely nincs meg Saint-Évremond műveiben.¹⁾

»Ne vegye rossz néven az a vén ábrándozó, (Solon) ki úgy találta, hogy senki sem lehet boldog halála előtt, — írja Ninonnak, — de én önt, így a mint van, élete teljében, a legboldogabb teremtménynek tartom, ki valaha létezett. A világ legtisztességesebb emberei szerették önt, s annyi ideig szeretett, a mennyire szüksége volt, hogy minden élvezhető élvezetet megismerjen, s épen annyi ideig, hogy kitérjen a kifárasztó szenvedélyek megcsömörlése elől. Soha, senki sem tudta úgy kizsákmányolni nemének sze-

¹⁾ Található a »*Conservateur*«-ben, vagy »*Collection de morceaux rares*.«

rencsáját; kevés hercegnő van a világon, ki önt írigyelvén, ne érezte volna saját helyzetének kényelmetlenségét. Nincs a zárdában szent, ki lelkének csendes nyugalma szívesen fel ne cserélte volna az ön szívének kellemes viharjaival. A szenvedésekből ön csak a szerelem szenvedéseit érezte át s jobban tudja, mint bárki más, hogy a szerelemben:

Minden más öröm nem ér fel ennek szenvedéseivel.

Ma, midőn nagy ifjúságának virága letűnt, (a szó durva, de ön annyiszor megismételte leveleiben, hogy csupán szavait idézem,) annyi báj maradt meg arcán, szelme oly kellemmel ékeskedik, hogy ha nem volna oly válogatós, ép olyan tömeg tódúlna körüle önérdek nélkül, mint a milyen a legprédább udvarokhoz tolakodik. Bájai erőnyeivel vetekednek, s a midőn valamely bámulója szenvedélyét föltárja előtte, ugyanakkor a barát is rábízhatja titkát. Adott szava a legbiztosabb szerződés, melyben meg lehessen nyugodni. . . «

Ninon levelezése Saint-Évremond-al, a különböző események és háborúk közbejöttével, nem igen pontos s nem is állandó. A kevés fenmaradt levél életök utolsó éveiből való. Mikor újra levelezésben találjuk őket, határozottan öregek, sőt igen öregek már mind a ketten, s legnagyobb örömük abban telik, ha sajnálkozva beszélhetnek a múlt-ról, vagy kellemesen eltréfálhatnak a vénség felett. Ninon nélkülözi barátját s maga mellett óhajtaná látni: »Mennyire óhajtottam volna hátralévő éveimet önnel eltölthetni: ha úgy gondolkozott volna, mint én, most itt lehetne.« Abban az időben csakugyan csupán Saint-Évremond-on múlt, hogy vissza nem tért hazájába. Ninon mégis tréfálódzva említi, mennyivel szebb s nagyobb érdem is, meg-

emlékezni a távollévőkről annyi hosszú év után. »Tán azért történt ez elválás, hogy sirversem annál szebb lehessen.«

Saint-Évremond, egy Turretin nevezetű genfi papot és kiváló hitszónokot utasított Ninonhoz. Tőle telhetőleg, Ninon azon van, hogy a tudós kálvinistának megszerezze mindazon előnyöket, melyekkel rendelkezik: »Több barátommal találkozott nálam, kik azt találták, hogy méltó módon megfelel az ön dicséreteinek. Ha hasznát akarja venni ama tisztességes papoknak, kik az udvar távollétében megmaradtak itten, oly bánásmódban fog részesülni, minőt megérdemel egy ön által nagyra becsült ember.«

Ezek a kiváló érdemű papok vége felé már elég sűrűn környezték Ninont. Ott volt Châteauneuf kanonok, Voltaire keresztapja, Des Marais Reignier kanonok, Fraguier, Gédoyne kanonokok és sok más, megannyi tudós, nagyvilági és jó ízlésű ember.

Ninon hozzáteszi: »Levelét Turretin úr jelenlétében, szemüveggel olvastam, de az okuláris nem áll rosszul, mindig komoly képem volt. Ha szereti azt, a mit itten *előkelőnek* neveznek, jöllehet az ön kívánsága be fog teljesedni, mert naponként e szép szóval igyekeznek engem megvigasztalni vesztéseimért.«

Azóta nagyon visszaéltek e szóval: *előkelő*, (*distinguált*.) Itt eredeténél ragadjuk meg, vagy legalább, legújabb s leghitelesebb értelmében találkozunk vele. Megakarván Ninont vigasztalni a vénség miatt, azt mondták neki, hogy *distinguált érdemű* nő (*une femme d'un mérite distingué*.) A XVII-dik század derekán ez a szó nem használtatott így, mint határozott jelző. Valakit megkülönböztetett ez vagy amaz kiváló tulajdonsága; de egyszerűen, *distinguált* egyénné lenni, ezt a jelentőségét csak a

XVIII-dik és XIX-dik század hozta elfogadott és megértett forgalomba. Mai nap, mindenki *distingué*, ép úgy, mint a hogy mindenki gomblyukában hordja a Légion d'honneur szalagját.

A kevés levél, melyet Saint-Évremond és Ninon váltott, számos irodalmi és erkölcsi megjegyzésre szolgáltatna alkalmat. A legteljesebb őszinteség beszél belőlök s az emberi természet egy pillanatig sem lép fel bennök álarczban: időnkint szinte óhajtanók, bár igyekeznék kissé magasabb színvonalra emelkedni. Hiába írja Saint-Évremond Ninonnak: »Önben fogja bebizonyítani a természetet, hogy lehetséges meg nem öregedni;« — hiába mondja neki: »Ön minden országban otthon van, ép úgy becsülik Londonban, mint Párisban; ön minden korba való, s ha önt hozom fel például, hogy a magam idejét dicsérjem, a fiatal emberek rögtön önt említik, mint saját koruk díszét s büszkeségét: ime a multon és jelenen egyaránt uralkodik...« De mind e szép szavak daczára, Ninon vénül, a szomorúság erőt vesz rajta, s maga a modor, melylyel a szomorúság ellen küzdeni akar, mindennél szomorúbbnak tetszhetik: »Azt mondta hajdan,« írja Ninon barátjának, »hogy csak az elmélkedés fogja haláloamat okozni; igyekszem nem elmélkedni többé s holnap elfelejteni a napot, mit ma átélek. Mindenki azt mondja, hogy kevésbbé van okom az időre panaszkodni, mint másnak. Akármint legyen, ha valaki ilyen étellel kínált volna, inkább felakasztottam volna magamat. S mégis, az ember ép úgy ragaszkodik a csúnya testhez, mint a széphez. Jól esik a kényelem és a nyugalom. Az étvágy szintén valami, a mit még élvezni tudok...«

Az *étvágy* eszméje gyakran előfordul köztök s naivül még a leggyöngédebb baráti ömlengések közé is vegyül:

»Mennyire irígylem azokat, kik Angliába mennek,« írja Ninon, »s mily gyönyörrel ebédelnék még egyszer önnel! Nem durvaság-e egy ebéd után vágyani? A szellem nagy előnyben van a test fölött: mindazonáltal, ez a test gyakran apró vágyakat szerez, melyek ismétlődnek s a lélek szomorú elmélkedésein könnyítenek.« Már csupán csak a test által ragaszkodni az élethez s érezni, mint fogy és pusztul ez a test napról napra, ez a vezéreszme, mely a két szellemes aggastyán levelezésében uralkodik s mely végre is elég kínos hatást tesz az olvasóra. Mi, kik ezt olvassuk, náloknál még jobban érezzük, mi mindent nélkülöznek a magasabb rendű reményekből. Magok is észreveszik, a midőn egymásután vesztek el legkedvesebb barátaikat. Ninon Charleval-t temeti el, leghívebb öreg barátját; Saint-Évremond eltemeti De Mazarin asszonyt, ki támasza, vigasztalása és egész öröme volt. Ninon vigasztalni igyekszik őt, egy mélyen érzett, józan eszű levél által, melynek végén nem állhatja meg, hogy ki ne fakadjon e szavakkal: »Ha azt hihetnők, a mit De Chevreuse asszony hitt, a midőn meghalt, hogy a más világon minden régi jó barátjával tovább fog beszélgetni, ez igen édes volna.« E lapokat átfutva, szinte óhajtjuk, bár létezne e szeretetreméltó két öreg közt még valami más érdek, egy rugóval több, ha mindjárt csak képzelődés volna is. Földhöz ragadt erkölcsük, szomorító; látkörük, lépésről-lépésre hanyatlik. Saint-Évremond semmiképen sem hisz a jövőben és rá nézve minden remény, úgy, mint minden boldogság, a jövő perczben, vagy a jelenben véget ér. »Nem tartom szem előtt a hírnevet, mondja... ennél sokkal lényegesebb dolog foglalkoztat, és ez az élet, melyből nyolcz nap többet ér, mint nyolcz századnyi dicsőség a halál után....Nincsen senki,

a ki többre becsülné az ifjúságot nálamnál. . . . Éljen ; az élet jó, ha fájdalom nélkül való.«

Bár oly mélyen behatolt a rómaiak szellemébe, tán épen ez volt az oka, a mért nem volt képes azokat jól ismertetni ; ezt a magas tisztet Montesquieu-nek engedte át. Józan esze és ítélő ereje képtessé tette, hogy a rómaiakat megértse, de e mellett Saint-Évremond hibája volt, hogy a nagy dolgokat s a dicsőítést nem szerette ; hiján volt a fenkölt szellemnek, mely mindenkor lelkesítette e királyi népet és még a szép korszak épikuréusait is, minő Césár volt, a kik úgy gondolkozhattak ugyan, a hogy nekik tetszett, de a kik tetteikben oly fényesen meghazudtolták elveiket. Montesquieuben meg volt ez a nagylelkűség, ez a nemes szeretet, és ő ennek, nem pedig csupán tehetségének segélyével alkotta azt a bámulatraméltó, monumentális munkát ; míg Saint-Évremond csak egy kiváló vázlatot hagyott hátra.

Minthogy azonban mindig többé-kevésbbé közelfekvő indokra és jutalomra van szükség, az utókor hiányában a két barát levélről-levéltre pazarolja egymásra dicséreteit és bókjait. »Adná az ég, hogy csakugyan úgy gondolkozzék felőlem, mint a hogy mondja!« — írja Ninon ; »szívesen nélkülözném akkor a többi nemzeteket mind. S csakugyan, öné marad a dicsőség. Utolsó levele valóságos mestermű. Annak tartalma képezte minden társalgás tárgyát, mely egy hónap óta szobámban folyt. Ön újra megifjodik ; igaza van, ha szereti az ifjúságot. Nem elég bölcsnek lenni ; tetszeni is kell tudni ; s jól látom, hogy örökké fog tetszeni, a míg úgy gondolkozik, a hogy most teszi. Kevés ember tud ellenállni az éveknek. Úgy hiszem, eddig még nem engedtem lesújtatni magamat általok.«

Ily módon szerezték meg egymásnak, legalább a szellem és gyöngéd dicséret által, utolsó örömlüket.

Ideje, hogy összefoglaljam a Ninonról mondottakat s pontosan kijelöljem amaz egyedüli szempontot, melyből szemlélni óhajtottam. Salonja sokkal különbözőbb elemeket egyesített, mint a Rambouillet palota. A nagyvilági tónust, egyesítette a párisi előkelőbb polgárság tónusával. Egy időben De La Fayette asszony is megpróbálkozott azon szereppel, melyet előtte De Sablé asszony képviselt, »kinél, úgy mond Gourville, a fiatal emberek mind tisztelegni szoktak, mert miután kissé megmustrálta őket, ez nekik ajánló levélül szolgált, ha a világba léptek.« Azonban, De La Fayette asszony gyenge egészsége és a kényelem iránti hajlama, nem engedték, hogy e szerepet sokáig folytassa. Nagy részt Ninon vette át.

Ninon vidámabb volt De La Fayette asszonynál és egyúttal megbízhatóbb, mint ama másik korabeli szellemes nő: De La Sablière.¹⁾ Így hát nála és általa szerette a fiatalság a szereplést a társaságban megkezdeni. Nála társalogtak és nem játszottak. Az anyák rajta voltak, hogy gyermekeiket ott bemutassák. De Sévigné marquise, kinek férjére és fiára nézve, annyi megokolt panasza volt Ninon ellen, félelem nélkül látta unokáját, De Grignan marquist, Ninonnál tisztelegni. A divat is hozzá járulván s a tekin-tély mindent elfödven, végre a nők is nagyon látogatták Ninont. »Most az asszonyok épen úgy futnak De L'Enclos kisasszony után,« mondá De Coulanges asszony »mint a

¹⁾ Maga Ninon De La Fayette asszonyt ama kövér beauce-i vidékhez szokta hasonlítani, mely kitűnő rozsot terem, s De La Sablière asszonyt virágos kerthez, mely a szemet elbájolja.

hogy hajdan mások futottak utána.« Erre Sévigné marquise azt írja De Coulanges úrnak: »Corbinelli csodákat beszél nekem a kiváló férfi társaságról, melyet De L'Enclos kisasszonynál talál; így hát, vén napjaira, bármit mondjon De Coulanges asszony, mindent egyesít magánál, a nőket ép úgy, mint a férfiakat.«

Nincs könyv, mely hívebben tükrözné De L'Enclos kisasszony salonját az utolsó időben, mint Chateauneuf kanonok műve: *Dialogue sur la Musique des Anciens*. (Párbeszéd a régiek zenéjéről). Ez a párbeszéd Ninon salonjában foly, és az ő észrevételei, megjegyzései mindig jó ízlésről, ítélőképességről és kiváló zenei képzettségéről tanúskodnak. Salonját elhagyva, a beszélők még folyton vele foglalkoznak, s elmondják egymásnak kitünő tulajdonságait.

Fraguier kanonok is érdekes és élethű képet fest róla; és d'Olivet kanonok (Szent Isten! mennyi kanonokról van szó Ninonnal kapcsolatban!) Fraguierről latin nyelven írt dicsbeszédében, azon perczen tünteté őt fel, a midőn francziául akart írni s nyelvünk izléséhez igyekezett alkalmazkodni. »E célból, mondja d'Olivet, kit szószerint fordítok, ebbeli nevelését illetőleg két mûzsa kezére bízta magát. Az egyik ama hires La Vergne (*De La Fayette* asszony) volt, kit a költők annyi versben megénekeltek, és a másik a modern Leontium (Ninon). Ez időben e két nő kezében volt a szellem kormánypálczája, ők voltak az izlés és elegancia megítélői. Az utóbbit a természet úgy alkotta, hogy szépségre nézve *Vénusnak*, szellemre nézve *Minervának* tünt fel. Akkor azonban, mikor Fraguier ismerni kezdte, az évek már rég megvonták volt tőle azt, a mi benne veszedelmes volt, csak oly tulajdonokat biztosítva számára, melyek előnyösek és ajánlatosak!«

— Tudja-e, mondá nekem egy élcelő, kivel ugyanezt a helyet latin eredetiben elolvastattam, hogy a modorból itélve, melyen ez a d'Olivet kanonok beszél, azt kell következtetnem, hogy a XVII-dik században, De La Fayette asszony és L'Enclos kisasszony, tulajdonképen Boileau két első káplánja volt, mert a társaságban ők voltak az ízlés oraculumai. Többé-kevésbbé Ninon minden utolsó időbeli kortársa ilyen, vagy hasonló értelemben nyilatkozik felőle. Szükséges-e itt felemlíteni, hogy egy napon Châteauneuf bemutatta neki keresztfiát, a tizenhárom éves és már költő Voltaire-t? Úgy látszik, megsejtette, mivé fog nemsokára fejlődni ez a gyermek, mert végrendeletileg 2000 frankot hagyott neki, hogy könyveket vegyen rajta.

Montaigne-től és Charron-tól Saint-Évremond-ig és Ninon-ig, és Ninontól Voltaire-ig, a mint látjuk, csak egy lépés. Ekkép a muló korszakokban, egyes kiváló szellemek összetartó s maradandó lánczot képeznek.

És most, miután igaságosan és élvezettel beszéltünk Ninonról, nem igen keresve, mennyi szégyenteljes, kártékony, sőt természetellenes volt ifjukorának rendetlen életmódjában, soha nem szabad elfelednünk, hogy az ilyen, a maga nemében egyetlen és sajátságos életpálya nem ismétlődik kétszer, hogy hasonlíthatatlan szerencsétől függ, a magaviselet és tapintat egészen különös ügyességétől volt támogatva, s hogy az a nő, a ki példáját követve, szintén ily könnyelműen akarna bánni a szerelemmel, kiegyenlítés-képen aztán a barátságot szentnek tekintve, erősen megjárhatná s beszennyezné magában az egyik érzést, a nélkül, hogy valaha méltóvá válna a másikra.

Le grande Mademoiselle.*)

A grande Mademoiselle, Gastonnak, XIII. Lajos öcscsének és XIV. Lajos nagybátyjának leánya, kétségkívül egyik legeredetibb, legsajátosabb s egyszersmind legtermészetesebb alakja a XVII-dik századnak. Minden kornak megvan a maga divatos typusa, az ábrándkép egy neme, a mely, hogy úgy mondjuk, a felhők szárnyain lebeg, s a képzeletet foglalkoztatja. XIII. Lajos idejének vége felé és XIV. Lajos korának elején, ez a typus kiválóan Corneille és De Scudéry hősei és hősnőihez hasonlított. Mademoiselle, kiben élénk képzelő tehetség és szeszély, kevéssé ítélőképességgel párosult, sok tekintetben megtestesülése volt e typusnak; a mihez járult fájának minden előítélete és a születésétől elválhatatlan babona. Mind ez jellemének bizarr, épen olyan fényes mint oktalan vonást kölcsönzött és elhatározó hatással volt egész életére. Egy ideig harcziasan forgatta a kardot, azután tollat vett kezébe, érdekes és igazmondó Emlékiratot hagyott hátra s azon-

*) XIII. Lajos fivérének *Monsieur*-nek leánya. A király öcscsét Franciaországban röviden *Monsieur*-nek, annak nejét, *Madame*-nak czímezték. Leányuk czíme az udvarnál *Mademoiselle* volt, s a »*grande Mademoiselle*-t«, ki a többi közül kitűnt, a történelemben is leginkább e néven ismerik. Rövidség és pontosság kedvéért mi is elfogadjuk ezt az elnevezést.

kivül írt kisebb regényeket, jellemrajzokat és leveleket. Emlékiratairól azt mondták: »elég rosszúl vannak megírva, hogy valósággal neki legyenek tulajdoníthatók.« Szóval, Mademoiselle nem csak igen rendkívüli hercegnő volt, de író is. E czímen jogunk van hozzá, és kötelességet teljesítünk, a mikor kijelöljük a helyet és időt, melyet az irodalmi divatok egymásutánjában elfoglal.

A Louvrebán született, az 1627-ik év május havában. Anyját, Montpensier hercegnőt, már zsenge korában vesztette el és első nevelését egy igen tiszteletreméltó, valóságos nevelőnőtől nyerte, ki IV. Henrik unokáját az őt megillető, mély hódolattal nevelte. Magától értődik, hogy idejekorán megszokta magát a közönséges halandóknál, sőt az embereknél is különbnek tartani, s csak is a királyokat és királynőket ismerte el magával egyenrangúaknak. E fölfogás, mely vallását képezte, minden alkalommal, valóban és őszinte hiúságtól áthatott szavakban nyilvánul, s oly érzelmeket éleszt benne, melyek nagy czélokra irányulnak, vagy legalább is soha nincsenek ártalmára a méltóságnak.

Atyja Gaston, Orléans herceg, sokféle szellemi képességgel bírt, de nem volt szíve és jelleme. A Richelieu elleni politikai fondorkodások lelke volt, régi szolgálát és barátait folyvást kompromittálta és aztán cserben hagyta őket. Leánya ellenben, már zsenge gyermekkorától fogva, több büszkeséget és becsületet tanusított. Egy ízben Fontainebleauban jelen volt egy szertartáson, melyben két lovagot a rendből kizártak: (D'Elboeuf herceget és La Vieuville marquis-t). A látottak okát kérdezte. Azt felelték neki, hogy azért történt ez, mert az urak Monsieur pártját követték, sírva fakadt és vissza akart vonulni, mert, úgy mond,

tisztességgel nem lehet e jelenet szemtanúja. Richelieu uralmának idejében, mikor »a zsarnokság még a királyi személyekkel is kénye szerint éreztette hatalmát,« érintetlenül megőrizte lelkében fájának kultusát és rajongó bálványozását.

Gyermekségét és ifjúságának első éveit egyébiránt a szertartásos és hivalkodó udvari élet, bálók, színielőadások, lakomák és multságok közepett töltötte el, a nélkül, hogy környezetéből valaki figyelmeztette volna, hogy az életnek vannak nemesebb czéljai is. Egyszer a fontevrault-i apátságban meglátogatta az apátnőt, a ki IV. Henrik természetes leánya s neki nagynénje volt. Alig érkezett oda, már unni kezdé magát. Kiséretének hölgyei azonban egy örült nőt fedeznek fel a kolostor egyik zárkájában, s hamar előhívják Mademoisellet, hogy az elmebetegnek rohamai-val mulattassák. »Szaladva siettem e zárka felé, írja ő, és csak vacsorára távoztam belőle.« Másnap a fejedelemszszony látván, hogy a multság megfelel a lányka izlésének, *egy második örülttel kedveskedett neki:* »De minthogy harmadnapra már harmadik nem maradt, — jegyzi meg kedélyesen Mademoiselle, — erőt vett rajtam az unalom s néném minden marasztalása daczára, elhagytam a zárdát.« Az emberi nyomorúságokról, íme, így beszél az, kinek szíve alapjában jó volt, de hiányzott körülötte, a ki felvilágosította vagy figyelmeztette volna az élet komoly oldalára. A Fronde kitörése alkalmával szintűgy tesz. Mademoiselle eleinte csak kíváncsisága, szórakozása tárgyát fogja benne látni: »Minden, a mi új, örömemre szolgál. . . Bármily fontos volt valamely dolog, ha multságomra szolgálhatott, egész este nem tudtam másra gondolni.« Ilyen volt Mademoiselle, tiz, húsz, harmincz éves korában, ilyen lesz

egész életén keresztül, míg végre egy késői szenvedély meg nem tanítja a szenvedésre.

Emlékiratainak első lapjai csupán külső részletekről szólnak. Részt vett XIII. Lajos vadászataiban, az időtájt, mikor ennek de Hautefort asszony volt szeretője. Felsorolva a fiatal hölgyeket, kik kíséretében voltak, így folytatja: »Mindnyájan színes öltözetekben voltunk, gazdagon felkantározott pompás kanczákon; és, hogy a napsugarak ellen védve legyünk, mindegyikünk egy csomó struczttollal diszített nagy kalapot viselt.« Ez már büszkén, előkelő magatartással tünteti fel; korára nagy, kifejezett, és nagyatyja, IV. Henrik forgójának valamennyi tollát magának tartotta meg. Mit változtat a dolgon, hogy Mademoiselle akkor még csak tíz éves volt? Szelleme, sok tekintetben, mindig ily korú maradt és nem érett meg soha.

Már akkor kezdenek neki házasságról beszélni, azzal mulattatják, majd a királylyal, majd a királynő fivérével, az infáns-bibornokkal, vagy Soissons gróffal hozzák őt kombinációba. Még vagy harmincz évig, a végtelenbe szövik e házassági terveket; ő maga is egyre ezekről beszél, de egészen gyermekesen, a nélkül, hogy magát elhatározná, vagy észre venné, hogy évek multával ez az örökös határozatlanság nevetségessé válik. Az, kinek *Mademoiselle* volt a czíme, nem tudta rászánni magát, hogy megszűnjön az lenni, s ez mind addig tartott, míg az oly soká mellőzött természet, egyszer-mindenkorra szívéhez szólt és jogait érvényesíté.

Már korán kimutatta hajlamát minden szellemi élvezet iránt, főkép a finom társalgás volt izlése szerint; atyja nagy mestere volt ennek. Beszéli, hogy Toursban, esténként, különösen szerette hallgatni Monsieurt. ha az régi

kalandjainak elmondásával mulattatta, »még pedig igen kellemesen, mert tökéletes világfi létére megnyerően és természetes könnyedséggel tudott beszélni.« Ritka dolog, hogy gyermek ily élénk érzékkel bírjon az efféle élvezetek iránt. De Mosteville asszonyhoz 1660-ban intézett leveleiben Mademoiselle úgy beszél a *társalgásról*, mint az élet legnagyobb élvezetéről; ez csaknem az egyedüli, mely teljesen kielégít.« Sőt Lauzun is, nemcsak jó külseje, de leginkább társalgásának kelleme által nyerte meg eleinte tetszését: »Beszédmódja olyan, a milyent soha sem talál-tam másoknál,« — mondja irataiban.

Richelieu halála után Gaston, kit az utolsó cselszövények eltávolítottak, ismét kibékült az udvarral; visszatért Párisba és leányához szállt: »Nálam vacsorált, hol a huszonnégy hegedű játszott, ¹⁾ mondja Mademoiselle: oly víg és derült volt, mintha De Cinq-Mars és De Thou ²⁾ urak nem lennének földönfutók. Megvallom, hogy a míg őt néztem, egyre rájok kelle gondolnom és örömem daczára, éreztem, hogy vígsága elszomorít.« Mademoiselle jó tulajdonságai már mutatkozni kezdenek: jószívű lesz, fajbeli előítéletei daczára, hűséges lesz barátaihoz váltakozó sor-sukban; lesz benne méltóság is és önérzet. Atyja nem egyszer gúnyolni fogja hősies, lovagias hajlamaiért, de ő többet fog érni nálánál.

Az időköz XIII. Lajos halálától a Fronde kitöré-seig (1643—1648) fényes kora volt Mademoiselle életének. Tizenhat-húsz éves volt, az udvar központját képezte s

¹⁾ XIV. Lajos udvari zenekara 24 hegedűből állott, a kis zenekar pedig 16-ból.

²⁾ Cinq-Mars marquis, XIII. Lajos kegyencze, mint felség-áruló és vele együtt meghitt barátja: De Thon 1642-ben kivégeztetett

szép reményeinek büszke fényében ragyogott. Nem volt házassági frigy, mely nem látszott volna hozzá méltónak. Nem lévén sem kaczer, sem érzékies hajlamú, hideg természeténél fogva soká a szűzies *Pallas*-hoz lehetett hasonlítani, s így a házasságban csupán fényes szereplésre, egy dicsőséges pályafutásra látott alkalmat, s a milyen regényes gondolkodású volt, jobban szeretett e szép eszmével ábrándozni, semmint azt megvalósítani. Francziaország királynője legyen-e, férjhez menve a nálánál tizenegy évvel fiatalabb XIV. Lajos királyhoz? Az angol trónra lépjen-e, férjül választva az akkoriban száműzött walesi herceget, kit bizonyára idővel vissza fognak helyezni trónjára? Vagy pedig császárné legyen, kezét a német császárnak nyújtva, ki rövid idő előtt özvegységre jutott? Úgy látszik, csak választania kellett, s lehetetlen büszke hóbortját naivabbúl feltüntetni, mint azt ő maga teszi egy fényes ünnepély alkalmával, mely 1646-ki tél vége felé a Palais-Royalban tartatott, s melyre maga az anya-királyné akarta felöltöztetni a fiatal herczegnőt.

»Három álló napig foglalkoztak öltözékem összeállításával; ruhám tele volt hintve gyémántokkal s fehér, biborszín s fekete csokrokkal; a korona minden ékszere tündökölt rajtam, az angol királynőéivel egyetemben, ki akkor még néhány drágasággal bírt. Nem képzelhető pompásabb látvány, mint én voltam az nap, s bizony elegendő találkoztak, kik ügyesen el tudták mondani, hogy szép alakom, előkelő tartásom, bőröm fehérsége és szőke hajam szépsége nem ékítenek kevésbbé, mint a magamra rakott töméntelen drágaság.«

Egy kivilágított, nagy színpadon tánczoltak; a hát-

tér közepén mennyezetes trón állott, melyhez három lépcső vezetett.

»Sem a király (XIV. Lajos) sem a walesi herczeg (azután II. Károly) nem akartak helyet foglalni e trónon; magam maradtam tehát és lábaimnál láttam e két herczeget s az udvar valamennyi herczegnőjét. De nem éreztem feszélyezve magamat e helyen Mindenki sietett arról biztosítani, hogy soha sem látszottam fesztelenebbnek, mint e trónon, s miután születésemnél fogva oda-való vagyok, bizonyára akkorra, ha majd bírni fogok egyet, melyen hosszasan kell maradnom, még otthonosabb leszek rajta, mint voltam ezen. A míg ott ültem és a herczeg lábaimnál volt, *szívem csak úgy, mint szemeim, a magaslatról nézett le rá*: akkor a császárhoz volt szándékom férjhez menni . . . A walesi herczeg iránt akkor csak szánalmat éreztem.«

Ilyen volt ez a regényes lelkületű herczegnő, ki önmagáról mindent a legtermészetesebben, legőszintebben elmond, bizonyos bravúrral őszinte s oly nyílt, oly igaz, hogy még korlátlan gőgje is szintén kedélyes.

Szépsége, melyet első sorban saját maga oly naiv egyszerűséggel ismert föl, csakugyan páratlan volt első ifjúsága idejében. Ragyogó volt, üdésége »a lilium érintetlen ártatlanságát őrizte meg« — mondták róla a költők, szép szemek, gyönyörű hamvas szőke haj, remek alak, — mindez kárpótolt azért, mit kecsben, finomságban nélkülözött. »Teljesen meg volt benne a nagy szépség jellege,« mondja De Motteville asszony elismerőleg. Azonban épen nem szép fogai, és nagy sas orra a Bourbonok általános fogyatkozásaira emlékeztettek. Évek multával vonásai, alakja ridegebbek lettek, a nélkül, hogy szünt volna fölpattanó pajkossága, a mi mindig akadályára volt a kimért,

komoly magatartásban. Mikor kitört a Fronde s minden ember józan esze ugyancsak erős próbára lőn téve a polgárháború e váratlan viharában, Mademoiselle már ismeretes volt meggondolatlan, kalandos szeszélyeiről, melyek olykor saját érzelmein és szándékain is annyira túlcaptak, hogy még tekintélyének és szerencséjének is ártottak. Még mindig nem tudott megállapodni, hogy kit válasszon férjül, és mindenek felett koronára vágyván, elszalasztotta azt a mi keze ügyébe esett, és a távolban lehetetlenségek után kapkodott. Különösen rossz viszonyban élt a királynővel és Mazarin bibornokkal, és épen ezért, a keletkező zavarok között, nem is volt hajlandó magát józanabbul és okosabban viselni, mint bárki más az udvarnál.

Az első Fronde, 1648-iki évben, még nem szolgálta neki alkalmat, hogy magát emancipálja, és lázadó lelkelete arra szorítkozott, hogy szabad folyást engedjen előitéleteinek, melyeknek palástolásán nem igen fáradozott. »Minthogy ez időtájt nem igen voltam megelégedve, akár a királynővel, akár Monsieurvel« mondja teljes őszinteséggel, »zavaruk nagy öröömre szolgált.« Midőn, a bibornok tanácsára, a királynő és az udvar, 1649. január 6-án éjjel, elhagyták Párist s Saint-Germainben húzták meg magokat, kötelességérzetből elkisérték őket, bár távolról se osztotta sem véleményöket, sem törekvéseiket. »Szinte megzavart az öröm, látván, hogy hibát követnek el s szemtanúja leszek a sok nyomorúságnak, a mit az okozni fog nekik: ez némileg megboszulta a sok üldöztetést, mit szenvednem kelle.«

A Saint-Germainben tartózkodó udvar könnyelműségét, rendetlenségét elragadóan festi a mindnyájoknál frívollabb és könnyebbvérű hölgy, ki azonban igazságszerető és szókimondó volt. Mademoiselle hiusága ez idő szerint nagy-

ban ki lön elégítve: »A párisi nép, mondja, mindenkor nagyon szeretett, mert ott születtem, gyermekkoromat ott töltöttem; ennek következtében tiszteletet s melegebb ragaszkodást éreznek irántam, mint rendesen érezni szoktak *rangombeli* egyének iránt.« A párisiak e kivételes hajlamának következménye az lön, hogy kíséretét, podgyászaival bántatlanul engedték Saint-Germainbe költözni, s a míg a királynő és a király mindenben hiányt szenvedtek, ő mindezzel rendelkezett, a mihez kedve volt, és semmit sem nélkülözött.

Mind ez azonban csak előjátéka volt a nagy szerepnek, melyet a második Fronde alatt volt játszandó: »Akkor még nem láttam előre, mondja, hogy tekintélyes párt kötelekébe fogok jutni, melyben kötelességemet teljesíthetem s egyúttal boszút is állhatok sokért; ámbár az efféle megtorlásokkal gyakran megesik, hogy boszúnk önmagunk ellen fordul.«

Mindazáltal a végső megbánásról elejtett e szó nem akadályozza őt, hogy ne legyen büszke arra, a mit 1652-ben elkövetett, s ne dicsekedjék azzal, a miben egyidejűleg atyja parancsainak engedelmeskedett s ugyanakkor saját kalandos hajlamait követhette. A második Fronde kitörésekor huszonöt éves volt, a legszebb s épen amazonnak megfelelő kor. A házassági terv, a mely mindig szemei előtt lebegett, akkor úgy állott, hogy lehetségesnek tünt fel előtte a frigy Condé herczeggel, ha az özvegységre jutna (mert az ilyenféle föltevésektől nem idegenkedett;) akár pedig a királylyal, ha sikerülne magát szükségessé és félelmetessé tenni. Azonközben nem sok következetességgel regényes és nagyra törő hajlamait követte, s régi ellenszenvéből rögtön Condé herczeg iránti barátságba átcsapva, égett a vágy-

tól, hogy a közös ügynek tett valamely kiváló szolgálat által tűnjön ki.

Alkalom kínálkozott rá. Atyja, Gaston, Párisban volt, a honnan komoly következményektől tartva, nem mert távozni. De nagy szükség volt rá Orleánsban is, mely város javadalmához tartozott, s a hol egy tekintélyes párt tárt karokkal szándékozott fogadni a Blois felől közeledő királyi sereget. Rendkívüli fontosságú volt, hogy Orleáns városa a Fronde híve maradjon, mert ellenkező esetben a Loire egész vonala el vágatik és az ellenség Condé herczeg elől, ki Guyenneből érkezett, a hadiállásokat elfoglalta volna. Mademoiselle ajánlkozott, hogy személyesen elmegy Orleansba és a várost megvédi. Atyja nem bizott benne és még kevésbbé józan eszében. »Ez a lovagi vállalat igen nevetséges volna,« mondá az nap, a midőn elindult, »ha De Fiesque és De Frontenac asszonyok józan eszökkel nem támogatnák.« Ez a két hölgy kísérte Mademoisellet, s félig udvariasságból, félig gúnyból, *tábornagynőinek* nevezték.

Mademoiselle tehát nagy gyönyörűségére elindult, elérkezettnek látván az alkalmat, hogy valami rendkívüli tett által dicsőséget szerezzen. Egy csillagász, elindulása reggelén, dicsőséget jósolt neki, s egy perczig sem kételkedett jóslatának igazságában. A mint Beauce vidékének síkságára ért, lóra ült s a Fronde ott táborozó seregének vezényletét átvette. Jelenlétében haditanácsot tartatott, s elhatározták, hogy ezentúl mindenben csak az ő parancsa után fognak indulni.

A nehézség abban állt, mikép jussanak be Orleánsba; mert, a király nevében cselekvő pecsét-őr Molé és a Fronde híveinek felszólításaival szemben, a város polgárai legszíve-

sebben semlegesek maradtak volna. Az alkudozások hosszadalmasságát únva, Mademoiselle az erődítések előtt sétálgatott és a város népét szóval és taglejtésekkel izgatta, biztatta; és látván, hogy jobban jár, ha a köznépre támaszkodik, mintsem a polgárságra, egy csolnakba veté magát, melyet egyre kínáltak neki az evezősök, s egy a partra szolgáló rosszúl őrzött kapu előtt kiszállt, a hol legkevésbbé várták. Mikor két deszka be volt törve, átsegítették a nyíláson s ime benn volt a városban, távolról követve két hölgye által, kik ugyanazon az úton jutottak be. A nép diadalittasan vitte vállain s egy szempillantás alatt ura volt a helynek: »Mert, ha az én rangombeli egyének bárhol megjelennek, szól a meglepett kormányzóhoz és előljáróshoz, ők úrnői a helynek, s egészen jogosan kell, hogy én is az legyek itten, miután a város atyám tulajdona. — Ők, kissé megszeppenve, mélyen bókoltak nekem . . . Szállásomra érve, a testületek rendre beszédekkel fogadtak s mind ama kitüntető tiszteletben részesültem, mely megilletett, csakúgy, mint máskor.« S nem érte be vele, hogy szónoklatokkal fogadták, de nyomban, ott a városházán rögtönözve felelt, s ép oly jól megállta a sarat, mint számos szónok és tribun hasonló válságos perczben.

Ezek az első napok valának a legszebbek. Természetes, hogy nem mulasztották el összehasonlítani az orleansi szüzzel. Az angol királynő, kinek fiát, mint kérőt kikoszorazta, gúnyolva mondá: hogy »helyes, ha Orleanst, mint hajdan a Szűz megmentette, miután ő is az angolok elkergetésén kezdte.« Condé herczeg, ki álruhában, incognito elhagyta Agent, ezalatt szerencsésen az Orleáns közelében állomásozó sereghez érkezett. Levelet intézett Mademoisellehez, melyben hőstétéhez szerencsét kíván és megkö-

szöni azt: »E nagy fontosságú ténykedés csak öntől telhetett ki,« írja, »s nagy szolgálatot tett vele az ügynek.« Midőn jelentést tettek egy haditanácsról, melyben Mademoiselle részt vett és véleményét kifejté: »A herczeg azt mondá, írja ő, hogy a határozatok, melyeket egy tanácskozás alkalmával hoztam, a *melyben részt venni kegyeskedtem*, haladéktalanul követendők, még akkor is, ha nem lennének helyesek, de hogy az adottak olyanok, hogy a svéd király (Gusztáv Adolf!) sem találhatta volna föl magát jobban s a mi őt illeti, ha én nem parancsoltam volna, ő tette volna meg.« Mademoiselle elfogadja és komolyan ismétli e sok dicséretet. Mikor rövid időre rá visszatért Párisba, az egész nép elébe sietett; ő volt a pillanat hőse. Condé herczeg kijelenté előtte, hogy mit sem óhajt oly szenvedélyesen, mint hogy őt lássa Franciaország trónján, s hogy semmiféle egyezkedést nem fognak eldönteni, a melybe ő ne foglaltatnék. Hiszékeny lelkesültségében életének akkor legfényesebb idejét élte.

De a bajok sem vártak magokra, és ő bátran kivette belőlök a maga részét. Távol állván minden fondorlattól, a politikához mitsem értvén, a Fronde ügye már teljes bomlásnak indult s az alkudozások mindenfelé megkezdődtek, s ő még mindig nem is sejtette. 1652. július 2-án, a Saint-Antoine városrészben folyt véres ütközet alkalmával, midőn Condé herczeg valóságos hőstettek után híveivel együtt azon a ponton volt, hogy Turenne által megsemmisíttessék, ha Páris ki nem nyitja kapuit a kimerült sereg előtt, Mademoiselle volt az, ki félig már áruló atyja beleegyezését kieroszakolva, a városházára sietett s ott a habozók és semlegesek rossz akaratát legyőzte. De l'Hôpital marsallnak, ki tőle telhetőleg ellenállt, e nemes szavakat mondá: »Gondolja meg, uram, hogy amíg itt haszontalan-

ságok felett vitatkozva mulatnak, a herczeg külvárosaikban életveszélyben forog. Mily fájdalom és milyen szégyenfolt maradna ez örökre Párisra nézve, ha a herczeg segélyhiányában tönkre menne! Ön megadhatja a segélyt, tehát tegye meg mihamarább!» Állítólag, még hozzátette volna, hogy, ha nem siet, »kitépi szakállát, és csak az ő kezétől fog meghalni.« Onnan, teljhatalommal felruházva, a Bastille-felé rohant, útközben fölszedve a sebesülteket, csaknem kivétel nélkül előkelő embereket, kikre őszinte sajnálattal ismert rá. Hathatós vonásokkal írja le a percet, mikor a cselekvény egy rövid szünete alatt ráakad a herczegre:

»Nyomorult állapotban volt, arczán két újjnyi vastagságu porréteg, haja kuszált; gallérja és inge csupa vér, bár nem volt megsebesítve; vértje merő törés és horpadás és kezében a csupasz kardot tartotta, tokját elvesztvén; odaadta lovászomnak. Így szólt hozzám: Egy kétségbeesett embert lát maga előtt, minden barátomat elvesztettem: De Nemour, La Rochefoucauld és Clinchamp halálosan megsebesültek.« Megnyugtattam, mondván, hogy jobb állapotban vannak, mint hiszi . . . Ez némi örömet szerzett neki; de egészen vigasztalhatatlan volt. Mikor belépett, egy székre vetve magát, könyekre fakadt, mondván: »Bocsássa meg fájdalmamat.« És ezután állítsa még valaki, hogy semmit sem szeret; én részemről, mindig gyöngédnek ismertem barátai és mindenki iránt, a kit szeretett.«

Megjegyzendő, hogy Condé, mint katona, szerette és siratta barátait, kiket különben talán sajnálkozás nélkül látott volna meghalni. Csata napján minden jó tulajdona, erénye, emberszeretete újra felszínre került; elemében volt és mint minden nagy szív, ilyenkor jó is volt.

Ugyanaznap Mademoiselle a Bastilleból pár száz ágyút süttetett el, melyek hangosan hirdették Páris álláspontját a király seregével szemben s tudtára adták annak, hogy a bevonulás ideje még el nem érkezett. Mazarin azt mondta, hogy a hősnő parancsára elsütött ágyúlövések *megölték a férjét*, értésére adván ez által, hogy ezek után nem tarthat igényt többé a király kezére. Kétséges azonban, vajjon valaha hozzá ment volna-e. De tény, hogy a Bastilleban töltött nap, azon elégtétellel szolgált neki, hogy nem, mint Orleánsban, egy szeszélynek engedett, hanem bátorságának és emberszeretetének adta jelét. Pirúlt atyjáért, az ingadozásért, melyből csak oly nehezen bírta kiragadni; menteni igyekezett, a mennyire képes volt, a szégyentől, hogy rögtön akkor lóra nem kapott; mindkettejük helyett Mademoisellenek akkor helyén volt a szíve.

Még egy harmadik alkalommal is helyettesíté őt. Két nappal később (július 4-én) a városházi vérfürdő alatt, mely által Condé herczeg oly szomorúan viszonzta a párisiak szíves-látását, s melyet Gaston szokásához híven, legalább tétlensége által támogatott, Mademoiselle a lekonzolással fenyegetettek megmentésére ajánlkozott, azt remélvén, hogy észre téríti a népet. A Luxembourgot elhagyva, első ízben csak a Hôtel Dieu-ig tudott előrehatolni, második kísérlete szerencsésebben sikerült, és későn bár, igen sokkal elkésve, de még is a Városházához ért, hol még néhány életet megmenthetett befolyása és emberszeretete által.

A Fronde ki volt merülve és mindenki békét kötött. Hire járt, hogy Gaston saját érdekeit követve és Condé herczeget elhagyva, megegyezett az udvarral. Viole elnök felemlíté ezt Mademoiselle előtt, ki kénytelen volt azt mondani neki: „*Hisz ismeri; én semmiben sem állok jót érte.*“

Mikor felkereste ezt a gyáva apát, megtudandó, vajjon csakugyan parancsot kapott-e, hogy a Luxembourgból távozzék, s ő maga mitévő legyen, Monsieur azt mondta neki, hogy nem ártja magát semmibe a mi őt illeti, s mindent eltagadott, a mit leánya az ő nevében tett: »Nem gondolja-e Mademoiselle,« folytatá, szokott lenéző és gyáva gúnyjával, »hogy a Saint-Antoine-i dolog ártott önnek az udvarnál? Önnek jól esett a hősnőt játszani s hallani szerette, hogy pártunkhoz tartozik, s magasztalva állították, hogy azt két ízben megmentette. Bármilyen történetük önnek, bele fog nyugodni, ha visszaemlékezik az aratott dicséretekre.« Leánya büszkén és méltósággal felelt: »Nem hiszem, hogy rosszabb szolgálatot tettem volna önnek a Saint-Antoine kapuinál, mint Orléansban. Ezt az annyira kifogásolható két tettet az ön parancsára követtem el; ha előlről kellene kezdeni, újból teljesíteném, mert kötelességem rá utalna . . . Többet ér, hogy megtettem, a mit tettem, sem hogy azért kelljen szenvednem, mert semmit sem tettem. *Nem tudom, mi a hősnő: oly születésű vagyok, hogy mindig csak nagy és emelkedett cselekedet várható tőlem. Nevezzék ezt a hogy tetszik; én részemről csupán természetes hajlamomnak engedek és saját utamon járok; úgy születtem, hogy más uton nem járhatok.*«

Jóllehet kérdés, gőg beszél e szavakból, ezt mindjárt kiérezzük, de azonnal fölismerjük benne a *Cid* ¹⁾ visszhangját és Corneille szavait. Mademoiselle a Fronde alatt hamis nagyságért lángett, hamis dicsőség után járt; azonban önzetlen, nagylelkű maradt, és nem ejtett csorbát a nevének.

¹⁾ *Cid*, Don Rodrigue, spanyol hős (Ruy Di'az) czíme Corneille leghíresebb drámájának.

A következő években a király bocsánatát kelle megnyernie, s ez végre sikerült is. Ezen időben, a javadalmához tartozó birtokukon való, kissé kényszerült időzés alatt, megszerette az irodalmat és a szellemi foglalkozást. Emlékiratait kezdte megírni. Segrais, a költő volt nemes embereinek és szolgálinak egyike. Általa ismerkedett meg Huet-vel (a későbbi avranche-i püspökkel) a ki, akkor még fiatal lévén, olykor öltözködése közben, felolvasott neki. Különösen szerette a regényeket. Akkoriban (1658) maga is írt egy-kettőt, valamint sikerült társadalmi jellemrajzokat is, melyek épen divatba kezdtek jönni. 1659-ben egy egész kötetet nyomtatott Caenben, Huet közbenjárásával, csak csekély számú példány vonatván le. Szóval, ép úgy űzte az irodalmat, a hogy a polgárháborúba, az amazon-ságba ártotta magát, szeszélyesen, meggondolatlanul, de nem szellem nélkül.

1660. tavaszán az udvarnál találjuk ismét a pyrénéi béke-alkudozások alatt, s újra képzeletének engedve át magát, ezúttal ugyan nem a hősiesség, hanem a pásztorélet terén. Egy nap, Saint-Jean-de-Luz-ön lévén, Mazarin bibornok szobájában De Motteville asszonynyal az ablakon át a táj szépségében gyönyörködtek, s Mademoiselle a visszavonultság és magány egy új tervén kezdte törni a fejét, hosszasan kifejtve, mily boldog életet lehetne élni ily módon. Onnan távozva, teljesen elfoglalva új terve által, hosszú levelet írt De Motteville asszonynak, ki szintén felelt rá. Ez az ügyes és kellemetes levelezés, igen jól jellemzi a francia irodalom egy bizonyos korszakát; viszszatükrözi azt a spanyol-pásztoréleti színezetet, mely d'Urfé regényétől kezdve De Scudéry kisasszony regényeig,

az irodalmon átvonult, s melynek XIV. Lajos józan esze, Boileau hathatós segélyével, véget vetett.

Nagy réten, erdő mellett, a tenger közelében, Mademoiselle két nembeli társaságot tervezett, mely csupán szeretetreméltó és tökéletes, gyöngéd és egyszerű emberekből állana, kik verőfényes napokon, gyönyörűségből a juhokat őriznék, az idő többi részét azzal töltve, hogy egymást látogatnák a remete-lakokban, zsöllyeszéken, nyitott és zárt hintókon; a lantot pengetnék és zongoráznának, az új verseket és más irodalmi termékeket olvasnák; egybekötnék a civilizált élet előnyeit a falusi élet egyszerűségével, a nélkül, hogy a keresztyén erényekről megfélemednének. Kik mindnyájan özvegyek vagy hajadonok és legények lévén, előzékenyek legyenek, udvarlás, vagy legalább szerelem nélkül, tisztességesen éljenek egymást közt, s ne szoruljanak a házasság oly közönségessé vált gyógyszerére. Megjegyzendő, hogy néhány lépésnyire, az erdőben karmelita-kolostor van, és időnként oda is ellátogatnak, mert a legkellemesebb életmód közepett sem szabad megfélemednünk örök üdvösségünkről.

De Motteville asszony, mikor mindenféle udvarias bókkal válaszol, egyre »dicső hercegnőnek« vagy »szép Amélinte-nek« nevezve Mademoiselle-t, a házassági tilalom kérdését, mely az új pásztorélet főpontját képezte, finom gúnyjának tárgyává teszi. Megkísérli, nem tudna-e becsempészni egy kis valóságot, egy kis józan ész, az új köztársaság leírásába, mely egyidejűleg udvarias, plátói és keresztyén legyen. Kimutatja, hogy, miután nehéz volna a ledérséget és szerelmet teljesen kiküszöbölni, még tán legjobb lesz, *ha visszatérnek ama közönséges tévedéshez, melyet egy régi szokás törvényesített és melynek neve —*

házasság. Mind a két fél vitatkozik a kérdés fölött, és Mademoiselle a vitában fellengző, de finom, emelkedett szellemet árul el; de egészben véve, itt is, mint a Fronde alatt, a valóság iránti érzék, a józan ész, az ítélő tehetség hiányát észleljük.

Nem követem számos és változatos irodalmi szeszélyeiben, (társadalmi regények, jellemrajzok, stb.) hanem életének fő eseményére térek át, hogy teljességében felmutassam lényegét. Mademoiselle negyvenkét éves volt; annyi és oly fényes házassági frigyét ejtett el, hogy, úgy látszott, mintha már nem tehetne kevesebbet, mint hogy Francziaország leggazdagabb herczegnője lévén, megmaradjon önálló és szabad helyzetében. Ekkor 1669-ben a nálánál néhány évvel fiatalabb De Lauzun úr, a király kedvencze, magára vonta figyelmét. Egész életén át hideg és tiszta maradt, mindedig soha nem szeretett, és most, először, szintén gyermekded szívvel érezte a szerelem hatalmát. Egy pásztornő naivságával írja le érzéseit. Egy napon észrevette, hogy ez a kicsi ember, ezen gascogni születésű gárdakapitánynak büszke magatartásában, szellemes, gúnyoros modorában, bizonyos megmagyarázhatatlan varázs volt, melyet még senkiben sem tapasztalt. Mikor először teljesítette gárda-kapitányi tisztét, s a mint mondják, a *pálczát kezelte*, »nemes, előkelő magatartással, gondosan tette, de túlzott előzékenység nélkül. Midőn megdicsértem érte, beszéli Mademoiselle, azt felelte, hogy fölfogja a megtiszteltetés értékét, melyben részesítem, a mikor a királynak iránta tanusított jóságát tetézem.« Ez a pár szó boldoggá teszi: »Már abban az időben is *rendkívüli* embernek kezdtem tekinteni; társalgása igen kellemes volt, és szívesen kerestem az alkalmat, hogy vele beszélhessek.«

Öntudatlanul unatkozni kezd, a mint nem látja többé. »E télen, írja (1669) a nélkül, hogy okát tudnám adni, ki nem állhattam Párist, és Saint-Germaint sem voltam képes elhagyni.« Napról-napra kellemesebbnek, szellemesebbnek találja, ha ugyan sikerül öt egy darabig valamely ablakmélyedésben tartóztatni, mi a rangkülönbség és etiquette következtében rendesen nehézséggel járt. Ha egyszer hatalmába kerítette, órákig megfedezik minden egyébről. Gyönyörűséget talál benne, hogy mindig új, kiváló tulajdonokat vél fölfedezni bámulata tárgyában: a közönségeset messze túlszárnyaló lelki emelkedettséget s *egy millió sajátosságot*, melyek elbájolják.

Miután egy darabig ábrándozott, csakhamar teljes elhatározásra jutott; igen becsületes és nagyon kalandos eszü volt, egy perczig sem képzelte, hogy szeretni lehessen férjhez menetel nélkül, s így eltökélte, hogy legegyszerűbb lesz, ha megalapítja e nemes ember nagyságát és férjhez megy hozzá.

Csak ott volt a nehézség, hogy ezt Lauzunnak érté- sére adja, mert a mély tisztelet, mely mögött szíve választotta elsánczolta magát, nem engedte a közeledést. Ismert dolog, hogy »barátságban ép úgy, mint a szerelemben, a hercegnők az első lépés megtételére vannak kárhóztatva, s a tisztelet mely őket környezi, gyakran a legerényesebbet és a legbüszkébbet is oly előzékenységekre kényszeríti, melyeket más nők meg nem engednének magoknak.« Így Mademoiselle is kénytelen volt minden lépést megtenni. Lauzun fortélyá vele szemben abban állt, hogy lehetőleg tetézte és nagyította a már is oly magas akadályokat, mély tiszteletét sorompóul, vérttől használta, s ravaszúl hozzá- férhetetlenné tette magát. Se vége se hossza nem volt a

mély hajlongásoknak, a végtelen áldozatkészség és aláztosság bizonyítgatásainak, de ha egy gyöngéd szót kockáztatott Mademoiselle, se hallott, se látott. Sőt nem csak ő tett így, de még Bareille is, szakaszának egy tisztje és neki meghitt embere, hasonlóan cselekedett. »Valahányszor találkoztam vele (már mint Bareille-el), szívesen köszöntöttem, mondja Mademoiselle, hogy kedve kerekedjék hozzám közeledni; mindig úgy tett, mintha azt hinné, hogy köszöntésem más valakinek szól, mélyen hajtogatta magát, de azért csak kitért: a mi kétségbe ejtett.« Pedig ez volt Lauzun jelszava és taktikája. Ha Mademoiselle nem is gondolt volna házasságra, ő magaviselete által rávezette, rákényszerítette volna, oly végtelen ügyességgel tudott kitérni minden gyöngéd vagy egyszerűen ledér nyilatkozat elől. A hölgy-vadász egyszerre az erkölcsös elvek embere lett; a szemérmetes, erényes hőst játszotta, hogy férjül választassék.

A szegény Mademoiselle, ki járatlan volt mint egy növendék leányka, bizalmas barátnő hiján nem tudott már mit kigondolni, hogy tudtára adja a hiú és unalmas férfinak azt, a mit az nagyon is jól látott. Elhozatta magának s újra elolvasta Corneille műveit, felkeresve benne saját sorsának képmásait, hogy leczkét vegyen a nagy költőtől. A lelkek titkos rokonszenvére számított:

Ha isten minket egymásnak teremtett :
Édes összhang lesz, Liza, életünk ;
Meglelni, megbecsülni, hűn szeretni
S egymást megérteni : csak játék lesz nekünk.

Ez a rábeszélés és meggyőzés volt a nehézség Lauzunnél. Mademoiselle úgy tett, mintha tanácsát kérné különböző, neki ajánlott házassági frigyre nézve, mindig

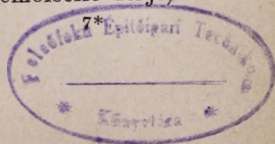
azt remélve, hogy végre nyilatkozni fog, alkalmat szolgáltatva, hogy saját vallomásával feleljen. De Lauzun szigorúan, kegyetlenül megőrizte tiszteletteljes magaviseletét, sőt azt végletekig vitte. Mindig csak hódolatok, soha egy sértés. Lauzunt, akarata ellenére, tanácsadójává, meghitt barátjává tette. Mademoiselle elmondta neki, hogy határozottan Franciaországban akar férjhez menni, valamely arra érdemes egyénnek szerencséjét óhajtja megalapítani, s e férfival és baráttal nyugodt, csendes, kölcsönös tiszteleten alapuló életet kíván élni. Már csak egy arra érdemes egyént kell találni. Lauzun hosszasan beszélgetett vele e tárgyról; a terv mellett és ellen szóló érveket latolgatta, s jól vigyázott, nehogy elárúlja magát, kimutatva, hogy tudja: kiről van szó. Mégis voltak napok, a mikor azt lehetett volna hinni, hogy sejteni kezdi a valót; azonban mindig idején kibújt »tiszteletteljes modorral, mely tele volt szellemmel,« s mely még csak jobban szította az ártatlan herczegnő szenvedélyét.

Igen, ő lángolt mint Dido, mint Médéa, mint Ariadne — de húsz évvel elkésve. Oly dolgokat vitt véghez, melyek egy igen fiatal leányka részéről elragadóak lettek volna. Egy Flandriába tett utazás alkalmával, hol Lauzun tábornoki minőségben szerepelt, egy irtózatosan esős napon, több izben fedetlen fővel, kalapját kezében tartva, közeledett a király kocsijához; Mademoiselle nem bírt uralkodni magán és oda szólt a királynak: »Tétesse föl vele a kalapját.« — Saint-Germainben, a hol együtt volt az udvar, mikor már századszor azon a ponton volt, hogy megnevezze Lauzunnek az általa választott egyént, kit boldogítani akar s kire nézve folyton tanácsát kérte, még sem volt ereje nevét kiejteni. »Ha kéznél volna ténta és papír, fel-

írnám,« mondá; és egy mellette lévő tükörrre mutatva : »Kedvem volna e tükörrre rálehellni s arra felírni a nevet öreg betűkkel, hogy ön azt könnyen elolvashassa.«

A mi különös és a mi legjobban jellemzi a kort, az, hogy a király eszméje, annak hivatalos bálványozása, mind-ebben mint harmadik szerepel. A király nevében, mintegy az ő szárnyai alatt, szeretik egymást s merik egymásnak bevallani érzelmeiket. »A király volt mindig *első szenvedélyem* és most is az, De Lauzun úr a *második*,« írja Mademoiselle; s Lauzun a maga részéről azt állítja, hogy végtére is leginkább ama mély és igaz *szeretet*, melylyel a király személyéhez ragaszkodott, győzte le és nyerte meg számára Mademoiselle szívét.

Alig hogy el van határozva a házasság, különösen annak kikötésével látjuk elfoglalva Lauzunt, hogy egy perczre sem kell elhagynia a királyt, hogy ezentúl is, úgy mint eddig, tisztje minden kötelességének meg fog felelhetni, utolsó lévén este és első a »lever«-nél a király mellett. Kiköti, hogy továbbra is a Louvreben fog hálni. Mademoiselle óriási gazdagságát első sorban arra használja, hogy századát újonnan, fényesen felszereli, ezzel is udvarolni óhajtván a királynak. Ez a terv, magában véve, a *mézeshe-tek* édességével bír előtte. A királyhoz intézett levelében, melyben Mademoiselle engedélyt kér, hogy Lauzunhoz férjhez mehessen, hangosan csörögteti e drága szolgaság és házi összetartozóság lánczát, mely, szerinte, mindennél megtisztelőbb, s melyből ő is részét követeli : »Azért mondom mind ezt Felségednek, mert kellőleg akarom kiemelni, hogy minél magasabban állunk, *annál méltóbbak vagyunk szolgálai lenni*.« Volt még valami, a mi nagyobb értékkel bírt Lauzun szemeiben annál, hogy Mademoiselle férje,

Montpensier herczeg és a birodalom első főura lett, s ez az volt, hogy egészen közeli, meghitt viszonyba jusson urával. — Szándékosan hangsúlyozom ama kor uralkodó gyöngéjét, s valamikép ne hizelegjünk magunknak azzal, hogy a mi korunknak nincsen meg szintén a magáé.

A többi ismert dolog. XIV. Lajos előbb megengedte a házasságot, és hiba volt az engedélyt az első huszonnégyszáz óra alatt fel nem használni; időt engedtek neki a meggondolásra. A házasság, mely egy-két nappal előbb határozatba ment, hétfőn deczemb. 15-én (1670.) lőn kihirdetve és csütörtökig, 18-ig fennállt. Ekkor a király váratlanul visszavonta engedélyét. Mademoiselle állapota elképzelhető; de még mindig nem merte a királyt átkozni. Lauzun, a tökéletes udvaronc magatartásával fogadta a csapást, mintha azt mondta volna: »A király adta, a király elvette, nem marad más hátra, mint köszönettel nevét áldani.« Sőt egy pillanatig úgy látszott, mintha még inkább emelkednék a király kegyében. Mégis, mindvégig titokban maradt okoknál fogva, melyek azonban e nagy ügygyel összeköttetésben álltak, körülbelül egy évvel később letartóztatták (1671. nov. 25-én) és a Pignerol kastélyba zárták. Fogsága tiz álló esztendeig tartott. Mademoisellenek ez idő alatt minden gondolata vele foglalkozott; mindent megtett felszabadítására és azt megvásárolta óriási birtokainak árán, melyeknek donációját ravaszul kieroszakolta tőle De Montespan asszony, a fia, Du Maine herczeg számára, ki a király természetes fia volt. Mindenre ráállt, hogy viszontláthassa azt, a kit szeretett.

Szomorú jutalom várta. A fogságból kikerült Lauzun nem volt többé a becsületes ember, az udvarias és lovagias ember, ki annyira lebilincselte: tisztán csak az

udvaroncza maradt meg, a kegyet hajhászó udvaroncza, ki nem nyugodott addig, míg újra gyökeret nem vert a régi talajban s be nem csempészte magát ura kegyébe. Különböben kiméletlen, nyiltan pénzsóvár és fősvény lett, ki még azon áldozatokért is meg merte támadni Mademoiselle, melyeket felszabadítása érdekében hozott. A fogság felszínre juttatta jellemének és szívének minden hibáját, melyeket szerencsés napjaiban oly ügyesen tudott elpalástolni. Aztán a házasság is felmentette ezentúl a szükségtelen tettetés alól, mert, a mint látszik, utóbb titokban mégis összekeltek.

Mademoiselle későn ismerte meg az életet, de végre még is megismerte, és ő is keresztül ment a megpróbáltatások egész sorozatán. Megismerte azt a lassú bánatot, mely a szerelmet felemésztí a szívben, a megvetést és felháborodást, mely azt megtöri, s elérkezett ama teljes, végső közönyig, mely csak Istenben talál írt és vigasztalást. Szomorú nap az, a melyen fölismerjük, hogy az az egy, kit szeretünk minden tökélyvel felruházni, kit minden boldogsággal elárasztottunk, csak *gyarló agyagbálvány* volt. Éveken át töprenghetett e keserű fölfedezés felett. Csak 1693. márcziusban halt meg, hatvanhat éves korában.

Még királyi pompájú temetését is megzavarta egy sajátságos esemény. Az urna, mely bebalzsamozott és pedig rosszúl bebalzsamozott beleit tartalmazta, a gyászszertartás alatt iszonytató lármával szétpattant, szétriasztotta az egész közönséget, mely megfutamodott. Meg volt írva, hogy mindenhez a mi Mademoisellehez tartozik, bizonyos nevetséges jelleg fűződjék, még a temetése sem tett kivételt.

Életéből, jelleméből és szelleméből egyaránt hiányzik az izlés, a kecs, az ítélőképesség, holott épen ez jellemezte

XIV. Lajos szép korát. Tíz évvel lévén idősebb a királynál Mademoiselle mindig kissé elmaradt volt s inkább a régi udvarhoz tartozott. Képzeletének iránya által, XIII. Lajos és a Regensség irodalmának végéhez csatlakozik, a Rambouillet palota irodalmához, melyet nem érintett Boileau és De La Fayette asszony újítása. Bámulata tárgyaiban nagy visszásság uralkodik: nagyra becsüli Corneillet, előadatja házánál a *Tartuffe*-et, de azért Cotin kanonokot is fogadja: »Szeretem a verseket, akármilyen természetűek,« mondja naivúl. De mindenek felett szereti a nagyságot, a dicsőséget; gyakran tévedett ez irányban; azonban büszke is tud lenni, becsületes és jó, és fájához méltó. Ama napokon, a mikor legelőnyösebben tűnik föl, Corneille szomszéd-ságának hatása alatt van. A Saint-Antoine kapu előtti tettét szinte be kell tudni neki. Emlékiratai is tartós emléket emelnek nevének, mert azokban mindig igazmondó, korához hű, önmagáról és másokról őszintén, naivúl, álszégyen nélkül nyilatkozik, a hogy éppen megvillan agyában a szélszély. A józan olvasó, ki mint egy rég veszendőbe ment sajátságot élvezi a sok hihetetlen vallomást, a teljesen *hercegi* szempontot, melyből ez emlékiratok írója mindent lát és megítél, fáradság nélkül megtoldhatja azon tanúltsággal és morállal, melyeket ő nem fektetett bele.

De Maintenon asszony.

De Maintenon asszonyról beszélni most alkalomszerű. Az izlés előszeretettel fordul ismét XIV-dik Lajos százada felé, s mihelyt e századot, különösen szellemi és erkölcsi oldaláról tekintjük, De Maintenon asszony bizonyára számot tesz benne, sőt az első helyek egyikét követeli. Szelleme kedvéért megbocsátjuk neki a hibákat, melyekkel jogosan vádolhatja őt a történelem. Az általános felháborodás annak idejében erősen túlozta e hibákat. De Maintenon asszonynak általában nem volt kezdeményező szerepe az akkori nagy politikai eseményekben. Egy-két esetet kivéve, mely még vita tárgyát képezhetné, nem tett egyebet, mint hogy teljes erővel és egész odaadással előmozdította ama hanyatló uralom hibáit és tévedéseit. Fő feladata volt XIV-dik Lajos utolsó éveiben annak szűk belső körét élénkíteni, mulattatni, betölteni és tőle az unalmat távol tartani.

Ezt a maga nemében páratlan attitude-et és szerepet negélyzi beszédében, társalgásában, levelezésében, és azt, a ki lelkiismeretesen olvassa, majdnem sikerül meggyőznie. Azok közül való, kiket távolról látva elítélünk, büntetlenül pedig meg nem közelíthetünk. Nemes egyszerűsége, szerény méltósága tiszteletet parancsol és tetszésünket megnyeri a mesteri és pikáns fordulat, melylyel helyes ítéletét előadja. Vannak perczek, a midőn csaknem elbájol; de alig hagyjuk

el, a varázs nem tartós többé és ismét érvényre jut az előítélet személye iránt. Nem tudom, helyesen festem-e a hatást, melyet másokra tett, de reám mindig így hatott, valahányszor közeledtem hozzá. Megkísértem ennek okát kikutatni és megértetni.

De Noailles herczegben, a jó családból való, komoly és gyöngéd tollú íróban, De Maintenon asszony olyan történészre akadt, a milyent csak kívánni lehet. Történetének második felét türelmetlenül várják; a már megjelent két kötetből bőven fogok meríteni, fentartva magamnak az ítélet és válogatás teljes szabadságát.

D'Aubigné Francziska 1635-ben a niorti börtön conciergeriejában született, hol atyja akkor fogva volt; élete úgy kezdődött mint valami regény, mint a legkülönösebb regény, mely egy, mindenekfelett józan eszű lénynyel megtörténhetik. A XVI-dik századbeli nagyhírű D'Aubigné kapitánynak unokája, egy kicsapongó és bűnös apának s egy nagyérdemű, erkölcsös anyának leánya, már korán érezte és tapasztalta a sors kegyetlenségét s a végzet bizarr szeszélyeit. De ereiben elődje nemes vére folyt, mely mindig megújította büszkeségét s nem cserélte volna föl helyzetét egy boldogabbal, ha érte lejjebb kellett volna szállnia. Gyermekkorában Martinique szigetbe követte szüleit. Visszatértökkor, egy kálvinista nénje gondjaira bízott s ott, bár a katolikus vallásban született, visszaesett az eretnokségbe, a melyből egy másik rokona, De Neuillant asszony, az udvar egy rendeleténél fogva kiragadta. Egy niorti, majd egy párisi zárdában elhelyezve, a jótékonyság kenyerét ette éveken át s így a teljesen árvaságra jutott fiatal D'Aubigné, megismerte a függő helyzet és szegénység legnehezebb oldalát. De Neuillant asszony, bár lelki üdvös-

ségéről hévvel gondoskodott, oly kegyetlenül fösvény volt, hogy a legszükségesebbet is megvonta tőle.

A fiatal leány azonban, időnkint Párisba rándulván, világot kezdett látni és mindjárt első lépteit siker kísérte.

Akkoriban volt a »szép társalgás, a játszi ledérség« ideje. A ki szellemes volt, könnyen szerzett állást, sőt tekintélyt is. A *fiatal indiai*, a hogy Amerikába tett utazása miatt nevezték, rögtön, első látásra feltűnt és a közelebbi ismeretség után sem vesztett. De Méré lovag, egy akkor általánosan kedvelt, szép szellemű egyén, lovagjául, tanítójául szegődött és hangosan dicsérte őt. Már akkor is, egyenes, nyugodt jelleműnek festi, »igen szép volt, s *szépsége mindig tetszett*.« De Lesdigière hercegnőnek, ki utazásra készült, mint igen előnyös, kellemes társaságot ajánlá: »*Szelid, háladatos, titoktartó, hűséges, szerény, értelmes, és a mi a legkellemesebb benne, szellemét csak arra használja hogy mulattasson és megszerettesse magát.*«

Mikor D'Aubigné kisasszony, Poitouba visszatérve, párisi fiatal barátnőinek írt, levelei mint remekművek kézről kézre jártak és hatalmasan támogatták növekvő hírnevét. Akkortájt ismerkedett meg Scarronnal,¹⁾ a béna íróval, egy igen víg kedélyű és akkoriban finom szelleműnek tartott egyénnel. Az idő szerint divó szellemi túlfinomultságot, Scarron ellentétképen a torz bohósággal ellensúlyozta. Meglátta D'Aubigné kisasszonyt s érdeméül róható fel, hogy azonnal érdeklődött iránta. Jól meggondolva a dolgot, úgy vélekedett, hogy ez érdeklődésnek legegyszerűbb bizonyosságát adja és egyszersmind jót tesz vele, ha nőül veszi. A lányka beleegyezett és elég naivúl indokolta tettét: »In-

¹⁾ Scarron, Paul, satirikus francia író, a »Roman comique« szerzője, De Maintenon asszony első férje, megh. 1660 körül.

kább nőül megyek hozzá, mintsem zárdába menjek.« Mindig illedelmesen, elismerőleg beszélt a szegény *nyomorékról*, kiemelve ritka jóságát, melyet kevésbé ismertek azok, kik csupán szikrázó jókedve után ítelték meg.

E szerint 1652-ben, tizenhét éves korában, szépsége első virágában, egy nyomorék férj neje lett, még pedig a legvigabb, szóban és erkölcsökben egyaránt feslett társaság közepett: korán megért művészetre, rendkívüli éberségre volt szüksége, ha a Fronde könnyűvérű fiatalsága által tisztelve, becsülve akarta látni magát. Sikerült neki, s már akkor kezdett beletanulni amaz értelmes elővigyázatba, mely egész életének mestersége és büszkesége lett. Scarron halálával (1660), a szép és egészen szegény huszonötéves özvegy állása még veszedelmesebb és bizonytalanabb lett mint valaha. Képzeljük magunknak úgy, a mint De Scudéry kisasszony irta le, szépsége első virágában:

»*Lyriane* (ez Scarron asszony, ki a *Clélie* című regényben mint a római *Scaurus* neje szerepel) magas volt és szép termetű, de magassága nem gerjeszt félelmet, sőt megjelenésének előnyére válik. Arcszíne, simasága és szépsége által tünt fel, haja világos gesztenye-szín és dús, orra finom metszésű, szája szép, egész lénye nemes, szelid, derült és szerény; s hogy szépsége még tökéletesebb és ragyogóbb legyen, szemei csodálatosan szépek. Feketék, fényesek, szelidek és szenvedélyesek, s a mellett szikráznak a szellemtől; ragyogásukban van valami leirhatatlan: időnkint szelid mélaság tükröződik bennök, mindama bájakkal, melyek amaszt követni szokták; majd derű villan meg bennök a vonzó varázsszal, melyet csak az öröm fejthet ki.«

A korabeli tanúk mind egyetértének e szépségre, e nemes alakra és a vidámság különös vonására nézve:

»Mindazok a kik ismerik, mondja a *Grand Dictionnaire des Précieuses*, megegyeznek benne, hogy ő Athén legvidámabb hölgyeinek egyike.« Ő maga úgy festi magát életének vége felé mint a ki: »természeténél fogva vidám, helyzeténél fogva szomorú.« Ez lényének oly oldala, melyet ma már nem birunk megérteni, mert De Maintenon asszony leveleiben is alig akadunk nyomára, azok is csak sejteni engedik. Szellemének csak egy részét találjuk fel leveleiben, az izlést, a jó tónust, a kiváló józan észet s olykor bizonyos pikáns fordulatot; de az a mi a társaságot felvillanyozta, az a derült vidámság, melyet óvatosan, társalgása, elbeszélései közé szórt, a mi szemeiben szikrázott s felsugárzott arczában, ha valami tényről beszélt, — az mind elveszett, azt fel nem jegyezték. Úgy szólván De Maintenon asszony szellemének csak rajzát, metszetét bírjuk, de színes képe elveszett.

A mint mondtuk, férje halála után Scarron asszony válságos időn ment keresztül, de barátai megannyian segítségére siettek és szerencsésen czélt értek. Az anya-királynő évdíjat biztosított neki s néhány éven át eléggé izlése szerint élhetett. A Place Royale mellett, egy zárdában lakott, és onnan a legelőkelőbb világba járt; folyton vagy a D'Albret, vagy a Richelieu palotában volt,

Vénségében, a kitüntetések magaslatán, úgy beszélt a szegénység és ifjúság amaz éveiről, mint élete legboldogabb idejéről:

»Egész fiatalságom kellemesen telt el, szokta volt mondani Saint-Cyrben ¹⁾ leánykáinak; nem voltam nagyra-

¹⁾ *Saint-Cyr*, falu Versailles mellett, hol De Maintenon asszony nemes kisasszonyok számára nevelő intézetet alapított (1686—1790.) 1808 óta katonai intézet.

vágyó, semmi oly vágy vagy szenvedély nem nyugtalanított, mely megzavarhatta volna hajlamomat, melylyel a nagyvilági boldogság árnyán csüggttem. Mert bár nagy szegénységet tapasztaltam, bár a mostanitól, melyben látnak, nagyon különböző helyzeteken mentem keresztül, megelégedett és boldog voltam. Nem ismertem sem bánatot, sem unalmat; szabad voltam. Eljártam a D'Albret vagy a Richelieu palotába, bizonyos lévén benne, hogy szívesen látnak és barátaimat ott együtt találom; vagy pedig magamhoz édesgettem őket, tudatva velök, hogy honn találunk.»

Képes volt-e Scarron asszony magát minden büntől és gyengeségtől megóvni, az özvegység és nagyvilági élet e hosszú évei alatt? E fölött többen vitatkoztak, de azt tartom, hogy az ilyen vita csupán üres kíváncsiságból származik és a mellett kényes is. Nálamnál merészebbeknek engedem át, hogy tűzbe tegyék kezöket az ily természetű kérdésekért: nekem elég, s legyen elég mindazoknak, kik mindenek fölött a személyiség jellemét kutatják, hogy De Maintenon asszony egészben véve igen tartózkodó és illedelmes életmódot folytatott. Az ellene felmutatható legsúlyosabb bizonyíték, barátnőjének, Ninonnak egy közös barátjokra, De Villarceaux úrra vonatkozó mondása; de épen még abban az egy gonosz megjegyzésben is, Ninon önkényt bevallja, hogy nem tudja, hova fejlődött a viszony s hogy neki mindig úgy látszott, mintha Scarron asszony »ügyetlen volna a szerelemre.« Ez, ha úgy akarjuk venni, beillik dicséretnek is, s csaknem biztosítéknak.

Ha a rosszakaratot mellőzzük, tény, hogy, a látszat után ítélve, Scarron asszony e veszedelmes évek alatt sem nyugtalanítottatott érzékei által, szíve soha sem vitte végle-

tekre s mindenkor a leghatalmasabb két fék tartóztatta: a tekintély és becsülés utáni vágy, mely saját vallomása szerint uralkodó szenvedélye volt, és határozott s gyakorlati vallásossága, melytől soha el nem tért. »Igen vallásos voltam, mondá, mi minden rossz cselekedettől visszatartott, minden gyengeségtől megóvott, és *meggyülöltetett velem minden olyat, mi a megvetésnek szolgáltatott volna ki.*« Nem látok okot, mért kétkedném e szavában — kivéve a véletlent.

Fiatal éveiben, úgy látszik, mintha a következő lett volna jellemének és világi állásának fővonása.

Ama nők közé tartozott, kik, alig hogy valahová bejutottak, végtelen ügyességgel és genialitással meg tudják szerettetni magokat, szükségessékké, nélkülözhetlenekké és egyúttal mindenben kellemesekké tudnak válni. Alig lépett egy otthonba, úgy bele volt avatva mindenbe, mint senki más; hivatottsága és tehetsége oda vitte, hogy nemsokára észrevétlenül ő kerekedett felül s tényleges czim nélkül, ő rendelkezett mindabban, a mi naponként történt, akár a háztartásban, akár a salonban. Szóval, a mint egyszer befogadtatott a családba, sohasem maradt fele úton; tétben mint beszédben ő lett a helynek lelke, érdeke és kelleme.

Ilyen volt De Maintenon asszony barátnőinél, d'Heudicourt, De Montchevreuil asszonyoknál, ilyen a D'Albret és Richelieu palotákban; mindenkinek tetszeni igyekezett és kimeríthetetlen szolgálatkészségét Saint-Simon is jogsultán megjegyezte s úgy festi, a mint csak ő tud festeni: mert a túlzások, az igazságtalanságok és pontatlanságok közepett (ne feledjék) az erkölcsi igazságok nagy vonásait találjuk abban, a mit De Maintenon asszonyról mond; de a modor, melylyel e rendkívüli szolgálatkészséget magya-

rázza, keményebb a kelleténél s én, részemről, ahhoz a magyarázathoz tartom magamat, melyre maga De Main-tenon asszony utal. *Párbeszédeiben* szorgalmatosnak írja le magát és tevékenynek; korán, már hatkor reggel kelt, természetes hajlamból s nem érdekből, minden foglalkozást komolyan vett, s a mi barátnőit illeti, kitűnni szeretett az által, hogy lekötelezte őket, meg akarta magát érte szeret-teni; ő dicsőséget látott ebben, ez öntudatának jól esett.

»Zsenge koromban, mondja, úgynevezett jó gyermek voltam; mindenki szeretett; *még a néném cselédjei is el vol-tak tőlem bájolvá.* A mint felcseperedtem, zárdába adtak, majd ismét másikba: tudjátok, mennyire szerettek ott úgy tanítónőim mint tanuló társnőim is, és pedig mindig ugyan-abból az okból: mert *reggeltől estig nem gondoltam egyébre, mint hogy szolgálatukra legyek és lekötelezzem őket.* Mikor azzal a *szegény bénával* voltam, a nagy világban éltem, mely társaságot kereste és különben is megbecsült. A nők szerettek, mert szelid voltam és többet foglalkoztam másokkal, mint önmagammal. A férfiak utánam jártak, mert fiatal, szép és bájos voltam. Mindent ismerek és min-dent láttam, de mindig úgy, hogy feddhetetlen hírnevemet csorbíthatatlanul megóvtam. Az irántam érzett hajlam inkább volt általános barátság, tiszteleten alapuló barátság, mint-sem szerelem. Nem akartam senki által kivételesen szeret-tetni; *azt akartam, hogy mindenki szeressen, hogy nevemet csodálattal, tisztelettel említsék, tekintélyes egyéniség akar-tam lenni s mindenkinek felett a kiváló emberek helyeslését ki-érdemelni: ez volt bálványom.*«

Majd a folytonos s mindenkor gyakorolt önuralomra, minden hajlamának legyőzésére tér át, melyre szüntelenül rákényszeríté természetét.

»De ez csekély áldozatomba került, ha megemlékeztem a dicséretekről és a hírnévről, mely ez önmehtagadás gyümölcse leend. Ez volt egyetlen szenvedélyem. Gazdagsággal nem törődtem; mérhetetlenül felülemelkedtem minden ilyenű érdeken: *én csak becsületre vágytam.*«

E vallomás adja kezünkbe De Maintenon asszony viseletének kulcsát az első évek alatt. Tevékeny, szolgálatra kész, a mások kedvét kereső, aljasság nélkül, rendkívüli részvéttel osztozik barátainak bánatában és kellemetlenségeiben, segítségökre siet, valósággal tán nem igaz barátságból, nem tiszta részvétből, nem a gyöngédség és önfeláldozás elvéből, hanem mert nagy súlyt fektet ítéletökre, és arra, hogy becsüljék, s így szükségképen minden utat-módot felhasznál, hogy céljt érjen: ekkép képzelem én is magamnak. Az anyagi, a kézzelfogható érdek, daczára szűk körülményeinek, mindig másodrendű volt előtte; alárendelte ama másikat, erkölcsi érdeknek, mely abban állott, hogy mindek felett becsülve akart lenni. Szükségét érezte annak, hogy azok, a kikkel élt, megkülönböztessék, tiszteljék és bámulják, s azt mondják róla: Ez páratlan, egyetlen lény. Ez az ő kaczérsága, tisztán szellemi kaczérság. Idő multával, a mint előre haladt, nagyravágyása is ebben kulminált, ez lett pályája.

Kifáradhatatlan temperamentummal és kimeríthetetlen türelemmel volt megáldva, s ha valamire kérték, a mi lelkében a becsület vagy öntudat húrját érintette, s a minek keresztülvitele másoknak lehetetlennek látszott, ő megtette.

Később, a mikor már a versailles-i benső kör nélkülözhetetlen tagja lett, a király társa, a herczegek vidítója az a kit a királyi családban senki csak egy perczre is nélkülözni tudott volna: az önmehtagadás és unatkozás terén

valóságos csodákat látjuk véghez vinni. Mindig másokkal elfoglalva, a kiket nem szeret, mégis mosolyogva, nyájas előzékenységgel ragaszkodik szünet nélküli rabszolgaságához: »Huszonhat évet sanyarogtam át, mondja, a nélkül, hogy egy panaszos szó hagyta volna el ajkaimat.«

Később, az önámítás és hiúság természetes következménye lett, hogy ez új szerepre különösen hivatottnak képzelte magát, holott az nem volt egyéb, mint a fiatal kora óta egymás után lejátszott szerepek folytatása, tökéletesülése és koronája. Életét csodának tekinté. Annyiszor ismételték ezt neki, hogy tényleg egy Esthert látott magában, kit a Gondviselés arra szemelt ki, hogy a királyt a jó útra térítse, még ha mindjárt kissé martyrja lenne is térítési kísérletének.

Mikor végleges visszavonultságában a Saint-Cyri hölgyek unszolták, írja meg élettörténetét, azzal mentegődött, hogy az hihetetlennek látszanék, mert tisztán csodás benső vonásokból és fordulatokból állana: »Csak a szenteket érdekelhetné és mulattathatná,« mondá. Mi több, azt hitte, alázatosan nyilatkozik, ha így beszél. Ámde süketen szentnek lenni, hogy érdeklél tanulmányozzuk a szív ama titkos rugóit, melyeket ő maga elég őszinteséggel tárt fel előttünk.

De Montespan asszony a király elismert szeretője volt, midőn Scarronnéval, közös barátnőjüknel, D'Heudicourt asszonynál, találkozott; észrevette, mily tevékeny, önfeláldozó, tapintatos és különösen mily házias, bár méltóságát teljesen megővta mellette, s eszébe jutott, hogy rendkívüli vívmány volna, ha megnyerhetné őt arra, hogy titokban felnevelje a két természetes gyermeket, kikkel XIV. Lajost megajándékozta. Az akkori idők fel-

fogása szerint, az ilyen választás a kitüntetésnek egy neme volt. Scarron asszony azonban kiérezte az ajánlatból a lapangó kétértelműséget és határozott ítélettel tisztázta a helyzetet: »Ha ezek a gyermekek valóban a király gyermekei — volt a felelet, midőn a kényes állással megkinálták — szívesen ráállok; de nem vállalnám el habozás nélkül De Montespan asszony gyermekeit; ennél fogva szükséges, hogy a király parancsolja meg nekem; — ez utolsó szavam.« A király megparancsolta és Scarron asszony a titokzatos gyermekek nevelőnője lett.

Remekül festi önmagát ama sajátságos életben, melyet amaz évek alatt (1670—1672) folytatott. Ismerőseinek tudtán kívül, Vaugirard táján nagy, magányos házat bérelt, ott letelepedett és a drága gyermekeket gondozta, felügyelt első nevelésükre, étkezésükre, szóval nevelőnő, gazdasszony, betegápolónő volt; reggel azonban, mint ha mi kivételes sem történt volna, megjelent barátai látogatására, mert eleinte úgy lőn elhatározva, hogy senkinek sem volt szabad sejtenie új életmódját. Lassankint azonban a titoktartás szigora csökkent s a felhő eloszlott.

A király tehát, ki gyermekeit gyakran látogatta, megismerte Scarron asszonyt; de az első hatás, melyet a fejedelemre gyakorolt, nem volt kedvező: »Eleinte nem tetsettem a királynak. Fellengző eszű nőnek tartott, kinek csak fenkölt dolgok kellenek és ki minden tekintetben nagyon válogatós.« Volt idő, mikor De Montespan asszony kénytelen volt befolyását érvényesíteni, hogy a jeget megtörje s választott meghittjét a királylyal elfogadtassa. Képzelhető később a kijátszott szerető dühe és keserősége.

Itt hiába fogják kimeríteni a magyarázatokat s minden körmönfont védbeszédet; nem tehetik hihetővé, hogy

De Maintenon asszony (mert az időben vette fel e czímet), kit De Montespan asszony juttatott állásához, ki akkortájt látszólag a legmelegebben érdeklődött a királyi kedves szenvedélye és e viszonyának viszontagságai iránt, ki még 1678 márczius 13-án így ír neki: »A király dicsőséggel elhalmozva fog visszatérni önhöz, s én végtelen érdekekkel osztom örömében,« — mondom, nem tehetik hihetővé, hogy De Maintenon asszony az adott perczben ne játszott légyen kettős játékot, s személyes nagyravágyásának eszméje meg ne fogamzott légyen benne. Valószínű, hogy mindjárt eleinte nem gondolt az eshetőségre, melyre akkor még semmi sem engedett következtetni; természetesen nem ringatta magát ama képtelen álomban, hogy a király titkos, de elismert felesége lehessen; de megérezte a nagy befolyás lehetőségét és egyenesen oda dolgozott.

Ezt a rendkívüli regényt avatott, mesterien ügyes és türelmes kéz fonta szálanként, játszva, alattomosan, senkitől sem sejtett célzatossággal. De Maintenon asszony alig hogy lábát megvetette az udvarnál, úgy tesz, mintha nem arra való volna, hogy ott éljen és folytonosan tiltakozva marad meg helyén. Ez is fortélyainak egyike, noha meg lehet, hogy félig-meddig önmagát is ámította. Tekintve visszavonulásának szüntelenül hangoztatott tervét és fenyegetését, nem hasonlíthatom össze mással, mint De Chateaubriand úrral, ki, mint tudvalévő, mindig kerülni akarta a világot, hogy azt remeteséggel váltsa fel, vagy az amerikai vadak közé térjen vissza. »Visszatérnék Amerikába, mondá De Maintenon asszony, ha folyton azt nem mondanák nekem, hogy Isten akarja megmaradásomat ott a hol vagyok.«

Volt egy gyontató-atyja, Gobelin kanonok, ki már igen korán megmondta neki, sőt a helyet is kijelölte (noha

az még névtelen és éppenséggel nem volt üres hely, mint-hogy a királynő még élt), melyet XIV-dik Lajos mellett el kellend foglalnia: »*Isten ott akarja önt*« volt rendes szójárása. De Maintenon asszony rábeszélte magát és helyén maradt, s alig van furcsább, mint őt a király két kedvese (De Montespan és De Fontanges asszonyok) közt látni, sorra járva őket, békítve, tanácsokat osztogatva, kéz alatt pedig a viszály magvát hintve, örömeikben osztozva, a nélkül, hogy meglátszanék rajta és mindenek felett (ez gyöngéje és módszere) arra törekedve, hogy mindenki sajnálja helyzetét. Mi több, e mellett folyton vissza akart vonulni. Soha sem létezett ügyesebb győzedelmeskedő, ki szerényebb és ravaszabb lett volna.

»Nincs ügyesebb dolog a feddhetetlen magaviseletnél,« mondá De Maintenon asszony, akkori eljárását akaráván jellemezni. Ha úgy tetszik, tapsolhat magának, fölmentheti magát; — de én, részemről, ezt soha sem fogom erénynek nevezni.

Mindenben és állandóan egyedül csak saját valódi célján és érdekes ügyén, befolyása megvalósításán dolgozott. Nő, kinek szíve van, ki meggyőződésének bátorságával bír, soha egy percze sem fogadta volna el s nem tűrte volna az ilyen szerepet. De Maintenon asszony e kétszínű viszonyt éveken át szötte tovább.

»Három kedvese van a királynak, — szólt hozzá dühvel De Montespan asszony, — én névleg vagyok az, az a személy (De Fontanges k. a.) tényleg az, és ön szívbeli kedvese.«

»Urunk néha napján, akaratom ellenére eljár hozzám és *kétségbeesetten* távozik, de nem *végleg elriasztva*,« — mondá De Maintenon asszony diadalmaskodó alázatosság-

gal. Vagy pedig : »*Mindig szomorúan* küldöm el, de nem *kétségbeesetten.*« Ez a Penelope-munka, melyet folyvást újra kelle kezdenie, körülbelül tizenegy éven át tartott. Már most képzeljük el magunknak, mily rendkívüli ügyességet föltételez a részletekben az oly ravasz tartózkodás, mely a vágyat ily hosszú időn át táplálni és fékezni tudja, a nélkül hogy végleg elfojtaná.

Ha kissé gondolkozunk, felismerjük itt De Maintenon asszonyban a negyvenöt éves nőt, ki a legbefejezettebb tökélyre jutott a cselszövés mesterségében, s a félig érzékeségből, félig érzelemből szőtt ármányt, a vallás és erény színe alatt, céljainak elérésére használja, — de be kell ismernünk azt a rendkívüli szellemi tehetséget, és a társalgás lebilincselő báját is, melylyel mulattatni, hitegetni és rabbá tenni volt képes egy, ugyan már kevésbbé szenvedélyes királyt, ki saját csodálkozására végre élvezetet talált e szokatlan lassúságban. Midőn a királyné 1683-ban váratlanul meghalt, De Maintenon asszony nem remélt kilátás előtt látta magát, s ebből is, úgy mint mindenből, méltósággal, tekintélylyel és művészetté finomult szerénységgel tudott hasznot húzni. Elérte, hogy a király titokban megesküdt vele, ha jól tudják, körülbelül 1685-ben. Három-négy egyéniség, köztök gyontató atyja is, négy szem között *Felségednek* czímezte: ez kielégítette nagyravágyó büszkeségét. A többiek előtt beérté vele, hogy egészen külön lény volt, határozatlan, de annál mélyebben tisztelt s titokzatos fellegtől elfátyolozottan élvezte nagyságát s csodálatos sorsát, mely azonban, a mint Saint-Simon mondja, elég világosan árultá el magát *átlátszó rejtélyességében.* Ebben is, mint minden viselt dolgában, megvolt a dicsváagnak és a szerénységnek, valamint az önfeláldozásnak ama keveréke,

mely neki élvezetet nyújtott és mely legkedvesebb ideálja volt.

Szavával, mely oly találóan szolgálta bámulatosan egyenes szellemét, egy napon kitűnően elemezte helyzetét, midőn Saint-Cyrben látták, hogy a járásban kifárasztja magát és nem gondol vele, s megjegyezték körülötte, hogy eljárása nem olyan, mint a nagyoké szokott lenni: »Mert én nem vagyok *nagy*, felelé, csak *főlemeltettem*.«

De Maintenon asszony minden arczképe közt az, mely legjobban tünteti őt fel az elfátyolozott nagyság ez utolsó helyzetében, Versaillesban látható a királynő lakosztályában (2258-dik sz.) Túl van az ötvenen, egészen feketében még mindig szép, komoly, keveset elhízott, fejedelmi, magas homlokkal a fátyol alatt. Nagy, hosszúdad, mandula alakú s igen kifejezésbeli szemei, feltűnően szelíd nézésűek. Az orr nemes és kedves; a kissé nyitott orrczimpák erőt látszanak elárulni. A kicsi, bájos száj, még mindig üde és vonzó. A kerek áll alatt a kezdődő tokának árnyát véljük látni. Öltözete egészen fekete, csak a karokon és vállakon remeg finom, fehér csipke. Magasan felálló gallér rejtje el a nyakat. Ilyen volt a fél-királynő De Maintenon asszony, egyidejűleg impozáns és tartózkodó, az, a ki mondani szokta: »Soha sem látom állásom fényes oldalát, csak azt érzem, a mi benne kínos és komor.«

S mily szolgálatokat tett De Maintenon asszony e magas állásában XIV-dik Lajosnak és Franciaországnak? Franciaországnak semmit, — ama nap kivételével, mikor Racinetól¹⁾ egy szent tárgyú szindarabot kért Saint-Cyr

¹⁾ *Racine, Jean de*, francia drámaíró, szül. 1639-ben La Ferté-Milonban, megh. Párisban 1699-ben. A francia klasszikai korszak legkimagaslóbb alakja.

számára. XIV-dik Lajosnak azt a szolgálatot tette, hogy elvonta az oly szerelmektől, melyek koránál fogva megbecs-telenítők lehettek volna reá nézve; a mennyire tőle telt, hozzájárult ahhoz, a mit vallásosságában a király javának, üdvösségének tartott. Lehetőleg elfoglalta perczeit, mulat-tatta, betöltötte óráit s az időtől fogva, hogy a királyi csa-ládba fölvétetett, szorgalmát és pontosságát fokozva, sajátos kifogyhatatlan tevékenységével élénkítette azt, ugyanama kitartással, melyet fiatalabb korában a Montchevreuilök, d'Heudicourtok és Richelieuk házánál fejtett ki. Ő lett e királyi otthon főszemélye; a tanácsadó, vigasztaló, józan eszű s egyúttal kellemetes háztárs minden ügy és bánat közepett.

Ez volt a szerepe és hivatása nem a politikában, ám-bár abba is többet ártotta magát, mint kellett volna, vala-hányszor családi érdek forgott fenn, minő például Du Maine herczeg előléptetése volt. XIV. Lajos, a mint tudjuk, igen helyes ítélőképességgel bírt; de megöregedve, az ész ugyan józan volt, de nem leleményes többé, nem élénk s csak rész-ben érdeklődött az eléje terjesztett ügyek iránt, még pedig csak ama formában, a melyben a tanács asztalán elébe kerültek: azon túl, a maga jószántából, nem keresett sem-mit. De Maintenon asszony esze szintén igen józan ítéletű volt, de az is csupán szűk körre szorítkozott, a csa-ládi és társadalmi kérdésekre, arra, a mi egy szoba négy fala közt történt: azon túl nem látott, s főkép nem volt előrelátó. Egészen véve egyikökben sem volt semmi, a mi az eléjük szabott látkört meghaladta volna. S ez okozta, hogy évek múltával e látkör mind szűkebbre vonatván ösz-se, ez a józan eszű király oly sok hibát követett el, melye-

ket e hasonlókép egyenes eszű nő nem csak elkövetni engedett, de még helyeselt is.

De Maintenon asszony józan esze tehát megfelelt a király esze színvonalának, de a király észjárása kissé rideg volt, míg De Maintenon asszonyé derült és tetszetős modorban nyilatkozott.

Szerette-e XIV-dik Lajost? Kegyetlenség volna e tekintetben határozott kételynek helyet adni. Mégis úgy látszik, mintha kettőjük közül a király szerette volna őt jobban, vagyis ő nélkülözhetetlenebb volt a királynak, mint megfordítva. Mikor haldokolt s már magánkívül volt, tudjuk, hogy De Maintenon asszony visszavonúlt, mielőtt a haldokló kiadta volna lelkét. Már-már távozófélben volt, de mégis azt kívánta, hogy gyóntató atyja is lássa a királyt s megmondhassa, vajjon van-e még rá remény, hogy öntudatát visszanyerje. — »Távozhat, mondá a gyóntató, a királynak nincsen szüksége többé önre.« — Elhitte és engedelmeskedett, azonnal elhagyva Versailles-t, hogy Saint-Cyrbe menjen. Ezt a magaviseletet szemére hányták, pedig csak azt az egyet bizonyítja: hogy ama nők közé tartozott, kik még a végbúcsú és elválás kínos perczeiben is inkább engedelmeskednek gyóntatójuknak, semhogy szívök tanácsát követnék.

De Maintenon asszony egész életében egyetlen egy pillanatig sem engedett szívének: ebben rejlik titka ama sajátos hidegségnek, melyet bennünk ébreszt. Ellentéte a rokonszenves természetnek. Mondhatjuk, hogy hosszú életén át és önszeretetének titkos kielégítése közepett folytonos szenvedésre és önmegtagadásra volt kárhóztatva. A képek, melyeket a nagysága idejében átszenvedett kéjelmetlenségről és rabságról festett, nem csak őszinték, de sajnálkozá-

sunkat költik föl. Ébredésének perczétől fogva, míg csak álmra nem hajtá fejét, nem volt pillanatnyi nyugta, vagy önállósága; egészen oda adta magát mindnyájoknak, teljesen rabja volt a királyi családnak, melyért folyton kedve ellen volt kénytelen cselekedni, és egy oly királynak, ki legcsekélyebb szokásainak egyikét sem áldozta volna fel ama lényért, kit legjobban szeretett és tisztelt.

Vén korában, mikor a hideg a tágas királyi termekben kártékonyan hatott már rá, nem tudta rászánni magát, hogy karosszékét spanyolfallal vétesse körül, mert a király látogatását fogadván, a rendellenesség nem lett volna inyére. — »*Rendszeresen kelle tönkre mennem.*“ A királyi család minden egyenetlensége, viszálya, bonyodalma ő rá háramlott: »Nem négy ló, de négy herczeg vonszolt ma,« mondá egy napon szörnyű kimerültségében. Mi több, ama tulajdonnál fogva, melyre oly büszke volt, megvárták tőle, hogy mind e kellemetlenséget derűvé, kellemes szórakozássá változtassa: ő, a maga részére csak a töviseket tartotta meg. Vegyük hozzá a számtalan ügyet, mely kezein forgott, különösen a vallás- és lelkiismeretbeli ügyeket, mert, mondja Saint Simon, ő az *átalános apátnőnek* tekinté magát s maga is »*a püspökök ügyvivőjének*« nevezi magát. Feléje fordult minden kérelem, minden vágy; a mennyire lehetett, kitért; semmisnek, csekélynek, a politikában hitelvesztettnék mondta magát; nem hittek neki, és az alkalmatlankodók minden oldalról rajta törtek, útját állva ha mutatkozott, daczára annak, hogy lehető ritkán jelent meg s mintegy hozzáférhetlenné tette magát.

»Valóban gyakran beleszédülök — mondá olykor, ha már nem bírt magán uralkodni, — s azt hiszem, ha testemet halálom után felbontanák, szívemet száraznak és

eltorzultnak találnák, mint De Louvois¹⁾ urét.« — És ezért ne legyünk túlszigorúak e szegény szív megítélésében, melyet ily őszintén feltár előttünk.

Egy tekintetben igaza van, ha egy Louvois-hoz, nagy miniszterekhez, kiváló nagyravágókhoz hasonlítja magát: nem hiszem, hogy bárki a következetességet, a tiszteletre-méltóság kultusát és az önuralmat valaha tökéletesebben gyakorolta volna.

Nő léte, erélyes szavakkal tudja festeni a saját jószántából magára vett gyötrelmek és aggályok unottságát, melyet mosoly alá volt kénytelen rejteni.

»Olykor valóban *torkig vagyok vele*, a mint mondani szokták.« Éles szava ismeretes, mely szíve mélyéből fakadt fel, midőn egy izben apró halacskákat szemlélt, melyek az új tiszta medenczében és átlátszó vízben szörnyen nyugtalanzkodtak: »Ugy vannak mint én, mondá, *pocsolyájokat sajnálják*.«

De különösen Saint-Cyrbe szeretett sietni De Maintenon asszony, ha egy pillanatnyi szabad ideje volt. Ott elrejtőzött, kitárta szívét, panaszkodott, sajnáltatta magát, érthetetlen emelkedésén merengett s úgy tüntette fel magát, mint egy áldozat, ki egymagában vállán hordja a birodalom minden gondját: »Oh, mondjátok, kiáltá, nem irigylésre méltó-e az avon-i Jeanne Brindelette (valami kis parasztlány) sorsa, az enyémmel képest?«

A nagyravágónak és fősvénynek panasza ez s nem hasonlítanak-e Horátius uzsorásához, a ki, miután a falusi élet boldogságát megénekelte volna, sietősen

¹⁾ De Louvois, François Michel Le Tellier, marquis, franczia államférfi, született 1641-ben Párisban, 1668 óta hadügyminiszter. Meghalt 1691-ben.

visszatér a városba; hogy lehetőleg magas kamatokra elhelyezze pénzét? De Maintenon asszony szájából hallva e királyi panaszokat s megemlékezve kiindulási pontjáról a multban, olykor rajta kapjuk magunkat, hogy mosolyogva mondjuk mint *Tartufe*-ben: „*Szegény asszony! szegény asszony!* S miután hosszasabban hallgattuk, végre komolyan ismételjük vele együtt: *Igen, valóban, szegény, szegény asszony!* — Vége felé aztán láthatólag megelégtelte a dolgot; a testi fáradság minden egyebet háttérbe szorított, és XIV. Lajos halála bizonyos mértékben felszabadulás volt rá nézve.

Csak két dolog ajánlja őt méltóan az utókor emlékébe: első sorban Saint-Cyr alapítása és kiváló írói tehetsége. Saint-Cyr külön tanulmányt követelne. De Maintenon asszony szellemének eltörölhetetlen jellegét hordja magán, és ott saját maga számára készített keretben látjuk tündökölni. Ott kielégíti szenvedélyét, minervai és mentori hajlamát érvényesíti, mely a korral mind jobban kifejlődik benne, s egyúttal enged rideg magatartásából, lágyabb lesz és természetesebb. Ez saját, kedves műve, csaknem anyai gonddal őrzött és fejlesztett munkája: »Semmi sem áll közelebb szívemhez, mint saint-cyri gyermekeim, mondja; *mindent szeretek nálók, még a port is, melyet fölvernek.*«

Bármikép tekintsük is: a szegény gyermekek helyes és tiszta elveken alapuló nevelésére szánt ily alapítvány oly szép valami, hogy habozunk azt bármily tiszteletteljesen is bírálgatni. Pedig XIV. Lajos, ki nem volt józan ítélőképesség híján, a Saint-Cyr intézetről szigorúan nyilatkozott: »De Maintenon asszony kitűnő szándéka daczára nagyon tévedett, — mondá. — Ezek a lányok úgy vannak nevelve, hogy mindnyájából palotahölgyet kellene csinálni, külön-

ben szerencsétlenek és gorombák.«¹⁾ Nem is csodálnám, ha e kizárólagosan De Maintenon asszony befolyása alatt fejlődött intézmény az üres fény némi színezetével birna. Ma elég, ha Saint-Cyr becsületére megemlíti, hogy alapítása alkalmul szolgált *Esther* és *Athalia*²⁾ megírására. Az ily események halhatatlanná teszik bölcsőjüket.

De még egy pillantást kell vetnünk De Maintenon asszonyra, mint irónőre, hogy őt a megillető tartós becsülésben részesítsük. Nem bírjuk »Leveleinek« teljes és pontos kiadását, de a mit birunk elegendő, hogy ítéletet mondassunk róla, s bőven igazolja, a mit Saint-Simon mond, »e kellemes, találó irmodorról, mely válogatott kitételeivel, természetes ékesszólása mellett rövid és tömör.« A rövidség és szerencsés fordulatú tömörség De Maintenon asszony különös és csak is De La Fayette asszonynyal közös sajátága. Mindkettő véget vet amaz áradozó, rendszeretlen és hanyag irálynak, mely a XVII-dik század asszonyainál (ha nem voltak De Sévigné-k) nagyon is elharpódzott. De Maintenon asszony, inkább mint bárki más, elősegítette ez üdvös reformot, melyet a XVIII-dik század örökölt. — »Javítani fogok irányomon és kerülni fogom a hibákat, melyeket leveleimben észrevett, — írja neki Du Maine herczeg; — de félek, hogy a hosszú mondatok, tartós hiba marad.« De Maintenon asszony tökélylyel mond és ír mindent. Minden helyén van, egy hibát nem találunk irányában. Még egy hajszállal tovább és hosszadalmassá, szárazzá válna. Du Defland asszony, ki irodalmilag ugyanahhoz az iskolához tartozik, kitűnően festi a hatást, melyet

¹⁾ Du Hausset asszony emlékiratai.

²⁾ Racine két mesterműve.

De Maintenon asszony levelei az olvasóra tesznek ; s aligha lehetne azt szerencséebben elemezni :

»Levelei átgondoltak, mondja ; igen szellemesek, irányuk különösen egyszerű, de nem élénkek, és távolról sem mint De Sévigné asszonyéi. Az utóbbinál minden csupa szenvedély, cselekvés, mozgalom ; mindenben részt vesz, minden hat reá, minden érdekli. De Maintenon asszony ellenben a legnagyobb eseményeket, melyekben szerepelt, teljes hidegvérrel mondja el ; kiérezzük, hogy nem szeretete sem a királyt, sem barátait, sem rokonait, de még állását sem ; az érzés és képzelőtehetség híjával lévén, nem áltatja magát hiú ábrándokkal s mindent belbecse után ítél meg ; únja az életet és ki is mondja : »*A bánatnak és szerencsétlenségeknek csak a halál vet véget határozottan.*« . . . Leveleinek olvasása után sokat tartok szelleméről, kevésre becsülöm szívét és nem érzek rokonszenvet személye iránt ; de kimondom, és állítom, hogy őszintének tartom.

S valóban »Leveleiben« nem látszik színeskedőnek, csupán tartózkodó és rideg. Hogy De Maintenon asszonyról alkotott fogalmunk teljes legyen, e levelek olvasásánál hozzá kell képzelnünk bizonyos józan derűtséget, bizonyos eleven kellemet, melyet mindvégig megőrzött, még komoly vallásosságában is, mely lényétől elválaszthatatlan volt, mert tetszeni szeretett az embereknek ; de a derűtség és kellem nem hatott ki annyira, hogy írásban is nyilvánult volna.

Mindezzel csak távlatban mutattam be De Maintenon asszonyt. Őt mélyebben megismerni nem könnyű. Mindenetre érdekes tanulmány-tárgy, melyre tán még visszatérek.

Geoffrin asszony.

Nagy volna a hézag, ha a XVIII-dik század asszonyaival annyit foglalkozva, hallgatással mellőzném Geoffrin asszonyt, a leghíresebbek egyikét s a kinek legnagyobb hatása volt korára. Geoffrin asszony csak négy-öt olyan levelet irt, melyek a nyilvánosság elé kerültek, de sok találó és pikáns élczét és megjegyzését idézik még manapság is; a mi azonban nem elegendő arra, hogy emlékét fölleve-nítsük. A mi egyéniségét különösen jellemzi s az utókor emlékére érdemesíti, az, hogy az időben az ő salonja volt a legigazibb salon, annak szervezete, s hogy úgy mondjam igazgatása kifogástalan, szóval, alapjában a legjobb, a mi csak volt Franciaországban a salonok keletkezése, vagy a Rambouillet palota óta. Geoffrin asszony salonja a XVIII-dik század egyik intézménye volt.

Vannak talán emberek, kik úgy képzelik, hogy, ha valaki gazdag, jó szakácsot tart, kényelmes és jó helyen fekvő házzal bír, szívesen látja a látogatókat, azokat nyájasan fogadja, már megvan a salon. Így csak a tömeget csődítjük össze, mely megtölti ugyan a termet, de nem alkotja a salont. A ki igen gazdag, tevékeny, a feltűnési viselkedet nagyon bántja, s ugyanakkor jól van tájékozva, hogy kiket kell meghívni, s el van tökéelve, hogy minden áron kö-

rébe vonja az évad királyait vagy királynőit: elérheti a dícsőség ama fokát, melyet évadonként egynémely amerikai vív ki magának Párisban: fényes *raout*-okat adnak, melyeken a legjobb társaság jelen meg; mindenki oda csődül; de a jövő télre már feledékenységre merülnek. Mily messze van e csődület az igazi salon művészetétől!

E művészetet soha nem ismerték s nem gyakorolták jobban mint a XVIII-dik században, ama rendszeres és békeszerető társaság kebelében, és senki sem fejlesztette tökéletesebben, nem fogta fel tágabb értelemben s nem dolgozta ki az eszmét részletesebb aprólékossággal, mint Geoffrin asszony. Egy római bibornok nem csinálta volna ezt több politikával, finomabb és megnyerőbb tapintattal: mint a mennyit e nő hosszú harmincz éven át kifejtett. Különösen, ha tüzetesebben tanulmányozzuk, meggyőződünk róla: hogy a nagy befolyásnak a társadalomra mindig megvan a maga alapos oka, s hogy ama feltűnő pályafutások és fényes sikerek mögött, melyeket egy-egy névvel szoktunk megjelölni, igen sok munka, tanulmány és tehetség rejlett; a mihez Geoffrin asszonynál még nagy adag józan ész is járult.

Geoffrin asszony már idős volt, mikor feltűnt; fiatal-sága rejtve van szemünk előtt s nem is kísértjük meg azt felkutatni. Rodet Mária-Therésia tisztán polgári származású s Párisban a XVII-dik század utolsó évében született; 1713-ban július 19-én nőül ment Geoffrin Ferencz-Péter, derék polgárhoz, ki az akkori nemzet-örségnél tisztí rangot viselt s a tükörgyár egyik megalapítója volt. Montesquieu-nek 1748 márczius havában keltezett levele úgy mutatja be Geoffrin asszonyt, mint kinek házában igen kiváló társa-

ság szokott találkozni s már központja volt ama körnek, mely huszonöt éven át folyton-folyvást tartott és gyarapodott. Hol vette magát ez a kitünő ügyességű, tapintatos nő, ki születésénél és társadalmi állásánál fogva nem látszott ily szerepre hivatva? Milyen lehetett első nevelése?

Katalin orosz czárnő intézte egyszer e kérdést Geoffrin asszonyhoz, a ki aztán oly levélben felelt neki, melyet oda kellene csatolni mindahhoz, mit Montaigne a nevelésről irt.

»Apámat, anyámat, — írja Geoffrin asszony, — még csecsemő koromban vesztettem el, Öreg nagyanyám nevelt, ki igen szellemes és józan gondolkodású volt. Igen keveset tanult; azonban nyílt, egyenes és élénk esze volt s ez soha nem hagyta cserben, sőt mindenkor pótolta a tudást. Oly kellemesen beszélt mindenről, arról is, a mit nem ismert, hogy senki sem óhajtotta azt nálánál jobban ismerni, s ha tudatlansága nagyon is kirítt, tréfával ütötte el a dolgot s rendesen zavarba hozta a hajszállhasogatókat, kik megszegyeníteni akarták. Annyira meg volt elégedve tehetségével, hogy a tudományosságot a nőre nézve igen fölöslegesnek tartotta. Azt szokta mondani: »Nagyon jól el voltam nélküle és soha sem éreztem szükségét. Ha unokám ostoba, a tudás csak önhitté és kiállhatatlanná tenné; ha van esze és helyes érzéke, úgy fog tenni mint én, *ügyesség-gel és érzéssel* fogja pótolni azt, a mit nem tud, s ha esze kellőleg fejlődik, később azt fogja tanulni, a mire legtöbb tehetséget és hajlamot érez és ekkép majd hamar tanul.«

Igy hát gyermekkoromban nagyanyám semmire sem taníttatott; csak is olvasni, de az igaz, hogy sokat olvastott velem; gondolkozni tanított, a midőn okoskodásra buz-

dított; az embereket úgy ismertette meg velem, hogy elmondta magának általam, mit gondolok felőlök, s viszont megmondta saját véleményét ugyanazon egyénekről. Köteles valék neki minden tettemről, minden érzésemről számot adni s oly szeliden, oly szeretetreméltósággal szokta ilyenkor tévedéseimet helyre igazítani, hogy soha semmit sem titkoltam előle, sem gondolataimat, sem érzéseimet: belsőm ép oly látható volt előtte, mint külsőm. Nevelésem folytonos volt. . . . »

Mondtam, hogy Geoffrin asszony Párisban született; soha nem is hagyta el szülővárosát, csak egyszer, midőn 1766-ban, hatvanhét éves korában, híres varsói utazását tette. Különben még Páris külvárosából sem távozott hosszabb időre, sőt ha nyáron valamely barátját a környéken meglátogatta, este rendszerint hazatért s nem hált Párison kívül. Úgy vélekedett, hogy »Párisban van a legjobb levegő« és bárhol lett volna, bizonyára többre becsülte volna a Saint-Honoré útca folyókáját, a mint Staëlné asszony is hiját érezte annak idejében a du Bac útca folyókájának. Geoffrin asszony egygyel gyarapítja ama párisi géniek sorát, kik oly nagy mérvben bírták a társadalmi talentum nyájas erényét s kik oly könnyű szerrel terjesztik a művelődést.

A férj, úgy látszik, nem igen tett számot életében, vagy csak annyiban, hogy neje anyagi helyzetét biztosítsa. Ez volt kiindulási pontja és első eszköze a magas tekintélynek és befolyásnak, melyet Geoffrin asszony utóbb kivívott. A korrajzok a férjét úgy állítják elénk, mint öreg urat, a ki hallgatagon, némán vesz részt a házánál az íróknak és tudósoknak tiszteletére adott ebédeken. Azt beszélik,

hogy megkísérlették vele elolvastatni valamely történelmi művet, vagy útleírást, de mindig az első kötetet adták kezébe s a nélkül, hogy ezt észrevette volna, úgy nyilatkozott, hogy: »a munka érdekes ugyan, de a szerző kissé ismétli magát.« Hozzáteszik, hogy az Encyclopédiát, vagy Bayle egy kötetét forgatva, mely két-hasábosan volt nyomtatva, összeolvasta a két hasáb egymással egy magasságban álló sorait, mire megjegyezte, hogy »jónak látszik a mű, de kissé *elvont*.« Ezek afféle mende-mondák, minőket többnyire költeni szoktak egy híres asszony számot nem tévő férjéről. Egy ízben valami idegen azt kérde Geoffrin asszonytól, hová lett az az öreg úr, ki azelőtt rendesen részt vett ebédein s kit már nem látnak többé? — »Férjem volt és megbalt,« volt a lakonikus felelet.

Geoffrin asszonynak volt egy leánya, ki La Ferté-Imhault marquis-né lett; kitünő asszonynak mondták, de nem bírt anyjának kiváló tapintatával és józanságával s maga az anya is, rámutatva, mondani szokta róla: »Ha ránézek, úgy érzem magamat, mint a tyúk, ki kacsatojást költött ki.«

Geoffrin asszony tehát nagyanyjára ütött, különben egész fajából csak őt ismerjük. Tehetsége, mint minden tehetség, egészen egyéni volt. Suard asszony úgy mutatja be, mint a ki szeliden tiszteletet parancsol, magas alakjával, ezüst hajával, melyen az áll alatt csokorra kötött csipkediszt visel, nemes egyszerűségű megjelenésével s jóságtól áthatott, józan, eszes modorával.« Diderot Geoffrin asszonyról, kivel 1760. októberében Holbach¹⁾ bárónál Grandval-

¹⁾ *Holbach*, Henri Paul, báró, francia bölcész, szül. : 1721-ben Heidelbergban, s Párisban élt ; 1789-ben ott meghalt. Szellemes képviselője a naturalizmusnak, a keresztyénség és minden határozott

ban együtt ebédelt és piqué-t játszott vele, ezt írja egyik barátjának: »Geoffrin asszony megnyerő hatást tett rám. Mindannyiszor felkölti figyelmemet, mily nemes és egyszerű izléssel öltözködik ez asszony. Ez alkalommal komoly, kereketlen színű s épen nem pompás kelméjű ruhát viselt, bő ujjakkal, rendkívül finom, sima fehérneművel és minden részletben a legkeresettebb csín jellemezte.«

Geoffrin asszony akkortájt hatvanegyedik évét töltötte be. Ez az öreges, szerénységében és egyszerűségében oly válogatós öltözködés különös sajátossága volt s Maintenon asszony hasonló művészetére emlékeztet. Csak hogy Geoffrin asszonynak nem kelle ápolnia és fentartania egy hajdani nagy szépség utolsó maradványait, melyek a jól eltalált félhomályban még ragyoghattak. Ő már korán és őszintén öregnek mutatta magát s lemondott a másodvirágzásról, mely a nőknek annyi gondot ad. Míg a legtöbb nő bizonyos rendszer szerint eszközli visszavonulását s lehetőleg ragaszkodik a tegnaphoz, mit meghosszabbítani igyekszik, ő saját jószántából megelőzte az öregséget, alkudozás nélkül elfogadta a holnapot s mint vén asszony telepedett meg. Azt szokták mondani róla: Minden asszony a tegnapp szerint szeret öltözködni s a múlthoz ragaszkodik; Geoffrin asszony az egyedüli, ki öltözködésében mindig a »holnaphoz« alkalmazkodott.«

Állítólag Geoffrin asszony Tencin asszonynál¹⁾ vette nagyvilági leczkéit s az ő iskolájában fejlődött azzá a mi

vallás ellen küzdött. Leghíresebb műve: »Histoire critique de Jésus-Christ.« 1770.

¹⁾ De *Tencin*, Claudine Guérin, Mme, francia íróő, a XVIII-dik század finom francia társadalmi tónusának képviselőője. D'Alembert anyja. Megh. 1749-ben.

lett. Erre nézve Tencin asszony egy megjegyzését szeretik ismételni, ki végre észrevevén, mily kitartó állhatatossággal keresi fel őt Geoffrin asszony, meghitt barátainak azt mondá: »Tudják-e mit keres itt ez a Geoffrin? Kiszemeli magának, mit szedhetne össze hagyatékokból.« Ez a hagyatékok különben megérdemelte a fáradságot, mert beletartozott mindenekelőtt egy Fénelon, Montesquieu, De Mairan. Tencin asszony sokkal kevésbbé figyelemre méltó, mint szerzője ama romantikus és érzelgős történeteknek, melyeket úgy lehet unokaöcscsei segélyével írt, mint inkább érdekes személyiség cselszövő szelleménél, fondorkodásainál és merész, találó ítéleténél fogva. Nem volt tiszteletre méltó nő, sőt némely tette igen közel jár a súlyos bűnhöz, mégis szelid, szinte jóságos megjelenése mindenkit megnyert a ki közelébe jutott. Ha nem forgott koczkán a saját érdeke, megbízható volt s gyakorlatilag jó tanácsokat adott, melyeknek jó hasznát lehetett venni az életben. A végét mindennek tisztán látta. Sok nagy politikusnak, még a maiak közül is, javára lett volna, ha szem előtt tartja a maximát, melyet ő szívesen szokott ismételni: »Szellemdús emberek többnyire azért követnek el annyi hibát, mert soha sem hiszik a világot oly ostobának a milyen valósággal.«

Tencin asszonynak az 1743-diki hadjárat alatt Richelieu herczeghez intézett kilencz levele, mely napvilágot látott, nagyravágyásának fondorlatait tárja elénk. Egész alattomos és ügyes cselszövényt követhetjük azokban, melylyel maga és fivére, a bibornok számára a hatalmat igyekezett biztosítani, ama rövidke perczet használva fel, melyben a királynak, ki Fleury bibornok halála következtében függetlenné lett, még nem volt elismert kedvese. XV. Lajost soha senki sem ítélte meg alaposabban, indo-

koltabb és éleslátásánál fogva őszintébb megvetéssel, mint Tencin asszony teszi ezen kilencz levelében. Az ármánykodó asszony éles pillantása már az 1743-dik évtől kezdve cikázó villámként megvilágítja a helyzetet: »Ha csak láthatólag közbe nem lép az Isten, lehetetlen, hogy az állam fel ne forduljon.«

E kiválóan gyakorlott tanítónőtől kért Geoffrin asszony utasítást és az nem is fukarkodott tanácsaival. Elvül állította fel, hogy soha se utasítson vissza semminémű ismeretséget, semmiféle előzékenységet; mert ha tíz közül kilencz nem is hajt semmi hasznót, egyetlen egy mindenért kárpótolhat. E leleményes asszony gyakran mondá: »mindennek hasznát lehet venni a háznál, ha van tehetségünk az eszközöket kellően felhasználni.«

Geoffrin asszony tehát részben örököse lett De Tencin asszony salonjának és eljárásának; de ügyességét egyedül a magánéletre szorítva, különös módon és egészen tiszteletreméltón tágitotta azt. De Tencin asszony eget-földet megmozdított, hogy fivérét megtétesse miniszter-elnöknek; Geoffrin asszony került a politikát, soha sem ártotta magát vallási kérdésekbe és rendkívüli művészete, következetes és tapintatos magatartása által maga lett a társaság afféle ügyes adminisztrátora vagy minisztere, még pedig ama miniszterek egyike, kik annál befolyásosabbak és állandóbbak, minél kevésbbé viselik a címet.

Első volt, ki a salonnak nevezett gépezetet egész kiterjedésében fölfogta, annak finom, szinte észrevétlen, de nagy tudást igénylő kerekeit tökéletesen összeállítja s állandó, fáradhatatlan gonddal ápolta.

Nem csupán az írókra terjedt ki figyelme, de a művészekkel, szobrászokkal és festőkkel is foglalkozott, egymás-

sal és a nagyvilággal érintkezésbe hozván őket; szóval, a század encyclopédiáját tényleg maga köré gyűjtötte, és a társalgásban megvalósította annak eszméjét.

Hetenként két ebéd szolgált társadalmi ténykedése alapjául; a hétfő volt a művészek napja: ilyenkor összegyültek nála Vanloo, Vernet, Boucher, La Tour, Vieu, Lagrenée,¹⁾ Soufflot,²⁾ Lemoine³⁾, néhány előkelő műbarát és műpártoló, néhány szépirodalmi író, minő például Marmontel⁴⁾ volt, hogy a társalgást élénkítsék, s a különböző elemeket egymással érintkezésbe hozzák. Szerdán az írók ebédeltek nála: d'Alembert,⁵⁾ Mairan, Marivaux,⁶⁾ Marmontel, De Chastellux lovag, Morellet,⁷⁾ Saint-Lambert, Helvétius,⁸⁾ Raynal, Thomas,⁹⁾ Grimm,¹⁰⁾ D'Holbach, Barigny stb. A háziasszonyon kívül csak még egy nő volt hivatalos: De Lespinasse¹¹⁾ kisasszony.

Geoffrin asszony úgy találta, hogy ebédnél több nő jelenléte szórakoztatja a vendégeket, a társalgást szétforgá-

¹⁾ Valamennyi híres francia festő.

²⁾ *Soufflot*, francia építész, ki a Pantheont építette. Meghalt 1781.

³⁾ *Lemoine*, francia csillagász.

⁴⁾ *Marmontel*, francia kiváló író (1723—1799.)

⁵⁾ *D'Alembert*, Jean Le Rond, francia matematikus és encyclopédista. De Tencin asszony természetes fia (1717—1783), Nagy Frigyes és II. Katalin czárné kegyence, a párisi és berlini akadémiák tagja.

⁶⁾ *Marivaux*, Pierre Carlet de Chamblain, francia drámaíró, kinek czikornyás, szenvelgőirálya, jelzőképen fenmaradt: marivauder. Marivaux irányát használni.

⁷⁾ *Morellet*, kanonok, irodalmi ember.

⁸⁾ *Helvétius*, francia bölcész (1715—1771.)

⁹⁾ *Thomas*, fr. tudós és író (1732—1785.)

¹⁰⁾ *Grimm*, báró, francia író és kritikus.

¹¹⁾ *De Lespinasse*, k. a. D'Alembert szellemes barátnője.

csolja; ő az egyöntetűséget szerette s központ akart maradni. Este Geoffrin asszony háza fogadásra nyitva volt, és az estély igen egyszerű, de keresett finomságú kis vacsorával ért véget, melyben legfeljebb öt-hat barát vett részt s néhány hölgy — többnyire a nagyvilág színe-java.

Nem utazott át s nem élt Párisban előkelő idegen, ki Geoffrin asszony házáat fel ne kereste volna. A herczegek egyszerű magánzók alakjában látogatták; a nagykövetek, a mint betehették hozzá lábukat, alig távoztak többé. Európa virágát házánál olyanok képviselték, mint Caraccioli, ¹⁾ Creutz, Galiani, ²⁾ Gatti, Hume ³⁾ és Gibbon. ⁴⁾

Már ebből látjuk, hogy a XVIII-dik század minden salonja közt Geoffrin asszonyé a legteljesebb. Du Deffand ⁵⁾ marquise-én már azért is túltesz, mert az D'Alembert és mások visszavonulása következtében, kik De Lespinasse kisasszonyt követték, csaknem valamennyi irodalmi látogatóját elvesztette. De Lespinasse kisasszony salonja, öt-hat meghitt barátját és törzsvendégét leszámítva, szintén csupán esetleges, egymás közt kevésbé összetartozó látogatókból volt összeállítva, kiket e rendkívül szellemes nő valódi művészettel válogatott össze. Ellenben Geoffrin asszony salonja a XVIII-dik század nagy gócpontját, előkelő találkozási helyét képviseli. Illedelmes ténykedésével, élénk rendszerességével, mintegy ellensúlyozza a kis ebédeket, a

¹⁾ *Caraccioli*, olasz herczegi család.

²⁾ *Galiani*, olasz nemzetgazdasági író, megh. 1786.

³⁾ *Hume*, angol bölcész és író (1711—1776).

⁴⁾ *Gibbon*, Eduard, angol történetíró, megh. 1794.

⁵⁾ *Du Deffand*, marquise, szellemes leveleiről ép oly híres, mint salonjáról. Megh. 1780.

léha estélyeket, melyek napirenden voltak a Quinault ¹⁾ és Guimard ²⁾ kisasszonyoknál és a pénzvilág egyes képviselőinél, minők valának Pelletier, La Popelinière és mások. Jóval később, vele vetélkedve s példája után indulva, e salonnak utánczóí támadnak: báró Holbach és Helvétius asszony salonjai, hol Geoffrin asszony társaságának színe-java s még néhány egyén találkozott, kiket Geoffrin asszony túlszabadelvűségök miatt, s mivel kelleténél zajosabbak voltak, nem mert ebédre meghívni. De a világ végre únni kezdte uralmát, nem akarta magát pórázon vezettetni általa s hangosan, szíve szerint akart beszélni mindenről.

A szellem, melylyel Geoffrin asszony e nagy alapokra fektetett kicsi birodalmát áthatotta, a természetesség, finomság és helyes ítélet szelleme volt, mely a legkisebb részletekre kiterjedt s ügyességgel, tevékenységgel, szelidséggel párosult. Lakosztályának szobrászati díszítményeit lefaragtatta: világnézlete is ilyen volt, mintha jelszóul választotta volna: Semmi feltűnőt. Az egyenes vonalnak volt barátja. »Az eszem olyan, minők a lábaim, szokta mondani; sima, egyenes talajon szeretek sétálni, de nem akarok hegyre mászni, tisztán azon élvezet kedvéért, hogy azt mondhasam: Felmásztam e hegyre.«

Az egyszerűséget nemcsak szerette, de szükség esetén még negélyezte is.

Tevékenysége is oly természetű, hogy leginkább a rendszeresség által tűnik ki; némán, alig észrevehetőleg működik, de mindenre kiterjed. Mint háziasszony, figyelmét

¹⁾ *Quinault*, Françoise (megh. 1783.) szellemes francia szí-
nész, kinek salonja az írók s a nagyvilág találkozási helye volt.

²⁾ *Guimard*, Marie (1743—1816) a francia színpad híres
tánczosnője.

mindenre kiterjeszti; ő ül asztala fejénél, olykor zsémbel is, de úgy zsémbel, a hogy egyedül csak ő tud, kedvesen, szeretetreméltón; azt akarja, hogy ki-ki kellő időben tudjon hallgatni, salonjának ő a rendőre. A túlhevessé váló társalgást, a neki tüzesedett vitát: egy szóval ketté vágja: *Úgy ni, jól van*, mondja, s a vitatkozók megszeppennek, félnek tőle s másutt folytatják harcaikat. Ő maga, elvből, csak akkor beszél, ha kell, csak akkor lép közbe, ha szükségét látja, a nélkül, hogy soká tartaná a társalgás fonalát. De ilyenkor aztán bölcs maximákat mond, történetkéket beszél el, adomába vagy tényekbe öltöztetett erkölcsi tanulsággal szolgál, s az egészet valamely ismert képpel vagy kifejezéssel élénkíti. De mindez csak neki áll jól, s ő ezt tudja. Azért mondja: »hogy nem szereti, ha az ő meséit mesélik, ha az ő prédikációit prédikálják, ha az ő eszközeihez nyúlunk.«

Minthogy már korán fölvette a vénasszonyos szerepet s vendégeinél mint *mama* szeret szerepelni, megvan a saját uralkodási módja, bizonyos ügyes fogása, mely idővel maniává, második természetévé vált: s ez a zsémbelés. De egyedül csak ő tud így zsémbelni. Nem pöröl ő akárkivel; mert ez kegyének és gondoskodásának legfőbb jele. A kit legjobban szeret, azzal pöröl legtöbbet. Walpole Horace,¹⁾ mielőtt lobogó zászlóval Du Deffand asszony táborába ment volna át, barátjának, Graynek, ekkép írt Párisból:

»(Január 25-én 1766.) Geoffrin asszony, kiről már annyit hallott, rendkívüli egy nő, s soha sem találkoztam az övéhez hasonló józan észszel. Gyors éleslátással ismeri

¹⁾ *Walpole*, Horace, Oxford gróf (1717—1797) szellemes és élvezes levél- és emlékirat-író.

föl a jellemeket, az emberek veséjéig lát, s ha valakiről beszél, a hasonlatosság mindig találó; de ritkán szépít, az igaz. Születése és az itt divó nevetséges nemességi előítéletek daczára, nagy udvart, állandó figyelmet követel és azt biztosítani is tudta magának. Elzer ügyes fogás s barátságos szolgálat segélyével magához édesgeti a világot, hogy aztán bátran és szabadon éreztesse vele szeretetreméltó szigorát; mert a kiket egyszer lépre csalt, azokkal örökké zsembel. Kevés izlése van, s még kevesebbet tud, azonban nemesen pártfogolja a művészeket és írókat s némely befolyásos embernek csak azért udvarol, hogy védenczeinek szolgálatokat tehessen. A híres De Tencin asszony alatt képezte ki magát, kitől elsajátította az elvet, hogy soha se utasítson vissza valamely összeköttetést, mert, mondá az ügyes matróna: »ha tiz közül kilencz, egy fabatkányi fáradságot sem venne az ön kedvéért, a tizedik hasznos barátnak bizonyulhat.« Egészben sem el nem fogadta, sem meg nem tagadta a tanácsot, de az elv szellemét megbecsülte. Szóval, oly uralkodási módot mutat be, mely büntetések és jutalmak segélyével tartja fenn magát.«

A majordomus szerepe salonjában rendesen Buri-gnyre¹⁾ volt bízva, ki legrégibb és legtöbbször szidott barátainak volt egyike. Ha a rendszabályok áthágattak, vagy ha valamely meggondolatlan szó hangzott el, szívesen beléköött, őt téve felelőssé érte.

Nevették, magával Geoffrin asszonynyal tréfáltak fölötte, de ki-ki meghajolt a rendszer előtt, mely mindazáltal kissé szűkre szabta a szabadságot és nyomasztóvá tette a légkört, bár a jótékonyság és szívjóság enyhítőleg

¹⁾ *Burigny*, az Académie des Inscriptions tagja, francia író.

hatotta át. A maga módja szerint tudta magának biztosítani a rendre-utasítás jogát, a mennyiben időnként szép kis életjáradékot biztosított egynek-másnak s hívségesen megküldte újévi ajándékait.

Fontenelle nem ok nélkül tette meg Geoffrin asszonyt végrendeletének végrehajtójává. Jól megfigyelve, Geoffrin asszony szellemének sajátosságánál, eljárása rendszerénél és a hatásnál fogva, melyet gyakorolt, úgy tűnik föl előtttem mintegy a nők Fontenelle-je, egy Fontenelle, ki a jótékonyság terén tevékenyebb (e vonására még visszatérünk), de igazi Fontenelle okossága s a modorra nézve, melylyel szerencsáját felfogta és megvalósította, valamint tetszés szerint, majd bizalmas, majd szabatos és epigrammatikus, és keserűség nélkül gúnyos beszédében is. Valóságos Fontenelle, ki, épen azért, mert nő, élénkebb, ragaszkodóbb, érzékenyebb. De, mint amaz, mindenen fölött szereti a nyugalmat, vagy, ha okvetetlen mennie kell, az egyenletes talajon szívesebben mozog. Minden a mi tüzes, környezetében nyugtalanítja és szerinte még a józan ész is hibázik, ha szenvedélyes. Észét egy ízben »*felgöngyölített tekercshez*«, hasonlította, »mely apródonként lebonyolódik.« Nem sietett azt egyszerre lebonyolítani. »Meglehet, mondá, halálom órájában sem lesz még teljesen lebonyolítva a tekercs.« Ez a böles lassúság szellemének és befolyásának jellemző vonása. A hirtelen mozgalomtól, a váratlan változásoktól, egyaránt félt, idegenkedett: »Nem szabad lebontani a régi házat, szokta mondani, mielőtt újat nem építettünk magunknak.« Telhetőleg igyekezett a már is izgatott kort mérsékelni és fegyelmezni. Rossz ajánlat volt nála, ha emberek, kiket ebédjeihez hívott, a Bastilleba kerültek; Marmontel is észrevette, mennyit veszített kegyéből *Belisárió*

kellemetlen ügye után. Szóval, a század első részének már bölcselkedő, de még mérsékelő szellemét képviseli, a mikor még meg nem szűnt bizonyos határokat elismerni. Geoffrin asszony folytonos törekvését ez irányban a következő vonásban látom legjobban tükrözve: Diderot Falconet ¹⁾ által vésett mellszobrát utólagosan parókával toldatta meg — de márvány parókával, ha tudni akarják.

Jótékonyága nem csak kimeríthetetlen, hanem leleményes is volt, s valósággal természeti adomány: *adakozókedvű* volt, a mint mondani szokta. *Adni és megbocsátani*, maradt jelszava mind végig. Szüntelenül jótettekkel volt elfoglalva. Nem tudta megállni, hogy mindenkinek ajándékokat ne adjon, a legszegényebb írónak ép úgy, mint a német császárnénak, s oly művészettel, a gyöngédség oly leleményes fogásaival tudott adni, hogy bizonyos durvaság nélkül lehetetlen lett volna ajándékát visszautasítani.

Gyöngédsége a jótékonyság folytonos gyakorlásában és kiváló társadalmi tapintata által tökéletessé vált, s valamint többi tulajdonsága, úgy jótékonyága is oly eredeti, sajátos jellegű volt, minővel csak nála találkozunk. Ezer szeretetreméltó, váratlan vonását említik, melyeknek Sterne jó hasznát vette volna; ezúttal csak egyet említek föl. Egy ízben arra figyelmeztették, hogy, bár házában minden oly tökéletes, a *tejszín* sohasem jó. — »Mit akar, felelé, nem változtathatok tejesasszonyt.« — »Hogyan? hát mit tett ez a tejesasszony, hogy mást ne lehessen fogadni helyébe?« — »Azt, hogy két tehenet ajándékoztam neki.« — »Ez aztán szép ok!« — kiáltá mindenki. És tényleg úgy volt, hogy mikor ez a tejes-asszony egyszer kétségbeesetten sírt, mert

¹⁾ *Falconet*, Etienne, francia szobrász, 1716—1794.

elvesztette tehenét, Geoffrin asszony az elveszett helyébe kettőt adott neki, egygyel többet vigasztalásul keserves könnyeiért; ama nap óta nem fért a fejébe, hogy valaha más tejes-asszonya lehessen. S ebben rejlik a ritka szívgyöngédség. Sok ember találkozott volna, ki egy, sőt két tehenet is oda adott volna; de hogy a háládatlan vagy hanyag tejesasszonyt továbbra is megtartsa, erre egyhamar ugyan nem vállalkozott volna senki.

Geoffrin asszony a maga kedvéért cselekedett így, nem akarván megrontani egy szeretetreméltó tett kedves emlékét. A maga módja szerint szeretett jól cselekedni, ez volt megkülönböztető sajátsága. Ép úgy a mint nem azért zsémbelt, mert javítani akart, de tisztán a maga elégtételére, ép úgy nem azért adott, hogy boldogságot vagy háladatosságot teremtsen, hanem hogy önmagát boldogítsa általa. Jótékonyága bizonyos szeszélylyel, váratlanul nyilvánult; a hálálkodást meg épen utálta. »A köszönet, mondták róla, szeretetreméltó, csaknem komoly haragra lobbantotta.« Erre nézve a paradoxig menő elméletet hangoztatott, s annyira ment, hogy képes volt a háládatlanságot feldicsérni, mint valami erényt. Világos, hogy még adakozva is első sorban önmagának akart örömet szerezni s képes volt *egymagában* élvezni a gyönyörűséget, mely mások lekötelezésében rejlik.

Kimondjam-e? Nekem úgy tetszik, mintha még e kitünő természetben is megvolna amaz önzés és ridegség, mely a XVIII-dik századot jellemzi. De Tencin asszony tanítványát, Fontenelle barátnőjét leljük föl benne még akkor is, a midőn szívjóságának enged; igen, enged hajlamának, de odaadás nélkül, és minden tettét gondosan megfontolva.

Montesquieuről,¹⁾ is tudunk egy igen nemes jótékony tettet, mely után hirtelen s csaknem ridegen kitért a lekötöztetettnek hálája és könnyei elől. Ez esetben is, az emberek megvetése nagyon kirí a jóltevőből. Jól megválasztott idő-e az, megvetésünket épen akkor éreztetni velök, a mikor fölemeljük, megindítjuk és jobbakká teszszük őket? Szent Pál gyönyörű fejezetében a *Szeretetről*, ez isteni erény jellemző vonásai közt ezt olvassuk: »*Charitas non quaerit quae sua sunt... Non cogitat malum...* A szeretet nem keresi a mi tulajdona. Nem gyanítja a rosszat.« Itt ellenben, a nagyvilági, társadalmi szeretet saját örömét, hajlamát és meglegedését keresi, s mi több, egy kis adag gonoszság és gúny is vegyül bele. Tudom mind azt, mit e tiszteletreméltó és kedves erény védelmére föl lehet hozni, még akkor is, ha önmagára gondol első sorban. Geoffrin asszony, ha erre nézve sarokba szorították, ezer jó és hozzá méltó finomságú felelettel szolgált. »Azok, — mondá, — kik ritkán kötelezik le az embereket, nem szorúltak rendes maximákra; de azok, kik gyakran tesznek szivességeket, kénytelenek azokat úgy tenni, hogy önmagokra nézve is kellemetes legyen ténykedésök, mert *kényelmesen kell tenni azt, a mit naponként akarunk tenni.*«

Franklin-féle fölfogás szól e maximából, mely ugyan kissé földiebbé s durvábbá teszi a szeretet szent Pál szerinti, túlszellemi fogalmát. Tiszteljük és becsüljük tehát Geoffrin asszony természetes és egyúttal meggondolt jóságát; de azért nem tagadhatjuk, hogy e jóság és jótékonyosság

¹⁾ *Montesquieu*, Charles de Secondat, baron de, politikai és bölcsészeti író, szül. Bordeaux mellett, Brède kastélyban 1689, megh. Párisban 1755. Főművei, a híres »*Lettres persanes*«, »*L'esprit des Lois*,« stb.

hijával van az isteni lángnak, valamint az egész XVIII-dik század szelleme és társadalmi művészete is hijával volt a képzeletnek, a magasabb költészetnek, a szinte isteni felvilágosodottságnak. Soha sem látjuk ott a távolban sem az ég kékjét, sem a csillagok ragyogását.

Már eddig is tiszta képet alkothattunk magunknak Geoffrin asszony lelkületéről. Fő tulajdonsága az ítéletkéesség és józan ész volt. Walpole Horace, kit szívesen idézek, mint megbízható, helyes ítéletű tanút, sokat érintkezett Geoffrin asszonynyal, mielőtt Du Deffand asszony pártjára állt; rendkívül kedvelte és soha sem beszél róla másképp, mint a legjobb fejek, legértelmesebb szellemek egyikéről, kivel valaha találkozott, kiemelve bámulatos ember- és világismeretét. Egy súlyos csúszroham után ekkép ír Lady Herveynek:

»(Páris, 1765. okt. 13-án.) Mult este Geoffrin asszony látogatott meg és két álló óráig ült ágyam mellett; esküdni mertem volna, hogy ez Lady Hervey, annyira szíves volt hozzám. És mennyi józanság, mennyi jó tanács, mily találó észjárás és mi mindent tud!

»Különösen elragadóan szokta megdorgálni az embert. A mióta élek, soha se láttam senkit, ki oly ügyesen fején találná a szeget, ha az ember hibáira, hiúságaira, hamis negélyezéseire utal, ki oly tisztán fel tudná azokat mutatni, s oly könnyű szerrel meggyőzne helyes ítéletéről.

»Soha azelőtt nem szívelhettem, ha hibáimra figyeltettek; és nem képzelheti, mennyire megkedveltem most ezt a kétes mulatságot. Geoffrin asszony lett gyóntatóm és szellemi tanácsadóm s azt kezdem hinni, hogy kezelése alatt végre még józan teremtés válhatik belőlem, a mire eddig soha sem számítottam. Legközelebb ha látom, szándékom

így szólni hozzá: »Oh *Józan-Ész*, gyere, ülj ide mellém, mindeddig így és így gondolkodtam; mondd, nem örülség volt-e ez?« Különben a más mindenféle bölcseséget soha sem kedveltem és ezentúl, miattad, gyűlölni fogom. . . . Ha érdemes volna még, hogy ezzel foglalkozzék, higgye meg, asszonyom, úgy vezethetne engemet, akár egy gyermeket.«

Minden alkalommal úgy beszél róla, mint a megtestesült józan észről.

Erteni kezdjük már azt a különös zsémbeskedő hatalmat, melyet Geoffrin asszony józan esze környezetére gyakorolt. Leczkéztetni szerette barátait s rendesen sikerült a rendreutasítást megkedveltetni általok. Igaz, hogy jaj volt annak, a ki nem tűrte a dolgot, a ki kitért leczkéztető, tanácsadói viszketegének; ez sehogy sem tetszett neki, s rögtön, a szárazabbá vált hang és modor értésére adta az illetőnek, hogy gyöngéjében, mentori és tanítói előjogában sértve érzi magát.

Nem régen kinyomatták egy Hume Davidhoz írt kis levélkéjét, példaképen, mennyire szerette *dorgálni* az embereket, ha meg volt velök elégedve; csak a helyes-írási hibákat hagyom ki belőle, mert Geoffrin asszony nem tudott helyesírást és nem is titkolta:

»Hogy tökéletes uracs legyen, édes öregem, már nem hibázott egyéb, mint hogy a szép kegyetlent játszva, ne feleljen Gatti által küldött levélkémre. S hogy minden lehető tulajdonsággal bírjon, még a szerénységet is akarja fitogtatni.«

De Tencin asszony, körének szellemes embereit *boldjainak* szokta nevezni; Geoffrin asszony körülbelül hasonló módon bánt velök. A zsémbelés volt hivatása, öreges szeszélye, választott szerepe.

Barátai és meghitt látogatói fölött keményen, noha igazságosan ítelt és rettenetes mondások maradtak fenn utána, melyeket már nem csupán tréfából szalajtott ki a száján. Ő mondta Trublet kanonokról, kit jelenlétében szellemes embernek neveztek: »Ő, szellemes ember! inkább szellemmel megdörzsölt buta.« Nivervais herczegről azt mondta: »Minden tekintetben elhibázott ember; elhibázott katona, elhibázott nagykövet, pályatévészett író, stb.« Rulhières a salonokban felolvasta kéziratban lévő adomáit Oroszországról; Geoffrin asszony azt akarta, dobja a tűzbe azokat s kárpótlásul szép pénzösszeget ajánlott fel neki: Rulhières sértődötten a becsület és írói önállóság érzelmeit hangoztatta, az önzetlenséget, az igazságszeretetet; barát-nője e pár szóval válaszolt: »Nagyobb összeget kíván?« Látni való, hogy Geoffrin asszony csak akkor volt szelid, a mikor kedve tartotta, s a nyájas, jóakarátú kedély, valamint a jótékonyosság is, nála keserű tapasztalatokat takart.

Rá vonatkozólag már említettem Franklint. Oly elvei voltak, melyek hasonlólag számító és leleményes, de teljesen gyakorlati észből látszanak eredni. Játékbárczáira ezt a maximát vésette: »A takarékoság az önállóság és szabadság forrása.« Mily kitűnő e másik is: »Ne engedjünk füvet nőni a barátság útján.«

Szelleme ama finom szellemek egyike volt, melyekről Pascal¹⁾ beszél. Ezek első látásra szoktak itélni s többé meg nem másítják ítéletöket, ha mindjárt tévednének is. Oly szellemek, melyek kissé félnek a fáradságtól, az una-

¹⁾ *Pascal*, Blaise, matematikus és természettudós, született Clermont-Ferrandban 1623, meghalt Párisban 1662. A jansenistákhoz csatlakozott s a jezsuiták ellen írt. Kitűnő író. Leghíresebb művei: »Pensées sur la religion« — »Lettres provinciales« stb.

lomtól, de melyeknek egészséges s néha átható ítélete nem egészen összefüggő. Geoffrin asszony, ki a legnagyobb mértékben bírta e szellemet, ebben teljesen elütött, például Du Châtelet ¹⁾ asszonytól, a ki minden érvelést a végsőig szeretett kimeríteni. E gyors és finom élű szellemek különösen alkalmasak a világ és az emberek megismerésére; ezeknek szemlélésében pillantásuk inkább átfutja a tárgyakat, semhogy egyeseken megállapodnék. Geoffrin asszonynak, hogy bele ne fáradjon, igen sokféle emberre és tárgyra volt szüksége. A túlságos előzékenység elvette lélekzetét; a hosszadalmasság még az élvezetet is elviselhetetlenné tette rá nézve; »még a legszeretetreméltóbb társaságból is csak annyit óhajtott élvezni, a mennyi kényelmével összefért és jól esett neki.« Egy hosszúra nyújtott látogatásba, mely unalommal fenyegette, belesáppadt, szinte rosszul lett tőle. Egy napon a jó Saint-Pierre kanonok kereste fel s egy hosszú téli estére megtelepedett nála; ennek láttára Geoffrin asszony szörnyen megijedt és a kétségbeesett helyzetből új erőt merítve, hasznát vette az érdemes kanonoknak és mulatságossá tette. Maga Saint-Pierre is elcsodálkozott fölötté, s midőn távozásakor Geoffrin asszony megdicsérte érdekes társalgását, azt felelte: »Asszonyom, én csak hangszer vagyok, melyen ön jól tudott játszani.« Geoffrin asszony e téren csakugyan ügyes művésznő volt.

A mondottakkal nem tettem egyebet, mint hogy a korabeli emlékiratokból gyűjtöttem az adatokat. A XVIII-dik század e másodrendűeknek híresztelt íróinak átolvasása nagyobb élvezetet nyújt, mint gondolnók, mert valóban ki-

²⁾ *Du Châtelet*, Gabrielle de Breteuil, marquise, francia íróő, Voltaire barátnője (1706 — 1749).

tűnők, mint prósa-írók. Alig van kellemesebb, kiválóbb és finomabb olvasmány ama lapoknál, melyeket »Emlékirataiban« Marmontel Geoffrin asszonynak és ama társaság festésének szentelt. Még Morellet is, ha róla van szó, nem csupán kitűnő festője a kornak, de tökéletes analysta is; a kéz, mely ír, bár kissé nehézkes, de a toll finom és határozott. Még Thomas is, kit bombasztikusnak mondanak, szerencsés a kitételekben és kellemessé válik, midőn Geoffrin asszonyra kerül a sor. Egyre ismétlik, Thomas mily nehézkes és dagályos, pedig mi is a sok írásban oly képletesek, oly bombasztikusok lettünk, hogy Thomas, újra átolvasva, ehhez képest egyszerűnek tűnik fel.

Geoffrin asszony életének nagy eseménye lengyelországi utazása volt (1766), hová a király, Poniatovszky Szaniszló látogatására ment. Mint egészen fiatal embert ismerte volt Párisban, s mint annyi mást, őt is lekötölte jótékonyságával. Alig lépett Lengyelország trónjára, így írt neki: *Mama, az ön fia király lett*; és kérve kérte, látogassa meg. Előrehaladott kora daczára, nem tudott ellenállni. Átutazott Bécsen is, hol a fejedelmi család kitüntetésekkel halmozta el. Azt hitték, hogy ez az utazás tulajdonképen diplomatai missiót rejteget. Geoffrin asszonynak Varsóból írt levelei megmaradtak, és elragadók; bejárták egész Párist, és nem volt chic dolog akkortájt azokat nem ismerni. Voltaire e pillanatot választotta, hogy úgy írjon neki, mint egy nagyhatalomnak; felkérte, nyerné meg a lengyel király érdeklődését a Sirven család részére. Geoffrin asszonynak jó feje volt, s ez az utazás nem szédítette el. Marmontel, neki írva, nyilván azt hitte, hogy a fejedelmek kitüntető figyelme, melylyel egy magánzónőt szerencséltek, annak gondolkozásában forradalmat fogna elő-

idézni; de Geoffrin asszony rögtön a helyes álláspontra utasítja:

»Nem, édes szomszéd, feleli (szomszédnak czimezi őt, mert Marmontel a házában lakott); nem, szót se mind erről: mind abból, a mit ön gondol, mi sem fog megtörténni. Minden ugyanazon állapotban fog megmaradni, a melyben találtam, és szívemet is ép olyannak fogja találni, mint a minőnek eddig ismerte, igen fogékornak a barátság iránt.«

D'Alembertnek szintén Varsóból ír, a mámor minden nyoma nélkül s kiemeli szerencsés sorsát, mondván:

»Ez utazás után, érzem, hogy elég embert és dolgot láttam, hogy meggyőződve legyek ezentúl, mennyire egyformák körülbelül mindenütt. Életem hátra lévő részére tárházamat jól felszereltem összehasonlításokkal és elmélekedésekkel.«

S ép oly megható, mint emelkedett érzéssel emlékezvén meg királyi gyámfiáról, hozzá teszi:

»Szörnyű állapot Lengyelország királyának lenni. Nem merem kimondani előtte, mily szerencsétlennek tartom; fájdalom! ő maga is elég gyakran érzi. Mind az, a mit láttam, a mióta otthonomat elhagytam, csak arra indít, hogy hálát adjak Istennek érte, hogy *francziának* és *magánzónőnek* születtem.«

Mikor ez utazásból hazatért, mely alatt kitüntetésekkel lett elhalmozva, még sokkal szerényebbnek mutatta magát, mint eddig volt. De képzelhető, hogy e szerénység csak szelid, jó izlésre valló modor volt, melylyel öntudatos dicsőségét viselte. Hanem ép e mérsékletes, finom árnyalatú modor volt ereje. Hasonlóan De Maintenon asszonyhoz, a *szerény dicsők* fajtájához tartozott. Ha szerencsét kívántak neki utazásához, vagy erre vonatkozó kérdé-

seket intéztek hozzá, akár felelt, akár nem felelt, sem szavaiban sem hallgatásában nem volt semmi nyegleség. Geoffrin asszonynál, e párisi polgárnőnél, senki sem értette jobban azt a mesterséget, hogy mi módon kell bánni a világ nagyjával, ha hasznukat akarjuk venni, a nélkül, hogy túlszerényen visszavonulnánk, vagy feltolnók magunkat, s az illem határait könnyedén, de öntudatosan megtarthassuk.

Mint minden hatalmat, őt is megtisztelték támadásokkal. Palissot¹⁾ két ízben kísérletet tett, őt mint az encyclopédisták patronusát, nyilvánosan bevádolni. De minden támadás közt legérzékenyebben hatott Geoffrin asszonyra, midőn Guasco kanonok 1767-ben boszantására kinyomatta Montesquieu bizalmas leveleit. Montesquieunek Geoffrin asszony ellen intézett néhány szavából kitűnik, a mit különben sem nehéz kitalálni, hogy t. i. mindig és mindenütt belejátszik egy kis cselszövény is, ha férfiakat kell kormányozni, még akkor is, ha nők vállalkoznak a nehéz feladatra. Különben Geoffrin asszonynak volt annyi hitele, hogy a kiadványt megakaszthatá, s utólag rajzokat tettek a helyekre, a hol róla volt szó.

Geoffrin asszony utolsó betegsége sajátságos körülményekkel járt karóltve. Bár bőkezűen támogatta az *Encyclopédiát*, szíve mélyén mégis megőrzött egy szikrányi vallásosságot. La Harpe²⁾ beszéli, hogy egy kapuczinus gyóntatóatya volt, igen tág felfogású gyóntatója, ki barátainak is rendelkezésére állt, ha esetleg rászorultak volna; mert ha már nem szerette, hogy barátai a Bastilleba kül-

¹⁾ Palissot, Charles de, francia ujságíró.

²⁾ La Harpe, Jean François, de, francia kritikus és író, megh. 1803-ben.

dessék magokat, azt sem szívelte, ha gyónás nélkül haltak meg.

A mi őt illeti, noha a bölcsesekkel élt, úgy eljárta a misére, mintha szerelmi légyottra ment volna, s ép oly titokban tartotta magánpadját a kapuczinusok templomában, mint mások mulató-házaikat. A korral e komoly és illedelmes hajlam még határozottabban előtérbe lépett. Egy jubileumi ünnepély alkalmával, melyet 1776 nyarában túlszigorúan követett, megbénult, és leánya, felhasználva anyja állapotát, kitette a bölcsesek szűrét, mivel anyjára gyakorolt befolyásuktól tartott. D'Alembert, Morellet, Marmontel váratlanul kizárattak. Képzeltető, mily feltűnést okozott az eset.

Turgot azt írta Condorcetnek: ¹⁾ »Sajnálom szegény Geoffrin asszonyt e rabság miatt, s mily keserű dolog, hogy csúnya leánya ekkép megmérgezi utolsó perceit.« Geoffrin asszony nem rendelkezett többé magával. Mikor újból magához tért, érezte, hogy választania kell leánya és barátai közt és a szülő győzött: »Leányom, mondá mosolyogva, olyan, mint Bouillon Gottfried, meg akarta védeni síromat a hitetlenek ellen.« Titokban ugyan e hitetleneknek kifejeztette sajnálatát a történetek fölött, változatlan barátságáról biztosította őket és ajándékokat küldött nekik.

Szellemi képessége elgyengült, de szellemének terméshete még mindig ép volt, s ha szunnyadozásából felocsúdott, oly megjegyzéseket tett, melyek egészen a régi

¹⁾ *Condorcet*, Marie Caritat, Jaques, marquis (1743—1794), író, akadémikus és encyclopedista. Ő szerkesztette a francziákhoz és Európához intézett Nyilatkozatot, a királyi méltóság eltörülése érdekében. Mint a Girondisták barátja, 1793-ban bevádoltatott, börtönbe került, hol 1794-ben, ápril 9-én halva találtatott.

Geoffrin asszonyra vallottak. Ágya körül arról folyt a vita, miféle úton-módon érhetnék el a kormányok a népek boldogítását, mire mindenki nagy dolgokat gondolt ki. »Te gyék hozzá, mondá a beteg, hogy gondoskodjanak a nép *mulatságairól*, oly dolog, melylyel korántsem foglalkoznak eleget.«

1777. október 8-án halt meg a Szent-Rókus egyház-községben.

Geoffrin asszony neve és hatásának természete eszünkbe juttatott egy másik szeretetreméltó nevet, melylyel párhuzamba állítani most már e helyen késő. A mi korunk Geoffrin asszonya, Récamier ¹⁾ asszony, a másíknak tulajdonságain fölül még ifjúsággal, szépséggel, költészettel és minden keccsel bírt, homlokán a báj csillaga ragyogott, s azon kívül, ha jósága nem volt is leleményesebb, de angyalibb volt. Másrészt Geoffrin asszony tágabb értelmű és tekintélyesebb, salonja kormányzatában határozottabb észszel és úgyszólván otthoniasabban, állandóbban járt el, kevesebb előzékenységet tanusított s kevésbbé áldozott a mások ízlésének. Épen ez a páratlan józan ész, melyet oly találóan festett s oly jól értetett meg velünk Walpole, a finom, helyes ítéletű és éles szellem, volt jellemző és megkülönböztető tulajdonsága.

¹⁾ *Récamier*, Bernard Julia, Récamier bankár neje, ki rendkívüli szépsége és szellemes társalgása által házát a művelt világ találkozási helyévé tette. (1777—1849.)

De Lambert és Necker asszonyok.

Már régebben foglalkoztam az eszmével, hogy e két szellemes nőt egymással szembeállítsam s egy keretbe foglaljam. Mindegyiköknek kiválóan irodalmi salonja volt, az egyiknek a XVIII-dik század elején, a másiknak ugyan e század végén. Közös sajátságuk, hogy határozott hajlammal viseltetnek a szellem, a szabatosság s a józan ész iránt, mely utóbbit előkelőség és új felfogás jellemeznek, oly tulajdonságok, melyeket csupán csak a rosszakarat téveszthet össze a keresettséggel és tetszélgéssel. Mind a kettőnél uralkodó az erkölcsi érzés; az illem és a kötelesség szabályozzák az életmódot és a tónust. A régensség idejebeli túlkapások közepett De Lambert asszony menedéket nyit házánál a társalgásnak, a leleményes enyelgésnek, a komoly értekezésnek. Fontenelle elnököl a válogatott és udvarias körben, melybe befogadtatni, megtisztelő kitüntetés.

Necker asszony, ki Páristól távol született, a francia Svájczból érkezve, melynek dísze volt, mit sem óhajtott forróbban, mint hogy Párisban a De Lambert asszonyéhoz teljesen hasonló salont találjon, t. i. salont, a hol a szellem otthonos s a tisztesség nem sértetik. Ez volt a forma és a keret, melybe legtermészetesebben beleillett volna. Állásánál fogva kényszerítve lévén a divatos és nagyon is selejtes szokásokat elnézni és házáat megnyitni mindenki előtt,

a ki bármely czímen híres volt: legalább arra törekedett, hogy bizonyos rendet, sőt rendszert honosítson meg salonjában; maga válogatta össze különös bámulatának tárgyait: Buffon¹⁾ foglalta el nála körülbelül azt a helyet, melyet De Lambert asszony mellett Fontenelle töltött be. Azonban e kölcsönös vonások pontosabban fognak kiemelkedni e két jellem tüzetes tanulmányozása folyamán. Most egyszerűen csak arra szorítkozom, hogy De Lambert asszonynak és körének hűségese képét mutatom fel.

De Lambert asszony első hatvan évéről jóformán semmit sem tudunk. 1733-ban állítólag nyolczvanhat éves korában halt meg, tehát 1647 körül születhetett. Neve de Marguenat de Courcelles Anna-Therésia. Atyja a számvetés főnöke volt Troyesban s a de Courcelles nevet egy kis hűbérjóságtól vette fel, melyet e város közelében bírt. Atyját még gyermekkorában vesztette el. De Lambert asszony anyja, egy párisi gazdag polgár leánya, ledér, kaczer nő volt, ki megérdemelte a botrányos történetet, melyben Tallemant des Réaux megörökítette. Sokkal többet foglalkozott a Brancasokkal, Miossensokkal, De Grammont lovaggal s az udvar minden szeretetreméltó feslett uracsával, mintsem becsületes férjével, ki gyöngé elméjű lévén, végre elmezavartság következtében, egy szobában elzárva fejezte be életét.

Tallemant említett kis történetkéje, röviden mondva, alapos gyanút kelt a jó de Courcelles bácsi apai jogaira nézve, s nem járnánk biztos úton, még ha több hasonlóságot találunk is, ha az apáról akarnánk következtetést vonni a gyermekre. Bachaumont már akkortájt szeretett

¹⁾ *Buffon*, szül. Montharban, 1707. szeptemberében.

bele De Courcelles asszonyba. Mikor meghalt a férj, néhány évig szabadon élt vele, majd nőül vette. Ez a Bachaumont, Chapelle ismert társa volt hires »Utazása« alatt, s mulató, igen szellemes ember. Mondják, nagyon megszerette mostoha-lányát. Milyen lehetett mostoha-apja környezetének hatása a fiatal leányra, ez könnyen elképzelhető, de tisztán a találgatásra vagyunk utalva. Fontenelle beszéli, hogy már akkor is »szívesen került korának örömeit, hogy elvonulva, olvasásnak szentelje idejét és saját ösztönétől vezetve, hozzászokott, hogy kivonatilag papirra vesse azt, a mi leginkább megragadta figyelmét. E jegyzetek már is finom észrevételek voltak az emberi szívről, vagy leleményes kifejezési módok, de leginkább magvas elmélkedések.

Én, részemről, De Lambert asszony anyja feslett és zajos életmódjának egészen másféle hatását látom leányára, mely hasonló esetben gyakran észlelhető, s a mit az ellentétek hatásának lehetne nevezni. Hányszor történik hogy egy meggondolatlan és könnyelmű anya példája a helyes ítéletű és jó érzésű leányt épen ellenkező, komoly és szigorú útra tereli. Minden arra látszik utalni, hogy anyjának ledérsége épen ily hatással volt De Lambert asszonyra. Egy gyöngé lélek a kisértésnek engedve, a példát, követte volna; a finom és erős lélek tanulságot merített belőle; nemes elégtételt vett magának a jóban. De Lambert asszony egész életén át szigorú következetességgel tartotta szem előtt az illem törvényeit, annyival is inkább, mert gyermekkorában azoknak mellőzését látta maga előtt. Életcélul tűzte maga elé, hogy magaviseletének a tiszteletet és becsülést kívívja.

Apai részről, úgy látszik, nagy vagyont öröklött. 1666-ban De Lambert marquishoz ment nőül, egy előkelő

tiszthez, ki később altábornagy lett, kinek apja is már az volt, s így, emelkedett ösztöneinek jobban megfelelő világba lépett s első környezetének hatásából csak a szellemi dolgok iránti erős hajlamát tartotta meg. *Egy anya tanácsai fiához*, című művéből kitűnik, mily magasztos fogalmai voltak a katonai becsületről s mennyire magáévá tette a loyaltás, önfeláldozás és kötelességérzet vallását.

»Minden nap jobban sajnálom, mondja fiának, hogy nem ismertem nagyatyját. A sok jó után ítélve, mit róla hallottam, senki sem bírta nagyobb mértékben a katonai tehetséget és kiváló tulajdonokat. Oly tiszteletben állt a hadseregnél és oly nagy volt tekintélye, hogy tizezer emberrel többet végzett, mint mások húszezerrel.« Egykor, Gravelines ostrománál, a vezénylő De La Meilleraie és De Gassion tábornagyok összezörrenvén, vitájok annyira elmérgesedett, hogy a hadsereg is megoszlott; már a légénység is hajba akart kapni, midőn De Lambert marquis, akkor még csak egyszerű dandárnok, közbe veté magát s a király nevében ráparancsolt a csapatokra, hogy álljanak meg. »Megtiltá nekik, hogy e tábornokokat ezentúl főlebbvalójoknak elismerjék. A csapatok engedelmeskedtek neki és De La Meilleraie és De Gassion tábornagyok kénytelenek valának visszavonulni. A királynak tudomására jutott e tett, beszéli De Lambert asszony, s gyakran elismeréssel tett róla említést.«

Új családjába lépve, ily példákkal nemesíté szívét és gondolkozását, s ezeket igyekezett később gyermekeinek szívébe oltani. A mi Bachaumonttól és első nevelésének szokásaiból ezután még megmaradt benne, csupán az értelmi műveltségre szorítkozott. A szavak és eszmék közül, melyek

leggyakrabban ismétlődnek irataiban, leginkább feltűnnek nekem az *erkölcsök*, az *ártatlanság* és a *dicsőség*.

A verseny és a nemes buzgalom elvére fektetvén a fősúlyt, annyira megy, hogy így tanítja fiát: »Az ember nem fejthet ki túlságos buzgalmat, ha saját magát akarja nemesíteni, s óhajait, törekvéseit nem táplálhatja eléggé hízelt reményekkel. Nagy czélok által előidézett megrázkódtatásra van szüksége a léleknek, mert különben megszibbad... Mi sem illik kevésbé fiatal emberhez, mint a szerénység egy bizonyos neme, mely elhiteti vele, hogy nem képes nagy dolgokra. Ez a szerénység a lélek beteges, elerjedt állapota, mely az erélyes törekvést megakadályozza s nem engedi, hogy lelkesedéssel a dicsőség felé vegye röptét.«

Mintha a tanácsokat hallanók, melyeket Vauvenargues¹⁾ adott egy fiatal barátjának, holott egy jó anya

¹⁾ *Vauvenargues, Luc de Clapiers*, marquis szül. Aixben, 1715-ben, meghalt Párisban 1747-ben. A tanulásban akadályozta rendkívül gyöngye testalkata. Szülővárosának collegiumában a leggyöngébb tanuló volt »nem tudott sem latinul, sem görögül.« 18 éves korában hadnagyi ranggal a királyi hadseregbe lépett, 1734-ben Olaszországban, 1742-ben Csehországban harczolt. E hadjáratokban lába elfagyott, s még jobban tönkre jutott egészsége, úgy, hogy a katonai szolgálatra képtelenné vált és kilépett a hadseregből. Ez időtől fogva nagy nyomorral küzdött. Kísérleteket tett, hogy a diplomáciai pályára kapjon állást, de siker nélkül. Ezután kizárólag az írásra adta magát. 1743-ban iratait Voltairenek megküldte és azok fölött véleményét kérte. 1746-ban Párisba telepedett le és iratainak kiadását készítette elő. 1746-ban jelent meg az első, s sajnos, az utolsó a szerző neve nélkül ily czím alatt: *Introduction à la connaissance de l'esprit humain, suivie de Réflexions et de Maximes*. A kötetnek nagy sikere volt, Voltaire dicsérőleg nyilatkozott föléle. Ez évben meghalt és halála

ajkairól jönnek, ki a gazdag és feslett párisi polgárságból származott. Ime, az erélyes lelket épen az edzi meg, a mi a gyengét renyhévé teszi és megrontja. Droz, ez a kiváló kritikus, De Lambert asszony iratait bírálva, veszélyt lát az olyan morálban, mely nyiltan hirdeti a nagyravágyást, sőt azt képtelenségnek tartja. Szépen bocsánatot kérek, mert De Lambert asszony nagyon jól tudta, hogy az időben, mikor írt, a harczias ifjúságot inkább a feslettség és elpuhultság veszélye fenyegette.

Fénelon, ugyanez iratot — »Egy anya tanácsai fiához« — bírálva, így szólt: »A becsület, az igazlelkűség és az emberi szív mély ismerete nyilvánulnak e műben.... Talán nem osztanám teljesen nézetét a nagyravágyásról, melyet fiától követel; de könnyen megegyeznénk amaz ére nyekre nézve, melyekkel a nagyravágyást támogatni és mérsékelni akarja,«

1686-ban De Lambert asszony özvegygyé lett. Két évvel azelőtt Luxembourgba ment férjével, kit akkor e tartomány kormányzójává kineveztek és női tapintatával segített ez újonnan meghódított országban a sziveket megnyerni. »Nem volt szigorú, mondja irataiban, csak szeretettel kormányzott és soha sem tekintélyének segélyével.« De Lambert asszony jelentékeny vagyonát egészen férje szerencséjének előmozdítására s állása méltó viselésének költségeire áldozta. Férje halála után pedig állandó gondot fordított gyermekeinek érdekeire, melyeket a saját családja ellen folytatott hosszú és könyörtelen pörök nagy veszéllyel fenyegettek.

után Trublet és Segny műveinek még két kötetét kiadták. Össze művei később több kiadásban megjelentek. Egyikhez Voltaire írt jegyzeteket.

»Igen ritka az ártatlanul szerzett nagy vagyon, írja fiának; azért megbocsátom őseiteknek, hogy nem hagytak rátok nagy vagyont. Minden lehető megtettem ügyeink rendezésére, melynél a nőknek csak a takarékoság dicsőségét engedik meg.« A keserűség a másodrendű szerep fellett, melyre a nők utalva vannak, nem egyszer kitör De Lambert asszony irataiban. Ügyességével sikerült neki pereit megnyerni, saját és gyermekei vagyonát észrevétlenül visszaszerezni, s csak ekkor engedett hajlamainak, házat nyitott Párisban, az irodalom, a nagyvilág és művészet kitünőségeit fogadta s lassanként salonja a kor legkiválóbb gyűlhelye lett s körülbelül húsz éven át 1710-től—1730-ig, az is maradt.

Más alkalommal elmondtam már: mi módon végződtek a XVII-dik század salonjai, De La Sablière asszonyé, Ninon-é. Ha a XVIII-dik század salonjainak rendszeres történetét akarnók megírni, De Lambert asszonyénál kellene kezdeni. Körülbelül ugyanaz időben, ámbár valamivel később, következnek De Tencin asszonyé, azután Geoffrin, Du Deffaud asszonyoké s így Necker asszonyéig jutnánk el. De kétségtelenül De Lambert asszony kezdi meg, mint hangadó az új korszakot. Van néhány különös tanúnk, a kik után indulva oly ítéletet alkothatunk magunknak, mint ha csak személyesen ott lettünk volna.

»Igen érzékeny veszteség ért De Lambert marquise halála által, ki nyolczvanhat éves korában elhunyt, írja d'Argenson marquis 1733-ban. Tizenöt év óta tartozom meghitt barátai közé, a mióta megtisztelt kitüntető meghívásával. Házánál fogadtatni megtisztelő volt mindenkire nézve. Rendesen minden szerdán ebédre jártam oda. Ez volt egyik napja; korábban keddi napokon fogadott. Este

társalgás volt s ott ép úgy folyt az eszmecsere s ép oly kevéssé volt szó kártyáról, mint akár a híres Rambouillet palotában, melyet Voiture¹⁾ és Balzac annyira dicsőítettek. Gazdag volt és vagyonát nemes és szeretetreméltó módon használta, jót tett barátaival és főkép a szerencsétlenekkel. Mint Bachaumont tanítványa, ki sohasem érintkezett csak szellemes emberekkel, nem ismert más szenvedélyt, mint az állhatatos s csaknem plátói gyöngédséget.

D'Argenson hozzáteszi, hogy annak idejében rá akarta venni, lépjen fel akadémiai jelöltnek. Biztatta, hogy megszerzi neki akadémikus barátainak szavazatát, kik pedig számosan valának. »Sőt megkisértették, mondja, nevetségessé tenni azt, a mi különben valóság volt, hogy t. i. nem igen választottak meg valakit az akadémia tagjává, ha nála és általa nem volt bemutatva. Tény, hogy jelenlegi akadémikusaink felét csakugyan ő választatta meg.«

A salonok e befolyása a francia akadémiaira s a nagyobb fontosság, melyre a társaság akkoriban emelkedik, a XVIII-dik század kezdetének egyik jellemző vonása. A francia akadémiaának fennállása különböző időpontjaiban nem bírt mindig egyenlő fontossággal. Keletkezésének

¹⁾ *Voiture Vincent*, francia író született Amiensben 1598-ban, meghalt Párisban 1648-ban. Már tanuló korában írt verseket. Gaston d'Orleans herceghez írt verseivel megszerezte ennek kegyét, a ki őt a nagykövetek bevezetőjévé a Luxembourg palotába nevezte ki. 1625-ben bemutatták a Rambouillet palotában. 1639-ben XIV. Lajos udvarmesterévé lett. Iratait először 1650-ben adta ki unokaöccse Piuchêne. Nehány hó mulva már 2-dik kiadás jelent meg. 1656-ig még másik három kiadás követte. Összes műveinek legújabb kiadása Párisban, 1858-ban jelent meg.

első idejében nagy volt jelentősége; daczára egy némely elvétett ellenkezésnek, a világ és az irodalom elismerte a nyelv és széptan rendszeresítőjének, és az izlés legfőbb ítélőszékének. Azonban, körülbelül harmincz évvel alapítása után, midőn XIV. Lajos alatt egy ifjú és merész irodalmi nemzedék keletkezett s egy Boileau és Racine, Molière és La Fontaine valósággal ujjáteremtették a franczia irodalmat és költészetet, az akadémia hátramaradottnak, elavült-nak érezte magát és az is maradt a század hátralévő harminczöt éve alatt.

Az akadémiánál szokássá vált sokáig élni; ez a szokás ma sem szűnt meg, és annyi más előnnyel egyetemben, mindenesetre megvan a maga értéke. Azonban, az akadémikusok hosszú életének az volt a következménye, hogy a XVII-dik század második felében az akadémia nem újíult meg oly hamar, mint azt a közönségnek oka lett volna óhajtani. Boileau és La Fontaine sokáig vártak, míg az akadémia kötelékébe léptek; s még akkor is, mikor már benne voltak, még sok olyan maradt meg ott, ki a régi izlés híve volt s már is belopództak mások, kik egy újabb, de nem épen tiszta izlés hirdetőikép léptek fel. Fontenelle igen korán be lőn választva; egyre növekvő befolyása, La Motte-éval és De Lambert asszony többi barátaival együtt, nagy mértékben hozzájárult ama bölcsészeti jelleg kifejelesztéséhez, mely a XVIII-dik században a franczia akadémia lényeges vonását képezé, s föntartotta azt, a mire a nyelvészeti vagy tisztán szépirodalmi szerep azontúl már alig volna képes.

De mi De Lambert asszony salonjáról akarunk szólni. Látván, hogy hűségesen járnak el hozzá az irodalom fölkentjei, s hogy az akadémikusok hetenként kétszer ebé-

delnek nála, irígyei nem késtek azzal vádolni, hogy vendégei hozzá hivatalba járnak. »De Lambert asszony háza, mondja Fontenelle, nehány kivételt leszámítva, az egyetlen volt, mely a játék ragályos betegségétől ment maradt, az egyedüli hely volt, hol értelmes társalgás kedvéért találkozott a társaság, hol alkalmilag, szellemes eszmecserét lehetett élvezni. Természetes, hogy olyanok, kiknek okuk volt rossz szemmel nézni, hogy még van hely, hol a társalgásra adnak valamit, a mikor csak szerit ejthették, gonosz megjegyzésekkel üldözték De Lambert asszony salonját.« E megjegyzések érzékenyen bántották a marquise-t, ki nagy súlyt fektetett a közvéleményre. Hasonló vádakkal találkozom, nem egy ellensége, de egy barátja La Rivière irataiban, ugyanazéban, ki Bussy-Rabutin sógora volt, s vén korában, túlzott ájtatosságra adván magát, zárdába vonult. Leveleiben, számos helyen, igen sajátos színben tünteti fel De Lambert asszonyt.

»Legrégibb barátnőm és kortársam volt, mondja... Nagy észszel született s azt folytonos olvasmánygyal művelte; de koronájának legszebb drágaköve nemes, csendes fényű egyszerűsége volt, melyről hatvan éves korában egyszerre eszébe jutott lemondani. (Más helyütt azt mondja: *Irodalmi viszketegei támadtak... E betegség váratlanul lepte meg s meghalt a nélkül, hogy kigyógyult volna belőle.* Kiszolgáltatta magát a közönségnek, az akadémikusokkal szövetkezett, és házáat ezek hivatalává tette. Mindent megkísérlettem, hogy megmentsem a nevetségtől, mely a szépirodalmári mesterséggel jár, főképen a nőkre nézve; nem tudtam meggyőzni. Miután izlésem s tán a szükség is a jámborságra utal, nem akartam a látszatot magamra venni, mintha félszégisének czinkostársa vol-

nék, s búcsút vettem tőle. Huszonöt évig nem léptem át küszöbét, kivéve egyszer, midőn meglátogattam, hogy utolsó nagy utazására előkészítsem, (t. i. hogy meggyón-tassa.) Ennek daczára mindvégig megőrizte irántam való becsülését és barátságát. . . Időnként meglátogatott és írt nekem. . . feleleteim mindig lelkiismeretére czéloztak.«

Látnivaló, hogy a hitbuzgóságnak nagy része van De La Rivière úr ítéletében. Szinte kisért a kérdés, vajjon De Lambert asszony volt-e az, kit hatvan éves korában egyszerre megszállt a szépirodalmárság betegsége, s nem inkább barátja volt-e az, a kit hasonló életkorban megszállott a szigorúság és a buzgóság. De bármint van, jól esik az öreg úr vallomását hallani, ki öntudatlanul a leg-szebb dicséretben részesíti De Lambert asszonyt, midőn megjegyzi, hogy daczára, olykor elég szigorú kritikáinak, barátnője mindig megőrizte iránta való barátságát s elnézését.

Ugyanez a De La Rivière úr, a milyen alázatos lett, nem mulasztja el felemlíteni, hogy abban az időben, a mi-kor De Lambert asszony az »*Egy anya tanácsai fiához*« című művét írta, barátainak egyike, a ki nem más, mint ő maga, segédkezett neki a munkánál. Némely eszmét és érzelmet ő javasolt neki, s ezeket, a mint mondja, valóságos drága-kövekké, csodálatosan köszörült gyémántokká változtatta. De épen ez az új, tömör, pontos és találó kifejezési mód képezi mai nap De Lambert asszony anyai tanácsainak legkiválóbb érdemét. Gyakran jól vannak gondolva, de még jobban vannak kifejezve.

Apró iratai még életében jelentek meg s eleinte hozzájárulása nélkül, bár a szerkesztésökre fordított rend-kívüli gond, elárulni látszik, hogy szem előtt tartotta

a nyilvánosságot. Kéziratait oda kölcsönözte jó barátainak, kik a rendes szokás szerint, visszaéltek bizalmával. A fiához intézett »Tanácsok« először 1726-ban, Des Molets Atya »Irodalmi Emlékirataiban« jelentek meg, ily cím alatt: *Egy hölgy levelei fiához az igazi dicsőségről*. A „*Tanácsok leányához*“ is engedélye nélkül valának megjelenendők, midőn egyszerre elhatározta, hogy a két munkát nyilvánosságra bocsátja. (1628.)

De még sokkal rosszabbra fordult a dolog, mikor „*Elmélkedések a nőkről*“ című művének kézírata, mely nemcsak merészebb lendületű volt, de alkalmat is szolgáltatott a gúnyolódásra, egy kiadó kezeibe jutván, nyilvánosságra került. Rögtön megvásárolta az egész kiadást, vagyis annyit, a mennyi még kapható volt belőle, de azért meg nem akadályozhatta, hogy külföldön ismét kinyomassák. Bele kelle nyugodnia azontúl a dicséretbe és kritikába és saját felelősségének kockáztatásával szerzővé kellett lennie, hozzávéve a küzdelemmel járó dicsőséget is.

Az *Egy anya tanácsai fiához*, melyek egy, már pályájára lépett fiatal emberhez, egy huszonnégyszáz éves ezredeshez intézvék s körülbelül 1701-ben irathattak, emelkedett gondolatokban és pikáns fordulatokban gazdagok. Mondtam már, hogy a moralista nyíltan kitűzött célja a dicsvágy, s ebben inkább hajlik az ókor, mint a modern világ eszmeköre felé, inkább találkozik Plutark-kal, mint a Szentirással. A vallás itt van először a XVIII-dik század fölfogása értelmében meghatározva; Jean Jaques Rousseau előhírnökének szavát halljuk benne.

»Minden emberi és polgári kötelesség fölött áll, mondja az anya fiának, a tisztelet, melylyel a Legfőbb Lénynek tartozik. A vallás, az Isten kegyelméből és az embereknek

Isten iránti tiszteletök által létesített érintkezés, Isten és ember között. Az emelkedett lelkek Isten iránt különös érzelmeket táplálnak, és különös módon tisztelik őt, a mi nem hasonlít a nép általános érzelmeihez és hitéhez: minden a szívből jó és Istenhez megy«. — Fölemeli szavát a fiatal emberek közt divó szabadosság ellen. A XVII-dik század nyelvén a szabadosság szó mindig csak a szellem kicsapongásait jelenti, a hit és vallás dolgában, és De Lambert asszony is ily értelemben használja. »A legtöbb fiatal ember manapság előkelőséget lát a szabados gondolkodásban, a mi nekik a józan gondolkozásúaknál árt. Pedig ez korántsem bizonyítja a szellem felsőbbbségét, hanem inkább a szív eltérését a jó útról. Senki sem támadja meg a vallást, csak az, kinek érdekében áll. Misem járul inkább boldogságunkhoz, mintha lelkünknek van meggyőződése és szívünknek hite: ez mindenkorra előny. Még azok is, kik nem elég szerencsések, hogy úgy higgyenek, a mint hinniök kellene, alávetik magokat a megállapított vallásnak: tudják, hogy annak, a mit *előítéletnek* neveznek, nagy jelentősége van a világban és azt tisztelni kell.«

Más helyütt, *A Vénségről* írt kis értekezésben, nem úgy beszél az ájtatosságról, mint valami gyöngeségről, hanem mint támaszról, mely annál szükségesebb, minél inkább haladunk az évekkel: »*Tisztességes* érzés ez, mondja, s az egyedüli, melyre szükségünk van... A nőknél az ájtatosság tisztességes érzés, de minden nemhez illő.« A vallás ilyenmő megvilágítása, úgy társadalmi, mint erkölcsi szempontból tekintve, kifogástalan; de az igaz keresztyén ennél többet kíván, és értem, hogy az érdemes De La Rivière úr nem igen volt megelégedve e részben barátnője lelki iránnyával.

Utolsó betegségéről beszélve, egészen ártatlanul mondja róla: »Megbetegedett, már nyolczvanhat éves volt, megijedtem s elmentem hozzá, hogy meggyóntassam. Mindvégig hű maradt beteges szellemi irányához, mert Couet kanonokot választá gyóntatójának, ki tényleg igen szellemes ember volt s olyannak el is volt ismerve.

De Lambert asszony, ki még a vallási kérdésekben sem vált meg szívesen eszétől és gondolataitól, igen szép szavakat talált *A vénségről* írt értekezésének vége felé, midőn azt mondja: »Végre megnyugszik minden, ha helyén van: az emberi szív helye, Isten szíve. Ha az ő kezeiben vagyunk és akaratunkat alárendeljük az övének, aggályaink megszűnnek. Az embernek nincs biztosabb menedéke, mint az Isten szeretetében és félelmében.«

Lehet-e jobban kifejezni és méltóbban érezni e dolgokat? Itt a vallás eszméje tágul; már nem csupán egy tisztességes érzés, de a legmagasztosabb emberi intézmény, a kötelességek netovábbja. Daczára e szép végszónak, mégis úgy érezzük, hogy De Lambert asszony vallása inkább forma, melyben az emelkedett szellem nyilvánul s nem a szívből fakadó benső és megszokott érzés, s még kevésbbé pozitív kinyilatkoztatás. A Legfőbb Lényről beszél; képes hozzá felemelkedni, sőt benne megnyugodni is. De bármint legyen, ez már többé nem a XVII-dik század vallása, és Fénélon, miután olvasta a mit De Lambert asszony írt, e pontra nézve kénytelen volt nagyobb elnézést gyakorolni, a minek szükségét Bossuet kevésbbé érezte volna.

Folytatva feljegyezzük az irataiban felmerülő jeleket, melyek fölismerhetővé teszik az előhírnököt és megjelölik az átmenetet egy új korszakba. Állandóan azt tanácsolta fiának, hogy mindenben nagyra törekedjék s hogy ugyan-

akkor inkább a valósághoz, mint a látszathoz kösse magát : »Összeköttetéseit mindig nálánál kiválóbb emberek körében keresse : ez által tisztelethez és udvariassághoz szokik. Velünk egyenlők társaságában elhanyagoljuk modorunkat ; szellemünk meglazúl.« Ez igen finom és találó megjegyzés. »De ez a kiválóság, folytatja tovább, nem egyedül a rangfokozat szerint mérendő, mert *vannak valódi és egyéni nagyságok*, és társadalmilag megállapított nagyságok. Az utóbbiaknak csak *külső tisztelettel* tartozunk. Az érdemnek becsüléssel és átértzett tisztelettel adózunk. Ha a szerencse és az erény kezét fogva, magas polczra helyezett egy embert, ez kettős uralom és megkettőztetett alázatosságot követel.« De mily ritka az ilyen találkozás ! Távolból a szerencse kedvenczei tiszteletet parancsolnak : »A hír érdemöket túlozza és a hízélgés isteníti őket. Lépjen közelökbe és közönséges embereket talál. *Mennyi népséget találunk az udvarnál!*«

A mit itt fiának mond, azt leányának is ismételni fogja. Azt akarja, hogy leánya is boldog legyen, s ha boldog akar lenni, egészséges gondolkozáshoz kell szoknia, másképp kell vélekednie arról, a mit morálnak s az élet boldogságának neveznek, mint a hogy az emberek zöme, a népség vélekedik. »*Népségnek* nevezem mindazokat, teszi hozzá, a kik aljas és közönséges gondolkodásúak : *s az udvar hemzseg ilyenektől.*«

De Lambert asszonytól a világos elemzés állapotában már mutatkozik a philosophiai elmélkedés, mely utóbb szónoklássá és szertelenséggé fajul. E szó : emberiség, igen gyakran fordul meg tolla hegyén. »Az emberiség, mondja fiának, sokat szenved ama rendkívüli különbség által, melyel a szerencse az embereket egymástól elválasztá. Az

érdem legyen az, a mi a néptől elválaszt, és nem a tekin-
tély és a gőg. »Ezt több helyen ismétli és lelkére köti. Gyak-
ran tanácsolja, hogy a nálánál magasabb állásúakat nem a
külszín, de valódi értékek szerint ítélje meg. »De azért ne
téveszsziük szem elől azt a számtalan szerencsétlent sem,
kik alantabb állnak. Csak a véletlennek köszöni ön a
különbséget, mely közte és azok között van.« Hasonló ta-
nácsot ad leányának is: »Szokjon hozzá, hogy cselédségével
szíves és emberséges módon bánjon. Egy ókori bölcs
mondja, hogy azokat *szerencsétlen barátoknak kell tekin-
tenünk*. . . Gondolja meg, hogy az emberszeretet és keresz-
tyénség mindent kiegyenlít.«

Nyilvánvaló, hogy az idő közelg, a midőn mindenfelé
emberszeretetet, egyenlőséget hangoztatnak; De Lambert
asszony az elsők közé tartozott, ki ezen dolgokkal foglalko-
zott, a ki azokat megsejtette és meg is nevezte, még mi-
előtt XIV. Lajos letűnt volna a szemhatárról.

Egyszersmind amaz első morálisták közé tartozik, a
kik a XVII-dik század befejeztével az igen kevésse janse-
nista eszméhez tértek vissza, mely szerint az emberi szív
természettől eléggé egyenes és becsületes, és a lelkiismeret,
ha tudunk tőle tanácsot kérni, mindenkor a legjobb tanú
és a legjobb bíró. »A lelkiismeret alatt, mondja fiának,
a gyöngéd becsület ama benső érzékét értem, mely arról biz-
tosít, hogy nincs mit szemünkre vetni.« A maga módja
szerint fejezi ki azt a gondolatot, melyet később Vauve-
nargues tovább fejleszt s mely Jean Jaques Rousseau
kezeiben egy általános forradalom eszközévé fog válni.

Oly eszmékkel találkozunk De Lambert asszonynál,
melyekről azt lehetne hinni, hogy előre elsajátította az
utána következő moralistáktól. Azt hinnők, hogy éppen ez a

Vauvenargues van emlékezetében, (holott az csak utána következett,) mikor azt mondja: »Sokkal inkább tanácslom, édes fiam, hogy szívének tökéletesítésén fáradjon, mintsem szellemének gyarapításán: az ember valódi nagysága a szívben gyökerezik.« Másrészt, ha némely tekintetben követőit megelőzi, más pontokra nézve elődeit ismétli, s nem nagy fáradságba kerülne, ha irataiban felkutatnók a helyeket, hol tisztán Pascal,¹⁾ La Bruyère²⁾ és La Roche-

¹⁾ *Pascal* (Blaise) egyike az újkor legnagyobb elméinek; szül. Clermont-Ferrandban 1623-ban, megh. Párisban 1662. Már kora ifjúságában találó válaszaival jelét adta nagy tehetségeinek. Ez atyját arra indította, hogy egészen fia nevelésére adja magát, s 1631-ben Párisban telepedett le. 12 éves korában a hangok különféleségéről értekezést írt. Ugyanez időben különös képességet mutatott a geometriára, de atyja nyelvekre akarván őt oktatni, elrejté a matematikai könyveket. 16 éves korában értekezést írt a hurok metszeteiről, mely Descartest csudálatra ragadta. 18 éves korában arithmetikai (számoló gépet) talált föl. Kísérleteket tett a légsúlyának meghatározására, kísérletekkel megveté alapját a modern physikának. Ezután a vallás tanainak vizsgálatára adta magát. Atyjától, ki 1651-ben meghalt, nagy vagyont örökölvén, világi életet élt. 1654-ben Port-Royal-des-Champs-ba ment lakni. Ez időben írta *Les Provinciales* czimű leveleit. Másik nevezetes műve *Les Pensées*, mely csak halála után került napvilágra. Összes műveit *Les Oeuvres complets de Pascal*, Bossuet adta ki 5 kötetben Párisban 1779-ben. Továbbá megjelentek 1819-ben 6 kötetben, és 1861-ben 2 kötetben. Ez utóbbiakban össze vannak gyűjtve természettudományi és matematikai iratai is.

²⁾ *Jean de La Bruyère* hirneves moralista és francia író szül. Dourdanban 1646 körül, megh. 1696-ban. Életének részletei majdnem egészen ismeretlenek. Atyja 1655-ben a király titkára volt. La Bruyère kincstári tanácsosi hivaltalt vásárolt Caenben, innét meg Párisba Bossuet hívta meg, hogy a nagy Condé unokájának a történelmet tanítsa, s egész életén át a herczeg szolgálatában marad. Nevezetesebb műve, melyben a modern társadalom erkölceit festi *Caractères de*

foucauld¹⁾ eszméit adja vissza. E részben Charronra, az öreg moralistára hasonlít, ki beéri vele, ha jól kifejezi és összeilleszti az eszméket, akárhonnán vette azokat, feltéve, hogy helyeseknek és céljainak megfelelőeknek találja.

Már első, fiához intézett íratából is kitűnnek férfias, büszke és finom tulajdonságai: a megfigyelő tehetség, mely éleslátást és elemző észt föltételez, nemkülönben a közönségestől mindig eltérő kifejezési mód. E tanácsoknak, mint olvasmánynak, egyedüli hibájok az, hogy semmi nyugpontot nem találunk bennök: szövegük mindig tömör és felcsigázott. Leányához beszélve, maga elmondja titkát: »Keveset meséljen; röviden és finoman mondja el azt, a mit el akar beszélni; az, a mit mond, legyen új, vagy legalább előadási módja ne legyen megszokott.« De Lambert asszony néhány becsületes kortársa ez »új«-ban nyelvújítási viszketeget látott és az írónőt negélyezéssel vádolta. Mi, a kik kevésbé vagyunk érzékenyek s kiket azok a száz év előtti ujdonságok alig érintenek s bizonyára nem botránkoztatnak meg többé, mi elismerjük, hogy irányja hemzseg az igen szerencsésen válogatott találó szótól, élénken és pontosan alkalmazva. Barátainkról és a figyelemről szólva, melylyel azokat válogatni kell, péld. azt mondja: »Még arra is kell gondolnunk, hogy barátaink jellemzik izlésünket, értékünket, azok szerint ítélnek meg bennünket.« Ilyen rövid, de szép irányú mondatai vannak, ókori irányúak, mint

Théophraste traduits du grec, ou les Moeurs de ce siècle 1-ső kiadásban 1688-ban jelent meg. E könyv nagy sikert aratott, s még az évben három kiadás jelent meg, a mit haláláig még hat kiadás követett.

¹⁾ *La Rochefoucauld*, François de, megh. 1680-ban. — Bölcsész és író, a »Réflexions« és »Sentences« szerzője.

a tömör latin. Még mindig a barátságot elemezve, a tulajdonságokról szólva, melyeket követel, a sziv bűneiről, melyeket kizár, azt mondja: »A fösvények nem ismernek ily nemes érzületet; az igazi barátság *bőkezű*.« Másutt fiát intve, hogy az örömtől óvakodjék, mondja: »A kéjelgés lealacsonyító. Legbiztosabb volna, ha meg nem barátkoznék vele. Ugy látszik, a kéjencznek *terhére van a lelke*.«

Ugyan-e tárgyról leányának tanácsot adva, így szól: »Kerülje a szenvedélyes látványokat és előadásokat. Nem szabad látnunk, a mit érezni nem akarunk. A zene, a költészet, *mindez a bujaság kíséretéhez tartozik*.«

Élvezetet találok az erélyes vagy kecses kifejezések kijelölésében, melyek, bár a XVII-dik század nyelvezetéhez tartoznak, mégis a XVIII-dik századéval már rokonságban vannak, a mennyiben találóak és pontosak. Vannak kevésbé kirívó, szelidebb kifejezések, melyeket igen bájosan tud alkalmazni: »Igyekezzék, írja fiának, hogy tanulmányai erkölceibe menjenek át és olvasmányainak egész haszna erényekben nyilvánuljon.« — »A nagyvilág zajában, mondja tovább, biztosítson magának, édes fiam, egy megbízható igaz barátot, ki az igazság szavait csepegtesse lelkébe.« *A Barátságról* írt kis értekezésében pedig így szól: »Mily illanók az órák, mily gyorsan folynak, annak társaságában, a kit szeretünk.«

De nem mindig ilyen szerencsés a kitételek újításában és nem egyszer kiérezzük belőlök a keresettséget. Barátjáról, La Motteról szólva s természetes adományainak gazdag könnyedségét akarván jellemezni, azt mondja: »Ezek a *lángeszű* lelkek, ha így fejezhetem ki magamat, nem szorúltak semmi idegen segélyre.« Mesemondói tulaj-

donait illetőleg La Fontaine-nel hasonlítván össze La Motte-ot s azoknak felelve, kik az egyiket a másiknak fölláldozták: »Azt hitték, úgymond, hogy a mese csak De La Fontaine úr egyszerűségére, naivságára szorítkozhatik, De La Motte úr finomsága, gyöngédsége és az *átgondolt* benne elkerülte figyelmöket.« Az *átgondolt*, De La Motte-ban különös és találó, de azért keresett marad.

Másutt hasonló helyre akadunk, midőn a bánatban rendszert ajánl leányának, mely annak elemezéséből, alkatrészeire való felbontásából áll: »Vizsgálja meg, mi az, a mi bánatát okozza, távolítson el tőle minden hamisat és a képzelődés minden *nagyítását* s gyakran fogja tapasztalni, hogy az egész egy semmiség.« A *képzelődés nagyításai*! Ezek az aláhúzott kifejezések leleményes nyelvezetre vallanak ugyan, de nem emelik értékét.

Leglényegesebb hibája végre az, hogy túlságosan szereti az analysist, szereti az összetett, több tagból álló, hosszadalmas mondatokat, melyek a lelket kényszerítik, hogy a szövevényes viszonylatokat fölfogja és megértse. A ki figyelemmel olvassa, nehéz munkát végez. Egy helyen például az erényeket elemezi, ellentétes fokozataikban a hiúsággal. »A rossz hajlamok mind támogatják a hiúságot és az erények mind ellene küzdenek: a bátorság *exponálja*, a szerénység *mérsékeli*, a nagylelkűség *megbénítja*, az önuralom *lehűti*, és a közjóért való buzgóság *megsemmisíti*.« Ez csodálatosan jól van mondva; azonban De Lambert asszony idejében nem sok ilyen mondat kellett, hogy kifáraszson mindenkit, kinek születésénél fogva nincsenek lélektani és elméleti hajlamai.

Azt mondják, hogy ez visszaesés a Rambouillet palota hangjába, pedig ép oly jogosan mondhatnók, hogy már

a Necker asszony salonjának ízlését és irányát sejteti. Szerintem, De Lambert asszony jelzi a határt e két salon között; fele úton van és a modernebb felé tekint.

A nők szerepéről és állapotáról kifejtett eszméi gyakran valóban meglepők és őszinte tiszteletet gerjesztenek szerzőjük iránt. Mint De Scudéry kisasszony, De Lambert asszony is úgy vélekedik, hogy a fiatal lányoknak adott nevelés igen ferde és rossz szempontból indul ki. »Tetszésre szánják őket és csak a kellemességre, felületességre tanítják.« Ellenben ő, leánya egy oly anyának, mint az általunk fentebb leírt, már korán érezte szükségét a józan észnek, mely a nőknek nélkülözhetetlen, ha szenvedélyeik ellen edzve és vértézve akarnak lenni. Azt akarja, hogy a nő *gondolkozni tudjon*: Az érzelmekre, a női lélek érzékenységre, mindig gyanakszik: »Mi sem ellenkezik jobban a boldogsággal, mint a gyöngéd, élénk és *lángoló* képzelőtehetség.« A feltűnő erények nem jutottak a nők osztályrészéül. Úgy látszik, szenved ennek beismerése alatt, valamint a »jelentéktelenség« alatt, »melyre bennünket a férfiak szántak.« — Szükséges tehát, hogy a nők a csendes, a szelid erényekkel érvék be, s ez erények gyakorlása nehéz, »mert a dicsőség nem segíti elő kifejtésöket.«

Különösen kitűnnek De Lambert asszony tanácsai leányához, a rendkívüli értelemnél fogva, melylyel a nem gyöngé és megsebezhető oldalait felfogja, s remegő aggályai által, melyek az óvintézkedések és segédforrások leleményes felkutatására serkentik. Azt hihetné az ember, hogy ez a nő, ki hatvan éves koráig várt, mielőtt beszélgett volna magáról, addig igen sok felháborodást fojtott el, sokat küzdött és sokat szenvedett. Előbb önmaga szá-

mára, saját edzése és átalakítása érdekében írta értelmes »Tanácsait« s csak utólag adta át gyermekeinek.

Összegyűjtött művei angol fordításának előszavában, azt mondták róla, hogy a nőkről írva, saját védiratát tette közzé. Erre büszkén felelte: »Soha sem szorúltam ilyenre.« — Hozzátették, hogy gyöngéd és fogékony lelket árult el általa, mire azt felelte: »Nem tagadom; csak azt kell tudni, mily módon használtam fel.«

E módra magok a Tanácsok utalnak legjobban, finom megkülönböztetéseikkel és pontos meghatározásaikkal: szívét felemelte, eszét megedzette, és kerülte az esélyeket, alkalmakat és veszélyeket. Izlését fegyelmezte és fogékonyágát igyekezett oly tartóssá tenni, hogy a leghosszabb életre is jusson belőle: »Ha szívünk ép, gondolá, mindenből hasznot húzunk és minden élvezetté változik... A mulatságok csak rontják az izlést; annyira megszokjuk a szenvedélyes örömeket, hogy az egyszerűekkel nem érzük be többé. Tartózkodni kell a lélek efféle nagy megrázkódtatásaitól, melyek későbbre unalmat és csömört idéznek elő.«

Az egészséges lelkek e mértékletességéről kitűnő dolgokat mondott — oly dolgokat, minőket csak egy élénk lélek találhatott, mely részben önmaga fölött is győzedelmeskedett. E tanácsokban gyakran szinte a vallomások küszöbén érezzük, mintha saját tapasztalatából beszélne de még idejekorán észreveszi magát.

»A szív minden kicsapongásához bánat és szégyen fűződik, s ez utóbbiak folytonosan unszolnak, hogy térjünk meg.«

»Nem mindig az elkövetett hibák idézik elő romlásunkat, de magunkviselete azoknak elkövetése után.«

»A szenvedély csak növekszik a folytonos visszaem-

lékezés által; az egyedül alkalmazható óvószer a szerelem ellen — a feledés.«

És még hány ilyen gondolatot találunk, a melyekért De Lambert asszony megérdemelné, hogy a nők La Bruyère-ének neveztessek. E dicsőségben Staal de Launay asszonynyal osztozik.

Ha elmerengénénk rajta, egy ifjú, okos, tartózkodó gyöngédségű De Lambert asszonyt lehetne előállítani. Arczáról semmit sem tudok, és azok, a kik vénségében írtak róla, elfelejtették felőle szólni. De minthogy *igen csinos* anyja s oly leánya volt, kinek azt mondhatta: »Nem születtem nélkül,« szinte biztonsággal következtethetjük, hogy ő maga sem volt minden szépség hijával. Életmódja és bölcsesége csak annál értékesebb.

A *Nökről* írt *Elméletekben*, melyek nagyon különböznek az *Egy anya tanácsai leányához* című művétől, kissé emanczipálta magát. Bátran neki megy Molièrenek, a miért nevetségessé tette a tudós nőket. Bebizonyítja, hogy a mióta a tudákosság és a szellem negélyezése révén kigúnyolták a nőket, azok ledérséggel pótolták a műveltséget: »Midőn látták, hogy az ártatlan multságok miatt megtámadják, megértették, hogy szégyent szégyenért, azt kell választaniok, melyből legtöbb hasznot huzhatnak, s az élvezet karjaiba vetették magokat.«

De Lambert asszonynak e kis irata, melynek nem egy eszméje esnék vita alá, nem választható el a keletkezésére okot szolgáltató körülményektől. Azért iratott, hogy nemének pártját fogja és megboszúlja a nemes szellemi foglalkozást, szemben a regenség orgiáival. Ezek az *én szellemi kicsapongásaim*, szokta mondani De Lambert asszony. A Régens leányának, Berry hercegnőnek, aljas kicsapon-

gásai láttára, gondolatban a múltba, egész Juliáig, Montausier herczegnőig menekült.

A régensség becsületvesztett asszonyainál De Lambert asszony még a tudós Dacier asszonyt is jobban szívelte, kiben a női nem becsületére való tekintélyt látott: »A tudományosságot az illedelemmel tudta összeegyeztetni, mondá róla, mert jelenleg helyet cserélt a szemérem; a szégyen nem a bűnt illeti többé, a nők csak műveltségök miatt pirulnak.«

A Homér fölötti vitában, mely e tudós hölgy és La Motte között keletkezett, De Lambert asszony, bár udvariasabb és gyöngédebb barátja pártját fogta, igyekezett az egyensúlyt ismét helyreállítani és őket egymással kibékíteni, mi valamivel később, De Valincourt úr közbenjárására, csakugyan sikerült. De Lambert asszony szívesen megfosztotta volna az utóbbit e nemes tisztétől, saját házában rendezve a két ellenséges félnek azt a híres kibékülési ebédet, melyről egy szellemes vendég mondá: »Homér egészségére ittak és minden jól ment.«

Mikor Du Maine ¹⁾ herczegnő Párisban volt, szívesen ellátogatott De Lambert asszony keddjeire s ekkor pazarolták a szellemességet, és nagy bősége volt a szikrázó, hamis és udvarias mondásoknak. La Motte »Összegyűjtött munkáiban« egy egész kötet ily társadalmi apróságot találunk. A közönséges keddi napokon a társalgás De Lambert asszonynál simább, tartalmasabb, bár mindig

¹⁾ *Du Maine herczegnő*, du Maine herczegnek, XIV. Lajos és Montespan marquise-nak fia, törvényesített franczia királyi herczegnek neje; szül. 1676-ban meghalt 1753-ban. 16 éves korában ment férjhez, de alig látszott 10 évesnek, annyira kicsiny és fejletlen volt. Udvaruk Scauxban híres volt feslettségéről és szellemességéről.

igen éles volt. Saint-Aulaire ¹⁾ marquis, a kis Scaux-i udvar túlfinomított légköréből jöve s az ott dívó szellemi prédaság által kifárasztva, derülten kiáltá:

»Haragra gyújt, únom a szellemet,
Felforgatott már szerfölött:
Lambert, önnél keresek menhelyet
La Motte és Fontenelle között!

Bizony, különös helyen keresi a természetest, fogják mondani, és sajátságos két szomszéd között. De minden viszonylagos, és ha az ember majd megfúl a melegtől, néhány fokkal kisebb hőség egy másik szobában már a legfrissebb tavasz hatását teszi.

De Lambert asszony házát, sok szellemes férfi látogatta, a kik közé a már említetteken kívül még sorozhatók: Mairan, Montgault, ²⁾ De Choisy ³⁾, De Bra-

¹⁾ *Saint-Aulaire*, François de, francia író, (1648—1742).

²⁾ *Mongault*, Nicolas-Hubert de, abbé, szül. Párisban 1674-ben megh. ugyanott 1746-ban. Kora ifjúságában lépett a papi pályára. 1710-től fogva a chartresi hercegnek, az orléansi herceg fiának a nevelője volt. Tagja volt a francia akadémiának. Irodalmi működése leginkább fordításokból áll, így péld. lefordította Cicero leveleit Atticushoz.

³⁾ *Choisy*, François Timoléon de, abbé, francia író, szül. Párisban 1644-ben, meghalt 1724-ben. Atyja Gaston, orléansi hercegnek XIII. Lajos fivérének kancellárja volt. Anyját előkelő származásánál és szelleménél fogva, XIV. Lajos is különösen tisztelte. Különös kedvtelése volt Choisy asszonynak, hogy e fiát leánynak öltöztette, s 18 éves koráig más ruhát nem is viselt, de anyja halála után 1666-ban La Fayette asszony tanácsára ismét fölvette a férfias öltözetet. Szolgái *madame de Gauzi*-nak nevezték. Botrányos és tékozló életmód után egy súlyos betegségben fogadást tett, hogy papi pályára lép. 1685-ben, mint apostoli küldött Siamba utazott. 1686-ban tért

gelonne ¹⁾ kanonokok, Buffier atya, Hesnault ²⁾ elnök és mások s a ház asszonya külön kiválasztotta a sok közül De Sacy urat, az ifjabb Plinius elegáns fordítóját, kiből minden erény és szellem összegét látta, a jó erkölcsöket és a szeretetreméltóságot. Többi barátainak társasága kellemes volt rá nézve, de az érintkezés De Sacyval szükségképp vált lelkének. Negyven évvel később d'Alembert, akadémiai »Éloges«-jaiban De Sacy úrról megemlékezvén meghatározó képét festé a nemes barátságnak, mely őt De Lambert asszonyhoz fűzte, és ez alkalommal, gyöngéd czélzással, felidézte emlékében saját szívbéli viszonyát De Lespinasse kisasszonynyal, kit nem rég vesztett volt el.

Felsoroltuk De Lambert asszony érdemeit, emelkedett és finom gondolkodás-módját, a nemes irányt, melyet

onnan vissza. Versaillesban nagy kitüntetéssel fogadták. Számos vallásos tárgyú munkát írt.

¹⁾ *Christophe-Bernard de Bragelongue*, francia tudós, a tud. akademiájának tagja, szül. Párisban 1688-ban megh. 1744-ben, sikerrel művelte a szépirodalmat, a bölcészetet és a matematikát. Kiváló szellemi tulajdonainál fogva a nagy világnak kedveltje volt.

²⁾ *Jean Hesnault*, francia költő, párisi péknek a fia, születési éve ismeretlen, 1682-ben halt meg. Életét sok homály fedi, nevét is sokféleképen írják, Molière-rel, Chappelle barátjával és másokká legyűtt Gassendi tanítványa volt. Saját életét *Philéne et Daphnis* című pásztori költeményben írta le, melyben Daphnis ő maga. E szerint ezer módon próbált szerencsét, bejárta Németalföldet, Angliát, Olaszországot, akkor visszatért Franciaországba. Itt kis hivatalt nyert, melyet hamar elvesztett. Ekkor történt, hogy pártfogója, Fouquet kegyvesztetté lőn, s így támasz nélkül maradt. Hesnault egyike a kevés íróknak, kik Pellissonnal és La Fontaine-al együtt Fouquethoz bukása után is hűek maradtak, s hogy pártfogóját megboszúlja, heves sonettet írt Colbert ellen. Rendetlen, szenvedélyek, kivált a szerelem által zaklatott életet élt.

tulajdonságai és vagyona felhasználásában követett, míg irodalmi működésének összegezését már rég bírjuk egy másik, már többször említett barátja, a finom életű d'Argenson marquis tollából. »Munkái, úgy mond, a jelenkor társadalmi kötelességeinek és a legmagasabb morálnak teljes tanfolyamát tartalmazzák. Itt-ott keresettség vádja alá eshetnek, de mennyi szép eszme, mily kincse a nemes érzületeknek kárpótol ezért! Mily találóan beszél a »Nők kötelességeiről,« a »Barátságról,« a »Vénségről«, a különbségről »Tekintély« és »Hírnév« között! E könyvet mindig újból és mindig élvezettel lehet olvasni.

Mindeddig csak felemlítettem de Necker asszonyt, feljegyeztem nevét szemben De Lambert asszonyéval, hogy már előre jelezzem, mily irányban óhajtok működni. Más alkalommal részletesen fogom elemezni e második alakot, és egy példában, mely jóval pikánsabb lesz mint előre képzelnök, újból foglalkozni fogok a tisztességgel, morállal és a szellem ápolásával.

Le Couvreur Adrienne.

Vannak nevek, melyeknek érdeke nem évül el soha s melyekről úgy beszélhetünk, mintha most is élnének. Héloïse, La Vallière nevét mindenki ismeri, és épen azért kíváncsi még többet hallani és tudni rólok. Fény, regényesség, egy önfeláldozásból, szenvedélyből szótt végzet, megindító szerencsétlenség, ez az, a mi e költői alakok felé vonz, és a mi, hagyományilag mintegy szentesítve, a muló korok képzeletében folytonosan megifjítja őket. Legenda fűződik nevökhöz, és e legenda nem enyészik el többé. Ha tudnók hol van sirjok, szívesen elmennénk évenként koszorúit megújítani.

Némileg így van ez Le Couvreur Adrienne-el is. Az okok kissé zavarosak, de igyekezni fogunk nehányat felderíteni.

Ő az első színésznő Franciaországban, ki a színpadon dicsőséget, a társaságban tiszteletet vívott ki magának. Korának legdaliásabb katonája szerette; az akkor élő legnagyobb költőt ő lelkesítette legmeghatóbb elegiájának megírására. A nyilvános botrány, midőn az egyház szigora megtagadta hamvainak a szentelt földben való eltemetettést, a tragikus magyarázat és a szörnyű gyanú, mely halálát kísérte, élete végéhez titokzatos érdeket kötött s oly áldozattá avatták, kit nem csak szeretni vagyunk hajlandók,

de megboszúlni is. Mit mondjunk még? Azok közé tartozik, kik élve, hatalmas varázsszal bírtak, s a mi csak igen keveseknek adatott, ama varázs elemezhetetlen bája túlélte s még most sem téveszti el hatását.

Csak nem rég láttam az élénk cselekvényű drámát, melyben két tehetséges író, (s az egyik közülök, korunkban legjobban ismeri a dráma technikáját) újjá teremtette s fölépítette emlékét.¹⁾ A szerepet egy nagy színész, egy korunkbeli Adrienne szempontjából fogták föl, találó vonásokkal hozzá alkalmazva annak jellegét. Ennek daczára nem lenne elegendő ok arra, hogy az efféle színházi dolgokba elegyedjem s oly térre lépjek, mely nem az enyém, ha esetleg nem jutottak volna tudomásomra bizonyos új, a mérgezésre vonatkozó eredeti irományok s néhány kiadatlan levél, melyek becsületére válnak e nagy tehetségű és jellem tekintetében nem kevésbbé kiváló egyénnek.

Egy barátom, a ki szenvedélyes, de válogatós könyvkedvelő, szintén érezte Le Couvreur kisasszony személyének szóval ki nem fejezhető varázshatását, és kíváncsian kutatni kezdte, a mi felőle megmaradt, s minthogy szerencsés keze van, talált is adatokat, melyek egy és más tekintetben kibővítik eddigi ismereteinket. Várva, míg megjelen a könyv, melyet Ravenel készül kiadni, és visszaemlékezve az érdekes drámára, melyet ma is tapsolnak, legyen szabad, mintegy alkalmilag, Le Couvreur Adrienne ügyével foglalkozni.

Adrienne 1690 felé Loissons és Reims közt, Fimesben született. Atyja, ki mesterségére nézve kalapos volt, 1702-ben családjával Párisba költözött és a Saint-Germain kül-

¹⁾ Legouvė és Scribe drámája, Le Couvreur Adrienne, melyben annak idejében Rachel k. a. játszotta a főszerepet.

városban, nem messze a Comédie színháztól, vett szállást. Ez a szomszédság alkalmat nyújtott a fiatal lánynak, hogy a színház iránti, vele született szenvedélyt növelje és táplálja. D'Allainval kanonok, Adrienne fiatalságának e szavahihető krónikása beszéli: »Fimes polgárai közül többen mondták nekem, hogy már zsenge gyermekkorában szeretett verseket szavalni, és ők gyakran házaikba hívták, hogy hallhassák. Le Couvreur kisasszony ama rendkívüli lények közé tartozott, kik önmagok teremtik meg magokat.«

Tizenöt éves korában a szomszédság néhány fiatal emberével megegyezett, hogy előadják *Polyeucté*-t és Corneille Tamás *Gyász* című kis vígjátékát. A Féron-útczában egy szatócsnál tartották a próbákat. Természetesen a városrészben ez közbeszéd tárgya volt. Adrienne Paulinát játszott, és társai elég ügyesen támogatták; különösen egy Sévère nevű ifjú tünt ki játékanak igazsága által. Le Jay elnök neje a rögtönzött kis szintársulatnak kölcsön adta Garancière-utczai palotáját; az előkelő világ nagy számmal tódult oda; mondják, hogy a tömeg ostromolta a nyolcz ór által őrzött kaput s győzött is. De alig volt vége a tragédiának, a rendőrség közbelépett és betiltotta az előadás folytatását. A kis vígjáték már nem adatott. Ekkép végződtek a nem szabadalmazott előadások. Adrienne még egy darabig a Temple-ban, Vendôme nagy-perjel protekciója mellett játszott, aztán Le Grand színésznél vett leczkéket, és itt elveszítjük szem elől. A vidéki vándor-színészetre adja magát, bejárja a vidéket és a határos országokat, megjelen Elszász és Lotharingia szinpadain. Bizonyára nem egyszer fordult meg ez alatt Párisban is, de csak 1717-ben van tudomásunk jelenlétéről, a midőn Elektra és Monima szerepeiben lép fel s az első naptól kezdve páratlan

művésznőnek bizonyul. Nyíltan hangoztatták, hogy ő ott kezdi, a hol a többi nagy színész nő végezi. Akkoriban túl volt a huszonöt éven, és tizenhárom éven át uralkodott a színpadon.

Ha művészetről ítélünk, mely oly kevés nyomot hagy maga után, nehéz egyebet tenni, mint hogy összeállítjuk a kortársak bizonyítékait s alig van módunkban azokat ellenőrizni. Itt azonban a dicséretnek nemcsak egyhangúlag nyilatkoznak, de meg is egyeznek egy és ugyanazon irányban. »Őt illeti a dicsőség, mondja 1730-ban a *Merkur* márcziusi száma, hogy az egyszerű, nemes és természetes szavalatot honosította meg a színpadon, s száműzte belőle az éneklő hanghordozást.« A jelmezek megközelítő pontossága, és korhúsége szintén az ő érdeme; így például ő volt az első, ki a királynői és hercegnői szerepekben, divatos udvari ruhákat használt. Először *Essex grófban* Erzsébet királynő szerepében mutatta be ezt az újítást, s a királynő divatos ruhájával felvette modorát is, azaz, természetesen beszélt, nagyzás, pompa nélkül, a nélkül, hogy úgy mint a többi tette eddig, szükségesnek látta volna, a negélyezett ünnepélyesség által pótolni a jelmez hiányosságát. Úgy látszott a nézőnek, mintha egy hercegnőt látna, ki *kedvtelésből színi előadást tart*.

Le Couvreur Adrienne a szorosán vett vigjátékban is játszott ugyan, de kevesebb mélységgel és leleményességgel s csak néhány szereppel aratott nagyobb sikereket. Az ő világa, hasonlíthatatlan nagyságának természetes tere a szomorújáték volt. »Művészetének titka abban rejlett, hogy kellőleg átérezte, beleélte magát a nagy szenvedélyekbe elannyira, hogy a néző is teljes mértékben osztozott bennök.« Champmeslé kisasszonyról mondták, hogy oly csengő hangja

volt, hogy szavalása közben, ha kinyitották volna a terem végén lévő páholyt, hangja a Procope kávéházba is áthalatszott volna. Nem hiszem, hogy Le Couvreur kisasszonyról hasonlót lehetett volna mondani; de hangja igazságával, finom árnyalataival hatott; még a leggyöngébb verseknek is tartalmat kölcsönzött, és a szépeket diadalmasan kiemelte s egész értéköket érvényre juttatta. « Hangjának skálája nem volt terjedelmes, de végtelenül értett a színezéshez: bizonyos hangsúlyozással, vagy kitöréssel, a kifejezés leirhatatlan és változatos árnyalataival, arczának s egész lényének megkapó átalakulásaival, rendkívüli hatásokat tudott elérni. A fokozásban utánozhatatlan volt; úgyszintén a hang ama gyors átmeneteiben, melyek a szenvedélyek változékonyságát és hullámlását jelzik. Még ma is említik főszerepeinek: Erzsébet, Elektra, Berenice egyes helyeit, hol épen e művészileg előkészített megható ellentétekkel ragadta el a szíveket. Soha oly tökélyre nem vittek még a néma-jelenetek művészetét, azt a páratlan művészetet, mely hallgatni tud, s az egész lényvel, a kifejezés-teli, változó magatartással folyton játszik, a míg egy másik beszél.

Úgy látszik, színpadon kívül nem volt sem megkapó, sem rendkívüli szépségű; de kiválóan természetes volt s szépsége különösen mint összhangzatos egész hatott. Ki ne ismerné Coppel által festett arczképét, melyen mély gyászban, *Cornelia* urnáját tartva, van ábrázolva. A *Merkur* természetesebben mutatja be, »tökéletes növésű, közép magasságú termettel, tartása biztos és nemes, fejét szépen hordja, vállai kifejtettek, szemei tüzesek, szája szép, orra kissé hajlott, és különösen kellemes a modora. Telt, de nem kövér, arcza lágy kerekdedségű, jól metszett vonásokkal, melyek

kiválóan alkalmasak a szomorúság, az öröm, a gyöngédség, a rémület és izgalom kifejezésére. A nagy lélek, a közvetlen bensőség, az állhatatos tanulmány és művészete iránti szenvedélyes szeretete, összejátszottak, hogy benne a nagy tragikai művésznő ideálját hozzák létre, mely ily arányban és tökélyben eddig, valóban még nem létezett.

Duclos kisasszony csupán a szavaló iskola képviselője volt; s ha Desmares kisasszony és a Champmeslé birtak is egyes nagy és szép vonásokkal, semmi esetre sem érték el Le Couvreur Adrienne egységes tökélyét. A midőn ez utóbbi megjelent, nem volt más példája, mint saját jó ízlése és annak alapján teremtett.

A különböző művészetekben s különösen a színművészetben, mindenkor szemben állt egymással a két modor, a hivatalos iskola modora (Conservatorium és akadémia) és az eredeti tehetségeké; a szavaló vagy éneklő modor és az, mely *beszél*. Már színészetünk kezdetén egymással ellentétben, harczban látjuk e két modort, Molière társulata már háborúban áll a Bourgogne palotáival. Emlékezzünk a »*Versailles-i impromptu*«-re, melyben e konfliktus oly sikerülten van felmutatva. Molière azt akarja, hogy még a szomorújátékban is természetesen, *emberien* beszéljenek; a nehézség ott van, hogy e természetességet a tökéletes valósággal és nemes magatartással kell összeegyeztetni, s így ez csak nagy tanulmány és alapos művészi érzék eredménye lehet. Molière maga nem igen felel meg e követelésnek a tragikai szerepekben, melyekre nem volt hivatása. Tanítványa Baron,¹⁾ ki teljesen az ő tanácsai és

¹⁾ *Michel Boyron*, más néven *Baron*, híres színész, szül. Párisban 1653-ban, meghalt ugyanott 1729-ben. Atyja bőrkereskedő volt, de beleszeretett egy vándor színésznőbe, a ki korának legszebb

leczkéi szerint képezte ki magát, váltotta be mestere szavát. Le Couvreur kisasszony 1720-ban látta a már öreg, de még mindig kitünő Baront, midőn az visszatért a színpadhoz; de nem várt rá, vagyis, nem volt szükséges hogy őt lássa, hogy a maga módjára megvalósítsa Molière tanait, s magában összpontosítsa a tökéletes tragikai színésznő emelkedett, megható és egyszersmind természetes tulajdonait.

Beszélik, hogy midőn Párisban megkezdte szereplését, az általa előidézett szenvedélyes tapsok közepett, egy ember ült egy páholy-sarokban, ki az általános lelkesedésnek ellenállva, beérte vele, hogy időnként, de nagyon ritkán, mondja: »*Ez aztán jó!*« mintha ez által jelezni akarta volna, hogy a többi nem oly jó. Ezt besugták a színésznőnek, ki ismerni óhajtotta e tartózkodó különczöt, s egy szeretreméltó levelet írván neki, meghívta magához egy tête-à-tête ebédre. Du Marsais volt, a bölcsész nyelvtudós, naiv ember, nem igen a világba illő, szókimondó és kérlel-

nője volt, ennek kedvéért abbanhagyta a kereskedést és ugyanabba a társulatba színésznek állott be. Utóbb Párisba hívták, itt a Bourgogne palotában sikerrel játszotta a király-szerepeket és fiával is idején megkedveltette a színészetet. Molière méltányolta az ifjú tehetségét, élénk fölfogását és természeti előnyeit, szerződtette a saját színházához, és e nagy író vezetése alatt fejlődött művészetében. Racine kitünő színészre talált benne. Egyaránt kitünő volt a vigjátéki mint tragediai szerepekben, a víg szerepeket visszavezette a természetességhez, a tragikai szerepeket pedig egyszerűen játszotta. Harmincz éven át volt a francia színpadnak díszje és csodája. 1691-ben, nem tudni mi okból, megvált a színpadtól, férfikora és tehetsége teljében, 1720-ban 67 éves korában tért ismét vissza és megjelenségét lelkesedéssel fogadták. Ezután még vagy 10 évig játszott. Színdarabokat is írt, melyek 3 kötetben 1759-ben, Párisban jelentek meg.

hetetlenül igazságos. Mielőtt asztalhoz ültek volna, felkérte Le Couvreur kisasszonyt, szavalna el néhány darabot; most is csak némán hallgatta, ismét szokott helyzetét vette fel s csupán két-háromszor mondá szokott szavait: »*Ez aztán jó!*« A színésznő unszoló, hogy mondja meg véleményét; amaz nem is vonakodott soká, a minek aztán tartós barátság volt az eredménye, mely alatt a szerény bölcsész nem fukarkodott hasznos tanácsaival s azok mind a valóra, az igazságra, a természetességre és a kifejezés találóságára vonatkoztak. Azt akarta, hogy a szavaknak mindig csupán azt az értéket adják meg, melylyel az adott helyzetben bírnak. Az ily tanácsok Le Couvreur kisasszony éles értelmében kellőleg előkészített talajra találtak.

Du Marsais e szerepe Le Couvreur kisasszony mellett, fele annak, melyet az új darab szerzői Michonnetnek tulajdonítanak. Michonnet e szerepe kettős szerep; megvan benne az igaz, őszinte, önzetlen tanácsadó, a mi Du Marsais valóságban volt; azonkívül pedig megvan benne a hasonlóan igaz, őszinte s az önfeláldozásig odaadó szerelmes, s ezt a szerepet is betöltve látjuk Le Couvreur kisasszony mellett, egy másik barátja, d'Argental ¹⁾ által.

Le Couvreur Adrienne első fiatalságában nem egy udvarlót fogadott szívesen, kik közül néhányat jogunk van

¹⁾ *Charles-Augustin Fériel d'Argental gróf*, diplomata, szül. Párisban 1700-ban, megh. 1788-ban. Eleinte a párisi parlament tanácsosa, utóbb a pármai herceg minisztere a francia udvarnál. Művelte az irodalmat és a művészetet és pártfogolta Le Kaint. Voltaire bizalmasa volt és iratainak letéteményese. La Harpe nagy elismeréssel szól róla, Marmontel együgyűnek mondja, a ki egy gondolatot sem bírt kifejezni.

megnevezni; például Voltairét. Ez utóbbi Thieriot-val¹⁾ beszélvén a versekről, melyeket a híres színésznő temetése feletti felháborodása sajtolt ki belőle, hozzá teszi, »hogy e felháborodás, ha netán rendén túl lett volna, megbocsátható oly embernek, ki az elhúnytának bámulója, barátja, kedvese volt, s mi több, költő.«

Ez aztán világos.

Le Couvreur kisasszonynak két leánya volt. Az egyik Strassburgban született s leánya volt De Klinglin úrnak, ki e város első tanácsosa, a mint mondani szokták, *prétora* lett. Voltaire leveleiben többször említés tétetik *Monima leányáról*. Egy másik lánya Párisban látott napvilágot és a Szt-Eustache templomban 1710-ben kereszteltetett meg, mint *Le Roy Fülöp, a lotharingiai herczeg tisztjének* és Le Couvreur Adrienne leánya; 1730-ban férjhez ment az Opera egy zenészéhez, Francoeurhez. A nem rég elhalt tudós matematikus e családból származott. Azonban Le Couvreur kisasszony nagy szenvedélye, mely véget vetett életében a véletlenségeknek, Móricz, a szász gróf iránti szerelme. Ez 1720-ban jött először Francziaországba és 1722-től állandóan ott tartózkodott, kivéve a gyakori kirándulásokat és kalandokat. A percztől fogva hogy megszerette, s daczára a számos hűtlenségnek, a miben a szász gróf részéről nem volt hiány, Le Couvreur kisasszony magát nem tekinté többé szabadnak. Mindent elkövetett, hogy a beléje szenvedélyesen szerelmes fiatal d'Argentalt kigyógyítsa; nem nyúlt ama félrendszabályokhoz, melyek inkább szítani és gyorsítani szokták a szenvedélyt, melynek leküzdésére lát-

¹⁾ Thieriot v. Thiriot, szül. 1696. megh. 1772-ben. 1714-ben Voltaire-rel ugyanazon ügyésznél volt segéd és innét származik a kettőjük közti barátság, mely állandó volt.

szanak törekedni ; loyalisan, őszintén, minden utó-gondolat nélkül járt el, mint egy becsületes férfi. Így írt neki :

»Egyszóval, akarja, hogy minden fenforgó ok daczára, írjak önnek. Lehetséges-e, hogy annyi észszel, ily kevésbé tud uralkodni magán ? Mi haszna lesz belőle, ha csak nem az a kétes öröme, hogy mindennemű kellemetlen boszantásnak fog kitenni, hogy rosszabbat ne mondjak ? Szégyenkezve zsembelek így önnel, mikor oly nagyon sajnálom : de ön kényszerít rá. Kérem, legyen esze ; mondja meg annak, kit gyötrésemmel megbizott, hogy engedjen lélekzetet venni ; négy nap óta, valóban, még arra sem engedett időt. Mihelyt a véletlen összehoz bennünket, világosan be fogom bizonyítani önnek, magaviseletének számos hátrányát, s biztos vagyok benne, hogy be fogja látni, mennyire hibás.

»Isten áldja , szerencsétlen gyermek ; ön kétségbe ejt.«

Értésére jutván , hogy d'Argental édes anyja, De Ferriol asszony fiát eltávolítani készül, sőt Szent-Domingóba szándékozik küldeni abbeli félelmében, hogy még valami házassági ajánlatra is képes volna ragadtatni magát, Le Couvreur kisasszony nem habozott az anya megnyugtatóására sietni. Fölkereste De Ferriol asszonyt, s miután az úgy fogadta, hogy nem volt bátorsága nyíltan beszélni, levelet intézett hozzá, nemes hangú, méltóság és önérzet- teljes levelet, minő oly nőtől telik, ki a természetes kötelességeket a társadalmi illedelem követelményeivel összeegyeztetni óhajtja. E szíve által sugalmazott levelet megírva, nem sejtette, mily magas erkölcsi polczra helyezte magát, s e polcz annál magasabb, ha meggondoljuk, ki volt a nő

(De Tencin asszony méltó nővére, a mi eleget mond,) kihez szavait intézi:

»(Páris, márczius 22-én 1721.)

Asszonyom! Mély megilletődéssel hallom, mily nyugtalanságban él, s mily túlzott tervekre ragadja e nyugtalanság. Hozzá tehetném, hogy igen zokon esik tudnom, hogy eljárásomat megrójjá. Nem ennek igazolása kedvéért fogtam tollat, hanem hogy megnyugtassam arra nézve, mikép magamviselése ezentúl olyan lesz, a minőnek ön kívánni fogja. Engedelmet kértem volt kedden, tiszteletem bemutatására, azon szándékból, hogy bizalommal, őszintén beszélhessek önnel és parancsait kérjem. De a hideg fogadtatás lehűtötte buzgóságomat s nem maradt bennem csak féltékenység és szomorúság. Pedig szükséges, hogy valóságukban ismerje érzéseimet s ha még többet is szabad mondanom, önnek nem szabad alázatos intéseimet megvetni, ha csak szándékosan tönkre nem akarja tenni fiát. Ez a leg-tiszteletteljesebb gyermek és a legbecsületesebb férfi, kit valaha láttam életemben! Bámulná, ha nem volna a fia. Ismételve kérem asszonyom, kegyeskedjék hozzám csatlakozni, egy oly gyöngeség leküzdésére, mely önt fellázítja s melynek bármit mondjon, én nem vagyok részese. Ne mutasson neki sem megvetést, sem keserőséget; inkább magamra veszem teljes gyűlöletét, daczára a gyöngéd barátságnak és mély becsülésnek, melyet irányában érzek, mintsem kitegyem a kisértésnek, hogy önnek a kellő tiszteletet megtagadja. Ön annyira érdekelve van gyógyulásában, hogy bizonyára figyelmesen dolgozni fog annak előmozdításán, de egyedül el nem érheti azt, és főkép nem, ha auktoritásával fog fia hajlama ellen küzdeni, vagy kedvezőtlen

színekkel fog engem festeni — még ha igazak volnának is azok.

»E szenvedély valóban rendkívüli lehet, ha oly régóta megél minden remény nélkül, a sok elutasítás után, daczára az ön által parancsolt utazásoknak, nyolcz havi tartózkodás után Párisban, a nélkül hogy látott volna, legalább nem nálam, s nem tudva, valaha az életben fogadni fogom-e még. Azt hittem, kigyógyult s azért adtam meg az engedélyt, hogy utolsó betegségem alatt meglátogathasson. Könnyen elképzelhető, hogy társasága különösen kellemes volna nekem, ha e szerencsétlen szenvedély nem volna, mely nem csak meglep, de hizeleg is, noha semmiért sem akarék visszaélni vele. Ön attól tart, hogy eltérhetne kötelességeitől, ha lát, s e félelem behatása alatt túlzott határozatokra ragadtatja magát ellenében. Valóban, asszonyom, nem lenne igazságos, hogy fia ily sokféleképen boldogtalan legyen. Ne tetézzé igazságtalanságaimat; igyekezzék inkább őt azokért kárpótolni; hárítsa rám egész neheztelését, de hadd találjon kárpótlást az ön jóságában.

»A mit ön kíván, azt fogom írni neki: ha úgy akarja, az életben nem látom többé; még falura is megyek, ha ön szükségesnek látja; de ne fenyegetse többé vele, hogy a világ végére küldi. Még hasznára lehet hazájának; barátai örömeire fog szolgálni; elégtétellel és dicsóséggel fogja önt elárasztani: csak irányt kell adnia tehetségeinek és tért nyitnia erényeinek fejlődésére. Feledje el egy időre, hogy ön az édes anyja, ha ez a tény útját állhatja a jóságnak és elnézésnek, melyért térden állva könyörgök a számára. Szóval, asszonyom, inkább megérheti, hogy a világtól visszavonulok, vagy szerelemmel szeretem a fiát, semmint el-tűrjem, hogy ezentúl miattam, vagy általam gyötörtessék. . . «

Abban az időben, mikor e levél iratott, d'Argental nem tudott róla. Csak hatvan évvel később, midőn ő már nyolczvan éves volt s esetleg anyja régi irományai közt keresgélt, akadt rá. Felolvastatta magának, s csak akkor ismerte teljes értéke szerint az elvesztett barátnő szívét.

Már most is látjuk: Le Couvreur kisasszony nem csupán tehetséges művésznő volt, de egyúttal értelmisége, szíve és a legkiválóbb tulajdonok által kitűnő egyéniség. Helyzetében szüksége volt erre, hogy kiemelkedhesék az alárendelt társadalmi állásból, melyben a színésznő volt, még a XVII-dik század elején is. Molièret lángszelleme és ügyessége, Baront tehetsége és hiúsága segítették, és ők voltak az elsők, kiknek sikerült a színészetnek a világban némi tekintélyt szerezni. De a nők, még az oly tehetséges művésznők is, mint Champmeslé kisasszony, nem tudtak becsülésre, tekintélyre vergődni s társadalmilag alárendelt helyzetben maradtak. Az emberek meglátogatták Champmeslét, ledér versekben ünnepelték, mint La Fontaine tette; a férjjel is barátkoztak. Bizalmas lábon éltek vele és házánál; de salont, oly központot mit salonnak lehetne nevezni, nem létesíthettek. Nem sikerült neki azt a társadalmi becsülést kivívni, mely a legcsekélyebb dolgokban is nyilvánul, azt a becsülést, melylyel Ninonnak adóztak.

Racine, a gyöngéd, a hajdan szerelmes Racine, mikor megtudja Champmeslé halálát, úgy beszél róla, mint »*sze-gény szerencsétlenről*,« még pedig oly hangon, melyet azóta, egy becsületes világfi még a legszigorúbb vallásosság örve alatt sem mert volna használni.

Egy napon Beauval kisasszony, színésznő, ki Lecouvreur Adriennet kevéssel megelőzte, elment meglátogatni egy fiatal ismerősét, Aunillon kanonokot, kiről hallotta,

hogy beteg. A fiatal ember épen édes anyjával volt szobájában, mikor jelenteni jöttek, hogy egy úri hölgy látni óhajtja. »Egy úri hölgy, ki fiamat óhajtja látni!« kiáltá meglepetten az anya. Még nem ejtette ki e szavakat, midőn hirtelen belép egy nő, ki röviden oda szól: »Nem, asszonyom, nem úrihölgy, csak a Beauval!« Nem tekintve az így beszélő egyéniség különczködését, mégis megítélhetjük belőle a társadalmi előítélet fokát, mely a XVIII-dik század elején napirenden volt. A század, mely Voltaire századává nőtte ki magát, sokáig nem tűrhetett ily ellentétet a művészetek különböző képviselői közt, és Le Couvreur kisasszony volt az első, ki nem csak óvást tett ellene, de a mi többet ér ennél, befolyásának varázsával lassankint változást idézett elő az állapotokban.

Sok tennivalója akadt, képzelhető. A színésznő akkoriban egy egész társadalmi osztálynak rendelkezésére állott. Épen Le Couvreur kisasszonynyal beszélt Lord Péterborough, mikor mondá: »Rajta hát! Szerelmet, szellemet nekem, de minél többet!« A mit a nemes Lord különcz léteére ily nyers nyíltsággal kimondott, azt sok más gondolta és azt hitte, joga van hozzá, habár udvariasságból nem is mondta ki. Le Couvreur kisasszonynak szelleme, esze, az illem iránti finom érzéke és szerénysége révén oly tiszteletet sikerült kivívnia, melyre kartársnői közül jogosan egy sem tarthatott igényt. Francziaországban ő volt az első, ki a színésznőknek kivívta Ninon társadalmi állását, t. i. a becsületes ember állását, ki a legjobb férfi, sőt női társaságot fogadja, ha utóbbi ugyan kíváncsiságból szeret ily körbe menni és arra elég erkölcsi bátorsággal bír. »Divat lett velem ebédelni, vagy vacsorálni, — írja Le Couvreur k. a. — mert néhány hercegnőnek szeszélye támadt engem e

megtiszteltetésben részesíteni.« Ez a megtiszteltetés különben terhekkel járt és szabadságára is kihatott, a mint maga is beismeri:

»Ha rossz egészségem, mely, a mint tudja, gyakran utamban van, rákényszerít, hogy elmaradjak oly női társaságból, melyet tán sohasem láttam, kik közül a legtöbb csak kíváncsiságból emlékszik meg rólam, vagy pedig, hogy az előkelők divatját majmolja (mert ez megtörténik) nem azt mondják-e rögtön: »Lám, milyen rátartós!« Egy másik hozzáteszi: »Ez azért van, mert nem vagyunk mágnások!« Ha komoly vagyok, mert nem igen lehet víg az ember sok ismeretlen között, nem azt mondják-e mindjárt: »Hát ez az a szellemes leány? Nem látják, hogy lenéz bennünket s legalább is görögül kell tudni, ha tetszeni akarunk neki? — De Lambert asszonyhoz jár, folytatja egy másik — ez megfejtí a talányt.«

De Lambert asszony Fontenelle, La Motte, Mairan barátnője volt. Ráfogták, hogy a szellemes emberek mintegy hivatalba járnak hozzá, mivel, mondja Fontenelle, »háza, néhány kivétellel, az egyedüli volt, mely a játék járványos betegségétől ment maradt, az egyedüli, hol élvezetes, sőt alkalmilag szellemes eszmecsere kedvéért találkoztak az emberek.«

Bizonyos napokon Le Couvreur kisasszony háza is ama kevesek közé tartozhatott, hol a szellem és az ész esetleg találkát adott egymásnak. A des Marais Saint-Germain utczában egy kis házban lakott, hol állítólag Racine élt azelőtt s melyet azóta Clairon kisasszony foglalt el. Szép önállóságot biztosított neki ez idő szerint tekintélyes vagyona, mely, a mint mondják, háromszázezer frankra rúgott. Oly napokon, a mikor a hercegnők és a nagyvilág emberei

túlságosan le nem foglalták, Le Couvreur kisasszony szívesen látta magánál barátait.

»Hiúságom, mondja, nem hiteti el velem, hogy az emberek számszerinti mennyisége, valódi értékökért kárpótol; nem vágyom ragyogni; százszorta több élvezetet találok benne, ha nem szólok semmit, ellenben érdekes dolgokat hallok, ha eszes és erényes egyének társaságában lehetek, mintsem ha ezer émelygős bókot kell hallgatnom, melyekkel jobbról balról elárasztanak. Nem mintha nem vágnám tetszeni, vagy háládatlan volnék; de azt találom, hogy egy bolondnak elismerése csak úgy hizelgő, ha általános, azonban terhünkre válik, ha ismételt és személyes előzékenységgel kell megvásárolni.«

A mennyire tehette, kitért tehát a bolondok elismerésének s barátaiót kereste. A tisztességes barátok, kiket mindenkinél többre becsült, voltak első sorban: Fontenelle, Du Marsais, Voltaire, d'Argental, De Caylus gróf, egy bizonyos d'Anfreville kanonok, a szász gróf s néhány férfi ez utóbbinak baráti köréből, mint például De Rochemore marquis. Hozzá számítandó egy-két szellemes és előkelő, de nem túlságosan magas állású hölgy, minő péld. Berthier elnök neje volt. Úgy hiszem, körülbelül ennyiből állhatott bizonyos napokon a Le Couvreur kisasszonynál vacsoráló társaság, s bizonyára sok magas háznál ennél kevésbbé válogatott társaság találkozott. Az ott uralgó hang távolról sem hasonlított a század közepe táján, a Quinault kisasszony estebédeinél divatozó hanghoz. D'Épinay ¹⁾ asszony

¹⁾ *D'Épinay*, Louise-Florence Tardieu d'Esclavelles, született 1725-ben s 1745-ben ment férjhez d'Épinay úrhoz. Irónő volt, de hírét leginkább emlékiratai, levelezése és kiváló egyénisége alapították meg.

emlékiratai híven festik ez utóbbiakat; a társalgás ott patogó, de a trágárságig szabad, a mi nem akadály arra, hogy időnkint dagályos és akadémikus legyen.

De nem ez volt a szokásos hang oly háznál, hová Voltaire járatos volt s kétségtelenül feszélyezetlenül patogtatta élczeit, de a hol Fontenellet is tartották valamire; nem ez volt a Le Couvreur kisasszony vacsoráinál divatozó hang. Az utóbbi különösen kedves arczképet hagyott hátra Fontenelle-ről, mely őt magát legalább is ép oly híven festi, mint a bölcsészt, kit annyira meg tudott becsülni:

»Oly csekély a kitüntetés — írja Le Couvreur kisasszony, — ha ismeretlen emberek valakiről beszélnek, hogy nem merem világgá bocsátani De Fontenelle úrra vonatkozó véleményemet; azonban nem vonhatom meg magamtól az élvezetet, hogy titokban leíriam úgy, a minőnek látom.

»Arczvonásai elárulják szellemét; a világfi finomsága, mely egész egyéniségét áthatja, minden tettében szeretetreméltóvá teszi.

»Szellemének ragyogása gyakran háttérbe szorítja annak komolyabb tulajdonságait. Egyetlen a maga nemében és mindent egyesít magában, a mi szeretetet, tiszteletet parancsol: a becsület, a méltányosság és őszinteség képezik jellemét. Élénk, ragyogó képzelőtehetség, finom és gyöngéd fordulatok, mindig új és szerencsés kifejezési mód jellemzi társalgását. Szíve tiszta, tetteiben egyenes, modora mindig egyforma és elveihez mindenkor hű marad. Keveset követel, mindent kiment; mindenhol a jót igyekeztén megragadni, annyira mellőzi a rosszat, hogy kételkednünk kell, vajjon egyáltalán észrevette-e. Nehéz őt megnyerni, de még nehezebb őt elveszteni. Barátságban pontos, szerelemben lelki-

ismeretes: becsületes ember minden ízében. A leggyöngédebb összeköttetésekre alkalmas, bár a tudósoknak is öröme válik. Beszédében szerény, tetteiben egyszerű, érdekeinek felsőbbbsége önként jelentkezik, de ő sohasem érezteti velünk. . . »

Itt is ama kitűnő és mérsékelt nyelvezettel találkozunk, melyet már több ízben igyekeztem jellemezni, mint a XVIII-dik század elejének sajátosságát; különösen kitűnik ügyes fordulatai, találósága és pontossága által, szóval, De Maintenon asszony nyelvezete, melyen ezentul minden szellemes nő tud írni, De Caylus, De Staal¹⁾ asszonyok és A^lssée.²⁾

Le Couvreur kisasszony egyéni ízlése tudtán kívül nyilvánul ez arczképben és az olvasó érzi, mily tulajdonságokat keres és értékel meghitt körének férfaiiban. *Nehéz őt megnyerni, de még nehezebb őt elveszteni*: ez a barátság valódi jelmondata s oly érdem, melyet Le Couvreur kisasz-

¹⁾ *De Staal*, De Launay Marguerite, Du Maine hercegnő barátnője és érdekes emlékiratok szerzője, megh. 1750-ben.

²⁾ *Aïssée* kisasszony. Kalandjai által híressé vált cserkesznő, szül. 1693 v. 94-ben, megh. Párisban 1733-ban. Ferriol gróf Franciaország konstantinápolyi követe 1698-ban rabszolga-kereskedőtől vásárolta, ekkor körülbelül 4 éves volt. A kereskedő úgy találta őt egy a törökök által elpusztított cserkesz vár egyik palotájában és állítólag cserkesz herceg leánya. A követ Franciaországba vitte és sógornőjére Ferriol asszonyra, Tencin asszony nővérére bízta. A leány megkapó szépségű volt és gondos nevelésben részesült. Számos kalandja utóbb hirnevessé tette. Nemes jellemű volt, XIV. Lajos utolsó éveinek és a regensségnak erkölcstelenségei közepett, erényes hajlamait megőrizte. Levelei, melyek telve vannak az udvart és ama kor számos híres emberét jellemző adomákkal, 1787-ben jelentek meg először és Voltaire irt hozzájuk néhány jegyzetet, utóbb 1806-ban Villars, la Fayette és de Tencin asszonyok jegyzeteivel láttak napvilágot.

szony emelkedett szíve jóval többre becsült a muló szeszélyeknél és szenvedélyeknél. Egy ismeretlen nevű barátjához intézett s még kiadatlan leveleiben oly helyeket találok, melyek e rendes és őszinte érzelmét még hathatósabban megvilágítják. E barátja váratlanúl, minden előzetes bejelentés nélkül elutazott; kedvesen panaszkodik e miatt: hát oly nagy elhatározás kell hozzá, hogy egy baráti levelet megirjunk?

»Elveimmel akarom megismertetni, írja neki. Midőn barátaimnak akarok írni, soha sem jut eszembe, hogy szellemesnek kell lenni, ha válaszolni akarunk: szívem mindent pótol. Meghallgatom s a szerint cselekszem, és mindenkor jól találtam magamat mellette. Vagy úgy vesznek, a mint vagyok, vagy pedig ott hagynak. Más művészetről e téren nincs tudomásom, minthogy soha, semmi szín alatt és semmi érzelem kedvéért, nem varrom magamat senki nyakába. Még legmellékesebb összeköttetéseimben is, becsületességet keresek. Ha a báj, a kellem is hozzájárul, érzékem van hozzá: a természet bámulatos ösztönrel látott el a szépnek kipuhatolására. A nagyvilági élet, az idő és egy kis józan ész ama meggyőződést érlelték meg bennem, hogy az életben sok elnézésre van szükségünk. De azok, a kik legkevésbé szorultak rá, nem vesztenek velem semmit: annyi becsülést és bámulatot adok nekik helyébe, a mennyit véleményem szerint megérdemelnek. S ha szíves jóindulatukkal is megtisztelnak, képzelheti, mily sokkal járul a hála az ilyen érzelmekhez, háládatlan pedig soha sem voltam...«

A mennyire óhajtja a barátságot, annyira fél annak túlzott lelkesedésétől; mindig attól tart, hogy egy másik érzelem talál elrejtőzni alatta, s oly hangon beszél róla,

mely valóban meggyőző kívánságának őszinteségéről, hogy az elsőnél óhajt megmaradni:

»Nememnél és pályámnál fogva, nem szívesen teszik fel rólam, hogy valósággal értéke van előttem e becsületes érzelemnek, az egyetlennek, melyet kelteni óhajtok, mely igazán hizeleg nekem s melyre méltónak merem állítani magamat épen azért, mert hamisítatlanul tudom érezni; ső az igazi barátság következtében is, melyet már többször ébresztettem.«

Bár még oly korban volt, a mikor tisztán a nőktől függ, hogy fiataloknak látszassanak, bátran beszél a közelgő évekről, a velök járó hátrányokról, a tiszteletről és kötelességekről, melyekkel *tíz év múlva* az *öreg barátnő* iránt kell viselkedni. Azt akarja, hogy barátai minderre már eleve elkészüljenek, gondolatban hozzászokjanak s ő maga siet őket erre nyíltan figyelmeztetni:

»Válaszszuk egyenesen a barátságot,« — mondja őszintén. Hatalmas óvoszer különben az újabb gyengeségek ellen, szerelme; szíve csordúltig tele, szeret valakit, reszket valakiért, a ki veszedelmeknek van kitéve, a kinek visszatértét türelmetlenül, aggódva lesi:

»Egy réges-régen várt egyéniség, írja okt. 23-án 1728-ban, ma este végre megérkezik s ha a látszat nem csal, elég jó egészségben. Egy futár megelőzte, mert a hintó, harmincz mérföldnyire innen, eltörött. Kocsit küldtek innen érte, és estére itt lesz.«

Nem nehéz kitalálni, ki volt ez a várvavárt egyéniség. A szász gróf akkortájt Kurlandból, hova többször utazott, visszatért Párisba.

Le Couvreur kisasszony életének utolsó évét egy sajtós kaland nyugtalanította, mely okot szolgáltatott a

mérgezési hírekre is. Igyekezni fogok e történet lényegét kivonni a nyilvánosan keringett kósza hírekből, melyek Aissée kisasszony »*Leveleiben*« egész terjedelmökben olvashatók, s Barbier ügyvéd Naplójában is meg vannak örökítve. 1729. július havában, egy púposhátú kis kanonok és miniature festő, Bouret abbé, egy metzi franczia adóhivatalnok fia, két ízben megjelent Le Couvreur Adriennenél s nem találván őt honn, levelet hagyott hátra a számára, melyben tudtára adja, hogy rá nézve fontos közlendői vannak s ha azokról tudomást akar szerezni, jelenjen meg másnap a Luxembourgnak egy általa kijelölt félreeső fasorában; ott meg fogja magát ismertetni az által, hogy háromszor fog kalapjára ütni, s akkor mindent elmond neki. Le Couvreur kisasszony, miután barátaival tanácskozott volna, csakugyan elment a kijelölt helyre, de kísérettel. Ott találta a kis púposhátut, a ki röviden elmondta, hogy az udvar egy előkelő hölgye, kinek miniature képét festi, megbízta, igyekezzék Le Couvreur kisasszonynál mint festő bejáratossá válni s alkalmilag adjon be neki egy italt, mely tőle a szász grófot elidegenítse; azután, két álarczos egyén, kivel már megelőzőleg is dolga volt a vállalat részleteire nézve, tudtára adta, hogy itt nem valami bájitalról van szó, hanem egyszerűen méregről. E terv kivitelére, egy bizonyos napon, a Tuilériák egy tiszafenyőjébe, megmérgezett czukorkákat fognak letenni; a kanonok azokat onnan elfogná hozni s ha sikerül neki, az adagot Le Couvreur kisasszonynyal megétetni, 600 franknyi évi járulékot biztosítanak számára, és 6000 frank készpénzt. A kanonok hozzátette, hogy látszólag mindenre ráállt, és most azért jelent meg Le Couvreur kisasszony előtt, hogy utasítást kérjen tőle, mitévő legyen.

Le Couvreur kisasszony nem találta e történetet oly valószínűtlennek, mint a minőnek ma látszik. A szász gróf nem volt igen hűséges természetű, bár őszinte ragaszkodással csüggött Le Couvreur kisasszonyon. Egy idő óta a gróf Bouillon herczegnő által igyekezett pályáján előre jutni, de nem sikerült. Azonkívül heves szeszélye egy operanékesnőhöz vonzotta. Le Couvreur kisasszony tehát arra a gondolatra tévedt, hogy akár a Bouillon palota, akár az Opera részéről, van mitől tartania. A kanonok gyanúját táplálta, midőn a Bouillon palotát jelölte ki, mint a közeledő veszély tűzhelyét. Ennélfogva egy második légyottot adott a kanonoknak, aztán barátaival, sőt magával a szász gróffal is tanácskozott s előnn határozva, hogy a kanonok látszólag elvállalja a megbizást és elmegy a czukorkákat a Tuileriákba elhozni. Minden úgy történt, a mint eleve meg volt beszélve. A kanonok elvitte a czukorkákat és átadta; azok rögtön kiszolgáltattak a rendőrség főnökének: Hérault úrnak. Bouret kanonokot azonnal letartóztatták és a czukorkák vegyészileg megvizsgáltattak. A vegyi vizsgálatot a tudományos akadémia tagja: Geoffroy ejtette meg, de nem vezetett döntő eredményre. Előttem fekszik az egész 1729. július 30-áról keltezett jegyzőkönyv. A czukorkák közül néhány gyanúsnak látszott ugyan, de a vegyész állítása szerint a mennyiség nem volt elegendő, hogy határozott ítéletet lehessen rólok megállapítani.

Azonban az ügy egyszerre nyilvánosságra került, és az a hír kezdett keringeni, hogy Bouillon herczegnő Le Couvreur kisasszony mérgezését kísérllette meg. Aunillon de Gué de Launay kanonok, különösen érdekes, de kevésbé ismert hátrahagyott emlékirataiban beszéli, hogy ő volt az első, ki Bouillon herczegnőt a felőle szárnyra kapott utálatos

hírről értesítette, ekkép lehetővé téve neki, hogy annak elejét vegye. Ép oly természetes, mint élethű modorban festi a hercegnő meglepetését és fájdalmát, a szörnyű rágalom hallatára. Mellesleg mondva, megemlítjük, hogy ez a Bouillon hercegnő nem volt a hasonló nevű s született Sobieska hercegnő, ki a Théâtre Français drámájában szerepel, hanem annak fiatal és szép anyósa, született De Lorraine hercegnő. Azonnal Bouillon herceget is értesítették a dologról: az egész család fellázadt. A rendőrfőnök előhivatott; szemére lobbantották, hogy mindjárt az első hírre erélyesen végére nem járt az ügynek s hogy Bouret kanonokot ismét szabaddá helyezte. Utóbbi újra elfogták s Saint-Lazareban elzárták. Kérdőre vonták és ő megmaradt állításánál. Le Couvreur kisasszony megsajnálta a szegény embert, ki talán tévútra akarta vezetni s csak kegyeibe igyekezett jutni, de lehet, csakugyan valódi szolgálatot óhajtott tenni neki: írt tehát a rendőrfőnöknek s levele ép oly méltóságteljes, mint emberséges:

»Több ízben és hosszasan beszéltem e fiatal emberrel, írja, és őt is beszéltettem, s ő mindig őszintén és következetesen felelt. Nem mintha azt óhajtanám, hogy igaz legyen, a mit mond: százszoros okom van inkább azt kívánni, hogy őriült legyen. Ah! Adná az ég, hogy ne lenne más baj, mint kegyelmet kérni számára! De, ha ártatlan, gondolja meg uram, mennyire érdekel élete, s mily kínos rám nézve e bizonytalanság. Ne nézze foglalatosságomat, sem születésemet, ne lásson semmit, csak lelkemet, mely őszinte és bizalommal nyilatkozik e sorokban...«

Ennyiben voltak a dolgok már több hónap óta. Bouret kanonok a Saint-Lazare fogságban állhatatosan ragaszkodott vallomásaihoz. A Bouillon család sürgette, vagy

sürgetni látszott az ügyet, hogy végre földerítse, midőn Le Couvreur kisasszony, kinek egészsége már egy év óta komolyan megrendült, váratlanul meghalt. Miután 1730-ban márczius 15-én még »*Oedipus*«-ban »*Jocaste*-et és »*A Florentin*«-ben »*Hortense* szerepét játszotta volna, rohamos béllob következtében 20-án kimúlt.

E váratlan haláleset újra felköltötte a mérgezésről rebesgetett híreket, ámbár nem valószínű, hogy a már több hónap óta gyanúsított egyének, még ha az ily tette képesek lettek volna is, éppen ezt az alkalmat használták volna fel végzetes kísérletök megújítására. A halálesetet természetesebb módon egy rosszkor bevett túlságos adag *Ipecacuanhának* tulajdonították. Megőrizték a bonczolásról felvett jegyzőkönyvet: csupán a legrohamosabb gyúladás eredményeit konstatálja. Voltaire, ki jelen volt, s kinek karjai közt lehelte ki szép lelkét a kedves művésznő, azt mondja, hogy a keringő hírek minden alapot nélkülöztek és bizonyítéka döntő volna, ha nem tudnók róla, hogy elvileg mindig elutasította a mérgezés lehetőségét.

Hogy e kényes és homályos ügynek véget vessenek, Le Couvreur kisasszony halála után 1730. aug. 24-én rávették a még mindig Saint-Lazareban fogva lévő Bouret kanonokot, hogy első vallomásait egyszerűen visszavonja és úgyszólván felmentette Bouillon hercegnőt gyanúsításai alól. De ez az okmány, melyet láthatólag csak a szükség csikart ki a szerencsétlenből, ki a végén az egészet »*zavart elméjének*« a rovására teszi, kevés értékkel bírna, ha a hercegnő egy barátja, a kit azonban becsületes, lovas embernek ismert a világ, a már említett Auvillon kanonok, még más magyarázattal nem szolgálna. Auvillon kanonok ugyanis azt hiszi, hogy az udvarnak egy hölgye, kit

meg nem nevez, egy igen tekintélyes egyéniség, ki a hercegnőre irigykedett s valószínűleg vágytársa volt, a mellett legalább is oly hatalmas mint amaz, ezt az egész fondorlatot nem azért főzte ki, hogy Le Couvreur kisasszonyt megmérgezze, hanem, hogy aláássa hírnevét a szerencsétlen hercegnőnek, kinek nevét e célra felhasználta. Au villon hozzáteszi, hogy az utóbbi, midőn két évvel később, halálos ágyán, barátai és egész háznépe jelenlétében, általános vallomást tett bűneiről és tévedéseiről, (pedig azoknak száma nem volt csekély), hangosan és ismételten kijelentette, hogy Le Couvreur kisasszonyra vonatkozólag teljesen ártatlan.

Minden összejátszott e perczben, hogy a közönség érdekét a szenvedélyig felcsigázza az annyira szeretett művész nő koporsója körül. A Saint-Sulpice község plébánosa Languet, nem akarta befogadni szentelt földbe. Az elhúnyt, községének szegényeiről, végrendeletileg bőkezűen gondoskodott.

»Legyen nyugodt, mondá halála napján egy káplánnak, ki látogatására jött; tudom, mi hozza önt ide; nem feledkeztem meg szegényeiről a végrendeletemben.« Hozzáteszik ugyan, hogy a szász gróf egy közel álló mellszobra felé fordúlva, ekkor felkiáltott:

»Ime világom, reményem és istenem!«

De Maurepas úr azt írta a rendőrfőnöknek, hogy Fleury bibornok nem szándékszik elegyedni az egyházi temetkezés ez ügyébe, hanem lenyugszik a párisi érsek és a Saint-Sulpice plébánosa határozatába. »Ha, a mint a látszat mutatja, megmaradnak tagadó válaszuknál, írja, éjnek idején kellend elvitetni a holttestet és csendességben eltemetni, lehetőleg kerülve minden botrányt. A holtat

tehát éjjel bérkocsiban elszállították és két hordár, az elhúnyt egyetlen egy barátjától, De Laubinière úrtól vezetve, titokban eltemette a Saint-Germain városrész egy félreeső kocsiszinében. A hűséges d'Argental, ki általános végrendeleti végrehajtójául volt kinevezve, nem vélte kockáztatni magas állami állását, midőn a megtisztelő megbízást elfogadta s ez által csak önmagát tisztelte meg a közvélemény előtt. Voltairet a művésznő halála fölött mély és átérzett fájdalom fogta el, mely néha oly ékesszólóvá tette őt s ezúttal ama megindító versekre lelkesíté, melyeket mindnyájan ismerünk:

»Mihelyt nincs többé, nevét sárba rántod!

Bűnös volt? . . . *elbájozza a világot* . . . «

Azonban, nem akarok hosszasan vesztegetni e részletnél, mert félek, hogy részrehajlósággal, szónoklással gyanúsíthatnának, a mikor arról beszélek, a kinek főördeme a szinpadon épen úgy mint az életben az igazság, a természetesség volt, vagy is a szónoklás ellentéte. Ez egyszerű szavak jellemzik és összegezik Le Couvreur Adrienne jellemét. A multkor, midőn az érdekes drámát hallgattam, melyben az ő neve alatt, oly élesen van feltüntetve a tehetség és igazi érzelem küzdelme az előítélettel és gőggel, önkéntelenül elgondoltam, mily nagyot változtak a dolgok egy század óta, mennyivel kevésbbé illeti az ilyen vád, legalább e téren, a magas társaságot, s mily szívesen adózik az ma már bámulattal, gyöngéd előzékenységgel, minden kiválóbb tehetségnek. Kétségtelenül, a nagy színésznő¹⁾, ki Le Couvreur Adriennet oly kitűnően személye-

¹⁾ *Elisabeth-Rachel Félix*, röviden Rachel, híres francia tragika szül. Munfban Argau kantonban Svájcban, 1821-ben, meg-

síté, bizonyos helyek elmondásánál, melyek ma már anachronizmusokká lettek, az őt jellemző tapintattal átérezte s nálamnál behatóbban tudja megítélni ezt.

halt Cannetben Cannes mellett 1858-ban. Félix nevű izraelita házaló leánya, pályáját azzal kezdte, hogy kávéházakban gitár kísérete mellett énekelt. 1831-ben családjával Párisba jött és ugyane foglalkozást folytatta. Utóbb a conservatoriumba jutott, 1837-ben lépett fel először a Gymnase-színházban. 1838-tól fogva tagja lett a Théâtre-Françaisnak. Kivált Corneille és Racine darabjait játszotta nagy sikerrel.

De Sévigné asszony.

A kritikusok s különösen az idegenek, kik az utóbbi időben legszigorúbban ítélték két irodalmi századunk fölött, mindnyájan elismerték, hogy a hajlam a társalgás és a társaság iránt, az egyetértés a világ és az emberek között, az élénk és finom érzék az illem és a félszegség iránt, az érzelmek leleményes gyöngédsége, végül a kecses, élczes és befejezett udvariasságú nyelv, azok a sajátos vonások, melyek benne uralkodnak, róla meg nem számítható sokféleségben tükröződnek, csillogó fényt kölcsönöznek neki és legfőbb díszét képezik. És csakugyan, nem tekintve az általánosan elfogadott kivételeket, melyek alatt két-három nevet, minő Bossuet és Montesquieu, szokás érteni, ez képezi körülbelül 1789-ig a francia irodalom különös és eredeti jellegét, mely Európa minden más irodalmától megkülönbözteti. Ez a dicsőség, melyet nemzetünknek csaknem bűneül róttak fel, elég szép és elég termékeny azok számára, a kik érteni és értelmezni tudják.

A XVII-dik század elején művelődésünk és ennél fogva nyelvünk és irodalmunk sem volt érett és megállapított. Európa a vallási zavarokból kibontakozván, a harminczéves háború viszontagságai közepett fáradságosan veté meg alapját az új politikai rendnek. Franciaország

kebelében a polgári villongások vége felé jártak. Az udvarnál néhány szépirodalmi salon már divatossá vált; de ott sem mutatkozott még semmi eredeti, semmi nagy, és az unalomig élőködtek a spanyol regényeken és az olasz sonnetteken és pásztorjátékokon. Csak Richelieu után, a Fronde befejeztével, az anya-királynő és Mazarin alatt, a Saint-Mandé-i és Vaux-i ünnepélyek, a Rambouillet palota salonjai környezetéből és a fiatal király előszobáiból egyszerre, mintegy csodaképen felmerült más és más képeségű három lángelme; de mind a három naiv és tiszta izlésű, egészen egyszerű felfogású, szerencsés termékenységű s mind a három a kellem és a hazai finomság emlőjén táplálkozott. Ezek voltak hivatva megnyitni ezt a dicsőségtől ragyogó korszakot, melyben őket senki sem múlta felül.

Molière, La Fontaine és De Sévigné asszony ahhoz az irodalmi nemzedékhez tartoznak, mely megelőzte azt, melynek Racine és Boileau voltak vezérei, és ez utóbbiaktól több tekintetben különböznek, a minék oka tehetségök természetében és megjelenésök idejében rejlik. Érezzük, hogy a formánál fogva, melyben szellemök nyilvánul, sokkal közelebb állanak a XIV. Lajos előtti Francziaországhoz, a régi franczia nyelvhez és régi franczia szellemhez; hogy nevelésöknél, olvasmányaiknál fogva a multtal vannak összeforrvá, s hogy az idegenek őket kevésbé méltányolják, mint bizonyos későbbi írókat; különösen annak köszönhetik, hogy hangjuk és modoruk bensőbb, meg nem határozható, és hogy annak vonzóbb szépségét csak is mi érezzük.

Ha tehát ma feladatunkul tűzzük ki, és jogosan, hogy a már húsz évvel ezelőtt kimondott ítéleteket és bírálatokat megvizsgáljuk és kétségbe vonjuk eredetiségüket; he-

lyesen cselekszünk, ha kérlelhetetlenül hadat üzenünk számos túlságosan felfújtt hírnévnek, másrészt nem tisztelhetjük, nem támogathatjuk eléggé ama halhatatlan írókat, kiknek első sorban köszöni a franczia irodalom eredeti jellegét, és azt, hogy a többi irodalomtól megkülönböztető sajátos vonásait biztosították.

Molière az élet szinpadáról, az emberi cselszövények, bűnök és félszepségek élénk játékából, a leghatályosabbat és a legmagasztosabbat meritette, mi a költészetben képzelhető. La Fontaine és De Sévigné asszony, mindegyik a maga módja szerint, bár kevésbbé tág téren, a kor viszonyait és életét finom és igaz árnyalatokban érezték át. La Fontaine a természethez állott közelebb, De Sévigné asszony a társadalommal volt szorosabb viszonyban, s e kiváló érzéköknek irataikban oly élénk és lüktető kifejezést adtak, hogy egészen természetesen kerülnek nagyhírű kortársuk mellé.

Jelenleg csupán De Sévigné asszonyról akarunk szólni; úgy látszik, mintha már minden elmondhatót elmondtak volna róla, s a részletek valóban csaknem ki vannak merítve; de nekünk úgy rémlik, mintha mindeddig nagyon isolálva vették volna bonczkés alá, a mint azt oly soká tették La Fontainenel is, kihez oly sok tekintetben hasonlít. Ma, midőn az a társadalom, melynek ő legragyogóbb alakja volt, fokozatos távolodása által mind tisztábban kivehető, könnyebb és egyúttal szükségesebbé is válik, hogy De Sévigné asszony rangját, fontosságát és összekötéseit megjelöljük. A jelenkor néhány kiváló írója, kik valószínűleg elmulaszták a korszakok külömbiségét számba venni, hajlandónak látszik a legbájosabb tehetségek egyikét, mely valaha létezett, ép oly könnyelműen mint szigo-

ruan megítélni. Szerencsésnek éreznők magunkat, ha e czikk az igazságtalan előítéletek szétosztatását elősegítené.

A regensség kihágásai mindenkör kárhoztatás tárgyát képezték; de orleansi Fülöp regenssége előtt még egy másik is volt, nem kevésbbé feslett, kicsapongó és még sokkal felháborítóbb a vele együtt járó kegyetlenség folytán: afféle utálatos átmenet volt az III-dik Henrik és XV-dik Lajos kicsapongásai között. A liga rossz erkölcei, melyek IV-dik Henrik és Richelieu alatt titokban elharapódtak, most szabadon kitörtek. A feslettség ép oly éktelen arányokat öltött, mint a *mignon*-ok idejében, vagy mint később a *roué*-k korában; de a mi e korszakot a XVI-dik századhoz közelebb hozza és a XVIII-diktól megkülönbözteti, különösen a gyilkosságok, a mérgezések nagy száma, ez olasz szokások, a Mediciek utálatos hagyatéka és a párbaejazás örült szenvedélye, a polgári háborúk öröksége.

Ilyképen tűnik fel a részrehajlatlan olvasó előtt ausztriai Anna regenssége; ez a félelmes és véres háttér, melyről egy szép reggelen oly váratlan élénkséggel bontakozott ki a Fronde, melyet közmegegyezéssel *fegyveres tréfnak* kereszteltek el. Az akkori, még a születésök, szépségök és szellemöknél fogva legkelőkeőbb nők magaviselete szinte mesésnek látszik, és majdnem hajlandók vagyunk hinni, hogy a történetírók őket rágalmazták. De a mint a túlzás mindig annak ellenkezőjét idézi elő, úgy az a néhány nő, kik a közromlottság mételyétől mentek maradtak, az érzelgős metaphysikára adta magát, és *précieuse* lett: így keletkezett a Rambouillet palota.¹⁾ A magas társaságban ez

¹⁾ A *Rambouillet* palotára és befolyására a francia társadalomra, Sainte-Beuve irataiban oly gyakran fordul elő vonatkozás,

volt a jó erkölcsök menedékhelye. Utóbb a finom izlés is meghonosult ott, a honnan De Sévigné asszony került ki.

hog्य szükségesnek látjuk ennek kimerítőbb magyarázatát adni: Catherine de Vivonne, marquise de Rambouillet született 1588. Rómában, megh. 1665-ben Párisban. Atyja Jean de Vivonne, marquis de Pisani, anyja Giulia Savelli előkelő római családból való. 1600-ban 12 éves korában férjhez ment Charles de d'Augenneshez, a ki később 1611-ben, atyja halála után, marquis de Rambouillet lett. Férje előbb IV-dik Henrik udvarán »capitaine d'une des compagnies de cent.gentilshommes«, utóbb XIII-dik Lajos udvarán »grand maître de la garde-robe, maréchal de camp« és nagykövet Turinban és Madridban. Neje megjelent ugyan IV-dik Henrik udvarán, de csakham armegunta az udvari életet és annak zajából visszavonult atyja, marquis de Pisani házába, a ki abban lelte kedvtelését, hogy tudósokat és írókat gyűjtött maga köré. Rambouillet marquise osztozott atyja kedvtelésében, s rajta volt, hogy palotájokat minél több előkelő szellemű látogató keresse fel, annál is inkább, minthogy betegsége következtében maga nem járhatott ki. 1615 körül a Pisani és az ó-palota helyén a Saint-Thomas-du-Louvre utczában Rambouillet marquise saját utasításai szerint építteté a Rambouillet-palotát, melyet úgy mint Rambouillet marquise-t, Scudery (*Grand Cyrus*) című regényéből ismerjük. Itt gyűlt össze az akkori művelt szellemű társaság. Nem szenved kétséget, hogy e társaság a maga idejében jó szolgálatot tett az irodalomnak. XIII-dik Lajos, és a kormányférfiak, kik egymásután következtek Richelieuig nem érdeklődtek az irodalom iránt, így aztán a legelőkelőbb férfiak és hölgyek, kik a művelt társalgás szükségleteit érezték, nagy szerencsájöknek tartották, ha a Rambouillet palota körébe juthattak, melynek tekintélye ennek következtében rendkívül emelkedett. A nők, kik a palotát látogatták, *Précieuses*-nek neveztetek, s ez elnevezést, mint megtisztelő czímet viselték. E társaság utóbb egészen különös beszédmodot és kifejezéseket fogadott el. Párist példáulú Athenének, Poitierst Argosnak stb. nevezték, még az élő személyek neveit is klasszikuskori nevekkel cserélték föl, így XIV-dik Lajos Nagy Sándor, Condé herczeg Scipio volt. A *Précieuse* elnevezés, mely előbb megtisztelő volt, utóbb nevetségessé vált, mikor t. i. a társaságban kifejlett negédességet, egyoldalúságot a satirikusok kigú-

De Rabutin-Chantal Mária 1626-ban született és leánya volt de Chantal bárónak, ki mint féktelen párbajozó egy ízben husvét vasárnapján, hogy az ismert De Bouteville grófnak párbajnál segédkezzék, az úrvacsorát hagyta el. Nagybátyja, a jó De Coulanges kanonok nevelte s már korán alapos tanításban részesült Chapelain és Ménage ¹⁾ vezetése alatt: megtanult latinul, olaszul, spanyolul. ²⁾ Tizennyolcz éves korában férjhez ment a hozzá nem igen méltó De Sévigné marquishoz, a ki, miután őt nagyon elhanyagolta volt, 1651-ben párbajban megöletett. De Sévigné asszony, egy fiúval és leánynyal ily korán özvegyen maradván, nem is gondolt többé a férjhez menetelre. Örülé-
lésig szerette gyermekeit, különösen leányát; a többi szenvedélyek mindenkorra ismeretlenek maradtak előtte.

Derült szőke szépség volt, legtávolabbról sem érzéki, gen jó kedvű és enyelgő; szellemének villámai föl-föltüntek változékeny fényű nagy szemeiben, és a mint maga mondja, apró kék erekkel tele rajzolt szemhéjai alól. *Précieuse* lett, sokat járt a világba, hol szerették, keresett volt, s az udvarlók körülrajongták. ³⁾ Sok szerencsétlen szenved-

nyolták, halálos dőfést adott nekik a Molière *Précieuse ridicule és Femmes savantes-e*. A palota helyére később a Louvre egyik szárnya épült.

¹⁾ Gilles Ménage hirneves francia tudós és kritikus, szül. Angersben 1613-ban, megh. Párisban 1692-ben. Igen éles kritikus volt, s korának számos kiváló férfiával összetűzött. Molière a *Femmes savantes* Vadius szerepében tette őt nevetségessé.

²⁾ A legszabadabb, legeredetibb tehetségek is csak akkor válnak tökéletesekké, ha alapos fegyvelmen mentek keresztül, ha jól végezték a rhetorikát. De Sévigné asszony Ménage és Chapelain vezetése mellett végezte tanulmányait.

³⁾ De La Fayette asszony ekkép ír hozzá: »Jelenléte emeli a mulatságokat és a mulatságok emelik az ön szépségét, a midőn kör-

délyt ébresztett, de azokat nem igen vette figyelembe; ellenben épen azokat tartotta meg barátokul, a kiket szeretőkül nem fogadott el. Unokafivére Bussy, tanítója Ménage, Conti herczeg, a nagy Condé fivére, Fouquet főintendáns, mind hiába sóhajtoztak utána; de ez utóbbinak akkor is tántoríthatatlan hive maradt, midőn kegyvesztetté lőn. Megható a meleg részvét, melylyel »*kedves szerencsétlenünkről*« beszél, a mikor De Pomponne úrnak leírja a főintendáns pörét. Fiatalon és minden igénytől ment szépségével, úgy lépett fel a világban, mint a ki egyedül csak leányát szereti s nem keresett más boldogságot, mint hogy leányát a társaságban kiemelve és ragyogni lássa.¹⁾

nyezik; szóval, az öröm lelkének legtermészetesebb eleme és a bánat jobban ellenkezik önnel, mint bárki mással a világon.« De Sévigné asszony *húmorral* bírt, de kellemes húmorral, melyet élénk képzelőtehetsége folyton a legváltozatosabban színezett. Ez a kisugárzás, ez a ragyogó vidámság, olykor mintegy fátyolt képez, mely érzelmességét elfedi és még a gyász perceiben sem képes másképp, mint ily bájos alakban mutatkozni. Meg kell szoknunk, hogy e fényes felszín alatt lássuk és megértsük. Cornuel asszonyról is van valami De Sévigné marquiseben.

¹⁾ Arnould abbé a *fiatal* Sévigné marquise bájos képét festi. Valóban szép lehetett fiatalsága ragyogó pompájában, ha egy perczre még a jó abbé irányának is lendületet adott, holott úgy látszik, ő mint író, nem igen dicsekedhetett a család tehetségével. »Ez utazásom alatt történt, mondja *Emlékirataiban* (1657), hogy De Sévigné úr megismertetett híres unokahugával, De Sévigné marquise-al. . . Még ma is úgy vélem látni magam előtt, a hogy először volt szerencsém őt láthatni, nagy nyitott hintájának párnáiba dőlve, fia és kisasszony leánya közt: Mind a három olyan volt, mint a hogy a költők Latonát festik az ifjú Apolló és az ifjú Diana közt, annyi báj és szellem áradt szét az anyáról és gyermekeiről!« Egészen ő az! napfényre való szellem, szépség, báj s a *fedetlen nagy* hintóban, ragyogó boldogan ül két szép gyermeke körében!

De Sévigné kisasszony már 1663-ban kezd szerepelni a versaillesi fényes ballettekben, és a hivatalos költő, Benserade, ki az udvarnál akkoriban ugyanazt a helyet töltötte be, melyet 1672-től fogva Racine és Boileau foglaltak el, nem egy madrigálban énekelte meg e *pásztornőt* és *nymphát*, kit rajongó anyja *Francziaország legszebb leányának* nevezett. 1669-ben De Grignan úr nőül vette és tizenhat hónappal később magával vitte Provenceba, hol De Vendôme úr távolléte alatt, altábornagyi minőségben működött. Ezentúl, elválasztva leányától, kit csak hosszú időközönként láthatott viszont, De Sévigné asszony folytonos levelezésben keresett vigasztalást unalma és bánata ellen; e levelezés haláláig, azaz 1696-ig tartott és teljes huszonöt évre terjed, a félbeszakításokat beleértve, midőn anya és leány együtt voltak. Az elválást megelőző időről, 1671 előtről csak néhány lényegtelen levelünk van Sévigné marquisetől, s azok többnyire unokaöccséhez, Busyhez, és Fouquet pöre tárgyában De Pomponne úrhoz intézvék. Tehát csak ez időtől fogva ismerjük egész terjedelmében magánéletét, szokásait, olvasmányát, és ama társadalomnak legapróbb mozzanatait, melyben él és melynek ő lelke és dísze.

E levelezésnek mindjárt első lapjain, egészen más világban találjuk magunkat, mint volt a Fronde és a régensség világa; felismerjük, hogy az, a mit francia társaságnak neveznek, végre szervezve van. Kétségtelen, hogy még mindig fordulnak elő utálatos kicsapongások és aljas orgiák e fiatal nemesség körében, melyre XIV-dik Lajos, kegyének feltételeül ráerőszakolja a méltóságot, udvariaságot és eleganciát; (s a korszak számos emlékiratain ki-vül, még a De Sévigné asszony által elbeszélt adomák is e

mellett bizonyítanak.) Kétségtelen, hogy e fényes felszín, e lovardai aranyozás alatt, még úntig elég bűn forrong, mely a másik régensség alatt ki fog törni, főkép ha a végeére járó uralkodás vakbuzgósága azt elnyomott erjedésbe hozza. De legalább megtartják a külső illemt; a közvélemény megbélyegzi az ocsmányt, a szemtelent. Mi több, a mennyire veszt botrányosságban a nyerseség és feslettség, annyira nyer az illemt és szellemi élet egyszerűségben.

A *précieuse* elnevezés divatját multa; mosolyogva emlékeznek meg róla a nők, hogy azok voltak, de már nem azok többé. Nem értekeznek többé, mint hajdanában, szűkségtelenül vége-hossza nélkül, Jób, vagy Uránia sonnetje, a *Gyöngédség* földabrosza, vagy a *római* jellem fölött; hanem *társalognak*; az udvari hirekről beszélgetnek, a Páris ostromának emlékeiről, vagy Guyenne¹⁾ háborújáról; De Retz²⁾ bibornok utazásait mondja el, De La Rochefoucauld erkölcsi oktatásokat ad. De La Fayette asszony a szívéről elmélkedik, és De Sévigné asszony mindnyájának szavába vág, hogy leányának egy élczét, fiának egy sikerült csintalanságát, a jó d'Hacqueville, vagy De Brancas egy szórákozott, mulattató tettét elbeszélje. Mi, most, 1829-ben határozott foglalkozáshoz kötött életmódunk mellett, nehezen bírjuk elképzelni ezt a tétlenségnek és társalgásnak szentelt üres életet. Napjainkban oly gyorsan halad a világ és annyi ezer dolog kerül egymásután napirendre, hogy minden időnk kevés, ha mindent látni, tudni és felfogni akarunk. Nappalainkat tanulmányokkal, estéinket komoly beszélgetéssel töltjük, nyájas csevegésre, pihentető társal-

¹⁾ Guyenne, (Aquitania) régi francia tartomány

²⁾ De Retz Jean Gondi, bibornok, a Fronde feje. Meghalt 1679-ben.

gásra csak kevés időnk van, vagy épen nincs. Korunk előkelő társasága, mely részben még megőrizte a letűnt két utolsó század tétlen szokásait, úgy látszik, csak azon föltétellel tehette, hogy a jelenkor erkölceitől és eszméitől idegenkedett. Abban az időben, a melyről szólunk, ez az életmód nemcsak hogy nem gátolta meg az irodalmi, vallási vagy politikai mozgalmak követését, de sőt inkább, legalkalmasabb volt azoknak tüzetes megfigyelésére. Elég volt helyén ülve, egy darabig nézni és figyelni, s az idő többi részét ki-ki kénye-kedve szerint tölthette. A társalgás különben akkor még nem volt az, a mi a tizennyolcadik században lett, a Fontenelle elnöklete alatt nyitott salonokban: valódi foglalatosság, nagy jelentőségű dolog, egy igény; nem akart mindenki hatást tenni; a geometria, a bölcsészet és sentimentalizmus még akkor nem volt nélkülözhetetlen; de ki-ki önmagáról, a szomszédáról, kevésről, vagy semmiről csevegett. A mint De Sévigné asszony mondja: *végtelen* csevegések voltak ezek.

»Ebéd után, — írja valamelyik levelében leányának, — a világ legkellemesebb ligetébe mentünk csevegni; egész hat óráig voltunk ott, különböző társalgásokat folytatva, s ezek, önt és engem illetőleg oly jók, oly gyöngédek, oly lekötelezők voltak, hogy szinte meghatottak.« E könnyed és egyszerű, szeszélyes és élénk társasági életben, egy látogatás, egy érkezett levél, bármily jelentéktelen lett légyen tulajdonképen, érdeklődést keltő esemény volt, a melyet siettek egymással közölni. A legcsekélyebb dolgok a modor és alak által értékesekké váltak; művészet volt ez, mit öntudatlanul, és keresetlenül az élet rendes szövetébe szőttek.

Gyakran ismételték, hogy De Sévigné asszony különös gondot fordított leveleire s azoknak megírása alatt, ha

nem gondolt is tán az utókorra, de bizonyára az akkori világról, melynek hódolatát kereste, meg nem feledkezett. Ez hamis állítás; Balzac és Voiture ideje már rég letűnt. Közönségesen úgy írt, a mint tolla hegyére jött; s annyit a mennyit bírt; s ha nagyon sietett, alig volt ideje átolvasni a mit írt. »Valóban, mondja, barátok közt szabadságot kell adni a tollnak: szaladjon a hogy akar; az enyémnek mindig a nyakába dobom a gyeplőt...« De vannak napok, a mikor több ideje van s jó hangulatban érzi magát; akkor, természetesen, gondosan összeállítja, rendezi, körülbelül úgy szerkeszti levelét, mint La Fontaine egy-egy meséjét: így péld. a De Coulanges úrhoz intézett levél, *Mademoiselle* házasságáról, vagy a szegény Picardról, kinek kiadják az utat, mert nem akart sarjut forgatni. Az efféle, ragyogó művészettel faragott levelek, melyekben nem volt sok apró titok, pletyka és megszólás, lármát ütöttek a társaságban és mindenki olvasni óhajtotta.

»El kell még mondanom, mi történt velem ma reggel, írja De Coulanges asszony barátnőjének. Azt mondják nekem: Asszonyom, De Thianges asszonytól itt van egy inas; parancsot adtam, hogy bocsássák be. Mondanivalója ez volt: Asszonyom, De Thianges marquisetől jövök, a ki kéret, lenne szives De Sévigné asszony levelét a *lóról*, és a *rétről* neki elküldeni. Azt mondtam az inasnak, hogy magam fogom azokat elvinni urnőjének és megszabadultam tőle. A mint látja, levelei érdemök szerint méltányoltatnak és lárnát ütnek. Tény, hogy elragadók és ön épen olyan, mint levelei.«

A mint látjuk, a levelezés ép úgy mint a társalgás, nagy fontossággal bírt akkoriban; de sem az egyiket, sem a másikat nem számítva szerkesztették, hanem, teljes szív-

vel és lélekkel neki adták magokat. De Sévigné asszony folyton dicséré leányát leveleiért: »Hasonlíthatatlan szépségű eszméi és mondatai vannak« írja neki. Aztán elmondja, hogy *itt-ott*, egy-egy válogatott részletet felolvas belőlök olyanoknak, a kik méltók e kitüntetésre: »néha de Villars asszonynak is átengedek belőlök egy kis részecskét; de neki az érzelmes helyek tetszenek és szemei rögtön könybe lábadnak.«

Ha tagadták De Sévigné asszony leveleinek naivitását, nem kevésbé kétségbe vonták leánya iránti szeretetének őszinteségét is; ebben is elfeledték tekintetbe venni a kort, melyben élt s hogy az ily tétlen és fényűző életmód mellett mily könnyen hasonlíthatnak a szenvedélyek a szeszélyekhez, és viszont, a szeszélyek mily könnyen fajúlhatnak szenvedélyekké. Imádta leányát s már korán úgy lépett fel a világban, mint a ki nem ismer más szenvedélyt. D'Audilly Arnauld¹⁾ célzással erre, *szép pogánynőnek* nevezte. A távolság csak fokozta érzelmeit; nem is igen volt egybe mire gondolni; a kikkel találkozott, azoknak kérdései és bókjai mindig újból eszébe juttaták a tárgyat; ez a kedves, ez az egyetlen mély érzése szívének, végre mintegy szerepévé vált, ép úgy szüksége volt erre, mint akár legyezőjére.

Különben, De Sévigné asszony teljesen őszinte s nyíltszívű volt s ellensége a hamis látszatnak; az első közé tartozott, kik kifejezést adtak a fogalomnak: az *igaz* ember; leánya számára fölfedezte volna e kitételt, ha De La Rochefoucauld már De La Fayette asszony számára fel nem találta volna: de szívesen alkalmazza azokra

¹⁾ *d'Audilly Arnauld*. Emlékiratok írója, a Port-Royal híres tagja. Megh. 1694-ben.

a kiket szeret. Ha jól elemeztük és százféle módon megmegforgattuk e kimeríthetetlen anyai szeretetet, megnyugszunk végre De Pomponé úr nézetében és magyarázatában: »Úgy látszik, mondja, hogy De Sévigné asszony szenvedélyesen szereti leányát, De Grignan asszonyt? Tudja, mi a titka a dolognak? Kívánja tudni? Megmondjam? Az, *hogy szenvedélyesen szereti.*« — Valóban, háládatlanok volnánk, ha De Sévigné asszonyt ez ártatlan és jogosult szenvedély miatt üldöznők, mikor ennek köszönhetjük, hogy álló huszonhat éven keresztül, lépésről-lépésre követhetjük a világ legszellemesebb asszonyát; és e huszonhat év a legszeretetreméltóbb francia társaság legszeretetreméltóbb korszakához tartozik.²⁾

La Fontaine, az állatok és szántóföldek festője, nagyon jól ismerte a társaságot, és gyakran finom és metsző gúnnyal tudja festeni. De Sévigné asszony pedig nagyon szerette a szabad természetet és hosszas tartózkodásra szokott Livrybe költözködni, nagybátyja, De Coulanges kanonokhoz, vagy Bretagneba, saját birtokának sziklás vidékére, és érdekes megfigyelni, mily színben látta és festette ő a természetet. Mindjárt észreveszszük, hogy ép úgy, mint jó mesemondónk, már korán olvasta az »Astrieát« és fiatalkorában elábrándozott Vaux és Saint-Mandé mythologiai

²⁾ Walkenaer úr, De Sévigné asszonyról írt *Emlékirataiban*, igen helyesen jegyzi meg, hogy neki, a kiben az anyai érzés annyira ki volt fejlődve, nem volt ideje a gyermeki érzést megismerni, miután már zsenge korában árvaságra jutott. Szívének minden szenvedélye összehalmozódott, hogy aztán leányára szálljon át. Fiatalon özvegyen maradva, legszebb évei alatt sem szeretett soha férfit. Mily megta-
karított kincse a szeretetnek! Leánya örökölte az egészséget és még a felszaporodott kamatokat is!

sátrai alatt. Sévigné asszony pedig szeret sétálgatni *Endymion szép kedvesének sugaraiban*, szívesen tölt egy-két órát egyedül a *hamadryádákkal*; fáí leleményes fölírásokkal vannak dekorálva, mint a *Pastor fido* és az *Aminta* tájképeiben: »*Bella cosa far niente*«, (Boldog semmittevés) mondja fáim egyike«, írja a szép asszony; *Amor odit inertes*, (Amor gyűlöli a tétleneket) feleli a másik, s az ember nem tudja, melyikre hallgasson.« — Másutt meg így szól: »Jelmondataink nincsenek eléktelenítve, gyakran felkeresem őket; sőt felszaporodtak és olykor két szomszédos fa épen ellentétes dolgokat mond: *La Contananza ogni gran piaga salda*, (A távolság meggyógyítja a mély sebeket;) és: *d'amor non si sana mai*. (A szerelem ütötte seb soha se gyógyúl be.) Öt-hat ilyen ellentétes mondás van ott.

A pásztorjátékok és regények e kissé ízetlen utóhangjai, az ő ecsete alól természetesen kerülnek ki s csak annál jobban emelik a leírások frissességét, melynek titkát csak ő bírja: »Ide jöttem; (Livrybe) a szép napokat befejezni s a lomboktól elbúcsúzni; a fák még mind lombosak, csak szint változtattak; a helyett, hogy zöldek volnának, most hajnal-színűek és annyiféle hajnalszín játszanak, hogy gazdag és pompás arany brokátot vélünk látni, mit szebbnek akarunk találni a zöldnél, már a változatosság kedvéért is.« És mikor jószágán van: »Igen boldog volnék e ligetekben, írja, ha egy éneklő levelet találnék: Oh be szép dolog egy levél, mely énekel!« És mily remekül festi *május havának diadalát, mikor a fülemile, a kakuk, a rigó a tavasz nyitányát éneklék erdőinkben!* Szinte kézzelfoghatókká teszi az átlátszó, kristály tisztaságú őszi napokat, melyek nem melegek többé és még sem hidegek! Mikor fia, örült költekezései fedezésére, kivágatja a bouron-i őserdő-

ket, fellázad, együtt szenved a számüzött, bujdosó *dryád*akkal, a depossedált *faunok*kal. Ronsard¹⁾ sem siratta sebben a gastine-i erdő kiirtását, sem De Chateaubriand²⁾ az apai őserdőket.

Azért, hogy gyakran látjuk derült, szinte dévaj jókedvében, nem szabad De Sévigné asszonyt frivolnak, vagy érzéketlennek képzelnünk. Komoly, sőt szomorú is volt, különösen falun való tartózkodása alatt, és a merengés nagy tért foglal el életében. Csakhogy értsük meg egymást: Nem Delphine, vagy Oswald szerelmesének³⁾ modorában ábrándozott a sűrű faszorok setét árnyékában; az ábrándozás e fajtája akkoriban még nem volt feltalálva.⁴⁾ A rettenetes 93-ki év kellett hozzá, hogy De Staël⁵⁾ asszony megírhassa csodálatraméltó könyvét: *A szenvedélyek befolyása a boldogságra*. Addig a merengés könnyebb, egyszerűbb dolog volt, sokkal egyénibb s mégis kevésbbé adtak róla számot magoknak: De Sévigné asszonynál nem volt egyéb, mint a távol Provençében élő leányára, *Candiában*, vagy a király hadseregénél lévő fiára gondolni, vagy eltávozott, meghalt barátokon mélézni; csak annyi volt, mint a mikor mondja: »Életemet ismerik, azzal telik, hogy öthet kedvelt barátnő társaságát élvezem, és vagy ezer kötelességet teljesítek, melyhez a kényszerűség köt s ez nem

1) *Ronsard*, francia költő, megh. 1585.

2) *Chateaubriand*, François René, vicomte de, francia író és diplomata. (1768—1848.)

3) De Staël asszony regény-hősnői.

4) »A szellem derüje jelzi erejét« írja ez időben Ninon Saint-Évremond-nak.

5) *Staël-Holstein* báróné, Necker Germaine, francia iróné, (1766—1817.)

csekély feladat. De a mi bosszant, az, hogy e semmi tevésben a napok múlnak és életünk az ilyen napokból áll, öregsziünk és meghalunk. Ezt igen rossz berendezésnek tartom.«

A pontos és rendszeres vallás, mely az életet kormányozta, akkor nagy mértékben hozzájárult a túlcsigázott fogékonyság és képzelőtehetség mérsékléséhez, mely azóta, nem ismert többé határt. De Sévigné asszony gondosan kerülte azokat az eszméket, melyek fölött *elsuhanni* legcélzszerűbb; azt akarja, hogy a morál határozottan keresztényen legyen, s nem egyszer gúnyolja leányának bölcsészeti hajlamait.¹⁾ A mi őt illeti, ő az élet ezer eshetősége közt, megadással hajtja le fejét és menedéket keres bizonyos végzettszerű gondviselésben, melyet Port-Royal-al²⁾ való összeköttetése és Nicole³⁾ és Szt-Ágoston hűségese olvasása ébresztett benne. Korával erősbül vallásos érzete, melyből fokozottabb megnyugvást merít, de kedélyének derűltsége nem változik, kifejezéseiben gyakran nagyobb józanság és

¹⁾ De Grignan asszony érdemei gyakran vita tárgyát képezték s anyja némileg ártott neki, mikor oly túlságosan dicsérte: a közömbösök előtt zavarba ejtő szerep, ha annyira szeretve látjuk magunkat. A fia, bár feslett életű, sokkal szeretetreméltóbb. Szerintem, De Sévigné asszony józan esze és derűltsége, mely oly kellemes vegyüléket képezett nála, gyermekeinél megoszlott: az egyik, a fiú, a kellemet nyerte osztályrészü, de nem volt komolysága; a másik, a leány, józan volt, de kissé *rideg*, józansága nem volt mérsékelve a báj által, nem vonzott és nem volt érdekes.

²⁾ *Port-Royal*, Kolostor-intézet; az Arnauld család vezetése alatt állt; a jansenizmus góczpontja, nagy tehetségek gyűlöhelye. (1636—1710). Saint-Beuve ez intézetről 1837-ben a lausannei akademiában előadásokat tartott s ez előadások nyomán róla hét kötetes munkát írt: S.-B. Port-Royal.

³⁾ *Nicole*, francia moralista, theologus, kitűnő író. Megh. 1695.

komolyabb, mélyebb gyöngédség nyilvánul. Különösen De Coulanges úrhoz intézett egyik levelében, hol Louvois miniszter haláláról ír, egészen Bossuet magasztosságáig emelkedik, valamint más alkalmakkor, Molière klasszikai komikumát éri el.

De Sévigné asszonyról írt elismerésre méltó munkáiban, De Saint-Surin úr soha sem mulasztja el az alkalmat, hogy De Staël asszonynyal szembesítse, és mindig neki adja az elsőséget a híres irónő felett. Mi is előnyt és érdeket látunk ez összehasonlításban, de azt tartjuk, nem helyes, ha az bármelyiknek hátrányára válik. De Staël asszony egy egészen új, De Sévigné asszony egy már letűnt társadalmat képvisel; ebből feltűnő különbségek erednek, melyeket eleinte egyedül a szellem és természet különböző fordulatának tulajdonítunk. Pedig, a nélkül, hogy tagadni akarnók a mély és egyénileg jogosult különbséget e két lélek közt, melyek közül az egyik kizárólag csupán az anyai szeretetet ismerte, míg a másik keresztülment minden szenvedélyen, a legnemesebbeket és legférfiasabbakat is bele értve; ha közelebbről vizsgáljuk, mégis találunk mind a kettőben közös gyöngeségeket, közös jó tulajdonokat, melyeknek egyenetlen fejlődése tisztán csak a különböző korszakok eredménye.

Mily könnyed, kecses természetességű, ragyogó szellemű De Staël asszony, ha az érzés nem zaklatja fel, ha bölcsészetét és politikáját szunnyadni engedi. Hát De Sévigné asszony, rajta nem esik-e meg, hogy érvel és bölcsel? Mi haszna volna különben napi olvasmányából, mely nem más, mint az »*Essais de morale*,« a »*Socrate chrétien*« és Szt-Ágoston? Mert az a nő, kit felületesnek híreszteltek, mindent olvasott és haszonnal tudott olvasni. »Az ész,

szokta mondani, sápkórba esik, ha nem tud élvezetet találni komoly olvasmányban.« Rabelais¹⁾ Montaigne és Pascal, valának kedvencz írói, olvasta Quintiliánust, aranyuszájú sz. Jánost, és *Tacitust* és *Virgilt* nem fordításban, de a latin és olasz eredetinek egész fenségében. Ha esős idő volt, tíz nap alatt átolvasott egy ívrétű kötetet. A bőjt alatt élvezettel járt el *Bourdaloue-t*²⁾ hallgatni. Viselete a kegyvesztett Fouquet iránt mutatja, mily nemes önfeláldozásra lett volna képes forradalmi napokban.

Ha kissé hiúnak mutatja magát és dicsekszik, hogy a király egy este vele tánczolt, vagy midőn Saint-Cyren, az *Esther* előadása alkalmával bókot intéz hozzá, van-e nő, a ki hasonló körülmények között nálánál bölcsőbb lett volna? Még De Staël asszony is, nem tett-e meg állítólag minden lehetőt, hogy egy árva szót, egy pillantást kierőszakoljon Egyiptom és Olaszország hódítójától? Valóban, az a nő, a ki fiatal korától kezdve, Ménage, Godan és Benserade hatásának volt kitéve, és egyedül józan eszének erejénél fogva távol tud maradni izetlenségeiktől és érdességeiktől; ki, mintegy játszva tudja elkerülni egy Saint-Évremond és

¹⁾ *François Rabelais*, a legkiválóbb francia satyrikus prózaíró szül. 1495-ben, megh. 1553 körül. Az életéhez fűzött adomák nem valószínűk. Kétszer fordult meg Rómában 1534-ben és 1536—37-ben mint a francia nagykövet orvosa. Életének nagyobb részét Meudonban, Páris mellett, mint jó kedvű, tréfás lelkész töltötte. Nevét *Gargantua* és *Pantagruel* című satyrikus művei örökítették meg. E művekkel helyet foglal a francia próza megteremtői között.

²⁾ *Louis Bourdaloue* hírneves francia hitszónok szül. Bourgesban 1632-ben, megh. 1704-ben. 1669-ben XIV. Lajos uralkodásának fénykorában került Párisba, a hol az udvarnál rendkívüli sikerrel tartott hitszónoklatokat. Beszédei 1707—1734-ben Párisban 16 kötetben jelentek meg. Legújabb kiadás 1840-ben 3 kötetben.

Bussy csábítóbb és finomabb keresettségét; e nő, ki bárátnője és bámulója De Scudéry kisasszonynak és De Maintenon asszonynak és finom érzékkel kitér az egyiknek regényes hajlamai és a másiknak tetszelgős tartózkodása elől; a ki, Port-Royal-al érintkezve és az ottani urak munkáitól eltekintve, Montaignet értékeli, Rabelaist idézi s nem akar más feliratot házán, mit *kolostorának* nevez, mint »*Szent szabadság*« vagy: »*Tégy a mit akarsz*« — az ilyen nő hiába tréfál, dévajkodik, hiába *suhan el bizonyos eszmék fölött*, és szereti a dolgokat kedélyes és mulattató oldalukról fel-fogni: mély és határozott erélyt árul el, és a szellem igen ritka eredetiségét bizonyítja.

Egyetlen egy alkalommal azonban nem tudjuk megállni, és igazán sajnáljuk, hogy De Sévigné asszony szabad folyást engedett gúnyolódó és könnyelmű szokásainak; ez esetben határozottan ellenezzük tréfálkodását, s miután minden enyhítő körülményt felkutattunk, még akkor is csak nehéz szívvel tudunk megbocsátani neki. Azt értjük, mikor oly vidáman beszéli el leányának az alsó-bretagne-i paraszt-lázadást és az iszonytató szigort, melylyel ezt elnyomták. Addig, a míg beéri vele, hogy az előjárókat gúnyolja, a falusi nemeseket és szemkápráztató pompájokat neveti, a lelkesedést, melylyel mindent megszavaznak: *dél és egy óra közt*, s a bretagne-i felebarát minden más boldogságát czéltáblául tűzi ki, ez hagyján, ez jogosúlt, sőt itt-ott Molière hangjára emlékeztet. De a mikor Bretagneban az ostrom-árkok *betöltéséről* és Rennes köves *kolikájáról* van szó, vagyis magyarán, mikor De Chaulnes úr, a kormányzó, a népet megjelenése által akarván megnyugtatni, megköveztetik; mikor De Forbin úr hat ezer főnyi csapattal kiküldetik a lázadók ellen, s a szerencsétlen szegény ördögök, a

mint távolról megpillantják a fegyveres erőt, szétszaladnak a mezőkön, térdre vetik magokat, egyre kiáltva: *Mea culpa* — (mert ez az egyetlen francia szó, a mit tudnak;) a mikor Rennes várost büntetni akarván, parlamentjét Vannesba teszik át és *találomra* összefogdosnak huszonöt-harmincz embert, hogy felakasszák, egy egész hosszú utcztát elkergetnek, száműznek, aggastyánokat, lebetegedett asszonyokat, halálbüntetés mellett megtiltva, hogy azoknak menedéket adjanak; mikor kerékbe törnek, fölnégyelnek s ebbe belefáradva, akasztásra *megkegyelmeznek*: e szörnytetekkel szemben, melyeket eltévedt ártatlanok ellenében követtek el, szinte szenvedünk, látva, hogy De Sévigné asszony csaknem ép úgy játszik és tréfál, mint rendesen. Lángoló, keserű, nagylelkű felháborodásban óhajtanók látni és mindenek felett, ki szeretnők törölni leveleiből a hasonló sorokat:

»A rennes-i lázadók rég elmenekültek; és így a jók a rosszakért fognak szenvedni: de én mindent helyesnek találok, feltéve, hogy a De Forbin és De Vins urak négy ezer fegyverese, kik Rennesben fekszenek, meg ne akadályozzák rendes sétáimat erdőimben, melyek csoda szépségűek.« Másutt meg; »Hatvan polgárt letartóztattak; holnap kezdik az akasztást. Ez a provincia szép példa lesz a többinek; meg fogják tanulni a tiszteletet, melylyel a kormányzóknak és kormányzónóknak tartoznak, hogy nem jó őket gyalázni, köveket dobálni kertjökbe és apró boszszantásokkal üldözni.« És végre; »Ön igen kedélyesen beszél nyomorúságunkról: már nem törünk annyit kerékbe: legfőlebb egyet nyolcz nap alatt, hogy az igazság ki ne menjen divatból: az *akasztás* már szinte enyhítőleg hat reám.«

De Chaulnes herczeg, ki ezt a szörnyű visszatorlást azért provokálta, mert gyalázták őt, köveket dobtak kertjébe és szidalmazták, a legszelidebb és legártatlanabb elnevezése lévén: *kövér disznó* — egy mákszemnyit sem vesz e miatt De Sévigné asszony barátságából. Csak úgy mint azelőtt, anya és leány szemében megmarad »a mi jó herczegünknek,« sőt mikor kinevezik római követté és elhagyja a vidéket, szerintök: egész Bretagne-t *szomorúságba* ejti.

Bizonyos, hogy mind ez kellő anyagot szolgáltat az elmélkedésre, a nagy század erkölceit és művelődését illetőleg, és olvasóink nem fogják elmulasztani az alkalmat. Csak azt sajnáljuk, hogy De Sévigné asszony szíve nem tudott felülemelkedni kora előítéletein. Méltó lett volna rá, mert jósága hasonló volt szépségéhez és bájához. Olykor megtörténik, hogy gályarabokat ajánl De Vivonne vagy De Grignan urak kegyébe; a legérdekesebb ezek közül kétségtelenül egy provençe-i nemes ember, kinek nevét nem tudjuk. »Ez a szegény fiú, mondja levelében, Fouquet úr híve volt; rá bizonyították, hogy Fouquet asszonyhoz juttatta férje egy levelét; ezért öt évi gályarabságra ítélték; ez kissé rendkívüli, nem találja? Ön tudja, hogy ez a legbecsületesebb fiú, a kit képzelni lehet s ép úgy való gályarabnak, a mint a hold való arra, hogy valaki beleharapjon.«

De Sévigné asszony irálya fölött oly gyakran és oly szellemesen mondtak már ítéletet, oly tüzetesen elemezték, úgy megbámulták, hogy ma nehéz volna új és egyszersmind hozzá méltó dicséretet találni; másrészt meg, távolról sem érzünk hajlandóságot a közhelyek fölevenítésére bosszantások és kritika által. Egy általános megjegyzés elegendő

lesz. A XIV. Lajos korabeli nagyszabású, szép irányokat két különböző eljárásra, két ellentétes modorra vezethetjük vissza. Malherbe¹⁾ és Balzac alapították meg irodalmunkban a tudós, a fegyelmezett, csiszolt és gonddal faragott irányt, melynek előállítása közben, lassan, fokozatosan, tapogatódzva és javítva, az eszmétől annak kifejezéséig jutunk. Ezt az irányt ajánlotta Boileau minden alkalommal; azt akarja, hogy a munkát húszszor is visszarakjuk íróasztalunkra, hogy csiszoljunk rajta és mindig újból csiszoljuk; feldicsekszik vele, hogy ő tanította meg Racinet, mikép kell nehéz munkával faragni könnyű verseket. Racine csakugyan a költészet ez irányának legtokéletesebb mintája. Fléchier kevésbbé volt szerencsés prózájában.

De ez irmodor mellett, mely mindenkor kissé egyhangú és akadémikus marad, van még egy másik, jóval szabadabb, szeszélyesebb és mozgékonyabb, melynek nincs hagyományos rendszere és a tehetségek és lángelmék különbözőségéhez idomul. Már Montaigne és Regnier is bámulatos mintákkal szolgáltak ebből, és Margit királyné²⁾ elragadó példáját adja kedélyes emlékirataiban, »*néhány délutánnak odavetett munkájában.*« Ez a széles, bőséges, neki eresztett irány, mely hívebben követi a gondolat menetét, egyöntetű, s hogy Montaigne szavaival jellemezzem: az első hangulat kifolyása. Ez La Fontaine és Molière, Fénelon és Bossuet, Saint-Simon herczeg és De Sévigné

¹⁾ Malherbe, François de, francia költő, megh. 1628-ban.

²⁾ Margit, Valois, Navarra királynője, I. Ferencz király nővére, nagy pártolónője az irodalomnak, maga is író, a híres »Héptaméron« (hét napon elbeszélt történetek gyűjteménye) szerzője. Megh. 1549-ben.

asszony irálya. Az utóbbi nagy mestere. Szaladni engedi tollát, a hogy neki tetszik, *nyakába veti a gyeplőt* és útközben busásan szórja a színeket, hasonlatokat, képeket, és a szellem, az érzés csak úgy árad belőle. Ilyképen, a nélkül hogy sejtette volna, hazai iróink első sorába helyezte magát.

»Az egyetlen művészi szándék, melylyel gyanúsítani merném De Sévigné asszonyt, írja Necker asszony, az, hogy gyakran használ átalános és ezért kissé határozatlan kitételeket. Ezeket sajátos módon alkalmazza és hasonlóvá teszi a lebegő ruhákhoz, melyeknek formáit az ügyes kéz tetszése szerint változtatja.« — A hasonlat leleményes; de nem szabad irói mesterkéeltséget látnunk e modorban, mely korának jellemző vonása volt. Ez irály, mielőtt pontosan hozzásimulna a különböző irányu eszmékhez, a nyelvezet bő ruháiba öltözködik, a mi fesztelenséget, sajátságos kellemet kölcsönöz neki. Ha egyszer az elemzés százada elvonult a nyelv fölött és azt apróra kicsiszolta, szüksége szerint lefaragta, akkor a nyelv elveszti leirhatatlan varázsát, ha ehhez aztán valaki visszatér, ez a valódi mesterkéeltség.

És most, ha némely szigorú szellemnek úgy látszik, hogy a megelőzőkben igen messze mentünk De Sevigné asszony dicséretében, engedjék meg, hogy egy kérdést intézzünk hozzájuk: Olvasták? És olvasás alatt ezúttal nem azt értjük, átfutották-e találmra »Levelei«-nek valamely válogatott kötetét, egy-két olyat, mely klasszikusnak van elhíresztelve; de türelmesen, lépésről-lépésre követték-e őt, a tiz kötetnyi Levelezésben,¹⁾ mindent figyelemmel kísérve, mindent *lebonyolítva*, a hogy ő mondja; annyit és úgy

¹⁾ A Monmerquè és a De Saint-Surin által szerkesztett kiadást ajánljuk.

cselekedve érte, mint például *Harlowe Clarisse*-ért,¹⁾ a mi-
kor tizennégy napi időnk van falun és — folyton esik. Ez
épen nem szörnyű megpróbáltatás után, nem bánjuk, szid-
janak bámulatunkért, ha még bátorságuk van hozzá, és ha
még emlékeznek rá.

¹⁾ *Clarisse Harlowe*, Richardson hasoncímű regénye. Máj.
1829.

Du Deffand marquise levelei.

Az utóbbi időben nem egy remekíró műveit adták ki újra, sőt nem remekírókéit is. Du Deffand marquise leveleit nem érte e kitüntetés. Ezeknek legjobb gyűjteménye Walpole Horácز hagyatékában talált kéziratokból összeállítva, Londonban 1810-ben jelent meg. E kiadást Párisban 1811. 1812. és 1824-ben néhány javítással és néhány kihagyással is, újból kinyomatták. Azóta nem találkozott senki, a ki fáradságot vett volna magának a szöveget ismét közrebocsátani s a londoni első hiteles kiadással összehasonlítva, a megcsontított vagy elferdített helyeket kijavítani. Pedig Du Deffand asszony megérdemelte volna, mert ő nemcsak irányánál és észjárásánál fogva remekíróink közé tartozik, hanem a legkitünőbbek egyike. Feladatomból tűztem ki, őt ez oldaláról bemutatni.

Nem régen De Sévigné s legujabban Sand asszonyról beszéltem. E két, egymástól annyira elütő és távol eső nő között, kik azok, a kik számítanak valamit s megérdemlik, hogy az írói tehetségek által híressé vált nők sorában szerepeljenek? Mindjárt De Sévigné asszony mellett látjuk De La Fayette asszonyt; képzelő ereje a formákban gyengébb és kevesebb a tehetsége a részletek kidolgozásában, de költői és regényes találékonysága merő gyöngédség, kifejezése hasonlíthatatlanul könnyed és találó. Utána követ-

kezik De Maintenon asszony, kinek éles esze, józan gondolkodása, kellemes és tökéletes szava egy meghatározott körben mozog. A sort De Staël asszony fejezi be. Ám, mily nagy a hézag De Maintenon és De Staël asszony között! A XVIII-dik század elején ott van ugyan még Staal-de Launay asszony, a kedves emlékiratok szerzője, ez az emelkedett szellemű, erős és finom ítéletű nő; de az nem élt elég soká, és, első állásának körülményei következtében, soha nem is szerepelt eléggé a társaságban, hogy távolról tekintve, annak képviselőjét láthassuk benne.

Igy hát az egész XVIII-dik század az irodalom terén csak bizonytalan értékű és kétes ízlésű nőket mutatna fel, ha nem dicsekedhetnék Du Deffand asszonynyal. Szereplésének elejénél fogva XIV-dik Lajos idejébe esik és azt a remek nyelvet képviseli, mely e korban keletkezett. 1697-ben született és 1780-ban halt meg, átélte tehát csaknem az egész XVIII-dik századot, melynek merész elveit úgyszólván már gyermekkorában megelőzte; soha sem engedvén befolyásoltatni magát annak metafizikai vagy érzelgős negélyezései, vagy elméleti túlzásai által. Voltaire és ő, ketten, legremekebb prózairói ama kornak, nem véve ki egyetlen egyet sem a nagy írók közül.

De Chamrond kisasszony burgundiai nemes családból származott és igen szabálytalan, hézagos nevelésben részesült; szelleme pótolta mindent. Beszéli, hogy a zárdában, a hol nevedett, a vallás körül már korán kételyei támadtak s azokat igen szabadon magyarázta meg. Szülei Massillont¹⁾ küldték el hozzá, hogy a tévedt juhot megtérítse. A nagy egyházi szónok meghallgatta s távozásakor

¹⁾ *Massillon*, kiváló franczia hitszónok (1663—1742.)

csak annyit mondott: »Elragadó.« A fejedelemasszony azonban nem tágított, s tudni akarván, miféle könyveket olvastasson e lázadó gyermekkel, Massillon, pár percznyi tünődés után, felelé: »Adjon neki egy ötgarasos kátét.« Többet nem lehetett kivenni belőle. Úgy látszik, reménytelennek tekinté az esetet.

Du Deffand asszony abban különbözik századának szabad gondolkodású szellemeitől, hogy nem fitogtatta kételeyeit, érezte, hogy a fitogtatott bölcsészet nem bölcsészet többé, és beérte vele, hogy önmagával szemben őszinte és igaz maradt.

Mikor a haldokló Aüssé kisasszony gyóntatót kívánt, Du Deffand asszony volt az, a ki De Parabère asszony segítségével, megszerezte neki.

Du Deffand asszony gyakran sajnálta nevelésének hiányos voltát; azt, melyben részesült, megátkozta: »Néha azt kérdezzük magunktól, szeretnénk-e életünk bizonyos korába visszatérni. Oh, én nem szeretnék újra megifjodni, feltéve, hogy ugyanazon nevelésen kellene keresztül mennem, hogy ismét azokkal az emberekkel kellene élnem, és hogy a mostani fölfogásom és jellemem legyen; akkor újra át kellene élnem az átélt szerencsétlenségeket: azonban örömmel volnék ismét négy éves, ha nevelőm egy Horáczt lehetne...« És ezután kifesti magának egy eszményi nevelés tervét, egy oly felvilágosodott, tanult ember vezetése alatt, minő barátja volt, Walpole Horácza. A kieszelt terv komoly és nemes volt, de a nevelés, melyet önmaga adott magának, vagy jobban mondva, az, melyet csupán a természetnek és tapasztalásnak köszönhetett, eredetibb és sajátosabb egyéniséget alkotott belőle. Soha sem ismertük volna kiváló értékét, szellemének kimagasló tulaj-

donságait, egyenes voltát és felvilágosodott ítélőképességét, ha nem önmagából merített volna mindent. Soha sem kérdezte mástól, mit kell hinni és gondolni.

A régi szép szokás szerint, férjhez adták egy oly emberhez, ki csupán csak születésénél fogva illet hozzá. Első pillanatra fölismerte és elítélte, megutálta és elhagyta; pár-szor kísérletet tett még a kibékülésre, de nem birta eltérni a közös élet unalmát, és végre teljes nyíltsággal túltette magát a botlásokon és ferde helyzeteken, melyek jó híréen csorbát üthettek, a laza és szabad erkölcsök még amaz el-néző korában is.

A Regensség alatt volt szépsége első virágában és magába szította annak szellemét is; kedvese volt a regens-nek és még sok másnak. Egy csalódás a másikat követvén, utolsó hibáját mindig valamely újabb kísérlettel igyekezett jóvá tenni. Később, vén korában is új és új ismeretségeket köt, hogy a maga körül támadt ürt betöltse, vagy hogy a régiek ízét változtassa: élete első felében még több oka lehetett hasonlóan cselekedni a szerelem terén.

Mindazáltal, egy bizonyos időponttól kezdve, elég tisztességes módon, állandó viszonya volt Hénault elnökkel, a ki szellemes ember ugyan, de nálánál hasonlíthatatlanúl alsóbb rendű egyéniség volt. Végre is alkalmazkodott hozzá, a hogy egy józan eszű nő beletörődik a számításon ala-puló illem-házasságba.

Ebben az időben (1740) Du Deffand asszony salonja már számot tesz; összeköttetésben áll mindenkivel, a ki az irodalomban és nagyvilágban szerepel. Kezdetől fogva állandóan barátnője Voltairenek, de egyszersmind Montes-quieunek és d'Alembertnek is. Tanulmányozza őket, szemé-

lyökben és jellemökben sokkal szívesebben, mint irataikban, mindegyiknek szellemét a saját forrásánál figyeli meg és mindegyiket elfogultság nélkül, függetlenül méltányolja. Mikor irataikat olvassa, ítélete rögtön készen van, és azt külső okok meg nem másíthatják. A legtalálóbbról és legegésőbb mondásokat, melyek korának híres embereiről fennmaradtak, senki más nem mondta, csak ő.

Szellemének megkülönböztető vonása volt, hogy minden illúzió nélkül fölismerte a valót, a tárgyak és egyének igaz jellemét. »Nem tűrhetetlen-e, szokta volt mondani saját mesterkélt koráról, hogy az ember soha sem hallhatja az igazat?« És mégis, mintha azon túl is keresett volna még valamit; ha fölfedezte a valót, nem volt kielégítve, unalom, csaknem undor vett rajta erőt. Az *unalom*-tól rettegett, ez volt félelmes ellensége. Száraz külszíne alatt lángoló természet rejtett, és minden áron távol akarta tartani magától e halálos unalmat; úgy látszott, mintha valami titkos ösztön nyugtalanította volna, mely hiába kereste célját, tárgyát.

Társaságának tagjai közül legtöbbször becsülte DeChoi-seul hercegnőt, XV-dik Lajos miniszterének nejét, egy jó, erényes, szeretetreméltó hölgyet, kiben véleménye szerint csak egy hibát talált: tökéletes volt. Egy nap így ír neki: »Hát valóban nem unatkozik, édes nagymama; (tréfából gúnyolta nagymamának,) el kell hinned, mert mondja. Ön állítja, hogy élete nincsen ugyan elfoglalva, de be van töltve. Engedje meg, hogy megmondjam, mit gondolok erről: azt gondolom, hogy ha élete nem volna elfoglalva, akkor nem is volna betöltve. Önnek sok tapasztalata van, de egy nincs, és remélem, nem is lesz soha: *ez az érzélem hiánya, vele a a fájdalom, hogy nem bírjuk nélkülözni az érzelmet.*«

Ime a mély és fájdalmas sebe e természetnek, melyet száraznak tartottak, pedig nem volt az. A tehetetlenségnek és tárgyaltalan vágyakozásnak érzülete az, a minél fogva Du Deffand asszony bizonyos tekintetben, úgyszólván az összekötő kapcsot képezi a XVIII-dik század és a mi századunk között. De Maintenon asszony is unatkozott, de nem ilyen formán, józanabban, eszesebben unatkozott. Ha nem tartanék attól, hogy nyelvileg anachronismus, az erkölcs szempontjából bizonyára nem az, ha állítom, hogy Du Deffand asszonyban már megvolt az anyag, melyből később Lélia¹⁾ került ki, de Lélia minden körülírás nélkül.

Du Deffand asszony, a mint mondtuk, folyvást kereste környezetében azt, a mit a nő igen ritkán talál fel önmagában, és csak magában. Egy *másikat* keresett, vagyis, nem kereste már. Hiába remélte volna feltalálni oly társadalomban, hol kérlelhetetlen éleslátása nem látott egyebet félszegségnél, követelésnél és ostobaságnál. A korabeli írók, ha esetleg Voltaire, Montesquieu vagy d'Alembert volt a nevék, eléggé mulattatták, de egyikök sem volt arra való, hogy teljesen kielégítse, természetök mindig csak félig találkozott. Egy időben élénken ragaszkodott a szeretetreméltó Staal-de Launay asszonyhoz, de ezt korán elvesztette. Volt egy igaz barátja, Formont; egy megszokott barátja, Hénault elnök, és társadalmi összeköttetéseinek száma elég nagy volt, hogy egy kevésbbé követelő existenciát betölthessen; de mind együtt csak arra volt elég, hogy szórakoztassa.

Midőn 1742-dik év nyarán, egészsége helyreállítása érdekében, Forges fürdőben tartózkodott, onnét több levelet írt Hénault elnöknek, és viszont számos levelet kapott tőle. Ez a levelezés fenmaradt, és a benne uralgó hang érdekessé

¹⁾ *Lélia*, Sand György egy regényhősnője.

teszi. Alig megérkezése után, Du Deffand asszony már is elképzelhetetlen türelmetlenséggel várja az elnök leveleit, és siet neki az iránta érzett hajlam bizonyítékait felsorolni, nehogy erre nézve tudatlanságban maradjon:

»Fájdalommal látom, — írja, — hogy ép oly hajlandó vagyok az unalomra, mint voltam hajdan; azonban mégis megértettem, hogy az élet melyet Párisban folytatok, jóval kellemesebb, mint magam hittem, és hogy végtelenül boldogtalan volnék, ha róla le kellene mondanom. Ebből láthatja, hogy ön oly nélkülözhetetlen nekem, mint a saját lételem, miután minden nap szívesebben vagyok az ön társaságában, mint bárki máséban a kit látok. Nem akarok önnek szépet mondani, ez csupán geometriai megvilágítása a helyzetnek.«

A nagyon is józan kedvességre az elnök a maga izlése szerinti udvariasságokkal felel, melyek nem épen mind gyöngédek. Elmondja a legujabb udvari híreket, leírja saját vacsoráit: »Estebédünk kitűnő volt, — írja, — és, a mi meg fogja lepni, még mulattunk is mellette. Megval-lom, hogy onnan jöve, ha tudtam volna, hol találom, felke-restem volna; gyönyörű idő, szép holdvilágos est volt. . . « Képzeltető, mily jóízűen gúnyolódik Du Deffand asszony a *holdvilágos* est fölött; igaz értékére szállítja le e föl villanó érzelmet, és bár néhány szeretetreméltó szót próbál mon-dani, egyúttal erkölcsi, valamint anyagi tekintetben is, kul-csát adja saját természetének. Itt gyengíteni fogom vallo-mását, így adva azt: anyagilag közömbös, és erkölcsileg nem regényes.¹⁾

¹⁾ Jegyzetben többet merek mondani; egyszerűen ezt felelte:

»Sem temperamentumom, sem regényes hajlamom.«

Toldják meg ezt emésztő tevékenységgel, mely nem tudott eléggé utat törni magának, és meg fogják érteni.

Ilyen volt ama korban a midőn kialvó félben vannak a fiatalság utolsó sugarai. Vagy tíz évvel később észrevette, hogy szemei gyöngülni kezdenek, és érezte, hogy a közel jövőben teljes vakság fenyegeti. A magány és az örök unalom gondolatától üldöztetve, kísérletet tett egy társnővel, és házába fogadta De Lespinasse kisasszonyt.

A történet ismeretes. Nehány (tán tíz) év leteltével, a fiatal társalkodónó összeveszett asszonyával és társaságának nagy részét, d'Alembert-el együtt, magához édesgette. Az elszakadás nagy port vert fel, és a társaság két táborra oszlott. Pártkérdéssé vált, és egyik vagy másik párthoz kelle csatlakozni. Átalán véve a fiatalság, az irodalom, az encyclopédisták nagy zöme, De Lespinasse kisasszony részén volt.

Részrehajlatlanul ítélve meg a dolgot, el kell ismerni, hogy a frigy nem tarthatott soká e két nő között, még ha mind a kettő akarta volna is. Mind a kettő sokkal szellemezebb, sokkal követelőbb természetű volt, és — igen különböző nemzedékhez tartoztak. Du Deffand asszony a Rousseau előtti korszakot képviselte, mely a regényes lelkesedés idejét megelőzte; jelmondata volt, hogy: »a regény hangja a szenvedélyhez oly viszonyban van, mint a réz az aranyhoz.«

De Lespinasse kisasszony pedig a század ama második feléhez tartozott, melyben a regény teljes erővel érvényesült. A szakadásnak előbb-utóbb be kelle következnie.

Ez volt a vak Du Deffand asszony helyzete, midőn a Saint-Joseph kolostorban a S. Dominique utczában lakott, a hol néhány szobája volt, mely egykor De Montespan asz-

szony, az alapítónó lakosztályához tartozott. Hatvannyolcz éves volt; a legelőkelőbb társaságban élt, mintha nem is lenne sújtva a legszomorúbb testi fogyatkozással; ezt feledte, a mennyire bírta, és ügyességgel és kellemmel rajta volt, hogy mások is feledjék. Későn kelt, az éjjelt nappallá változtatta, és megfordítva; vacsorákat adott házánál, vagy társaságban vacsorálni járt; meghitt körét képezték: Hénault elnök, Pont-de-Veyle, a vele rokon Choiseul-család köre, De Luxembourg és De Mirepoix marsallnők, és sok más, kikkel többet-kevesebbet törődött, midőn 1765. őszén egy kiváló szellemű angol érkezett Párisba, Walpole Horác. Ez volt Du Deffand asszony életének nagy irodalmi, és, itt igazán találó a szó, regényes eseménye. Ez eseménynek köszönhetjük leveleinek főrészét s mind azt, a miből közelebbről megismerhetjük.

Az öreg vak nő rögtön beleszeretett Walpole Horác élénk, merész és ragyogó szellemébe, mely legtávolabbról sem hasonlított azokhoz, kiket ötven év alatt látott. Rögtön kiérezte e kitűnő ember sajátos ritka tulajdonságait, valamint amaz erős fajéit, melyhez tartozott. Megbecsülte érte, és e nő, ki soha sem szeretett szerelemmel, kinek csupán szeszélyei voltak eddig, de regénye soha nem volt, kinek egész életében csak három igazi baráti viszonya számíthatott, barátsága Formont-al és két nővel, kik közül az egyik végtére is megcsalta; ez a gúnyoros hajlamú moralista egyszerre gyöngéd, érzékeny és érdeklődő lett; szenvedélyes, tevékeny gondoskodású; szóval nem volt többé ura magának. Vakon, hatvannyolcz éves korában, elajándékozta szívét, és ez egyszer, kivételképen, egy angolnak, egy keresett, ünnevelt embernek, ki nem érte még el az ötven évet, kinek anyja lehetett volna, ki tőle távol élni volt

hivatva, és a kit gyöngédsége élénk bizonyítékaival a legnagyobb zavarba ejtett. Ime, ennyire igaz, a mit róla mondtak, hogy végzete volt, ítéletében mindig bölcsnek lenni és magaviseletében mindig ostobaságokat elkövetni.

De mi, nem, mi nem fogjuk ez utóbbi eljárását ostobaságnak bélyegezni, mert ez Du Deffand asszony szép oldala, ez fölemeli őt s bebizonyítja, hogy volt fogékonysága, csak hogy eddig gazdálkodott vele, sőt még a szenvedélyre is képes volt. És végre, ha megbocsátjuk De Sévigné asszonynak leánya iránti örült szeretetét, elnézzük Du Deffand asszonynak is, ha Walpolet egy megnevezhetetlen szenvedélylyel szerette, mely szellemén keresztül hatott el szívéig, és annál bensőbb, emelkedettebb és tisztább volt.

Első látásra Walpole Horácz így ír róla Párisból egy barátjának (1765. okt. 6.). Miután a megérkezése óta nyert különböző benyomásokat felsorolta, így szól:

»Most, végre, egészen angolosan kiveszem magamnak a jogot, hogy kedvem szerint viselkedhessem. Nevetek, elmondom a mi megvillan agyamban, és meghallgattatom magamat. Két-három házban egészen ezen a lábon vagyok... Nem hódolok a jelenkor nagy íróinak. Itt minden nőnek van egy-két ilyen nagy írója, a ki nem mozdul a házából... Az öreg Hénault elnök Du Deffand asszony pagoda-bálványa. Du Deffandné egy vak, öreg asszony, szellemi kicsapongó, kinél múlt este vacsoráltam. Az elnök majdnem teljesen süket és nagyon idejét-múlta.«

Mikor ekkép írt, még nem sejtette, hogy az, a kit *szellemi kicsapongó*-nak nevez, valóságos szenvedélylyel fog beleszeretni szellemébe, hogy ez a szenvedély nála a szív szenvedélyévé fog változni, az egyetlenné, melyet életében

tapasztalt, és a mely tizenöt évig változatlanul tartott s utolsó nap még ép oly új volt, mint eleinte.

Közelebbről megvizsgáltam Du Deffand asszony és Walpole e viszonyát, és arra a meggyőződésre jutottam, hogy egyikét sem ítélik meg igazságosan. Walpolenál semmi egyebet nem akarnak látni, mint a félelmet, hogy az akkori gúnyoros időben az öreg vak e feltűnő szenvedélye által nevetség tárgyává teszi magát. A mi Du Deffand asszonyt illeti, meggondolatlanul követjük Grimm, Marmontel és átalán az encyklopédisták példáját, kiktől a rá vonatkozó hagyományt öröklöttük. Úgy ítélünk felette, mintha az ellenséges De Lespinasse kisasszony vagy Geoffrin asszony pártjához tartoznánk.

Ha komolyan, alaposan és helyesen akarunk itélni Du Deffand asszony fölött, akkor Walpole leveleihez kell fordulnunk; mert Walpole, daczára inkább látszólagos, mint tényleges hidegségének, valódi értéke szerint becsülte öreg barátnőjét és rendkívüli bámulója volt. Több ízben egyedül az ő kedvéért tért vissza Párisba. Gray költőhöz intézett egy levelében, melyet a fentebb idézetnél három hónappal később írt, (1766. január) elragadóan festi a két vetélytársnő alakját, Geoffrin és Du Deffand asszonyokét, mondva:

»Nagy ellensége, Du Deffand asszony, rövid ideig a regens kedvese volt; most már egészen öreg és vak, de megőrizte egész élénkségét, emlékezőtehetségét, ítéletét; élczes, szenvedélyes és kellemes. Az Operába, a Comédiéba, a nagy vacsorákra és Versaillesba jár; kétszer hetenként ad vacsorákat; minden ujdonságot felolvastat magának. Valósággal bámulatos szép dalokat és epigrammákat ír, és mindent ismer, mindenre emlékszik, a mit e téren nyolczvan

év óta alkottak.¹⁾ Voltaire-rel levelez, elragadó leveleket mondva tollba számára, ellentmond neki, senki kedvéért nem ájtatos, és a papságot ép úgy neveti, mint a bölcsészeket. A vitatkozásban, melyre igen hajlandó, tűzzel védi álláspontját, bár jóformán mindig igaza van. Ítélete mindig bámulatosan találó és pontos: de viseletében mindig botlásokat követ el, mert vagy csupa szeretet, vagy csupa ellen-szenv; barátaiért a lelkesedésig szenvedélyes, örökké azon aggódik, szeretik, foglalkoznak-e vele, indulatos ellenség, de nyílt és őszinte.«

Ez első arczképben, melyet Walpole még számos ecsetvonással fog kiegészíteni, már egy élénk és felvillanyozott, egy egészen más Du Deffand asszonyt látunk mint az, a kit rendesen felmutatni szeretnek.

1766. ápril 17-én Walpole két havi időzés után elhagyja Párist, és Du Deffand 19-én már ír neki. Igaz, hogy a megelőző napon már levelet kapott tőle, mely leginkább azért iratott, hogy a titoktartást, az óvatosságot lelkére kösse. Azt fogják mondani, minek az a nagy óvatosság? A dolog úgy áll, hogy akkoriban divatban volt a titkos iroda, hol a leveleket felbontották, s a hatvan éves asszonynak nagyon is gyöngéd, nagyon is szenvedélyes levelét elárulhatták volna; a királynak, az udvarnak ez mulatságul szolgált volna, az udvaroncoknak alkalmat adva olyféle gúnydalokra, melyeknek alkotásában maga Du Deffand asszony is nagy mester volt.

¹⁾ Ma is idézik még egy gúnydalát, melyet barátjára Choiseul herczegre írt. *Inès de Castro* című tragédiára paródiát szerzett. Mikor De Prye asszony és ő még fiatalok voltak, unalomüzőül nem tudtak jobbat kigondolni, mint hogy reggelenként elküldték egymásnak a gúnyverseket, melyeket egymásra irtak.

Ez természetesen nem lett volna Walpole inyére; Du Deffand asszony kevésbbé volt érzékeny. »Azt mondja ön, hogy gúnyoltak bennünket, írja; de hisz itten mindent gúnyolnak s a jövő perczben már senki sem gondol rá.« — Walpole e félelme minduntalan nyilatkozik; tőle telhetőleg igyekszik öreg barátnőjét mérsékelni; szeliden megtréfálja, *regényesnek, érzelgősnek* mondja; metafizikával vádolja, a melyet utál. Az öreg asszony haraggal, alázattal, érzéssel felel neki. Ezer leleményes módot talál, hogy mindig újból visszatérjen arra a mit megtiltott, a gondolathoz, mely örökké csak vele foglalkozik. Ha barátja beteg, ha nem ir elég gyakran, szeretetreméltóan ijesztgeti a szenvedély végleteivel.

»Jegyezze meg jól, írja, hogy nem követelek leveleket, hanem egyszerűen napi jelentést; ha ezt a szivességet megtagadja tőlem, azonnal odaszólok Viartnak (a titkára): Induljon, mondom neki, fogja csizmáit, és lóhalálába siessen Londonba, hirdesse az utczán, hogy az én küldetésemben jár, hogy parancsa van Walpole Horáczt mellett maradni, hogy ő gyámom, én pedig gyámleánya vagyok, hogy örült szenvedélylyel szeretem, s meglehet, váratlanul személyesen is megérkezem. Hogy Stawberry-Hillben fogok megtelepedni, s nincsen botrány, melynek elkövetésére kész ne volnék.

»Ah! édes gyámom! hamar, fogja illat-üvegcséjét, hisz ájulás környékezi! Pedig mind ez meg fog történni, ha kétszer hetenkint hírt nem ad magáról.«

Itt gúnyolódik, tréfál. De máskor szomorú, keserű, és kétségbeesett pillantást vet az életre.

»Ah, Istenem, mennyire igaza van önnek! Mily utálatos, kiállhatatlan egy dolog a barátság! Honnan jön?

hová, mire vezet? mi az alapja? mi jót várhatunk vagy remélhetünk tőle? A mit ön mondott, mind igaz; de hát minek vagyunk a földön és mért öregszünk? . . . Tegnap este megcsodáltam a nagy társaságot, mely nálam összegyűlt; férfiak és nők rúgókon mozgó gépeknek tetszetek, kik jöttek, mentek, nevettek, beszéltek, gondolkozás, eszme, érzés nélkül; mindenki szokásból eljátszotta régi szerepét: d'Aiguillon herczegnő majd megpukkadt nevetésben, De Forcalquier asszony mindent lenézett; De La Vallière asszony mindenről fecsegett. A férfiak sem játszottak jobb szerepet, míg én a legsötétebb gondolatokba mélyedtem: eszembe jutott, hogy ábrándokban töltöttem életemet, hogy sajátkezüleg ástam meg mind amaz örvényeket, melyekbe beleszédültem, hogy minden ítéletem hamis és merész volt és mindig elhamarkodott, s végre, hogy soha senkit sem ismertem ki teljesen. Igaz, engemet sem ismert soha senki, s meglehet, magam sem ismerem magamat. Támaszra vágyunk, elbájoltatni engedjük magunkat a remény által, hogy megtaláltuk; de álom volt csak, mit a körülmények eloszlatnak s az ébredés keserű.»

Ime a kétféle hangulat. Az utóbbi hangulat, az az átható, komoly hang, mely mindennek végére jár, nem ritkán található Du Deffand asszony leveleiben. Walpole, ki francziás szellemszikrái daczára, tősgyökeres angol, elolvastatta vele Shakespearet; azonnal megszerette, el volt ragadtatva, mint egy új világ felfedezésénél: »Oh, bámulom az önök Shakespearejét. Tegnap elolvastam Othellót, most VI. Henriket; ki nem fejezhetem mily hatást tettek rám e darabok, feltámasztottak halottaimból!«

A maga módja szerint, ő is, mint Shakespeare, a ve-

lejét látja mindennek és LXIV-dik levelét az ő »hamleti magánbeszédének« kereszteltem el. A kíváncsiaknak azt tanácslom, olvassák el a részletet, mely így kezdődik: »Mondja meg, minthogy az életet gyűlölöm, mért félem a halált« . . . és továbbá azt, mely e szavakkal végződik: »Megvallom, egy álom többet érne.« Mikor e levelek Londonban megjelentek, egy angol kritikus igen helyesen megjegyezte, hogy Du Deffand asszony szelleme minőségében a két nemzet némely tulajdonságát egyesíti, az egyiknek könnyedségét és szellemét a másiknak merészségével és erélyes ítéletével egyeztetvén össze.

Walpoleban legelőször is a szabad gondolkodást, a bátor ítéletet szerette meg. Mindenek fölött szerette az igazat, és az egyéniség őszinte nyilatkozását. Korának uralgó izlése elviselhetetlen volt neki: »A mit manapság ékesszólásnak neveznek, oly utálatossá vált előttem, hogy a piacok szólamódját többre becsülöm. Addig keresik a szellemességet, míg utolsó szikráját is elfojtják.« Irodalmi ítéletei, melyek annak idejében a rendkívül szigorú ítélet hatását teheték, ma csaknem kivétel nélkül megerősítést találtak. »Ez a Saint-Lambert, mondja, émelygős, hideg, hamis ész; azt hiszi tele van eszmékkel, pedig meddő, mint senki más.« A mit itt Saint-Lambertről mond, elmondta különböző változatokkal sok másról.

Még Voltaireben is mennyire válogat! Mily finoman megkülönbözteti benne a jót a közepszerűtől! Ugyanazt teszi Rousseauval: »Nem tudván mit olvassak, újra elővettem Rousseau *Héloïse*-át; vannak kitűnő részletei, de azok az áradozó ékesszólás valóságos tengerébe fúlnak.« Racine, Corneille fölött egészségesen, helyesen ítél. Csak egy munkának szeretne szerzője lenni, csak egynek, mely

szerinte minden tekintetben elérte a tökélyt, s ez a munka *Athalie*.

Azt mondták róla, hogy olvasmányaiiban mindig *csak a szükségest vonta meg magától*. Szellemes mondat, noha felületes. Kétségtelen, hogy nem volt megállapított, rendszeres olvasottsága. Minthogy előre nem utasították, mit kell bámulni és mit nem, csak saját ítéletére, fényes és nyílt ösztönére volt utalva; és ez rendesen helyes úton kalauzolta.

»Önök angolok, mondá Walpolenak, semmi rendszernek, szabálynak nem rendelik alá magokat; a lángészt nőni engedik s nem kényszerítik, hogy ilyen vagy amolyan alakot öltön; ugyanannyi eszköz volna mint van, ha önök előtt soha másnak nem is lett volna. Oh, mi nem hasonlítunk önökhöz; nálunk a könyv minden; az egyik a *gondolkodás művészete*, a másik a *társalgás*, az *írály*, az *összehasonlítás*, a *megítélés művészete* stb. stb.« ...

Azonban, ha itt-ott hízelegni látszik Walpolenak s nemzete iránti hajlamát árulja el, nem mindig oly udvarias, s szükség esetén ellenállást is tud kifejtetni. Montaigne-t, a kit Walpole nem tudott élvezni, melegen védelmezi; csodálkozik barátja ízlésén, s több helyütt alaposan érvel Montaigne mellett.

»Meg vagyok győződve, írja, hogy idővel meg fogja szokni Montaigne-t; feltalálja benne mind azt a mit valaha gondoltak, s nincs az övénél erélyesebb irány; nem tanít, mert semmit sem állít határozottan; a dogmatismus egyenes ellentéte. Hiú; de hát nem minden férfi hiú-e? és azok, kik szerényeknek akarnak látszani, nem kétszeresen hiúk-e? Minden sorban ott van az *én*, de persze, lehet-e a tudást

elsajátítani az *én* nélkül? Hiába, édes gyámom, ő az egyetlen igaz bölcsész és jó metafizikus, ki valaha létezett.

És egy másik, elragadóan kedves helyen, hol Montaigne-t Walpolehoz hasonlítja Strawberry-Hillbeli Tusculumában így végzi: »Törődjék bele, Horácz sokkal jobban hasonlít Michelhez, mint maga gondolná.« Montaigneben különösen szereti azt, hogy barátja van és hisz a barátságban. . . . Világos, hogy e kétkedő, minden tekintetben hitetlen egyéniség késő aggkorában végre hinni tanult valamibe, és épen ezért, sok lesz neki megbocsátva.

De Sévigné asszony akkoriban nagyon kedvelt volt a társaságban; összegyűjtött Leveleit olvasták, melyek nem rég kerültek ki sajtó alól; a Fouquet pörét tárgyaló kiadatlan levelei kézről-kézre jártak. Walpole Horácz rajongott érte, és *Notre-Dame-de-Livry*-nek keresztelte el. Ah, hányszor megirigyelte Du Deffand asszony a *livry-i* szent irányát, hogy Walpole-nak ezzel is kedveskedjék.

»De vigyázzon, nehogy utánozza, — írja neki Walpole. — Az ön irálya ép úgy az ön sajátsága, mint az ő irálya csak az övé lehet.« Különben Du Deffand asszony kitünően ítéli meg De Sévigné, valamint unokaöccsét, Bussy-t is. De Maintenon asszonyt szintén oly találóan jellemzi: »Megmaradok állításomnál, hogy e nő nem volt álszínű, hanem száraz, szigorú, szívtelen és soha nem ismerte a szenvedélyt. . . .« Ez az arckép elolvasható Du Deffand asszony irataiban és feltétlenül a legtalálóbbról valamennyi közt, mely fenmaradt. Sőt hajlandók volnánk azt részben magára, Du Deffand asszonyra is alkalmazni, ha Walpolet megszeretve, e váratlan megifjodás által érzéketlenségének régi hírét meg nem czáfolta volna.

Walpole kutató, barátja a művészetnek, régész, könyvész volt, mindenféle szenvedélynek, sőt mániának hódolt. Du Deffand asszony irigykedve látja, hogy soha sem unatkozik a magányban; míg ő, szigorú és válogatós izlésével nem értette, hogy annyifélet össze-vissza lehessen kedvelni; egyidejűleg olvasni Shakespearet és Voltaire *Guerre de Genève*-jét, bámulni Sévignét és élvezetet találni egy ifj. Crébillon ¹⁾ regényeiben. Meg is mondja Walpolenak kendőzetlenül. Azonban örömmel veszi tudomásul, hogy a történelem és emlékiratok terén izlésök találkozik. Engedelmökkel idézni fogom e helyet, mert azzal vádolták Du Deffand asszonyt, hogy nem sziveli Plutárkot, holott meg vagyok győződve, hogy, ha nem szerette, ez egyszerűen azért volt, mert a szónoklót kiérezte belőle.

»Én csak tényeket tudok elolvasni, mondja, leírva olyanok által, a kik átélték vagy szemtanúik voltak; még pedig azt is követelem, hogy czikornya, keresettség, elmélkedés nélkül legyenek elmondva; hogy az író erőlködése ne legyen érezhető; szóval, a társalgás hangját keresem, élénkséget, meleget, és mindenek előtt könnyed egyszerűséget. De hol található ez? Csak néhány könyvben, melyet könyv nélkül tudunk, s melyeket manapság bizony már nem utánoznak.«

Ugy hiszem eléggé ki van emelve Du Deffand asszony ama vonása, melyet, a szó legmagasabb értelmében, klasszikainak nevezek, s mely által ő századán kívül és a fölött áll. Nem fogom tüzetesebben ismertetni az arczképeket, melyeket körének egyes egyéniségeiről hátrahagyott. Mestere volt az *arczképfestésnek* és eltörölhetetlen, festői

¹⁾ *Crébillon*, Claude Prosper Jolyot de, francia regényíró, megh. 1777-ben.

módon örökítette meg azokban a félszepségeket és nevetséges vonásokat.

A különböző modorban ő csak az általános emberi ostobaság változatait szerette látni. Öblös karosszékében ülve mindent hallott, vaksága daczára mindent látott; folytonosan azt mondja, *láttam*; elfelejti, hogy nincsenek szemei, és a ki őt hallgatja, szintén elfelejti. Még a színészek és színésznők játékát is helyesen itéli meg, és ő volt az, ki egy szóval oly találóan jellemezte Raucourt kisasszonyt, mielőtt első föllépte alkalmával: »Egy hév nélküli *ördögös*«-nek nevezte.

Említettem, hogy Walpole Horácz több ízben átjött Angliából öreg barátnője látogatására. Érdekes e szellemes és élesen látó barát benyomásait felkutatni: iránta olykor tanúsított apró figyelmetlenségeit és időnkénti ridegségét szivesen megbocsátjuk, látva, hogyan nyilatkozik róla mások előtt. Valóban nem pirúl, mikor *kedves öreg barátnőjét* magasztalja. Érkezése alkalmával mindig megifjodva találja, s kétségtelen, hogy neki nagy része van a csodában.

»Hetvenhárom éves korában, mondja (1769. szept. 7-én), oly élénk és tüzes, mintha huszonhárom volna. Dalokat ír, élneklei és mindazokra emlékszik, melyeket régen irtak. Keresztülélte a legkellemesebb korszakot, egész a maig, mely a legfelelőbb, és a két kor jó tulajdonságait egyesíti magában, azoknak hibái nélkül, az egyiknek minden kelleméthiúsága, és a másiknak eszességét dőlyfe nélkül. Mindenféle tárgyról hallottam őt különböző emberekkel vitatkozni és soha sem tudtam volna rábizonyítani, hogy téved. A tudósokat rendre utasítja, a tanítványokat felemeli, szóval, mindenkivel tud bánni. Élénk fogékonyságú, mint akár De Séigné asszony (milyen magasztalás Wal-

pole ajkáról!), de előítéleteit nem osztja és általánosabb, tehát műveltebb ízlésű. Bár rendkívül gyenge testalkatú, lelki erélye és élenksége oly életmódra képesíti, mely engem megölne, ha itt kellene maradnom. Ha falun töltve az estét, reggeli egy órakor haza jövünk, még sétakocsizást indítványoz a boulevardokon, vagy a vásáron, mert *még korán volna lefeküdni*. Múlt este, bár rosszul érezte magát, alig tudtam rábírni, hogy ne várja be ébren a reggeli két-három órakor mutatkozó üstököst; mert megizente volt egy csilagásznak, hogy távcsövét hozza el Hénault elnök szálására; azt képzelte, hogy ez engem mulattatna.«

Észreveszszük, hogy az a szegény Hénault elnökmég mindig nem halt meg; de már hosszas évek óta, a halottnál alig ért többet, valóságos rom volt. Du Deffand asszony ellenben élete végéig ugyanaz maradt, élénk, fáradhatatlan, *herkulesi gyöngeségű*, a hogy Walpole mondani szokta. Már egyáltalán nem aludt; inkább mint valaha rászorúlt, hogy társaságban töltse éjjeleit.

»Ha ártani fog egészségemnek, vagy ha nem fog megfelelni az emberek életmódjának, a kikkel érintkezni szeretek, *lefekszem éjjélkor is, ha kell*.«

Sajnálta minden perczet, és csak lehetőleg későn akart elaludni:

»A mit éjjelimtől, megvonok, azzal megtoldom napjaimat.«

Egy ízben (1773. augusztusában) Walpole alig érkezik meg Párisban, Du Deffand asszony fölkeresi őt a szállodában, ott marad a míg barátja ölézködik, a mi (s ezt igen helyesen jegyzi meg) épenséggel nem illetlen, miután semmit se lát. Walpole vacsorálni megy vele és

csak éjjeli fél háromkor válik meg tőle, s mire reggel felébred, már ott várta barátnőjének levele.

»Hiába, mondja, lelke halhatatlan és rákényszeríti testét, hogy társa legyen.«

Du Deffand asszonyról két hagyomány maradt fenn: a tisztán francia hagyomány, mely épen azoknak közvetítésével szállt ránk, a kiket oly szigorú ítélettel sujtott, az irodalmi emberek és az encyklopedisták útján; és aztán a másik, a közvetlen hagyomány, az igazi, a hamisítatlan, s ezt Walpolenál, mint legtisztább forrásánál kell keresnünk. Meglepetésünkre itt egy lángoló, szenvedélyes, önfeláldozásra képes nőt találunk, ki hozzá még jó is. »Ah, Istenem! mily tiszteletreméltó, nagy erény a jóság! — kiált fel egy helyen. — Naponként felteszem magamban, hogy jó leszek, de nem tudom, sikeresen haladok-e e téren...«

Ellentétképen említsük fel ama rettenetes mondatok egyikét, minőket La Rochefoucauld példájára mondani szokott: »Nem létezik egyetlen egy lény sem, kinek bánatunkat elmondhatnók, a nélkül, hogy szemeiben meg ne lennének alázva s gonosz örömet ne szerzenénk neki...«

Nos, e két hagyomány az, mely érzéketlennek festi és az, mely szenvedélyesnek tünteti fel, egyesítve tán eléggé tökéletes képet ad róla. De e szív valódi kulcsa Walpole iránti érzelmében rejlik. Du Deffand asszony egy ízben kifejezést ad abbeli sajnálatának, hogy Walpole nem az ő fia, a mi a kor szerint, szorosan véve, lehetséges lett volna. És csakugyan, a természetlen aggkor e hirtelen szenvedélyében az anyai szeretet egy nemét sejtjük, melynek soha nem volt tárgya s mely váratlanul felébred, kitör, de nem ismeri valódi nevét. Hogy meg ne botránkoztasson, és ki-

érezzük belőle a titkos ösztönt, mely vezette, nevezzük: átvitt szeretetnek. Úgy szereti Walpolet, a hogy csak a leggyöngédebb anya szerethette volna rég elvesztett fiát, kit váratlanul megtalál. Az ilyen sajátságos és bizarr szenvedélyek, melyekben a fogékonyság önmagát ámitja, gyakran csak kárpótlásul szolgálnak a természetnek, mely megbüntet érte, hogy nem a maga idejében cselekedtük az egyszerű dolgokat egyszerűen.

Nem fogom megvilágítani Du Deffand asszony leveleit történelmi szempontból, s nem is említem ama különösen sajátos világot, melyet XV-dik Lajos uralkodásának végéres XVI-dik Lajos első éveire vet. De még köre és társasága szelleméről, az ott uralgó tónusról sem beszélek, mely utána még elég híven folytatódott a Beauvau család körében, s a császárság alatt De Poix hercegnő salonjában. Még csak egyet akarok említeni. Utolsó levelét, melyet Walpole számára tollba mondott.

Hű titkára, Viart, a ki megirta, nem volt képes azt úrnőjének hangosan felolvasni, mert zokogásba tört ki. Ekkor ez emlékezetes kérdést tette, mely naiv meglepetésével csak annál szomorúbb: »*Hát igazán szeret?*« E szavakban van egész életének sebe: hitetlenség és vágy.

Meghagyta volt, hogy kutyája *Toutou* Walpolenak küldessék el, a ki majd gondját viseli halála után. A levélben, melyben a hű Viart úrnője betegségének és utolsó perczeinek részletes leírását adja, végül hozzá teszi: »*Toutou-t* magamnál tartom Walpole Tamás úr elutazásáig; hűségesen gondját viselem. Igen szelid, nem harap; csak úrnője mellett volt gonosz.« Erre vonatko-

zólág Walpole egy 1784. május negyedikéről keltezett levelében a következőket olvasom: »A kedves, szegény Du Deffand asszony kis kutyája megérkezett. Mikor utóljára láttam, megígértette velem, hogy gondját fogom viselni; a mit szentül meg is teszek, és igyekezni fogok a szegény állatot oly boldoggá tenni, a mint csak lehet.«

De Lespinasse kisasszony levelei.

Azért, mert egyszer érdeklődéssel foglalkoztam Du Deffand asszonynyal, nincs kizárva, hogy máskor hasonló érdekekkel ne beszéljek De Lespinasse kisasszonyról. A kritikus ne legyen részrehajló és ne czimboráskodjék, hivatásának természeténél fogva tartós frigyét nem köthet senkivel, meg kell fordulnia mindenhol, de sehol sem maradhat, bátran megy egyik táborból a másikba, s hogy igazságot szolgáltatott emitt, abból nem következik, hogy azt megtagadja amott. Ekkép majd Rómában, majd Káthágóban van, majd Argos, majd Ilion mellett foglal állást. De Lespinasse kisasszony egy bizonyos időben halálosan összevevőszett Du Deffand asszonynyal, miután tíz esztendeig meghitt szoros barátságban élt vele. Barátai akkoriban kénytelenek valának a két nyílt versenytárs között választani, s egynek sem sikerült mind a kettőnek kegyében maradni. Mi nem választunk a kettő közül: láthatták mily hűségesen ragaszkodtunk Du Deffand asszonyhoz, s most hasonló figyelemmel fogjuk kísérni De Lespinasse kisasszonyt.

De Lespinasse kisasszonynak tartós és alapos jogcíme van az utókor méltánylására. Halála általános sajnálkozást keltett, mert név, vagyon, szépség nélkül, egyedül csak szellemi tulajdonságai segélyével, a legkeresettebb, legkedveltebb salonok egyikét tudta megteremteni oly

időben, mikor Páris annyi fényes salont számított. Azonban a hízlgő sajnálkozás hangjai, melyekkel D'Alembert barátánőjének emlékét kísérte, e nőnek csak határozatlan és hamar muló képét hagyták volna hátra, ha 1809-ben kiadott két kötet *Levele* egészen új és más alakban nem mutatná be őt. E levelekben nem a társaság által kedvelt, szeretetre méltó személy, de a szívvel, szenvedélylyel bíró nő, a lángoló és főlemésztett áldozat áll előttünk.

De Lespinasse kisasszonynak De Guibert úrhoz intézett e levelei, két kötetben összefoglalva, a szenvedély legkülönösebb és legcsodálatosabb emlékoszlopát képezik. 1820-ban ismét egy kötetet bocsátottak közre, »*Ujabb levelek*« címén, mely semmiképen sem kerülhetett ki az ő tolla alól, mely sem hozzá, sem szívéhez, sem szelleméhez nem méltó, mely ép oly lapos, a mennyire kiváló, vagyis jobban mondva, a maga nemében egyetlen, a másik. Kérem az olvasót, ne téveszsze össze az 1820-ik évben megjelent e lapos kötetet, mely nem egyéb könyvkiadói spekulácziónál és gyártmány-nál, az 1809-ben megjelent két kötetel. Egyedül az utóbbi érdemel bizalmat, s ezúttal ezekről óhajtók szólni. Ezeket a szerelmi leveleket, melyek De Guibert úrhoz irattak, maga De Guibert úr özvegye rendezte sajtó alá, s munkájában *Barrère* segédkezett neki, senki más, mint a rémuralom *Barrère*je, ki tudvalevőleg nagy barátja volt az irodalomnak és főkép az érzelgős irodalomnak.

Mikor e levelek napvilágot láttak, nagy volt a felháborodás a társaságban, melyben akkor De Lespinasse kisasszonynak még néhány régi barátja élt. Zokon vették e kiméletlen kiadványt; megbélyegezték a kiadókat, kik ekkép megbecs-telenítették egy addig tisztelt egyén emlékét, nyilvánosságra hozván titkait, a mihez semmi joguk nem volt. A mo-

rálra, a szeméremre magára, De Lespinasse kisasszony hírnevére hivatkoztak. Mindazáltal mohón kaptak ez olvasmányon, mely érdekességre nézve messze túlhaladja még a leglángolóbb regényeket is, és mely valóságban nem egyéb, mint az »Új Heloïse«¹⁾ cselekvényben. ²⁾ Az utókor közőmbös a személyek jó híre iránt, csak a könyvet tekintí, s azt a szenvedély halhatatlan nyilvánulásainak sorozatába osztja: pedig azoknak száma nem oly nagy, hogy felsorolni ne lehetne. Az ókorban ott van Sapphó, néhány fohászával, néhány lángoló sohajával, melyek évszázadokon keresztül elhatottak hozzánk; ott van még Euripides *Phédra*ja Théokritos *Varázslónője*, Virgilius *Didója*, Catullus *Ariadnéja*, a rhodusi Apollonius *Médéája*. A modernnek közt, ott vannak Heloïse latin levelei, egy portugáli szerzetesnő szerelmi levelei, *Lescaut Manon*, Racine *Phédra*ja s néhány más ritka termék, melyek közt De Lespinasse kisasszony levelei első helyen állnak. Oh! ha a néhai Barrère soha rosszabbat nem cselekedett volna, mint hogy e levele-

¹⁾ »La Nouvelle Héloïse«. Rousseau levelekben írt regénye.

²⁾ Íme egy adoma, melyet a szereplők egyikétől hallottam. A nyáron mikor e »Levelek« megjelentek, fényes társaság volt együtt Aix-ben, a savoyai fürdőhelyen. Látogatóba mentek volt Chambérybe; visszajövet együtt voltak egy kocsiban De Staël asszony, Constant Benjamin, De Boigne asszony, De Montmorency Adorján stb. Ez utazás alatt mindenféle külső baj adta elő magát; zivatar támadt, az ég zengett, villámlott, akadályok keletkeztek s azoknak következtében késedelem. Aixbe érve, a társaság a szállodabelieket künn találta az ajtó előtt, nyugtalanul várva és kérdésekkel ostromolva őket. De ők, az utasok, mind ezekből az apró bajokból mitsem láttak és vettek volt észre, mert De Staël asszony az egész idő alatt beszélt, még pedig éppen »De Lespinasse kisasszony Leveleiről« s De Guibert urról, ki első szerelme volt.

ket sajtó alá adta, ha soha súlyosabb vád nem terhelte volna lelkiismeretét, teljes szívvvel mondanók ki rá: *Legyen a föld neki könnyű!*

De Lespinasse kisasszony élete már korán kezdett regénynyé fejlődni, sőt több volt a regénynél. »Valamikor, írja barátjának, olyanokat fogok önnek elbeszélni, minőket nem talál sem Prévost ¹⁾ regényeiben, sem a Richardsonéiban... Valamely este, mikor rossz hangulatban leszünk és hajlamot érzünk az elmélkedésre, időtöltésül egy történetet fog hallani, mely érdekelné, ha könyvben találná, de azért utálattal fogja eltölteni az emberi nem iránt. Természetes lett volna, ha a gyűlöletnek szentelem életemet... Rosszúl töltöttem be végzetemet.« De Lespinasse kisasszony egy előkelő burgundi nőnek, d'Albon asszonynak volt természetes leánya; e hölgynek törvényes leánya férjhez ment Du Deffand asszony fivéréhez. E fivérénél falun találkozott Du Deffand asszony először az akkor húsz éves fiatal leánynyal, ki ott elnyomottan, alárendelt házi munkára kárhoztatva, teljesen függő helyzetben élt. Du Deffand asszony rögtön megszerette e leányt, vagyis mind a kettő megszerette egymást, és ez érthető; ha tisztán csak a szellem értékét vesszük tekintetbe, ritkán történik, hogy a sors két ily kiváló szellemet szembesít egymással.

Du Deffand asszony nem nyugodott, míg a fiatal leányt falusi magányából ki nem szabadította; magához vette a Szt-József kolostorba, a hol lakott s társalkodónőjét, felolvasónőjét, minden perczének szórakoztató társát faragta belőle. A család csak egytől félt: attól, hogy a fiatal leány, felhasználva új helyzetének előnyeit és pártfo-

¹⁾ *Prévost*, kanonok, francia regényíró, megh. 1763-ban.

gókat találva, a d'Albon nevet és örökségi részét találná követelni. Megtehetette volna, ha épen akarja — mert mikor született, akkor anyjának férje, d'Albon úr még élt. Du Deffand asszony e tekintetben elővigyázatos volt s mielőtt magához vette volna, feltételeit nem épen gyöngéden íratta alá vele; a milyen sokra tartotta szellemét, annyira kevésbé ismerte szívét.

Ez a közös élet 1754-ben kezdődött és 1764-ig tartott; tíz évi egyetértés és együttlét igen hosszú idő, sokkal hosszabb mint várni lehetett két egymással oly hasonló tulajdonságú lénytől, kik oly szilaj elemekkel állnak érintkezésben. De végre Du Deffand asszony, ki igen későn kelt és sohasem volt fenn esti hat óra előtt, észrevette, hogy fiatal társnője egy jó órával megelőzve őt, a saját lakosztályában fogadta meghitt látogatóinak nagyobb részét s ekkép magának vette ki a társalgások első, legjobb zamatját. Legkedvesebb tulajdonában sértve érezte magát s oly lármát csapott, mintha házi tolvajlásról lett volna szó. A perpatvar rettenetes arányokat öltött és szakadással végződött. De Lespinasse kisasszony hirtelen elhagyta a Szt-József kolostort; barátai összeálltak s közös adakozás útján lehetségessé tették, hogy salont tartson és tisztességesen megéljen, a Belle-Chasse utczában. Barátai voltak: d'Alembert, Turgot, ¹⁾ Chastellux lovag, Brienne, a későbbi érsek és bibornok, Boigelin aix-i érsek, De Boismont kanonok, szóval az akkori nagy szellemek virága. Ez a fényes kolónia a szellemes számüzött pártjára állt és szerencséjéhez kötötte magát. E percztől fogva De Lespinasse kisasszony külön élt, és salonja, valamint d'Alembert-re gyako-

¹⁾ *Turgot, Anne-Robert*, francia államférfiú, megh. 1781-ben.

rolt befolyása következtében a XVIII-dik század egyik elismert hatalmassága lett.

Boldog kor! az egész élet akkor a társadalmi dolgokon fordult meg; minden a legkellemesebb szellemi érintkezésre, a legjobb társalgásra volt hajlandó s csak azt kereste. Egy nap, egy óra sem maradt üres. Ha irodalmi ember és hozzá még kissé bölcse is voltál, ime, mivel tölthetted rendszeresen az egész hetet: vasárnap és csütörtökön ebéd d'Holbach bárónál; hétfőn és szerdán ebéd Geoffrin asszonynál; kedden ebéd Helvétius¹⁾ urnál; pénteken ebéd Necker asszonynál. Nem említem itt Morellet kanonok híres vasárnapi reggelijeit, mert, ha nem csalódom, valamivel később vették kezdetüket. De Lespinasse kisasszony, kinek nem volt módjában ebédeket vagy vacsorákat adni, pontosan minden nap délutáni öt órától kilenczig otthon tartózkodott, és köre, az est ez első része alatt, minden nap megújult.

Hogy mi volt ő, mint háziasszony és társadalmi összekötő elem, mielőtt végzetes szenvedélyének láza erőt vett volna rajta, és még azután is, azt a korabeli emlékiratok mind egyhangúlag bizonyítják. Melegen ragaszkodott d'Alemberthez, ki mint ő törvénytelen gyermek volt, és, épen úgy mint ő, büszkébb volt, semhogy oly jogok visszaszerzése után járjon, melyeket nem a szeretetnek köszönhetett volna. D'Alembert eleinte a Michel-le-Comte utcában lakott, dajkájánál, a jó üvegesnőnél; ez igen távol volt a Belle-Chasse utcától. D'Alembert egy súlyos betegsége után, mely alatt De Lespinasse kisasszony önfeláldozással ápolta, az orvosok jobb levegőt rendelvén a

¹⁾ *Helvétius*, Claude-Adrien, francia bölcse (1715—1771.)

betegnek, az elhatározta, hogy egyszerűen barátnőjéhez költözik. E naptól fogva D'Alembert és De Lespinasse kisasszony közös háztartást vittek, de egész tisztességben, és a nélkül, hogy az a megszólásra okot szolgáltatott volna. D'Alembert élete ez által kellemesebbé vált, De Lespinasse kisasszony tekintélye pedig növekedett.

De Lespinasse kisasszony nem volt szép, de a természet bőven kárpótolta őt e hiányért a szellem, a kecs ama nagy adománya által, hogy tetszeni tudott. Az első órától fogva, hogy Párisba jött, oly otthonosnak érezte magát, annyira helyén volt ott, mintha egész életén át soha máshol nem lett volna. A körnek, melyben élt, kitünő műveltségét úgy el tudta sajátítani, mintha *nem* lett volna rá szüksége. A társaságban nagy művészetének titka abban rejtett, hogy *a mások szellemét kiérezte, érvényre tudta juttatni, míg a saját eszéről megfeledkezni látszott.* Társalgása soha nem emelkedett túl és soha sem maradt alantabb fokon, mint azt az egyének megkivánták, a kikkel társalgott; mérlegelni tudott s ítélete éles és pontos volt. Oly híven visszatükrözte a hatást, melyet mások tettek rá, oly szemmel-láthatólag hatott rája szellemök, hogy megszerették már ama siker kedvéért is, melyet nála arattak. E hajlam művészetig fokozódott nála: »Ah! kiáltott fel egy ízben, mily boldog volnék, ha mindenkinek gyengéjét ismerném!»

D'Alembert felfogta e szót és szemére lobbantotta, mint kifolyását a túlságba vitt tetszésvágynak, mely mindenkinek tetszeni kész. De még e vágyában, és e vágya megvalósítására használt eszközökben is, igaz és őszinte maradt. Maga mondta magáról, mintegy a másoknál elért sikereit megmagyarázva, hogy ő *mindennek a valóját* kapja, míg

más asszonyok a való igazat semmiben sem ismerik. Társalgásának főtulajdonsága a pontosan eltalált szó, a találó és válogatott kifejezés volt; a közönséges, trivialis kifejezési mód rosszul esett neki, megcsömörlött tőle: meglepte és nehezen tudta legyőzni megdöbbenését. Bár igen természetes volt, még sem lehetett egyszerűnek mondani. Ez öltözködésére is találó — azt mondják: »a gazdagság benyomását tette, noha ízlésből az egyszerűséget választotta.« Az irodalom terén ízlése inkább élénk volt, mint biztos; szeretete, imádta Racinet, mint a szív mesterét, de azért nem igen tetszett neki a túlcsiszoltság, többre becsülte volna a nyerset és vázlatosat. A mi fogékonyságának valamely titkos idegét érinté, könnyen elragadta, lelkesítette; még a »*Paysan pervers*« című műnek is megkegyelmezett egy-két helyzetért, mely lelkére hatott. Sterne-t ¹⁾ utánozta két fejezetében, mely egészben véve keveset ér. Mint író, ott a hol nem akar az lenni, t. i. levelezésében, irálya erős, tömör, pontos, szóval kitünő, egy-két szónak kivételével, minő az *érzékeny* és *erényes*, melyet igen gyakran használ, és mely Jean-Jaques Rousseau hatását jelzi. Külön-

¹⁾ *Sterne Laurence*, hires angol író, szül. Írországból Clonmelben 1713-ban, megh. Londonban 1768-ban. Iskoláit bevégezvén a papi pályára adta magát. Egy ideig Suttonban volt lelkész, és víg, gondtalan életet élt. Már elérte 50-dik évét, mikor *Tristram Shandy* című satyrikus művét megírta, és Londonba utazott, hogy ott kiadja, de nem találván kiadóra, Yorkban adta ki 1759-ben névtelenül, saját költségén, s nagy sikert aratott. Azontúl a telet rendesen Londonban töltötte. 1762-ben egészsége helyreállítása végett Párisba utazott. 1764-ben ismét visszatért Párisba, s ez útjának élményeit írta le *The Sentimental Journey* költeményben, melynek szintén nagy sikere volt.

ben semmi közhely, semmi negélyezés ; minden igaz forrásból fakad, természetes, való.

De tekintsük legfőbb jogczímét a dicsőségre. Lássuk mint szeretőt. Daczára d'Alembert iránti gyöngéd barátságának, mely eleinte valószínűleg több volt annál, biztosan állítható, hogy De Lespinasse kisasszony csak kétszer szeretett életében: De Mora és De Guibert urakat szeretete. E két szenvedély küzdelme, hol az első már kialvófélben van, de még mindig hatalmas, a másik hódító és csakhamar győzedelmes — e lázas és ádáz harc képezi a szívrendítő drámát, melybe a *Levelek* kiadása beavatott. De Lespinasse kisasszony kortársai, hozzá legközelebb álló, legbeavatottabb barátai mit sem értettek belőle. Condorcet ¹⁾ Turgothoz intézett leveleiben gyakran beszél De Lespinasse kisasszonyról és megrendült egészségéről, de a nélkül, hogy ennek igazi okát csak gyanítani is látszanék. A kik, mint Marmontel, ²⁾ sejtettek valamit belőle, tévedtek föltevéseikben és az időpontra s az érzelmek egymásutánjára nézve hamisan ítéltek. Még maga d'Alembert is, kinek annyira érdekében volt, hogy jól lásson, csak barátnője halála után, bizonyos iratok átolvasása által jutott a titok nyomára. De Lespinasse kisasszony titkos érzelmeire nézve az igazságot tehát ne keressük sehol, csak ő nála és saját vallomásaiban.

Már öt-hat év óta szerette De Mora urat, midőn először találkozott De Guibert urral. De Mora marquis veje volt d'Aranda grófnak, a hires miniszternek, ki a jezsuitákat kikergette volt Spanyolországból; fia volt

¹⁾ *Condorcet*, Marie-Jean Caritat, francia tudós, (1734—1794.)

²⁾ *Marmontel*, Jean, francia író, (1723—1799.)

De Fuentès grófnak, a spanyol nagykövetnek a franczia udvarnál. Minden arra mutat, hogy De Mora úr, bár még igen fiatal, kiváló képességű, s nagy jövőre hivatott ember volt, ha megél. Nem csupán De Lespinasse kisasszony bizonyítja ezt, de kortársai közül olyanok is, kik legtávolabbról sem voltak részrehajlók. Péld. Galiani kanonok, ki Nápolyban értesülván De Mora úr haláláról, ekkép ír d'Epinay asszonynak (jún. 1774). »Nem merek Moráról beszélni. Régen megsirattam. E világon minden csak végzet, és Spanyolország nem érdemelt olyan férfit, minő De Mora volt.« És később: »Vannak életek, melyek birodalmak sorsához vannak fűzve. Hannibal, fivére Hasdrubal megveretésének és halálának hírére véve, nem sírt, de azt mondá: *Tudom már most, mi lesz Kárhágó végzete.* Én ugyanazt mondom De Mora haláláról.«

De Mora úr 1766 felé érkezett Franciaországba; ekkor ismerkedett meg vele, és szerette meg De Lespinasse kisasszony. Több ízben távol volt ugyan ez idő alatt, de mindig visszatért. Tüdőbajba esett, s ezért hazája levegőjét ajánlották neki az orvosok. 1772-ben aug. 7-én egy pénteken hagyta el Párist, hogy többé vissza ne térjen. De Lespinasse kisasszony, bár bölcsész és hitetlen volt, egy pontra nézve oly babonás volt, mintha csak spanyol nő volna, babonás mint egy szerető nő, s észrevette, hogy kedvese egy *pénteken* hagyta el Párist, *pénteken* utazott el Madridból (máj. 6-án 1774) és pénteken halt meg Bordeauxban, máj. 27-én.

Mikor Párisból elutazott, De Lespinasse kisasszony szenvedélye, valamint az, melylyel De Mora viszonzta, soha sem volt hatalmasabb. Fogalmat szerezhetünk róla, ha megtudjuk, hogy 1771-ben egy, Fontainebleauban tett

rövid utazása alkalmával De Mora úr *huszonkét levelet* írt barátnőjének *tíz napi* távollét alatt. Ez volt az állapot, s búcsúzáskor ezer esküvel és ígérettel erősítették meg a frigyet, midőn De Lespinasse kisasszony 1772. szeptemberében, a Moulin-Jolieban, Watelet urnál, először találkozott De Guibert-el.

De Guibert úr fiatal, huszonkilencz éves ezredes volt, kiért rövid idő óta az egész társaság lelkesült. Tanulmányt adott ki a taktikáról, melyet bevezetés előzött meg a politika és hadtudomány állapotáról Európában. Nagyszerű eszméket fejtegetett, s az *egész a haladás* szellemében volt tartva. Nagy Frigyes hadászati rendszerét vitatta. Az Akadémiánál pályázni készült patriotikus tárgyú dolgozatokkal; tárczájában készen heverték nemzeti tárgyú tragédiák. »Arra törekszik, mondja La Harpe, hogy *Turenne*-t.¹⁾ *Corneille*-t és *Bossuet*-t pótolja.«

Könnyű s épen nem igazságos dolog volna, most, utólag De Guibert urat nevetségessé tenni, egy oly embert, kit az egész világ, Voltaire-től kezdve, a nagyságra, a dicsőségre hivatottnak hitt, és a ki oly közepszerű módon váltotta be ígéreteit. XVI-dik Lajos csak ígéretekben gazdag korának kudarczot vallott hőse, De Guibert úr emelt fővel és a lángész czímén lépett a világba; úgy szólván speczialitása volt a *lángész*, s az ő idejében nem találkozunk emberrel, ki e szótt vele kapcsolatban elő ne hozná. »Egy lélek, kiálták, mely minden oldalról a dicsőség felé tör!« Nehezen fenttartható helyzetben volt, az bizonyos, s végtére csak annál keservebb volt rá nézve a bukás. Mindazáltal el kell ismer-

²⁾ *Turenne*, Henri de la Tour d'Auvergne, francia hadvezér, megh. 1675-ben.

nünk, hogy az az ember, kit De Lespinasse kisasszony eny-nyire tudott szeretni, és a ki később az első volt, ki a kitüntetésben részesült De Staël asszonyt lebilincselni, kétségte-lenül bírt oly élnék, változatos és érdekes egyéni tulajdo-nokkal, melyek a gyenge műveket egyensúlyozzák, a mig szerzőjük jelen van. Megvolt De Guibert úrbán mind az, a mi mulattat, a mi izgat és imponál; fényes körben teljes értékében tudott ragyogni, de hamar lehült és a meghitt intimitásban nem találta helyét. Érzelmi téren megvolt benne a szenvedély izgatottsága, szilajsága, tombolása, de melege és lángja hiányzott.

De Lespinasse kisasszony, ki utóbb értéke szerint tanulta megítélni, a nélkül, hogy azért szeretni megszűnt volna, a bámulaton kezdte volt vele szőtt regényét. »A sze-relem, mondta valaki, rendesen bámulaton kezdődik, nehe-zen éli túl a becsülést, vagy legalább csak úgy éli túl, hogy rohamokban folytatódik.« Ez volt nála is e végzetes szenvedély története, mely oly gyorsan fejlődött, hogy még fokozatait is alig vagyunk képesek fölfedezni. De Lespi-nasse kisasszony akkor (kimondjuk-e?) betöltötte negy-venedik évét; keservesen siratta De Mora úr távozását, e valóban gyöngéd és érzelmes, igaz, nemes férfiú tавozását, midőn megszerette a jelenlevő De Guibert urat, e hamis nagy embert, ki azonban vonzó és csábító volt.

Első levele szombat estéről van keltezve, 1773. máj. 15-éről. De Guibert úr elutazófélben volt, hosszú útra készült Német- és Poroszországba, talán Oroszországba is. De Guibert úr jelentése ez utazásról nyomtatásban is meg-van, és érdekes e szellemes, határozott, gyakran tanulságos, gyakran dagályos és regényes jegyzeteket lángoló barát-nőjének leveleivel szembesíteni. De Guibert úr mindjárt

elutazása alkalmával bűnös. Azt mondja, hogy kedden máj. 16-án indul, majd szerdán, és kisül, hogy csak csütörtökön 18-án utazott el, a nélkül, hogy új barátnője tudott volna róla. Világos, hogy nem övé volt barátja utolsó gondolata, utolsó búcsúja. Már szenvedni kezd és vádolja magát a szenvedésért; levelet kapott De Mora úrtól, bizalomtelt, lángoló levelet; kész neki mindent föláldozni, »de, teszi hozzá, még két hóval ezelőtt nem volt olyan, a mit áldozatnak tekintettem volna.« Azt hiszi, szereti még De Mora urat, s tetszés szerint megakadályozhatja, feláldozhatja az új érzést, mely elvonja, messze elsodorja tőle. A harc kezdetét veszi és egy pillanatig sem fog szünetelni többé. De Mora úr távol van, betegen, híven (bármit mondott legyen ez a gonosz pletyka, Suard asszony), folyton ír neki és minden sorával elmérgesíti sebé, lelkiismereti furdalásait. Mi lesz még akkor, mikor külön az ő kedvéért térvén vissza, baja súlyosbodik, és útközben, Bordeauxban meghal? Így mindvégig megosztva látjuk lázas vágyaiban: meg szeretne halni De Moráért, de élni De Guibertért. »Felfoghatja-e édes barátom a gyötrelmet, melynek áldozata vagyok? Lelkiismeretem üldöz mind azért, a mit önnek adok, és megbánás gyötör mindenért, mit öntől megtagadni vagyok kénytelen.«

De hisz, még csak kezdetén vagyunk.

De Guibert úr, kit bámulni divat, s ki erősen képzelődő, elutazásakor nem egy kesergő szívet hagyott hátra. Van két asszony, az egyik, a kit szeret, elég rosszul felel leveleire; a másik, a ki őt szereti, kevésbé foglalkoztatja. A szegény De Lespinasse kisasszony érdeklődik e személyek iránt, különösen az egyikre veti ki hálóját s a kettő közé

igyekszik jutni. Mit mondjunk? A ki igazán szeret, nem büszke többé s *Polyeucte* Felixével mondja magában:

»Hihetetlen érzelmek ragadnak el;
Ádáz hatalmasak és nyomorúttak,
Sőt még

Nem meri Corneillet végig követni: *Sőt még aljasak is.*

Külön helyet követel magának, de még maga sincs tisztában vele, milyen hely legyen ez:

»Határozzuk meg *rangfokozatainkat*, mondja, jelölje ki helyemet; de miutáu nem szeretek helyet cserélni, adjon nekem olyat, mely lehető jó legyen. Nem akarnám ama szerencsétlen nőét, ő elégedetlen önnel; és ama másik egyénét sem óhajtom, mert azzal meg ön nincsen megelégedve. Nem tudom tehát, hol fog elhelyezni, de kérem, igyekezzék, ha lehetséges, mindkettőnket kielégíteni. Ne bosszantson; adjon meg sokat, meglássa, nem kell visszaéléstől tartania. Oh! majd meglátja még, mennyire tudok szeretni! Egyebet sem teszek, csak szeretni, nem is tudok egyebet, csupán szeretni.«

Ime, így kezdődik az örök dal, mely nem szűnik meg többé. Szeretni, ez végzete, ez sorsa. Sem Phédra, sem Sapphó, sem Didó nem volt teljesebben, végzetesebben rabja a szerelemnek. Csalódik önmagában, ha azt mondja: »Van bennem egy erő, egy tulajdonság, mely mindenre alkalmassá tesz: szenvedni tudok, sokat tudok szenvedni panasz nélkül.« Szenvetni tud, mégis panaszködik, kiált; egy szempillanatás alatt a szenvedélyes rohamból a levertségbe csap át: »Végre is, mit mondjak önnek? végtelen következetlenségem megzavarja eszemet és az élet súlya megsemmisíti lelkemet. Mit tegyek? Mi lesz velem?

Charenton ¹⁾ vagy saját községem fog e önmagamtól megszabadítani? . . . » A kapott leveleket számlálgatja; élete a levélhordótól függ: »Egy bizonyos pósta egy év óta lázba ejti lelkemet.« Hogy a várakozás kínját csillapítsa, s aludni tudjon, mert az álom állhatatosan kerüli, nem tud jobbat, mint opiumot bevenni, egyebet nem képes kigondolni s bajának haladtával megkétszerezi az adagokat.

Mit törődik ő más asszonyok sorsával, ama nagyvilági nőkkel, kik, »nagyobbrészt nem követelik, hogy szeretessenek, mert csak a *megkülönböztetésre*, a kitüntetésre áhítoznak?« Ő csupán szerettetni akar, vagyis csak szeretni akar, még ha viszont nem szerettetnék is. »Őn nem tudja mennyit *érek*; gondolja meg, szenvedni tudok, meghalni, ha kell; és lássa aztán, hasonlítok-e mind amaz asszonyokhoz, kik csak tetszeni tudnak és mulatni.« Hiába kiáltja időnként: »Oh már szinte gyülölöm érte, hogy megismerteti velem a reményt, a félelmet, a gyötrelmet, az örömet: nem volt szükségem e változatos izgalmakra; mért nem hagyott békében? Lelkem nem vágyott szeretni; el volt telve egy mély, gyöngéd, megosztott, *viszonzott*, bár mégis fájdalmas érzelemmel; ez az izgalom hozott közelebb önhöz; önnek csak tetszésemet kellett volna megnyerni és ön megsebzett; vigasztalásával pedig magához lánczolt. . . .« Hiába átkozza a szenvedélyes érzést, mely egy édesebb, egyhangúbb érzelem helyét foglalta el; lelke úgy ég, annyira meg van bűvölve, hogy nincs ereje ellenállni, elragadtatja magát, mintha ittas volna: »annyira érzem, hogy élek, oly erővel élek, hogy vannak pillanatok, midőn azon ve-

¹⁾ *Charenton-Le-Pont* 8. kilom. Páristól, egykor erős vár, most nagy tébolydájáról nevezetes, mely 1641-ben alapított.

szem észre magamat, hogy örülésig szeretem, még boldogtalanságomat is!«

A míg De Guibert úr távol van, kissé uralkodik magán, ha ugyan önuralomnak nevezhetjük ezt. Végre okt. végével (1773) visszatér; Nagy Frigyes kitüntette, jelen volt a sziléziai hadgyakorlatokon, s új fénytől ragyogva érkezik.¹⁾ E helyen, ha csak a legtávolabbról is figyelemmel akarjuk kísérni a dolgot, lehetetlen nem jelezni a fordulópontot, mely a Didó epizódjának egy bizonyos grottában játszó jelenetével azonos. Egy évvel később, De Lespinasse kisasszonynak egy éjfélről (1775) keltezett levelében, e sorok olvashatók, melyek minden kétséget kizárnak. »A múlt esztendő (1774) február 10-én ittasultam meg egy mérgen, melynek utóhatása még mindig tart...« És hosszasan folytatja e lázas, fájdalmas emlékbeszédet, melyben a kétszáz mértföldnyire haldokló De Mora képe és kísértete megjelen, és összeolvad a jelenlévőnek csábítóbb, elragadóbb képével, mely végzetes varázsszal hálózta be.

E percztől fogva a szenvedély tetőpontjára hágott, és az egész két kötetben nem találunk többé egy lapot, mely tiszta láng ne volna. Kényes emberek, bár élvezettel olvasták e leveleket, nagyon megrótták érte De Guibert urat, hogy meg nem semmisítette, vagy vissza nem adta

¹⁾ Condorcetnek egy Turgothoz intézett 1773. decz. 20-áról keltezett levelében olvassuk: »De Lespinasse kisasszony megérkezésem óta elég jól volt; de körülbelül nyolcz napja, hogy ismét rosszabbra fordult baja. Az álmatlanság és levertség növekszik, és tegnap a köhögés is újból jelentkezett. Kevés embert viselt meg a sors kegyetlenebbül, a ki meg nem érdemelte«. . . »Íme, már érezhető De Guibert ur megérkezésének visszahatása.

azokat De Lespinasse kisasszonynak, ki több ízben visszakéri. Úgy látszik, mintha a rend és pontosság valóban nem tartoztak volna De Guibert kiváló tulajdonságai közé: gyakran elhánnya barátnője leveleit, összezavarja más iratokkal, szórakozottan kiejti zsebeiből, ép úgy, mint a hogy a magáéit elfelejti lepecsételni. Olykor visszaad neki egynehányat; akkor meg olyanok is találkoznak köztük, melyek nem tőle valók. Ilyen De Guibert úr a maga valódiságában. Mind ennek daczára nem értem, miért mondanók őt bűnösnek, miért tennők őt felelőssé az élvezetért, mit ma e Levelek olvasásában találunk. Bizonyosan jó sokat visszaszolgáltattott, másokat meg megsemmisített. De hisz De Lespinasse kisasszony annyit írt! Csak egy maroknyi, találomra megmentett levél maradt fenn számkra. De mit árt? A fonal elég. Majdnem mindig ugyanaz a levél ismétlődik, de azért mindig új, mindig váratlan.

Csak elvétele szedek össze itt-ott egy mondatot, hogy fogalmat adjak az egésztől, mely mindenütt az izzó láva, a rohanó folyam hatását teszi:

»Barátom, úgy szeretem, a hogy szeretni kell, végtelenül, örülettel, elragadtatással és kétségbeeséssel....

»Barátom, már nem ópium van a fejemben, a véremben, de ennél sokkal rosszabb; az van benne, a mi rávinne, hogy az eget áldjuk, az életet szeressük, ha azt a kit szeretünk hasonló érzés lelkesítené.

»Igen, a bolondulásig kellene engem szeretnie; nem követelek semmit, mindent megbocsátok és soha sem neheztelek. Barátom, tökéletes vagyok, mert tökéletesem szeretem.«

»Tudja-e, miért irok önnek? mert nekem úgy tetszik: ezt ugyan soha sem sejtette volna, ha el nem mondom.

»Ön nem barátom, soha nem is lehet az: semmiféle bizalmat nem érzek irányában; ön a legmélyebb, legkinzóbb bajt okozta nekem, mely egy becsületes lelket érhet: ön megfoszt, e perczen, talán örökre, az egyedüli vigasztól, melylyel az ég a számomra tán még fentartott napokra megajándékozott; végre mit is mondjak még?... Ön mindent betöltött: a múlt, a jelen, a jövő nem nyújtanak mást, csak bánatot, megbánást, lelkifurdalást. Nos hát, barátom, én mind ezt gondolom, tudom, megitélem és feléje vonz egy varázs, egy érzés, melyet utálok, mely azonban az átok és kárhozat végzetes hatalmával bír....

»Mit mondana egy szerencsétlen lény hajlamához, ki első találkozásakor ily különböző és ellentétes érzelmektől feldúlva és felizgatva mutatkoznék ön előtt? Megsajnálná, jó szíve felindúlna rajta; enyhíteni, támogatni szeretné a szerencsétlent. Lássa barátom, ez én vagyok; és e boldogtalanságot ön idézte elő; ez a lélek, mely merő láng, merő szenvedés, az ön alkotása.... «

És e gyötrelmek, e fájdalmas panaszok közepett, egy bájos szó, az örök, az isteni szó igen gyakran megjelen és mindent jóvá tesz. Ime egy ilyen két soros levél, mely többet mond sok lapnyi szónál:

»Életem minden perczében (1774) szenvedek, barátom, szeretem és várom!«

Franciaországban igen ritkán találkozunk ily magas fokú szenvedélyekkel, s főkép az olyanféle szenvedélylyel, minőnek De Lespinnasse kisasszony volt az áldozata. Nem

akarok szemrehányást tenni (Isten ments!) nemzetünk szeretetreméltó leányainak: egyszerüen megjegyzem, a mint előttem már mások is megjegyezték. A XVIII-dik század egy moralistája, ki ismerte a világot, De Meilhan ur mondta: »Francziaországban a nagy szenvedélyek ép oly ritkák, mint a nagy emberek.« De Mora azt találta, hogy még a spanyol nők sem mérközhetnek barátnőjével: »Oh, még arra sem méltók, hogy tanítványai legyenek, ismételte szüntelenül; az ön lelkét Lima napja gyújtotta fel, és szép földijeim úgy hatnak rám, mintha Lappország jégvilágában születtek volna.«... És ezt Madridból írja. Csak egy péruai nőhöz, a nap leányaihoz találta hasonlíthatónak.

»Szeretni vagy szenvedni, kiált fel, a mennyre vagy a pokolra volnék képes magamat elszánni, ezt akarnám érezni; ez, csak *ez volna az égalj, mely alatt lakni akarnék.*« És sajnálkozva lenézi a mérsékelt éghajlatot, melyben élünk, hol csak tengődünk, hol körülötte a legyezővel játszanak. »Én csak a pokol légkörét ismertem, és néha, ritkán, a mennyekét.« — »Ah! — mondja ismét más helyen — mennyire természetemben van a szenvedély, s mily idegen hozzám a józan ész! Barátom, soha senki sem mutatkozott annyi odaadással...« Épen ez az odaadás képezi érdekét és mentségét e kivételes erkölcsi állapotnak, mely a legigazabb s egyszersmind a sajnálatra legméltóbb, mely valaha elárulta magát az emberek tekintete előtt.

Még pedig a léleknek ez állapota annyira szemmel láthatólag nyomorúlt, hogy véleményem szerint veszély nélkül nézzük, mert vele jár a betegség gondolata, s mert oly össze-visszaságban jelentkezik benne a düh, a láz és a boldogtalanság. No, ha bámulni tudjuk a természetet, mely ily

hatalmas érzésekre képes, olvasás közben hajlandók vagyunk felfohászzkodni az éghez, hogy távol tartsa tőlünk s azoktól a kiket szeretünk, az ilyen legyőzhetetlen balsorsot, az ilyen villámcsapást.

Igyekezni fogok e szenvedély haladását följegyezni, a mennyire t. i. lehetséges azt följegyezni, a mi maga a rendszeretlenség és az ellenmondás. De Guibert urat Németországba tett utazása előtt De Lespinasse kisasszony szereti, de még uralkodott szenvedélye fölött. Bámulja, lelkesül érte, már kegyetlenül szenved és mindenből mérget készít magának. Ő visszatér, kedvese megittasul és enged; majd lelkifurdalások gyötrik; tisztábban kezd látni és megítéli kedvesét; rémülettel ismeri fel tévedését, olyannak látja, a minő valóságban: a láрма, a hiúság, a siker embere, nem a meghitt intimitásé; kinek mindenek előtt életszükség a szórakozás, a társaság, kit a küldölgök izgatnak, de azért bensőleg, mélyen, soha fel nem indul. De mit használ, ha már most élesen látó lesz? *Egy nő esze, bár mily nagy legyen, volt-e valaha hatással szívére?* »A legtöbb nőnél a szellem csak arra való, hogy örülségöket támogassa, és nem józanságukat.« — Ezt La Rochefoucauld mondja és De Lespinasse kisasszony bizonyítja.

Tehát tovább szeret, bár megítéli kedvesét. Egyre többet szenved; magához hívja és a felháborodás és gyöngédség vegyülékével megfeddi: — »Töltse be hát lelkemet egészen, vagy ne gyötörje tovább; gondoskodjék, hogy örökre szeressem, vagy hogy soha se szerettem légyen; szóval, tegye meg a lehetetlent, nyugtasson meg vagy meghalok.« E helyett kedvese hibát hibára halmoz; könnyelműségében még annyira is megy, hogy hiúságát sértegeti.

De Lespinasse kisasszony összehasonlítja De Morával; érte, önmagáért pirul a különbség fölött: — »És ön az, a ki vétkessé tett ez ember iránt! Ez a gondolat fellázítja lelkemet és elfordulok tőle!« — Egy pillanat alatt átszenvedí az elkárhozottak minden kínját: a megbánást, a gyűlöletet, a féltékenységet, a lelki furdalást, a megvetést — mert megveti önmagát és őt. Mindent megkísért, hogy lecsillapítsa, szórakoztassa magát, kínszenvedéseit perczekre elfelejtse. *Tancrède*-et olvassa, mely megindítja, szépnek találja, de semmi sem éri el lelkének hangulatát. Megpróbálja *Orpheus* zenéjét; ez jobban sikerül, fájdalmas gyönyört idéz elő. Különösen az opiumban keres vigasztalást; ez a várás hosszú gyötrelmeiben felfüggeszti életét, eltompítja fogékonyságát. Olykor elhatározza, hogy nem bontja fel többé a kapott leveleket; egyet *hat álló napig* lepecsételve hord magával. Vannak napok, hetek, melyek alatt majdnem meggyógyúlnak képzele magát; józan esze visszatért, nyugodt; a józanságot és annak édességét dicsőíti: de ez a nyugalom pusztá szemfényvesztés. Szenvedélye csak azért volt tetszhalott, hogy annál lángolóbban, fájdalmasabban támadjon fel halottaiból. Ekkor nem sajnálja többé e csalfa, ostoba nyugalmat: »Éltem ugyan, mondja, de úgy tetszett nekem, mintha *önmagam mellett volnék csak...*« Gyűlöli kedvesét, meg is mondja neki, de jól tudjuk, hogy az mit jelent: »Hiszen jól tudja, hogy a midőn gyűlölöm, a szenvedély oly határtalanságával szeretem, mely megőrjít.«

És így telik az élete, szerelem és gyűlölet közt, majd megtörik, majd újra feléled, majd halálos kétségbeesés vesz erőt rajta: — azaz folyton csak szeret. Mindig bocsánat a

vége, kibékülnek, s az ölelés csak annál szilajabb. De Guibert úr pályájára, biztos megállapodásra gondol; De Lespinasse kisasszony ezzel is foglalkozik. Igen, meg akarja házasítani. És mikor megházasodik, (mert csakugyan szavánál fogja De Lespinasse kisasszonyt, s e szenvedélyes viszony kellő közepén bátorsága van megnősülni), kedvese érdekekkel kíséri a dolgot; megdicséri fiatal nejét, kivel találkozik. Ah! talán épen e nagylelkű dicséretnek köszönhetjük e levelek megőrzését, holott az ily vágytárs kezei között minden arra utalt, hogy megsemmisíttessenek.

Az ember azt hinné, hogy De Guibert úr házassága mindennek véget fog vetni; a nemes örült eleinte maga is azt képzei. De téved; a szenvedély csak neveti az ilyen társadalmi lehetetlenségeket és akadályokat. Tovább szeret, csak úgy mint eddig. Sok küzdelem után utózára minden régi medrébe tér, mintha mi sem szakadt volna meg köztük. Hisz úgysí érzi, hogy haldoklik; megkésztet rezi ópium-adagait. Már csak napról napra akar élni, jövőendő nélkül: van-e a szenvedélynek jövője? »Csak még ma akarok szerettetni, többre nincs szükségem; töröljük ki a szótárunkból e szavakat: *mindörökké, soha többé.*«

A második kötet már nem egyéb egy éles kiáltásnál — igen ritka változásokkal. Nem képzeljük, mily kimerítő lehetlen az új alakok feltalálásában, melyekbe egy és ugyanazt az érzést öltözteti: a lángfolyam lépten-nyomon gazdag forrásokban tör elő. Vele együtt összegezzük állapotát: »Ennyi ellenmondás, ennyi ellentétes érzés két szóban találja magyarázatát: *szeretem önt.*«

Megjegyzendő, hogy e kimerítő, lázas élet középett, De Lespinasse kisasszony a világba jár; a mikor csak le-

het, barátait fogadja; meglepi őket ugyan olykor egyenetlen kedélyhangulatával, de ők lényének e változását a távollévő miatti bánatának s végre De Mora halálának róják fel. »Ama megtisztelő véleménynyel vannak felőlem, hogy a szenvedett nagy veszteség súlya alatt szenvedek.« Dicsérik, bámulják érte, a mi még fokozza szégyenérzetét. A szegény d'Alembert, ki vele egy tető alatt lakik, hiába igyekszik megvigasztalni, szórakoztatni; nem érti, miért utasítja el magától olykor csaknem az utálat jeleivel. Ah! önmagát utálta a tettetésért, melylyel egy ily barát ellen vétett. Ez a hosszú vivódás végre célhoz ért. De Lespinasse kisasszony 1776-ban máj. 23-án lehelte ki gyötrött lelkét, negyvenhárom és fél éves korában. De Guibert úr iránti szenvedélye már három évnél tovább tartott.

Ne higyjék azonban, hogy ez emésztő szenvedély közepett, mely semmi idegent nem látszik tűrni, levelezése el nem árulná a bájos, lebilincselő szellemet, mely e nemes szívvel együtt járt. Mellesleg, mily finom gúnyolódást és élczet sző leveleibe a jó Condorcet, Chamfort,¹⁾ De Chastellux lovag, a társaság számos tagjának rovására. Mennyi báj, mily varázs az irányban! Nem egy helyen találkozunk emelkedett, nagylelkű érzésekkel, hazafias és férfias nézetekkel, melyek egy Turgot és Malesherbes méltó barátnőjére vallanak. Mikor lord Shelbourne-nal társalog, élénken érzi a nagy, az éltető erőt, mely a gondolatban rejlik, hogy az ember egy szabad kormány alatt született: »Lehet-e azt meg nem sinyleni, ha oly kormány alatt születünk, minő a miénk? Én, a mily gyöngé és szerencsétlen lény vagyok, ha újjá kellene születnem, inkább lennék az

¹⁾ *Chamfort*, Sébastien, francia író, megh. 1794-ben.

angol alsó-háznak legutolsó tagja, mint akár a porosz király.«

Bár mily kevésbé hajlandó jót várni a jövőtől, mégis egy pillanatra elragadja a remény, mikor barátait a miniszteri széken látja s tapasztalja, hogy bátran hozzá fognak az általános reformok nagy munkájához. De még akkor is mi foglalkoztatja legállandóbban? A De Guibert úrtól érkező leveleket maga után hordatja, akár merre van, Geoffrin asszonyhoz, még Turgot úrhoz is, s asztalnál, ebéd alatt bontja fel. — »Mit olvas oly elmerülten? — kérdi tőle egy szomszédnője, a kíváncsi De Boufflers asszony. — Bizonyosan valami jegyzék Turgot úr számára?« — »Hogyne, pontosan eltalálta, asszonyom; fontos jegyzék mit azonnal át kell neki adnom, de előbb el kell olvasnom, mielőtt átnyujtanám.«

Igy nála minden szenvedélyére vonatkozik, minden arra vezeti vissza s egyedül csak a szenvedély lehet a kulcsa e sajátságos szívnek és viharos végzetnek. De Lespinasse kisasszony leveleinek megbecsülhetetlen érdeme, hogy nem azt találjuk bennök a mit könyvekben, regényekben szoktunk találni; a maga természetességében tárul fel bennök a dráma, úgy a mint egynémely kiváltságos lényben nyilvánul: az élet felszíne egyszerre szétválik és a pusztá valót olvassuk. Ily lényekkel, egy szent szenvedély áldozataival, kik oly nemes érzésekre képesek, lehetetlen találkozunk a nélkül, hogy tiszteletteljes bámulattal ne adóznánk nekik a mély részvét mellett, mit bennünk keltenek. És mégis, a ki bölcs, nem irigylí őket; többre becsüli a nyugodt, szeliden élénkitett vonzalmat; áthaladva a Tuillériákon, mint a hogy ő tette egykor, egy szép nap fényes reggelén, vele együtt fogjuk mondani: »Oh beh

szépek voltak; mily dicső szép idő volt! a lég, melyet beszívtam, csillapítólag hatott; szerettem, megbántam, vágyódtam; de mindez érzések az édesség és mélaság varázsával birtak. Igaz, az érzések e neme nagyobb bájjal hat mint a szenvedély tüze és rázkódtatásai! Igen, kezdem hinni, hogy idegenkedem ezektől; nem akarok többé oly erővel szeretni; . . . csendesén fogok szeretni. . . » És mégis, abban a pillanatban, a mikor mondja, hogy csendesén fog szeretni, hozzá teszi: *»de soha sem gyáván.«* És ezzel a méreg újra hatalmába keríti.

Nem! a kik egyszer megízlelték a mérget, abból *ki nem gyógyúlnak többé.*

D'Épinay asszony emlékiratai.

Egy könyv sem festi hívebben a XVIII-dik századot, annak társadalmát és erkölceit, mint d'Épinay asszony *Emlékiratai*. Midőn ezen Emlékiratok először napvilágot láttak, 1818-ban, nagy volt a közmegebotránkozás. Hisz a főszereplők alig hogy letűntek és még élt az utánok következő nemzedék. A világban, a családokban zokon vették a botrányt; pirúltak, kényelmetlenül érezték magokat miatta. Sőt valami bolond is találkozott, ki házassága révén rokonnak tartva magát, nagy lármát csapott, és a király minisztereit kérvényeivel ostromolta. Másrészt az irodalom sem maradt közömbös. Jean-Jaques Rousseau vak bámulói lándzsát törtek mellette, hevesen kikelve az új tanúk ellen, kik örültséggel, sőt tán hazugsággal is vádolták és azt rá bizonyították. Még Duclosnak ¹⁾ is akadtak védelmezői.

Harmincz évnyi időköz azonban elegendő volt, hogy számos hangot elnémitson és az indulatokat megnyugtassa

¹⁾ *Duclos, Charles Pineau*, híres francia író, szül. Dinanban (Bretagne) 1704-ben, megh. Párisban 1772-ben. 1746-ban a francia akadémia tagjává választatott Mongault abbé helyére, 1750-ben pedig Voltaire leköszönvén, Franciaország történetírójává neveztetett ki. Szépirodalmi, nyelvészeti, erkölcsbűleseleti és történelmi műveket írt, melyek összegyűjtve több kiadásban jelentek meg; a legújabb kiadás Párisban 1821-ben jelent meg.

A kellemetlenségek, melyek az ilyen váratlan és hatásos leleplezéseket kísérni szokták, elenyésztek; még a kis tévedések, az ecset apró hűtlenségei, némely részletek pontatlansága is elvesztették fontosságukat. A mi megmaradt, az hűen tünteti fel az akkori erkölcsi állapotok összeségét; ez a kép háttere, melynél igazabbat, elevenebbet nem ismerünk. D'Épinay asszony *Emlékiratai*-t nem mint irodalmi művet, de mint korszakot kell tekinteni.

D'Épinay asszonynak tulajdonképen nem volt szándéka Emlékiratokat írni; de már korán szeretett irogatni, naplót vinni, *lelkének történetét* vázolni. Akkoriban ez nem csak divat volt, de valóságos mánia. A napló melyet életünkről vezetünk, ismét csak a tükör egy neme. Rousseau nagy mérvben használta az efféle tükröt és átadta kora hölgyeinek. Példája után indulva, minden szellemes és fogékonysággal bíró nő, jegyzékbe vezette benyomásait, emlékeit, álmait; kicsiben mindegyik »*Vallomásokat*« írt, ha mindjárt a legártatlanabbak voltak is. És mikor a nők anyákká lettek, ha tehették, magok táplálták gyermeköket; de minden körülmény között részt vettek nevelésében, s pedig nem csupán gyakorlatilag a részletekkel foglalkozva, a gyermeknek gondját viselve, azt ölelgetve, vele enyélve, hanem elméletileg is; megbeszélték a nevelés rendszerét, s a fölött a végtelenségig vitatkoztak. Ez a Genlis-féle asszonyok kora, ama ledér és könnyelmű asszonyoké, kik adott esetben Mentorokká, Minervákká változnak és kik a szeretőik által el nem foglalt rövid időt felhasználva, erkölcsi értekezéseket tartanak a nevelésről.

D'Épinay asszony, a ki csakugyan értekezéseket írt a nevelésről (melyek mellesleg mondva az akadémia által megkoszorúztattak), és a ki szeretőket is tartott, többet ért

a fentebb említett nőknél. De minthogy csak szellemes és szeretetreméltó személy s nem fensőbb lény volt, ő is korának hatása alatt állott. Grimmel való viszonyának elején, elúnván magát a míg kedvese Westpháliában járt, D'Estrées marsal kíséretében, s a »*Nouvelles Héloïse*« levelei által felizgatva, melyeket abban az időben felolvas-tak neki, eszébe jutott, hogy ő is ír olyan regényfélét, mely életének története legyen, csupán a neveket változtatva meg. Jó mód volt ez sok olyat tudatni barátaival, mit tudomásukra óhajtott juttatni, a nélkül hogy szembe mondaná.

Két vaskos füzetet küldött Grimmnek. Ez el volt ragadtatva, és bár szerelmes volt, szenvedélye még sem vakította el annyira, hogy ítélőképességét megzavarta volna.

»Valóban, írja, e munka elragadó. Szörnyen fáradt voltam, mikor kézhez vettem; belepillantottam és többé nem tudtam letenni; reggeli két órakor még egyre olvas-tam; ha így folytatja, a maga nemében egyetlen művet fog teremteni.« Grimmnek igaza volt, és d'Épinay asszony munkája csakugyan *egyedüli* a maga nemében. — »De ne dolgozzon rajta, folytatja a kitünő kritikus, csak akkor, ha valóban kedve van hozzá, és mindenek előtt felejtse el, hogy könyvet ír. Később könnyű lesz az egészet egybefoglalni; *de annak a mit ír utólag nem adhatja meg az igazság közvetlenségét, ha nincs meg benne akkor, mikor papírra veti*; ezt a legszerencsésebb képzelő tehetség sem pótol-hatja.«

D'Épinay asszony híven követte barátja jó tanácsait. Nem hajhászsa a képzeletet, mely valóban nem is jutott osztályrészéül. Előadásában nincs sem kérkedés, sem dagály. Csak egy-egy helyen, mikor érzelmet fest, mikor emelkedett hangon akar szólni, akkor nyomja meg kissé a tollat

és itt-ott fölkiáltásban tör ki, a mi csak Rousseaunak van megengedve. Különben az egész mű csupa barátságos levél, élénk, természetes, drámai párbeszéd, a valóság megkapó igazságával visszaadva. Grimm meg lehetett elégedve.

A vaskos regény azonban, melyet d'Épinay asszony Grimmnek hagyott, általa soha sem került sajtó alá, és már-már veszélyben forgott, hogy örökre ismeretlen marad, midőn a tudós könyvkiadó, Brunet kezeibe került, ki a személyek álarcza alatt fel tudta ismerni a sok érdekes és történelmileg értékes adatot. A kiválóbb neveket biztos források után helyreállították; a fölösleges hosszadalmaságokat törölték és ebből lett a három kötet, mely 1818-ban jelent meg és oly fényes sikert aratott, hogy hat hónap lefolyta előtt három kiadást ért.

A munka jelenlegi állapotában alig lehet észrevenni a regényt. Csak egy van a mi elárulja, s ez a képzelt gyám, d'Épinay asszony gyámja, ki állítólag gyámleánya történetét mondja el, de tényleg többnyire neki vagy a többi szereplőnek engedi a szót, kiknek leveleit, naplóját vagy párbeszédeit is egész terjedelmökben közli. Ez a gyám a regény gépezete, de oly kézzelfogható, oly kevésbé rejtett gépezete, hogy egy perczig sem árt a mű valóságának és hitelességének. Töröljük a gyám alakját s a többi szóról szóra igaz.

D'Esclavelles Tardieu Louisa-Florence-Petronille kisasszony, ki a regényben *Emilia* nevet visel, egy a király szolgálatában meghalt tiszt leánya volt és 1725-ben született. Húsz éves korában 1745-ben férjhez ment unokaöccséhez d'Épinay urhoz, De La Live de Bellegarde úr legidősb fiához. Eleinte mind a ketten azt hitték, hogy nagyon szerelmesek egymásba, de az álom rövid ideig tar-

tott, csak a nő szeretett s az is a növendék leányka első szerelmével. Férje mulatozó, tékozló ember volt, és felháborító gyöngédtelenséget tanusított egész eljárásában a szegény fiatal asszony iránt, oly módon bánván vele, hogy azt itt lehetetlen elmondani, s ezért olvasóinkat csak arra utalhatjuk, a mit d'Épinay asszony maga mond el belőle. Ott egész valóságában látjuk, milyen volt a XVIII-dik század közepén az előkelő és tökepezes világ egy gazdag házassága. ¹⁾

D'Épinay asszony akkoriban fiatal, szellemdús, érzelmes és érdekes egyéniség volt. Természeténél fogva félénk lévén, soká tartott, míg mások befolyása alól magát felszabadítva, saját énjét érvényesíteni tanulta. Tulajdonképen három arczképet lehetne festeni d'Épinay asszonyról; az egyiket húsz éves korában, a másikat harmincz éves korában (s ez utóbbit saját tollából bírjuk, körülbelül abból az időből, mikor Grimmel közelebbről megismerkedett); s a harmadikat néhány évvel később kellene megkísérteni, a midőn Grimm hatása alatt önbizalma növekedett, s bár még mindig igen kellemetes jelenség volt, egyszersmind kiváló nő is kezdett lenni, a mivé teljesen kinőtte magát a haladó korral.

Húsz éves korában élénk, fogékony, kissé hivékeny és bizalomtelt, gyöngéd, illedelmes; homloka tiszta, haja különösen szépen nőtt, üde, mely üdeség hamar letűnt és szép szemeiben gyakran látjuk a felindulás muló könyeit.

Harmincz éves korában így ír magáról:

¹⁾ Diderrottól egy ízben azt kérdezték, miféle ember ez a d'Épinay úr: »Olyan ember, felelé, ki két milliót elvert a nélkül, hogy egy élezet mondott, vagy egy jó tettet követett volna el.«

»Nem vagyok szép, de rút sem. Termetem alacsony, sovány, de arányos és szép. Egész külsőm fiatalos, különös frissesség nélkül, modorom nemes, szelid, élénk, szellemes és érdekes. Képzelőtehetségem nyugodt. Eszem lassú, találó, meggondolt és következetlen. Lelkem eleven, bátor, határozott, emelkedett s e mellett rendkívül félénk.

»Igaz vagyok, de nem őszinte. (*Az utóbbi megjegyzés Rousseautól ered, ki neki szemébe mondta.*) Félénkségem következtében gyakran a kétszínűség és képmutatás látszatát vettem magamra; de mindig volt bátorságom gyöngeségemet bevallani, nehogy oly bűnnel gyanúsítsanak, mely nincs természetemben.

»Ügyességgel tudok célhoz jutni s az akadályok elhárításához is értek; de mások tervén nem tudok keresztüllátni.

»Gyöngédnek és fogékonynak születtem, állhatatos vagyok és épen nem kaczer.

»Szeretem az elvonúltságot, az egyszerű, családias életet, azonban csaknem folytonosan izlésemmel ellenkező életmódot folytattam....

»Rossz egészségem, gyakori és mély bánatok, alapjában vidám természetemet elkomolyították.

»Egy éve lesz csak, hogy önmagamat ismerni tanultam.«

Rousseau a »Vallomások«-ban nem szolgáltat igazságot d'Épinay asszonynak; még szépségét sem méltányolja a hogy kell. Bizonyos bájakat követel, melyek véleménye szerint d'Épinay asszonynál hiányzottak; szóval úgy beszél róla, mint egy elutasított, meg nem hallgatott szerelmes. Diderot igazságosabb, és elragadóan festi d'Épinay

asszonyt a második ifjuság ama szép korában, midőn egy izben La Chevrette-en tartózkodva, a szép asszony és ő egyidejűleg ültek arczképöknek :

»Szemben velem festik d'Épinay asszonyt, írja Diderot Voland kisasszonynak; két karját lágyan keresztbe fonva, egy asztalra támaszkodik, fejét kissé oldalt fordítja, mintha arra felé nézne; fekete haját szalag tartja össze, mely homlokát övedzi. Néhány fürt felszabadult a szalag alól; egy-egy keblére omlott, a többi vállain terült el, kiemelve azoknak hófehérségét. Öltözete egyszerű és keresetlen.«

Pár nappal később visszatér e képre és kedves fordulattal mondja :

»D'Épinay asszony arczképe elkészült; melle félig fedetlen; fekete hajának néhány fürtje keblén és vállain omlik el, a többit kék szalag tartja össze homloka fölött. Félig nyitott ajkakkal lélekzeni látszik; szemeit a vágy fátyolozza el. A gyöngédség és kék bájos képe ez.«

Szükségesnek tartottam Diderot e képét szembeállítani Rousseau »*Vallomásai*«-nak néhány lapjával, a melyekben szerző határozottan tagadja, hogy d'Épinay asszony e bájakkal és képes varázsszal bírt volna.

Ilyen volt ő a harminczon felül, szépítve a baráti szemek által, vagyis egy jó napjában, feltüntetve úgy, a hogy e szemek látták. Milyen volt a hanyatlás éveiben, a fájdalom és szenvedés idejében, ezt már nem mondják meg nekünk sem Diderot, sem Rousseau, hanem Voltaire. Egy izben Genfben utazik egészsége helyreállítása végett és meglátogatja Voltairt. Gyöngé szervezete már erősen

romló-félben volt. D'Épinay asszony még így is tetszett Voltaire-nek, ki leginkább a szellemet, a kifejezést kereste s a nőkkal szemben kevésbbé volt anyagi mint Rousseau. Vidámabb, szeretetreméltóbb, pajkosabb volt vele, mint lehetett volna tizenöt éves korában; a legfurcsább, legtúlzottabb szerelmi vallomásokat tette neki. Egy alkalommal d'Épinay asszony levelet írt barátjának, Grimmnek, és Voltaire minden áron a szobában akart maradni a míg ír:

»Jelen akart maradni, írja d'Épinay asszony, hogy láthassa, mit mondanak nagy fekete szemeim a míg írok. Itt ül előttem, a tüzet bolygatja és nevet; azt állítja, hogy kinevetem s mintha bönckésem alá venném. Azt felelem, hogy mindent leírok! a mit mond, mert az bizonyosan ér annyit, mint az a mit gondolok.«

Voltaire így nyilatkozott felőle Tronchin orvosnak:

»Az ön betege valóban bölcs; megtalálta titkát annak, mint kell lehető legjobb hasznát venni saját természetének; tanítványa szeretnék lenni; de késő.... Nem segíthetünk rajta! Ah, az én kis bölcsem! sas az, egy gáz kalitkában.... Ha nem haldokolnék, tévé hozzá d'Épinay asszonyra nézve, mind ezt versben mondtam volna el.«

Az udvariasságtól és a költészettől eltekintve, *ez a sas a gáz kalitkában* legalább bebizonyítja, hogy d'Épinay asszonynak nemesak gyönyörű szemei voltak, de hogy átlátszó porhüvelyét lángoló lélek lakta.

Mindenekelőtt e kitűnő férfiak tollával akartam őt festeni, kiknek neve az övével kapcsolatban áll. Jó, ha előbb látásból ismerjük az embereket, mielőtt életök történetét és regényét meghallgatnók. D'Épinay asszony regé-

nye eléggé szövevényes, bár sok más asszony regényéhez hasonlít.

Legjobb úton volt tehát hogy férjét szeresse, midőn nagyon is biztos jelekből észrevette, hogy nem csak nem szeretetreméltó, sőt megvetni való. Nem rég anyává lett; azonban e gyöngéd szeretet, bárha melegen érezte is, nem volt képes kielégíteni. Kötelességeiből törvényt igyekezett szabni magának; szenvedett, ábrándozott, szemei könnyben úsztak, midőn egy szép napon belépett hozzá De Francueil úr, egy szeretetreméltó, elegáns fiatal ember, zenekedvelő mint ő, a legujabb divat szerint hajporozva, szóval mintaképe egy akkori első szerelmesnek. D'Épinay asszony szíve megszólalt, ellenállt, majd jobban hallgatott rá. Különben nem volt hiány a könnyőreletes lelkek tanácsaiban.

Ama jó lelkek közt, kik környezetét képezik, van egy, kit az elképzelhető legravaszabb, legkétszínűbb, legkörmonfontabb barátnőnek mondhatunk. D'Ette kisasszony harminczon felül van, »hajdan szép volt mint egy angyal, de most már nem maradt egyebe mint a démoni ész.« De még milyen démoné! Diderot, ki Rubens ízlésében fest, azt mondta róla: »Németalföldi, mi bőrén és színein is meglátszik. Arcza olyan mint egy nagy csésze tej, melyre rózsaleveleket hintettek.« Diderot képének további leírásától megkimélem az olvasót.

Ezt a d'Ette kisasszonyt, ki De Valory lovag kedvese volt, bemutatják d'Épinay asszonynál, annak bizalmába lopódzik, merész, határozott, önző tanácsokat ad neki. Ez a ravasz és élesesű nő észrevette Francueil szerelmét és jól sejtí, hogy d'Épinay asszony azt viszonozza; végére akar járni, segédkezni, közvetíteni akar, hasznossá, szükségessé fogja tenni magát, és mind ezt a maga javára fogja

fordítani. Gyökeret akar verni e gazdag házban, minden titoknak a kulcsát hatalmába igyekszik keríteni s szükség esetén kétszeres hasznot húzni belőle.

D'Ette kisasszony jelleme bámulatosan van felfogva és visszaadva; és épen a jellemek e finom rajza, a társalgások szövése és természetessége következtében nevezhetők d'Épinay asszony »Emlékiratai« a maga nemében egyetlen könyvnek. A szerelmes Francueil, később a szerelmes Grimm, körülbelül minden szerelmeshez hasonlítanak; az egyik az első ifjúság ideáljához, a másik a másodikéhoz, azaz kevésbé szép, kevésbé elragadó és bájos, de gyakran megbízhatóbb és behegeszti a sebeket, melyeket az első ütött. D'Épinay asszony »Emlékiratainak« ez az oldala igaz, a nélkül, hogy máskülönben eredeti volna.

Sajátos eredetiségök a többi szereplő naiv és kendőzetlen jellemzésében rejlik: d'Ette kisasszony, e házi átok jellemzésében; Duclos-éban, ki úgy, a mint itt mutatja magát, amannak méltó társa. De Jully asszony bizalmas közléseiben, midőn cynikus nyíltsággal bevallja sógornőjének, hogy Jelyotte énekesbe szerelmes, és szolgálatokat kér tőle, a magáéit felajánlva cserébe. Ezt a ritka eredetiséget feltaláljuk két ebéd-jelenetben is Quinault kisasszonynál, az elképzelhetetlen társalgási orgiákban, melyek ott folynak, s a melyeknek d'Épinay asszony nemcsak tanúja, de szükség esetén bele is szól és főkép jó hallgató tud lenni.

Mint hallgató és szemlélő, d'Épinay asszony, midőn egyszerűen csak regényt akart írni, véletlenül százada erkölceinek hiteles krónikásává nőtte ki magát. Könyve két hasonló irányú mű közt foglal helyet. Ezek: *Les Confessions du Comte de ****, Duclos-tól és *Les Liaisons dangereuses*, Laclos-tól. De d'Épinay asszony műve mindkettő-

nél jobban festi a század belső életét, természetesebb, teljesebb képet nyújt róla, tisztábban s nagyobb élethűséggel fejezi ki annak középszerű romlottságát.

Regnier Mathurin, régi költő, bámulatraméltó satirájában (a XIII-dik) úgy mutatja be magát, mint a ki egy ajtó mögül meglesi az utálatos tanácsokat, melyeket az öreg Macette egy fiatal leánynak ad, a kibe ő szerelmes: Macette, ki egyedül képzei magát a fiatal leánynyal, oly hangon beszél hozzá, melyen Molière Tartufe-je sem tesz túl:

- »Tartson és áldjon meg Isten, szép leányom!
- »Roszszat ha akarok, ám érjen engem az....
- »Tudja-e, beszélük, hogy már férjhez adják.
- »Ösmerem ügyét: egy magas, éltes férfi,...
- »S gazdag...,
- »Szereti nagyon — s mért ne szeretné
- »Oh lányom, magát, ki olyan csinos, kedves,
- »Oly bűbájos s szép, szende tekintetű, hogy
- »A nagyobb szépség is rúttá lesz mellette.
- »Ah, de nem felel meg a rózsánál rózsásbb
- »Arcz bájának, annak kerete.
- »Gazdag öltözék is kell ám a szépségnek;
- »Atlasz s gyöngy, rubint és gyémánt fődje testét....
- »Mert hiába! a szép ruha jól áll....
- »A vonzó mosoly, hívó tekintet
- »Többet ér, ha pompa emeli varázsát —
- »A nélkül pedig, mit ér a szépség hire?»

És ily módon folytatva, a szépség és ifjúság ügyes felhasználását predikálja. Hasonló tanácsokat találunk egy igen régi francia költeményben: *le Roman de la Rose*, (a rózsza regénye); ott is ezt az utálatos érdekmorált fejtegeti egy vén banya a regény egyik jelképes személyének.

Most, a XVIII-dik században, már nem a vén Macette játszsza e szerepet egy szép, ifjú, nagyvilági hölgy mellett, hanem egy jóval fiatalabb, jóval élesebbeszű, üde arczú nő: d'Ette kisasszony. A különböző korok romlottsága alapján nagyon hasonló, de különbözik a formában és külszínében változik. A női romlottság e típusát, mely látszólag oly tiszteletreméltó, a XVIII-dik században d'Ette kisasszonyban találjuk megtestesülve.

Mind ama jelenetek, melyekben szerepel, természet-hűek és kitünők; de az első, a midőn kicsikarja a fiatal asszony titkát és a dolog folytatására ösztökéli, túl tesz valamennyin. A helyzet lényegében a következő: A fiatal Emilia nem rég kelt fel a gyermekágyból, férje hűtlenségei fölött szomorkodik, de már megveti azt és pedig jogosan; a szeretetreméltó Francueillel megismerkedve, már érdeklődni kezd iránta, de még nem meri bevallani magának és titkos vágyát csupán mintegy felhőn keresztül látja. Ekkor megjelen a rokonszenvező, ravasz és ármányos cselszövő tanácsaival:

»D'Ette kisasszony ma velem töltötte a napot, írja Emilia. Ebéd után nyugágyamon nyúltam végig, pihenni. Nehézkedek éreztem magamat, unatkoztam, fáradt voltam; minduntalan ásítottam s félve, hogy azt képzelhetné, mintha terhemre volna jelenléte, álmodást színleltem, ama reményben, hogy végre is elmúlik e kellemetlen hangulat. De szó sincs róla: mind rosszabbra fordult; a szomorúság erőt vett rajtam és szükségét éreztem kimondani, hogy szomorú vagyok. Szemeim könnybe lábadtak; nem bírtam leküzdeni felindulásomat.«

A fiatal asszony e vágytelt, epedő állapotban mente-

getődni kezd barátnője előtt: »Azt hiszem ezek vértolulások, mondja; igen rosszúl érzem magamat.«

»Ne feszélyezze magát, felelé d'Ette kisasszony. — Igaz, vértolulásai vannak, de nem mától fogva; azonban nem akartam róla szólni, mert csak súlyosbítottam volna baját.«

Aztán kis vita következik a vértolulásokról és azoknak okáról és hatásáról:

»De térjünk át az ön bajának okára, mondja a tanácsadó. — Jöjjön, legyen őszinte, ne titkoljon előttem semmit és vallja be, hogy únja magát. Az unalom öli, semmi más.«

És mikor a fiatal asszony magyarázatokba akar bocsátkozni:

»Igen, vágott szavamba d'Ette kisasszony, mind ez csak megerősíti már kifejtett véleményemet; mert azt gyanitom, hogy ez a sziv s nem az értelem közönséges unalma. — Látván, hogy nem felelek, hozzá tevő: Igen az ön szive egyedül áll, üres; már semmihez sem ragaszkodik; nem szereti többé férjét és nem is szeretheti. — Tagadó mozdulattal szólni akartam, de ő nem engedett szóhoz jutnom és imponáló hangon folytatá: Nem, ön nem szeretheti, mert többé nem becsüli. — Megkönnyebbülésre szolgált, hogy kimondta a szót, melyet én nem mertem kimondani. Könyekben törtem ki. — Sirjon bátran, szólt, karjaiba ragadva engemet; mondjon el mindent a mi e szép fejcskében megvillan. Barátnője vagyok, az leszek egész életem végéig; ne titkoljon előttem semmit a mi lelkében történik; hadd részesüljek a szerencsében, hogy megvigasztalhassam. De mindenekelőtt tudnom kell mit

gondol, mikép ítéli meg helyzetét. — Ah! felelém, magam sem tudom mit gondolok!»

És a fiatal nő felsorolja saját szívének ellenmondásait; már régen azt hitte, hogy elhidegült férje iránt, hogy az előtte teljesen közömbös, és még sem képes ellenállni a könyeknek, ha rá gondol, s úgy fél olykor visszatértétől, mintha gyűlölné.

»No bizony! — felelé d'Ette kisasszony nevetve, csak ott gyűlölünk a hol szeretünk. Gyűlölete nem egyéb mint fellázadt és megalázott szerelem csak úgy gyógyúlhat ki e végzetes betegségből, ha más és ennél méltóbb tárgyat szeret. — Oh, soha! soha! kiáltám, és kibontakoztam karjai közül, mintha félnék, hogy nyomban megvalósúl véleménye; én csak d'Épinay urat fogom szeretni. — Másokat is fog szeretni, mondá, viszatartva engem maga mellett, és jól fogja tenni; csak találjon olyat, ki elég szeretetreméltó arra, hogy önnek megtetszhessék, és . . . — Először, felelém, ilyennt nem találhatok. Őszintén esküszöm önnek, hogy a mióta a világba járok, férjemen kívül nem találkoztam férfival, kit a kitüntetésre méltónak tartottam volna. — Azt szívesen elhiszem, viszonzá, minthogy eddig csak vén dádékat és üresfejű uracsokat ismert; nem csodálom, hogy egy sem tudta megnyerni tetszését. Mindazok közül, kik házát látogatják, egyet sem ismerek, a ki képes volna boldoggá tenni egy értelmes nőt. Egy harminczéves, eszes, érdekes férfit szeretnék a számára, ki egyúttal tanácsadója is lehetne, vezetni tudná és a ki annyira megszeretné, hogy egyedül csak boldogításával lenne elfoglalva. — Igen, felelém, ez bizony kedves dolog volna; de hol találni egy szellemes, szeretetreméltó, szóval olyan embert, a minőt az imént

leírt, ki feláldozza magát értünk és beéri vele, ha barátunk marad, a nélkül, hogy követeléseiben annyira menne, hogy kedvesünk akarjon lenni? — De én nem is mondom, hogy ne legyen a kedvese, viszonzá d'Ette kisasszony; mindezenesetre felteszem róla, hogy kedvese volna.»

»Első érzésem a felháborodásé volt, de a második már a megkönnyebbülésé; mert jól esett hallanom, hogy egy jó hírnevű leány, minő d'Ette kisasszony, felteheti, hogy valaki bűn nélkül tarthat szeretőt; nem mintha hajlandóságot éreztem volna tanácsait követni, *ellenkezőleg*; de legalább nem kellett már előtte olyannyira siratni férjem közönyét.«

A jelenet ily hangulatban folytatódik; d'Épinay asszony ugyan egyre erősíti, hogy soha sem lesz szeretője, azonban szívesen hallja ha róla beszélnek és tényleg már van is neki; d'Ette kisasszony mindent elkövet, hogy nyíltságra bírja, beszéltesse, ekkép a helyzet urává téve magát; ügyesen arra törekszik, hogy e fiatal lélek hiúságát felköltse, elijesztsze, majd megnyugtassa és felbátorítsa, hogy minél hajlandóbbá tegye azokra a czélokra, melyeket maga elé tűzött. D'Ette kisasszony főelve, mely egyúttal az egész XVIII-dik század elve is, a következő: »Mi sem ronthatja meg egy nő hírnevét, ha csak nem saját állhatatlansága, a rossz választás, vagy ha hirharangra akasztja azt. *Födolog a jó választás.*« A mi a világ mendemondáját illeti, ki törődik azzal? »Nyolcz napig beszélni fognak róla, vagy tán nem is fognak beszélni, és azután nem gondolnak vele többet, ha igen, akkor azt mondják Igaza van!

D'Épinay asszony már ekkor választott, sokkal

határozottabban mint azt d'Ette kisasszonynak bevallani merte; ösztönszerűleg érezte, hogy nem lehet egészen bizalmas ez állítólagos barátnővel szemben, ki oly merész kézzel nyúlt még csak most fejlődő érzelmeihez.

A regény folytatását mindenféle esemény tarkítja, melyek közül csak néhányat fogok kijelölni. Francueil eleinte igen hízogó színben tűnik föl: a közte és d'Epinay asszony közt támadt szerelem valóban az igazi, francia felfogású szerelem, a minő csak udvarias, csiszolt, túlfinomított társadalomban létezhet, viharos jelenetek, villám és dörgés nélkül, nem ismeri a Phédra vagy Lespinasse-féle szenvedélyeket, de bájjal, ifjúi hévvel, félig játszva szövö regényét. Jóakarát, kevés csel és sok szellem, a szépművészetek s főképen a zene iránti előszeretet, képezi e szerelem némely alkatrészeit. Szüntelenül szini előadásokat rendeznek, és ez is csak ürügy; a vígjáték örve alatt elkülöníthetik magokat, találkozhatnak, folyton érintkezhetnek: »Egy egész sereg szerelmes van ott, írja d'Ette kisasszony lovagjának. Valóban, ez a társaság olyan, mint egy mozgó regény. Francueil és a kis asszonyka ittasok mint első nap.«

De a mómornak is van határa. Francueil elhidegöl, vagyis erkölce meglazöl; a vacsorákat járja, a szerelmi ittasság igazi részegeskedéssé fajöl, nem oly pontos és figyelmes többé barátnője iránt, mint volt: korának rossz erkölcei ráragadtak. Ez időpontot akarja felhasználni Duclos, hogy helyére jusson. Megvetette Francueilt, kit csekély eszű embernek tartott s rendesen csak *cserebogár*-nak nevezett: »Valóban, ön nem boldog, szegény asszony, kiáltá, és ez a saját hibája. Az istenért, minek is köti magát egy cserebogár lábához? Megcsalták, kijátszották;

ez a d'Ette egy haszontalan czéda, mindig mondtam, miért nem hitte el.«

Duclos húsz évvel idősebb d'Épinay asszonynál, gúnyoros, éles, őszinteségében a brutalitásig megy, s e nyersséget ügyesen tudja felhasználni; igen jól találná magát tehát, ha megnyerhetné e vidám, szellemes, élénk, fiatal asszonyka kegyét; szívesen töltené nála estéit és véleménye szerint nagy szerencsében részesitené, ha őt képezné és fölötte uralkodnék. Az *Emlékiratokban* e tervet hosszasan fejtegeti d'Épinay asszony előtt, brüsk és regényes nyersséggel, melyet a szerző olykor tán hatványozva tudott utánozni, de feltalálni bizonyára képtelen volt: egy szelid és sima modoru nő nem gondolhat ki efféle alakokat és beszédeket, ha valóságban nem találkozott velök. Az *Emlékiratok* megjelenése előtt Duclos jó hírnévnek örvendett, eredeti, szókimondó, jellemes, egyenes és ügyes embernek tartották. Ezentúl veszedelmes barátnak ismerjük, gúnyorosnak, zsarnoknak és cynismusában jellemtelesen durvának. Hiába fogják palástolni és szépíteni a dolgot; az »álbecsületes ember« le van álcázva és soha többé nem vezethet tévútra.

Különben, ha jellem dolgában veszt, a szellemesség terén csak nyer ez új alakjában. A párbeszéddek, melyekben d'Épinay asszony szerepelteti, rendkívül mulatságosak és furcsák, kissé borsosak ugyan, de az igazi bretagne-i húmorról színezvék, mely semmi más iratában nem nyilatkozik hasonló élénkséggel. A legszebb s egyúttal a legtisztességesebb jelenet is, a melyben szerepel, az, a midőn egy reggel d'Épinay asszonyt elkíséri az intézetbe, a hol a fiatal d'Épinay nevelőjét vallatóra fogja, azt a szegény, nevetséges Linant urat, kiről egy helyen azt mondják:

»Ez a szerencsétlen ember ma ostobább mint valaha.« A gyermeket egy mellékszobába küldik s ott egy feladatot végeztetnek vele; ezalatt Duclos előveszi a nevelőt és a legmulatságosabb, de egyszersmind a legokosabb módon is, bárha kissé durván, valóságos vizsgálaton viszi keresztül. Mert nem szabad elfednünk, hogy az *Emlékiratokban*, az ezerféle ledér és szerelmes kaland daczára és közepette, melyekben a főszereplő, tehát a szerző, nagyon is híven festette magát, nagy tért foglal a rendszeres erkölcsi nevelés eszméje és eszménye, és gyöngéd gyengeségeinek időközeiben, Emilia nem szűnik meg e téren *Emil* szerzőjével versenyezni.

A szegény d'Épinay asszony életében különben egy igen válságos percz is volt, melyben hírneve szörnyű támadásokat szenvedett. Sógornője, a bájas De Jully asszony halála alkalmával történt. Ez utóbbi, kecses külszínével, a század bölcs életfölfogását teljes mértékben bírta és merészen, bátran, bárha finoman gyakorolta. Hirtelen, élete virágában ragadtatván el a halál által, csak épen annyi ideje maradt, hogy haldokolva egy kulcsot bizzon d'Épinay asszonyra; egy írószekrény kulcsát, melyben De Jully asszony fontos, és halálával megsemmisítendő leveleket tartott. D'Épinay asszony, ki mindent tudott, megértette a haldokló kívánságát és azonnal teljesítette is.

Azonban egy fontos irat, mely De Jully úr és a saját férje érdekeire vonatkozott, ez időtájt nem volt feltalálható, és gyanúba vették a szegény asszonyt, hogy azt elégette a levelekkel együtt, melyeknek nyomait megtalálták a kandallóban. Erre utálatos hírek kezdtek keringeni, s a család maga segített azokat terjeszteni. Ezek a hírek végre oly alakot öltöttek s oly hitelt találtak a társaság-

ban, hogy egy vacsora alkalmával De Friesen grófnál, Grimm, ki ekkor még csak igen keveset ismerte d'Épinay asszonyt, hangosan védelmére kelt s párbajt idézett elő, melyben könnyű sebet kapott. Ez ugyan lovagias kezdet volt, s d'Épinay asszony, hálájában, el is nevezte lovagjának s annak el is fogadta.

Ideje volt. Egyidejűleg védve magát ama nyomorúlt d'Ette kisasszony, az aljas Duclos s egy tékozló férj ellenében, ki naponkint kicsapongóbb lett s Francueilt is belesodorta örült életmódjába: d'Épinay asszony sokkal erősebb ellenfelekkel volt kénytelen megküzdeni, semhogy gyenge testalkata kibírhatta volna. Egy perczig az egyház kebelében, az ájtatosságban akart menedéket keresni, de egy kitünő pap, kit nekünk bemutat s kit igen bölcsen beszéltet, Martin abbé, könnyen meggyőzte róla, hogy félreismeri szívét. Grimmnek jutott a feladat e szívét a rendes útra visszaterelni és meggyógyítani. Valljuk be az ő teljes dicsőségére, hogy egész szívvel és lélekkel feladatának adta magát és meg is oldotta fényesen.

Grimmről, ha szóba hozzák, mindig igen sok rosszat mondanak, s valóban nem értem miért. Mint író a legkiválóbb, a legfinomabb ítéletű kritikus, kit a franczia irodalom felmutatni képes. Byron, ki nem pazarolja dicséretét, ki Grimmet szívesen olvasta, *Naplójában* azt mondja: »Grimm kitünő kritikus és jó történész. *Levelezése* Franciaország ama korszakának irodalmi évkönyveit képezi, a politika és az akkori életmód finom megfigyelésével. Ép oly becses és sokkal mulatságosabb mint Muratori vagy Tiraboschi. Egészben véve, a maga nemében mindenestre nagy ember.«

Byronnak ez ítéletét nagyon helyesnek tartom. Grimm

olvasásánál érezzük, hogy egy kiváló szellemmel van dolgunk, mely tárgyánál magasabb rendű, s mely az irodalmat soha sem választja el az élet és a világ megfigyelésétől. Grimmben ép úgy feltaláljuk korának egész irodalmát, mint d'Épinay asszonyban az akkori társadalmat. Diderot-t a legnémetebb eszű francziának nevezték: Grimmet a legfranciább eszű németnek kellene nevezni. Mint ember és mint jellem, inkább józan és gyakorlati semmint szeretetreméltó volt; de azért a világért se ítéljük meg őt Rousseau szerint. Emez soha sem bocsátotta meg neki, hogy helyes ítéletű éleslátásával keresztüllátott gyógyíthatatlan hiúságán. Úgy, a mint Grimm egyénisége barátainak bizonyítékaiból kidomborodik (és d'Épinay asszony mondása szerint: egyedül csak azok méltányolhatták, mert csak velők volt egészen ő maga), Grimm éleseszű, egyenes, megbízható, határozott ember volt, csiszolt világfi, ki általában kevésre becsülte az embereket, mert helyesen ítélte meg őket, és ment volt korának hamis nézeteitől és emberbaráti ábrándjaitól.

»Kevés ember ismeri az embereket jobban mint Grimm, mondá Nagy Frigyes, és még kevésbbé találhatók olyanok, kik hasonló mértékben bírják a ritka tehetséget: a nagyokkal élni tudni, azok által megszerettetni magokat, a nélkül, hogy valaha feláldoznák érte jellemök őszinteségét és önállóságát.« Külseje, modora hideg, udvarias volt, s a kik nem ismerték, ridegnek, sőt gőgösnek is tarthatták. De bizalmas körben, mondják, a vidámság maga volt, a túlságig nyiltszívű s kétségtelenül mindig hű és odaadó azok irányában, kiket szeretett. Tegyük félre Rousseau-t és kérdezzük: Csalódott-e benne valaha egy barátja? Beleszeretett d'Épinay asszonyba és

rögtön hasznossá tette magát, vezetője lett. A fiatal asszonynak volt annyi esze, hogy azonnal felismerte e lényeges érdemét és megérezte, mily komoly barátot talált benne. Mindjárt viszonyuk elején ekkép ír róla:

»Éjfélíg beszélgettünk, és át vagyok hatva a becsülés és szeretet érzetétől. Mily helyes gondolkozás! Mily részrehajlatlanság a tanácsokban!« Ime a kritika, melyet még a szeretőre is kiterjeszt. A legnagyobb mértékben jó volt hozzá és mindenben támasza lett; fölébresztette benne az önbizalmat, megértette vele saját értékét, szóval emancipálta. »Oh, mily szerencsésen született! — írja Grimm. Kérve kérem, ne téveszsze el hivatását: csak öntől függ, hogy a világ legboldogabb s legimádatraméltóbb teremtese legyen, föltéve, hogy nem helyezi a mások véleményét a saját véleménye fölé, és önmagával be tudja érni.« S a mikor nem hozzá szól, mily találóan, mily meleg és élénk szeretettel beszél róla. »Szent Isten! — írja Diderot-nak, mily sajnálatraméltó ez az asszony! Nem rettegnék érte, ha ép oly erős lenne, mint a milyen bátor. Szelid és bizalommal teljes, nyugodt és mindenek fölött szereti a nyugalmat; azonban helyzete folyvást fárasztó és természetével ellenkező életmódra kényszeríti, pedig mi sem emészti jobban a természettől gyöngye testalkatokat.«

Csak azóta, hogy Grimmet megismerte, fejlődött ki d'Épinay asszony teljes valóságában. Ez a bájos, finom ész csak általa érvényesült egész eredetiségében; fölfedezte és igazi értékére emelte benne az őt különösen jellemző vonást: »a finom és mély egyeneslelkűséget.« D'Épinay asszony, kit élete első felének eseményei annyira kompromittáltak, kit régi barátai oly kitartóan rágalmaztak, épen abban az időben volt a nemesülés és javulás útján, a

midőn legfeketébben festették. Egy úrnak, ki Párisból jövet Genfben meglátogatta, és elég ügyetlenül csodálkozását fejezte ki a fölött, hogy annyira másnak találja, mint a minő képet alkotott magának róla a hallottak után, ép oly szellemesen mint meghatóan felelte: »Tudja meg uram, hogy kevesebbet érek ugyan mint genfi hirnevem, de többet párisi hirnevemnél.«

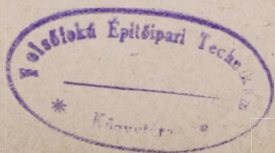
Grimm harminczhárom éves volt, midőn megismerkedett vele, és viszonyuknak huszonkét évi tartama alatt iránta való szerelme egyetlen egy nap sem ingadozott. Mindazáltal, egy bizonyos időtől fogva, az irodalom lassanként jobban hatalmába kerítette; a munka, a megtisztelő kötelezettségek által rárótt kötelességek, az érett korral járó természetes nagyravágyás, nagyobb tért foglaltak életében; az éles ítéletű ember érezte, hogy a fiatalság hanyatlásával új érdekekkel kell gazdagítania existenciáját. Ehhez körülbelül hasonlót ajánlott barátnőjének is. Ha kénytelen volt Párist elhagyni, d'Épinay asszony kezelte a tollat helyette, és Diderot utasításai mellett, ő folytatta levelezését Észak-Európa uralkodóival. D'Épinay asszony könyveket írt, a mi nem gátolta abban, hogy szalagcsokrok készítésében, a himzésben és dalszerzésben szintén élvezetet ne találjon.

»Folytassa munkásságát, írja neki Galiani: az élethez való ragaszkodásnak a jele, ha könyveket írunk.«

Egy tönkre ment testtel és teljesen megromlott egészséggel, ekkép valódi művészettel tudott a véghez jutni, lépésről lépésre kiküzdve magának kinos életének minden napját, környezetének örömére bájjal és szeretettel használva fel minden percet. 1783-ban április 17-én halt meg 58 éves korában.

Galiani kanonokkal folytatott levelezésében őt és

egész társaságát élethiven találjuk leírva, úgy, a mint élete utolsó tizennégy évében volt; ez külön tanulmányt érdemelne. Ma csupán egy túlfinomult kor csaknem naiv és igen sajátos érdekű emlékiratával, egy század erkölceit megörökítő monumentummal akartam foglalkozni, egy nőt jelölve ki az érdeklődők figyelmének, kiről dicséretére elmondhatjuk: hogy minden hibájában és minden jó tulajdonában, mindenkor igazi nő volt és az is maradt, a mi manapság ritkaság kezd lenni.

Necker asszony.

Ha Necker asszonyról magunknak véleményt akarunk alkotni, az nem épen könnyű tanulmányt igényel. Hibái nem francia hibák, s oly természetűek, melyek a francia ízlést könnyen sértik, tulajdonságai pedig a lélekből és jellemből származnak, s mint illyeket a világ csak ama föltétel mellett veszi számba, ha tapintat és ízlés jár velők. Az osztó igazságot követve azon leszek, hogy szabadon, bár mindig tiszteletteljes becsüléssel ítéljem meg érdemekben gazdag egyéniségét. Nyilvánosan szereplő férfi fölött, akár él, akár meghalt, némi nyerseséggel is ítélhetünk; de úgy látom, hogy a nő, a ki jellemző tulajdonságainál fogva mindig nő maradt, habár meghalt, mégis többé-kevésbbé kortársunk, s különösen az, ha dicsőségének, erényének és kellemének hatását az utódok is érzik.

Hogy Necker asszonyt, ki Párisban mindig csak átültetett virág volt, helyesen ítélhessük meg, szükséges, hogy szülőföldjén, első virulásában is lássuk. Curchod Zsuzsánna kisasszony 1740 felé született Vaud megye Crassier nevű helységében, mely Franciaország és Svájc közös határa. Atyja helvét vallású pap volt; francia születésű anyja pedig többre becsülte vallását hazájánál. A falusi élet, a szerény paplak ez enyhe légkörében nőtt fel, melyet nem egy jeles költő legbájosabb idylljeinek színhelyévé vá-

lasztott, és a házias erényekkel együtt ott magába szította a komoly tanulmányok iránti hajlamot. Szép volt, ama tiszta, szűzies szépségek egyike, melyek nem nélkülözhetik az első ifjúság báját. Kissé hosszú és egyenes arcját ragyogó üdeség élénkíté, s ártatlan kék szemeinek fénye édes varázsszal szelídséget kölcsönze neki. Magas, nyulánk alakja csak szemérmetes méltósággal bírt, de nem volt sem feszes, sem keresett.

Ilyen volt e fiatal lány, midőn egy ízben Lausanneban tartózkodott, és ott Gibbon ¹⁾ először látta. A római császárság történetének leendő írója akkor maga is még igen ifjú volt; atyja Lausanneba küldte, hogy ott nevelését megújítsa, és kigyógyítsa magát pápista tévedéseiből, melyekbe a fiatal tanuló Oxfordban keveredett. Gibbon öt évet töltött e kellemes száműzetésben, tizenhat éves korától huszonegy éves koráig. Húsz éves volt, midőn 1757 júniusában, először találkozott Curchod Zsuzsánna kisasszonnyal, kit egész Lausanne városa csak a *szép Curchod*-nak nevezett, és a ki sem társaságban, sem színi előadáson meg nem jelenhetett a nélkül, hogy az imádók körül ne rajjong-

¹⁾ *Édouard Gibbon*, hírneves angol történész, szül. Putneyben Surrey grófságban 1737-ben, megh. Londonban 1794-ben. Az eset, a mire szerző itt hivatkozik, abból áll, hogy Gibbon oxfordi tanuló korában igen szeretett vallási dolgok fölött vitatkozni, s számos ilyen könyvet olvasott. Bossuet *Histoire des Variations* című műve oly nagy hatással volt rá, hogy katolikussá lett. Atyja erről csak akkor értesült, mikor már megtörtént. Ez volt azok a miért Lausanneba küldé Pavillard lelkészhez, hogy az visszatérítse a protestáns vallásra, a mi sikerült is. Legjelentékenyebb műve, mely nevét halhatatlanná tette *History of Decline and Fall of Roman Empire* Londonban 1776—1788-ban jelent meg 6 kötetben, s utóbb minden művelt nyelvre lefordíttatott.

ták volna. Ez este Gibbon a következő érzelgős és klasszikus jegyzetet írta naplójába:

»Láttam Curchod kisasszonyt. — *Omnia vincit amor, et nos cedamus amori.*« (A szerelem mindent legyőz s mi megadjuk magunkat a szerelemnek.) Emlékirataiban részletesebben foglalkozik vele és Curchod kisasszonynak leg-hízelgőbb és akkoriban leghívebb képét adja:

»Egy félreeső kis falu magányában, úgy mond, atyja gyönyörűséget talált benne, hogy egyetlen leányát nemcsak felvilágosodott, de sőt tudós nevelésben részesítse. A leányka meglepő előmenetele által úgy a tudományokban mint a nyelvekben is túltett minden reményén; Curchod kisasszony szelleme, szépsége és olvasottsága általános bámulat és dicséret tárgya volt Lausanneban, a hol időről időre rokonait szokta meglátogatni. E csodáról hallott hírek felkeltették az én kíváncsiságomat is: *láttam és megszerettem.* Tudósnak találtam, nehézkesség nélkül; társalgása élénk, érzelmeiben tiszta, modorában előkelő és kellemes; és a bizalmasabb ismeretség folytán, a megszokás és megfigyelés, az első és pillanatnyi hatást csak megerősíté. Megengedte, hogy néhányszor meglátogassam atyjánál. Néhány boldog napot töltöttem ott a Franche-Comté hegyei közt és szülei tisztességes módon támogatták viszonyunkat...«

Gibbon, ki akkor még nem volt oly nevetségesen rút, mint a minővé később fejlődött, és már is »a legváltozatosabb és legfényesebb szellemet a legkellemesebb s legszelidebb modorral egyesíté,« azt állítja, hogy Curchod kisasszony őt őszintén megszerette; ő maga oly messzire ment, hogy még házasságról is beszélt, és csak midőn Angliába visszatérve látta, hogy atyja nem helyesli e frigy megköté-

sét, mondott le róla véglegesen. De Gibbonnál mind ez, még a bánat is, oly közönynyel, oly nyugalommal folyt le, hogy szinte mosolyognunk kell. Hét évvel később, Olaszországból visszatérve, Párisban viszont látta Curchod kisasszonyt, ki nem rég Necker úrhoz ment férjhez, és a ki őt barátságosan fogadta ugyan, de nem minden hamis melléksz nélkül.

»Nem emlékszem már, — írja 1765 novemberén egy lausanne-i barátnőjének, — megírtam-e, hogy viszontlátam Gibbont. Nem tudom eléggé kifejezni, mily örömet szerzett ez nekem; nem mintha még bármily mélyebb érzést táplálnék egy ember iránt, ki azt, ha nem csalódom, sehogysem érdemli, de női hiúságom sohasem ünnevelt teljesebb és becsületesebb diadalt.¹⁾ Két hétig maradt Párisban; naponkint nálam volt; szelíd, sima, engedelkeny, alázatos és főkép egész a szemérmességig tisztességes lett. Folyton szemtanúja volt férjem gyöngéd szeretetének, szellemességének és derült nyájasságának, és különösen szenvedélyes bámulója lévén a gazdagságnak, első volt, ki figyelmemet az engem környező fényre irányozta, mely addig inkább csak kellemetlenül hatott volt reám.«

¹⁾ Egy másik, bizalmasabb levelében mulatságos részletet beszél el. Egy ízben Gibbon, kire Necker asszony fényes társadalmi állása és környezetéből is látható dúsgazdagsága a kelleténél mélyebb hatást tett, annyira elragadtatni engedte magát újból felébredt érzelmei által, hogy szerelmi vallomása közben térdre bocsátkozott, de — igen testes lévén, — nem bírt többé térdeltéből felemelkedni, úgy hogy Necker asszony kénytelen volt neki segídeni, hogy talpra állhasson, ha az elkésett szerelmes megszégyenítését elkerülendő, azt nem akarta, hogy a véletlenül belépők őt e nevetséges helyzetben találják. (A fordító.)

Gibbon, a maga részéről, mikor e viszontlátás alatt tapasztalt benyomásokat elmondja, úgy tesz, mintha kissé sértve érezné magát régi szerelmében vagy a feláldozott szerelmes önérzetében. De ha közelebbről megvizsgáljuk a dolgot, látjuk, hogy inkább örül, mert ezentúl, ha Párisba fog jönni, Necker asszonyban mintegy természetes barátnőt fog találni, a ki a legjobb társaságnak bemutatthatja, s főkép bevezetheti a bölcsészek és írók ama válogatott körébe, melyre oly kíváncsi érdekekkel vágyott, s a melyre méltó is volt ő, ki kizárólag csak szellemi életet élt.

Curchod kisasszony tehát, a mint mondtuk, 1758-ban, tizennyolcz éves korában, egyik virága és csodája volt ama Vaud megyének, melyet Rousseau a »*Nouvelle Heloïse*«-al divatba hozott a párisi nagyvilágban. Pedig Rousseau, bár úgy festette mint egy földi paradicsom keretét, mégis módját találta igazságtalannak lenni e szelid vidék iránt: A »*Vallomások*« egy híres lapján ezt írja: »Olyanoknak, kiknek van izlésök és a kik fogékonyak, szívesen mondanám: Menjetek el Vevaybe, barangoljátok be a vidéket, figyeljétek meg az egyes tájakat, csolnakázzatok a tavon s mondjátok meg aztán, nem teremtetten-e a természet e szép vidéket egy *Julie*, egy *Claire*, egy *Saint-Preux* számára? — de azért ezeket ott ne keressétek.«

És én azt mondom, és mind azok kik e szép helyet úgy mint én, ismerték és ott laktak, velem együtt fogják mondani: Igen, keressétek ott, ha nem is a *Julie*-ket és *Saint-Preux*-ket, de legalább a nőket, kik *Claire* mintájára ütnek; a szellemesség bizonyos nemét értem ez alatt, mely a komolynak és vidámságnak vegyüléke, egyszerre természetes és csiszolt, elmélkedésre, tanulmányra, még a vitakozásra is képes, de azért élénk, szeszélyes és távolról sem

nélkülözi sem a kellemet, sem a bájt. Curchod Zsuzsánna kisasszony, a maga nemében, azon összetett és ártatlan szellemek egyike volt, melyek nagyon tudnak tetszeni, ha szülőföldjükön találkozunk velök, ama sziklákon, vagy ama fokozatosan emelkedő lejtők zöld sűrűiben, melyek Svájc felől a szép Léman tavat övezik.

Voltaire akkoriban tért vissza Poroszországból s mielőtt Genf mellett letelepedett volna, új életmódot kísélt meg Lausanneban, hol különösen az 1756., 1757. és 1758-diki teleket töltötte; meglepetésére oly szellemi életet talált ott, melynek fejlesztéséhez ugyan hozzájárult, de azt megteremteni többé nem volt szükséges, minthogy már megvolt: »A párisi szamarak, írja egy ízben, azt hiszik, hogy egész Svájc barbár, vad ország; ugyan csak bámulnának, ha Lausanneban *Zaire* előadását látnák, jobban játszva, mint a hogy Párisban játszsák: még nagyobb csodálkozással látnák a kétszáz nézőt, kik csak oly jó műtészek, mint a minők Európában egyáltalán találhatók... Minden svájcki szemből könyeket csaltam ki.« Számítsunk le e dicséretekből a mit tetszik, adjuk meg a maga részét az udvariasságnak, a vendégszeretetnek, még mindig marad valami a mi számot tesz. Necker asszony, fiatal lánykorában, ebben a világban fejezte be nevelését, itt tünt fel először, itt ragyogott.

Ez időben veszté el tiszteletreméltó atyját és anyjával együtt vagyontalanul, egyedül maradván, mindenki a ki ismerte, melegen érdeklődött iránta; s miután a francia Svájc e vidékén a tanítás és nevelés ügye általános támogatásnak és érdeklődésnek örvendett, arra birták a fiatal lányt, hogy a nyelvekből és az apai háznál tanult egyéb tudós dolgokból leczkéket adjon. Fényes siker koronázta

működését. A régi és még ma is fennálló svájcei szokás szerint, előadásokat tartott s két nembeli számos tanítványa volt. Még néhány évvel ezelőtt mutatták egy Lausanne melletti kies kis völgyben, ama mohával fődött emelvényt, mit szószerék vagy trón alakjában emeltek volt a helybeli tanulók, s a melyről Crassier szép árvája a dicséreteket vagy érdemeket osztogatta, vagy tán szép időben, szabad ég alatt előadásait tartotta. A lausanne-i emlékek hatására ismerünk, midőn Voltaire tiz évvel később Necker asszonynak írva, ki ez alatt Páris egyik előkelő hölgye lett s pénteki ebédein az írók és bölcselek színe-javát gyűjtötte asztala köré, azt mondja:

Ti, a kik a *szép Hypathiánál* ¹⁾ péntekenként elmékedtetek, bölcseletről és erényről... stb.

Ez aprólékos részletek, melyek ma a vidék szentelt hagyományát képezik, épen nem feleslegesek, hogy megértsük, mily vegyes elemek voltak hatással Necker asszony első nevelésére, mily ünnepélyes, keresett és akadémikus volt egyrészt, másrészt pedig mily egyszerű, falusi és ártatlan.

Ekkor meghalt Curchod kisasszony anyja, ki tanúja volt leánya minden diadalának és teljesen élvezte azokat.

¹⁾ *Hypathia*, híres görög bölcselelnő szül. Alexandriában Valens császár uralkodása idejében 370 és 380 között Kr. u., megh. 415-ben. Théon kiváló matematikus leánya, ki Euklidest és Ptolemaeust commentálta. Első nevelését atyjától nyerte és különös hajlammal tanulta a geometriát. Alexandriában nagy sikerrel tanította a bölcseletet, rendszeréről és tanairól azonban a régi írók nem nyújtanak tájékozást, csak annyit tudunk, hogy bámulattal hallgatták a tanítványai.

Barátai ez időben komolyan kezdtek aggódni e szép, erényes és tudós fiatal lány jövőjén, miután maholnap már huszonnégyszáz tavaszt számított. Elhatározták, hogy Párisba kell mennie, hová magával viendi egy nagyvilági hölgy, De Vermonon asszony, ki Genfben keresztül utazván, meglátta és számos érdemeiért megszerette. De Vermonon asszony özvegy volt, és házassági szándékból udvarolt neki Necker, ki már akkor gazdag bankár, az indiai társulat tagja, és harminczkét éves volt; De Vermonon asszony még nem tudta volt rászánni magát, hogy kérését igenlő válaszzal boldogítsa. De alig hogy az meglátta a fiatal leányt, a kit imádottja Svájczból magával hozott Párisba, érzé, hogy választása tárgyat változtatott, és Curchod kisasszony volt az, a ki Párisban való néhány hónapi tartózkodás után Necker asszony lőn. (1764.)

Necker asszonynak egyik lausanne-i barátnőjéhez írt leveleiben sorrendben meg vannak őrizve gondolatai és benyomásai az új világban, melybe lépett.¹⁾ Úgy érzi magát mint egy átültetett növény. A szellemi dolgok iránti hajlama ki van elégítve, de szívének szükségei szenvedést okoznak neki. »Barátságban mily meddő ez az ország!« kiáltja egy ízben. Később, jobban lévén tájékozva, visszavonja e szavát s néhány év múlva azt mondja: »Az előítélet daczára, Párisban tiszta erényű embereket is találtam, kik a leggyöngédebb barátságra képesek.« De idő kell

¹⁾ Gróf Golowkin Fédor ily című kötetében: *Svájczban összegyűjtött különböző levelek* (Genf 1821.) a 232-dik oldaltól fogva olvashatók Necker asszonynak e levelei, melyeket De Breules asszonyhoz intézett. A kiadó számos jegyzetében, bizonyos hajszászhasogató és Necker asszonyra nem előnyös világításban tünteti fel azokat; de én nem osztom véleményében.

hozzá, míg ezt belátja. Egészsége mindjárt eleinte megromlik; bajának okát az orvosok nem tudják kipuhatolni, de az a honvágyban gyökerezik, valamint az ideges fáradtságban, mely az évekkel csak még növekedni fog, ez új helyzetében, melyben a gazdagságot számos kötelesség és követelő szokások árával kell megfizetni.

Necker asszony csupán a könyvekből alkotott volt magának bizonyos eszmét a párisi írókról és szellemes emberekről, de most belátta, hogy a világ, melyben eligazodnia kell, egészen más és fölötte változatos árnyalatú. »Mikor ez országba érkeztem, mondja, azt hittem, hogy mindennek kulcsa az irodalom, hogy az ember csupán könyvekből merítheti szellemi fejlődését, és csak tudománya által lehet nagygyá.« Ámde a társalgásnak e fölfogással megegyező neme Párisban csak is bizalmasabb körben, vagy tête-à-tête-ben volt helyén, és a fiatal nő csak hamar észrevette tévedését. »A társaságban némaságra voltam kárhóztatva, mondja, hisz annak még nyelvét sem ismertem. Nő létemre kénytelen valék az embereket lebilincselni, pedig a hiúság és öntetszelgés ezer árnyalata ismeretlen volt előttem, s mikor hizelegni véltem nekik, felázítottam. A mit Svájcban nyiltságnak neveztek, Párisban önzés lett; az aprólékos dolgok elhanyagolása itt az illemszabályok elleni vétség volt; szóval, lépten-nyomon visszás helyzetben voltam s ferdeségeim és tudatlanságom megfélemlítettek; soha sem találtam meg a helyes hangot, s előre látva, hogy jelenlegi gondolkozásom soha sem simúlhat ahhoz, melyet kénytelen voltam megszerezni, régi kis tőkémét örökre elástam, és komolyan hozzá láttam a munkához, hogy megélhessek és még félre is rakhassak valamit.«

Ez a fáradságos erőlködés mindenből kiérzik a mit

Necker asszony írt s ez állapot idővel még egészségét is aláásta. Nincsen agy, mely folytonosabb és kínosabb munkára kárhoztatta volna magát. Alig pár hónappal Franciaországba való megérkezése után, rögtön egy nagy ház élére lépett, hol hivatva volt mindenkit elfogadni, a ki a párisi irodalmi világban akkor számot tett; minden áron méltón akarta betölteni helyét, és Geoffrin asszonynak bámulója és tanítványa lévén, be is töltötte, de egészsége, kedvencz szokásai, más iránybeli izlései és nyugalma árán. »Ez alkalommal vallomást kell önnek tennem, írja 1771-ben egyik svájcz barátnőjének, és ez az, hogy Párisba való érkezésem napjától fogva egy pillanatig sem éltem az addig gyűjtött eszmék tökéjéből; kiveszem az erkölcsökre vonatkozó részt, de különben teljesen meg kelle újítanom gondolkozásmódomat, ép úgy tekintettel a jellemekre, mint a körülményekre és a társalgásra nézve.«

És valóban, ha meggondoljuk a dolgot, s kiveszszük a becsületes Thomast,¹⁾ kivel mindjárt eleinte megismerkedett és a ki megfelelt lelke komolyabb s kissé ünnepélyes irányának; eltekintve Marmonteltől, kinek érdeméről róható fel, hogy méltányolta és helyesen felfogta érdemét, és később Buffontól, ki hódolatát hálásan fogadta és azt udvarias bámulattal viszonzotta,²⁾ vajjon kik voltak az

¹⁾ *Antoine-Léonard Thomas*, francia író, szül. Clermont-Ferrandban 1732-ben, megh. Oullinsban 1785-ban. 1766-ban választott a francia akadémia tagjává Hardion helyére.

²⁾ Buffon két sor latin verset írt Necker asszony arczképe alá; feltűnik bennök a dicséret élénksége és az előkelőség hiánya:

Angelica facie et formoso corpore Necker

Mentis et ingenii virtutes exhibet omnes.

(Necker asszony angyali arczával és formás alkatával elméjének és kedélyének minden erényét láttatja, mutatja.)

irodalmárok a kik környezték, kiket asztala köré gyűjtött és rendesen fogadott? Ott volt a kis Galiani kanonok, »a ki nem tudta megbocsátani neki erényét, sem azt, hogy *mindenkor az illem szemérmes és hideg magatartását őrizte meg.*« Aztán Diderot, ki 1765-ben ekkép ír Voland kis-asszonynak: »Van itt egy csinos és elég szellemes fiatal nő, Necker asszony, ki él-hal értem; valósággal üldöz, hogy örökké magánál láthasson. Suard udvarol neki, stb. stb.« E kisebb-nagyobb mértékben feslett és hitetlen irodalmárok tömege környezte őt, minők Arnaud, Raynal, Morellet kanonokok voltak, s Morellet volt az első egyike a kihez fordúlt, hogy salonjának megalakításában segídkézzék neki:

»A társalgás elég jó volt-e salonban, mondja Morellet, ámbár Necker asszony szigora kissé feszélyezte, mert számos tárgyat érinteni sem volt szabad miatta, ki különösen nem türhette a vallási nézetek szabadságát. Azonban irodalmi kérdésekről kellemesen lehetett beszélgetni, és ezekben ő maga is igen jártas volt és jól beszélt rólok.« Elképzelhető, mily fáradsággal és megerőltetéssel járt az átalakulás, melyen Necker asszony lelkének át kelle esnie, ez új világ követelményei szerint, főkép, midőn Necker úr egyre növekvő befolyásával, köre is folyton nagyobbodott és tágult. Ha föl akarnók sorolni mindazokat, kiket akkor párisi salonjában vagy saint-ouen-i nyaralójában fogadott, Francziaország színe-javát kellene megneveznünk.

Észrevettük, hogy Necker úr a neje salonjában eleinte csak mint megfigyelő szerepelt, és lenéző hallgatagsága által tünt ki, mely talán csak óvatosság volt, nehogy elárulja, ha egy vagy más tárgyban talán nem egészen járatos. Időnkint azonban mégis megszólalt, de többnyire csak azért, hogy valami finom élczet, valami hamis vagy

derült szót mondjon, melylyel röptében ostorozott egy-egy félszogséget. Ez a komoly ember gúnyoros, finom élű észszel bírt, mely egészen egyéni volt s azt később be is bizonyította néhány iratában, melyek aprólékos, de egyszerűsmind átható megfigyelő tehetségéről tesznek tanúságot.

Du Deffand asszony, ez a félelmesen szigorú bíró, ki később Neckerékkal szorosabb viszonyba lépett, különösen kedvelte a férjet és elismerte az asszony szellemességét és érdemeit; mégis azt mondta Neckerről, hogy számos jó tulajdonsága daczára egy teljesen hiányzik nála, még pedig az, mely legkellemesebbé teszi az embert, t. i. *»az a bizonyos könnyedség, mely úgyszólván szellemességet kölcsönöz azoknak a kikkel beszélgetünk; ő nem segíti elő a gondolat kifejtését és vele szemben ostobábbak vagyunk, mint vagyunk egyedül, vagy ha másokkal társalgunk.«* Találókban alig jellemezhető a hatás, melyet az ilyen zárkózott, emelkedett, izolált és kevésbé rokonszenves szellem másokra gyakorolni szokott, az a doktrinär ész, melynek Necker úr köztünk megalapítója volt. Necker asszony hideg és tartózkodó külseje mellett rajongón, az imádásig szerette férjét és az hasonló érzelemmel viseltetett iránta. Valóban a szemérmes és tisztességes házasságnak ez az oltára, a feslett Páris és a bölcselek szektájának közepette, nem volt a kor legcsekélyebb különössége.

»Modern bölcseleink közül néhányat nagyon szeretek, de bölcseletökkel nem tudok megbarátkozni, »mondá Necker asszony. Egy levélben, melyben kimentti magát, hogy nem mutathat be nekik két újonnan érkezett zürichit, úgy tünteti fel őket, mint a kik képtelenek nyelvükön uralkodni, s miután a reggelt munkával töltötték, a nap hátralévő részét tisztán a beszélgetésnek szentelik. »A reggelt

tanulmányokra fordítják, és oly szabad gondolkozásúak, hogy nem tudják rászánni magokat, hogy az általok látogatott házaknál egy ismeretlen arczczal találkozzanak; mert a ki szabad gondolkodásról beszél, beleérti egyszerűsmind az ellenállhatatlan vágyat, beszélhetni; néhány közülök nálam is megfordúl, s szerencsére, becsületes erkölcsük kiengesztel elveikkel s hatásukat jóvá teszi, a mi ha nem volna, kétségtelenül helyesebb lenne, az efféle társaságról lemondani.« De azért e lemondás igen nehezebé esett volna; annál nagyobb az érdeme, hogy összeegyeztetni tudta, a veszélyes szomszédság daczára, a szellemi dolgok iránti rendkívüli hajlamát elveinek integritásával.

És különös! bár a vallási kérdésekben óvatosaknak kelle lenniök, a szabad gondolkozásúak, minő például Diderot volt, mégis otthonosabban érezték magokat Necker asszonynál, mint sem Geoffrin asszonynál. Emennél a társadalmi óvatosság, a szigorú illem uralkodott mindenek fölött; amannál az erény volt a hangadó, valamint a lelki jóság, mely még az ellenkezésben és megfeddésben is nyilvánult.

Először Necker asszony salonjában és az ő sugalmazására pendítették meg az eszmét, 1770-ben, hogy Voltairenek emlékszóbor emeltessék. Az utóbbi mulatságos leveleket ír neki e tárgyra nézve és még udvarias madrigalokban is tréfálkozik. Pigalle ¹⁾ lön megbízva a patriárka

¹⁾ *Pigalle, Jean-Baptiste*, francia szobrász, szül. Párisban 1714-ben, megh. ugyanott 1785-ban, Voltairenek itt szóban levő szobra, melynek költségeit nyilvános aláírás útján gyűjtötték össze, most az Institut egyik termében van fölállítva; a szóbor Voltaireset 74 éves korában egészen meztelenül állítja elének, a nélkül, hogy a művész az emberi testnek a vénséggel járó fogyatkozásait csak némileg is enyhíteni iparkodott volna.

szobrának kivitelével; de midőn Necker asszony tudomására jutott, hogy a művész minden mez nélkül akarja ábrázolni a nagy költőt, minden jobb érzése fellázadt; szemérme nem így értette a dolgot.

Marmontel, kit bátran idézhetünk, ha csupán a társadalomról és irodalmi kritikáról van szó, s ki ez eszmekörben a legkiválóbb másodrendű tehetség typusát képviseli, Necker asszonyról oly ítéletet mondott, melyet tökélyében sem megtoldani, sem megrövidíteni nem lehet. Kitűnően megvilágítja benne jellemének kimagasló két vonását: az *összetett szellemet* és a *szív egyenességét*.

»Idegen létére nem ismervén Páris szokásait és erkölceit, Necker asszony nem birt a fiatal francia nők egyetlen kedves tulajdonságával sem. Modorában, beszédében nem volt semmi ama bájból, mely a művészetek és a nagy világ iskolájában felnőtt asszonyt jellemzi. Öltözkében izléstelen, magatartásában feszes, udvariassága nem vonzó és szelleme valamint egész lénye sokkal keresettebb, sem hogy lebilincselhetett volna.

»De más, hozzá méltóbb bájjal volt felruházva: a szemérem, a tisztaság, a jóság bájjával. Az erényes nevelés és az alapos, a magányban folytatott tanulmányok megadták neki mind azt, a mivel az igaz kultúra egy nemes lelket és kiváló természetet gazdagíthat. Érzéke mindig helyes volt; de agyában a gondolat gyakran zavaros, bizonytalan. Az elmélkedés inkább összezavarta mint sem megvilágította eszméit; azt hitte, tágítja azokat, holott csak túlzásba ment; hogy gondolatainak arányát növelje, hyperbolákra vagy elvontságokra vetemedett. Úgy látszott, mintha bizonyos tárgyakat csak nagyító és eltorzító ködön

át látott volna, s ilyenkor kifejezésmódja annyira dagályos lett, hogy nevetségessé vált volna, ha nem tudjuk, hogy egészen ártatlan.«

Izlés dolgában Necker asszony sehogy sem bizhatott magában és csak megfontolás után ítelt, mint rendesen szoktak oly emberek, kik fiatalságukat Páristól távol töltötték; azt hitte tehát, midőn oda megérkezett, hogy erre nézve, ép úgy, mint mindenben, elég, ha leczkéket vesz. »Egyetlen előnye ez országnak, írja egy évi tartózkodás után, hogy az izlést fejleszti, de mindig a lángész rovására; egy mondatot ezerféleképen forgatnak, és az eszme minden viszonylatát egybevetik...« És azt képzelte, izlésre tesz szert, ha eszméit aláveti az efféle megpróbáltatásoknak és kínzásoknak.

Tulajdonképen, nem megújítani akarta volna magát, mint azt több ízben mondja, hanem a két különböző szellemet összeegyeztetni óhajtotta, megyéje szellemét a miénkbe ojtva. Szerencsétlenségére az ojtás nála nem fogamzott meg, vagy csak igen tökéletlenül sikerült. Csak az erőltetett, a csinált maradt meg belőle. Alig tud valamit mondani, a nélkül, hogy ki ne ficzamátná a természetes eszmét s valami szokatlant ne keresne annak kifejezésére. Különös látni, mily messze vitte ő és vitték mások is körülötte e teljesen téves elvet: mert nem vehetem ki még Necker urat sem, ki nejének hátrahagyott öt kötet »Ve-gyes iratok« (*Mélanges*) czimű művét kiadta és azokat minden irányban helyeselni látszik.

Ha a XVII-dik század valamely munkája után Necker asszony irataiban lapozgatunk, úgy érezzük mintha egy új világba lépnénk s nem ugyanazzal a nyelvvel volna dolgunk. *Nem igyekezett*, szokták volt mondani

De Caylus asszony szeretetreméltó hanyagságainak jellemzésére. Necker asszony gyűjteményét olvasva, bizonyára nem fognak ehhez hasonlót mondani. Mindjárt eleinte például ezt a mondatot találom: »Nem csak rendes kötelességeinknek kell megfelelnünk, hanem tehetségeinknek és helyzetünknek is eleget kell tennünk, úgy lelkiismeretünkkel mint a társasággal szemben.« *Eleget tenni tehetségeinknek*, jó és új fordulat és érthető; de *helyzetünknek eleget tenni*, a helyett, hogy azt mondanók: megtenni azt a mit tenni illik, ha nagy állást töltünk be és nagy vagyonnal bírunk — ezt már nem értjük. — Később a következőkre akadok:

»Ismerek oly metafizikus szellemeket, melyeknek soha nem beszélnek a természet szépségeiről; ezek rég túl vannak amaz *átmeneti eszméken*, melyek az érzéseket a gondolatokkal összefűzik, és eszök sokkal többet foglalkozik elvont dolgokkal sem hogy megoszthatnák velünk az élvezeteket, melyeknek kútforrása a lélek viszonyában keresendő a külső tárgyakkal.

»Nem is kell lefesteni előttök a különös szokásokat, mindig jó, ha a láncz végére szó-csövet alkalmazunk s úgy beszélünk velök, de soha se kíséreljük meg őket az eszmelánczolaton végig vezetni.«

Mily nehézkes kép! aztán örökké a tárgyak viszonylagos állásával foglalkozik, irány a hemzseg a *viszony* szótól. Rögtön felismerjük nála az elvontság túlzott gyakorlását, mit másoknál annyira megró. Az *eszmelánczolat* gondolatát is különösen kedveli: azt a hatást teszi ránk, hogy e kifejezések súlyát maga is érzi. — Az összehasonlítások tömegesen tódulnak tolla hegyére s nem csak hogy nem szolgálnak a már is homályos és rejtélyes gondolat

megvilágítására, de rendszeren még jobban elhomályosítják azt; még az eleinte feltűnt téveteg fénysugár is elenyészik. Ez összehasonlítások egynémelyike rendkívül bizarr. Például az embereket akarván elemezni, kiknek jellemében és érzületében nincsen egység s kik mindenfelé elszóródnak, mintha több rendbeli lelkek volna, azt mondja rólok: »hogy a *rákhoz* hasonlítanak, melynek bátran levághatjuk egy ollóját, s pár nap múlva már meg sem látszik rajta, mert idegrendszeröknek több központja van.« Másutt, a használt hasonlat természetes hatása gondolatával épen ellenkező irányba téved. Azt mondja: »A lángészt az ízlés határai közé szorítani nem lehetetlen. *Nézzék a németalföldieket*, szalmaszálakból épített töltések állják útját a tengernek.« A hollandiak műve, mely a tengert töltések segélyével fékezi, nagy és leleményes eszme, de sehogy sincs összhangban a képpel, melyet az ízlés szó bennünk előidéz; az ilyen összehasonlítás tévútra vezet a gondolatot, nem hogy felvilágosítaná.

Az ilyen ellentétek folytonosan előfordúlnak Necker asszonynál. A mythologiai hasonlatokat is kedveli és megszűröl, hajoknál fogva rántja elő. Férjét magasztalva, s felmutatva mily elválhatatlan az ő élete a közjótól, ezt mondja: »A hivatalos élet *Méléagre*¹⁾ *üszkéhez* van kötve.« A *Méléagre* üszkével több helyen találkozunk. Szóval, nagyon kiérezzük, hogy a hasonlatok e szellemes nőnél nem kínálkoznak magoktól, nem fejlődnek magából a tárgyból, természetesén, tetszetősen, nem jönnek nyelvére találó alkalmyszerűséggel, a társalgás szelleme által sugallva, hanem valamely régi raktárból szedi elő azokat,

¹⁾ *Meleagros*, az Oineos és az Althaea fia, a kalydoniai vadászat főszemélye.

valamely elavúlt irkából, hol tartalékban voltak.¹⁾ Innen ered, hogy meglepnek ugyan, de nem magyaráznak. És ez a hiba.

Azonban igazságtalanok volnánk, ha el nem ismer-nők, a mi benne természetes és a mi által oly előnyösen üt el e mesterkélt érzületű és romlott század asszonyaitól. Az ő érzülete igaz, való; a legtisztább erkölcsi forrásokból meríti, s a mint emelkedettségről van szó, örömmel, haszonnal hallgathatjuk. Nem mondanók-e, hogy De Lambert asszonyra gondolt, s megemlékezett róla hogy olvasta, midőn azt mondja:

»Boldog az, ki mindig csak helyes és nemes érzelmekben találta örömét. Az biztos lehet benne, hogy egész életében mulatni fog.« Ha a szellemesség és elemezés iránti hajlama, mely különben századának általános baja, kissé túlságosan nyilatkozik nála, másrészt a magasabb lelkesedés elvonja attól és az izlés tévedéseit helyreüti: »*A jelen élvezése és ki-ki saját magáért*: ime a század két jelmondata. *A jövőért és másokért élni*, azok a jelmondatok, melyeket magamnak választanék.« Már korán foglalkozott a hanyatló élet eszméjével és az idővel, midőn a külső bájak hervadásnak indulnak. Erkölcsi gazdagsága fölött szemlét tartva, mondja: »Ezeket tisztán a *vallásos* eszmének és érzületnek tulajdonítom, s így az idő, mely halad, csak növelni fogja gazdagságomat.« Ellenszenve a nagy

¹⁾ Saint-Beuve e megjegyzése igen találó. Ismeretes dolog, hogy Necker asszony reggelenként öltözködés közben apró elefánt-csont-lapocskákra irta a feleleteket és mondatokat, melyeket napközben a társalgásban használni szándékozott. Leánya, De Staël asszony, egy ízben megtalálta azokat, s anyja soha sem tudta legyőzni e fölötti megszegyenülését. (Fordító.)

világ iránt naponkint növekszik, mindent tettetésnek lát ott, és szíve nem talál tápot. Ekkor visszatér a multhoz, szereti azt újból meg újból felidézni.

Bár rögtön kiérezte, mi hiányzik neki Párisban, mégis helyesen ítélte meg annak előnyeit és felismerte mind azt, a mi nélkülözhetetlenné válik azok előtt, kik megizlelték az ott tartózkodást: »Bizonyos, írja egy ízben, hogy másutt boldogabb lehet az ember, és boldogabbnak kell lennie, de akkor nem szabad megismernie e varázst, mely, bár nem képezi a boldogságot, mégis örökre élvezhetetlenné tesz minden más életmódot.« Mikor e szavakat írta, félig még e varázs hatása alatt állott (1773). Férjének első minisztersége, mely bizonyára büszkévé tette, egyúttal kiábrándulásának kezdetét jelzi: »Szívem szüntelenül egy oly mindenséget keres, írja 1779-ben egyik barátjának, hol a jótékonyság volna az első erény. Mily szomorú visszapillantásokkal kísérem tevékenységünket! Az arany-kort véltem látni e tiszta-kezű kormányzat alatt; de már csak a vas-kort látom; minden csak arra szorítkozik, hogy minél kevesebb rosszat tegyünk.«

S e percztől fogva sajnálni kezdi a multat: »A múlt utáni vágy, kiáltja, tekintetemet örökké a Legfőbb Lény felé vonja, kire nézve nincs múlt. Úgy látszik mintha Őt életünk minden órája körülvenné, és nála keresem a perczeket és a személyeket, melyek úgy látszanak, mintha ránk nézve már nem lennének; akkor szívem megnyugszik; téveteg és kétségbeesett lelkem menedéket talál.« Eltérőleg a legtöbb nőtől, Necker asszony nem ismerte a letűnt ifjúság és szépség miatti bánatot. Egy ízben azonban mégis bánatos panasz lebben el ajkáról; (ekkor töltötte be harminczötödik évét): »Igen nehezen tudom meg-

szokni a változásokat, írja egyik barátnőjének: a kor, mely látszólag oly lassan közeledik, épen e nesztelen haladása folytán lepett meg; egy új világban látom magamat, s nem tudom már, vajjon ifjúságom rövid ideje volt-e álom, vagy pedig most kezdődik-e az álom...» De csakhamar beletalálja magát és az érett kor segédforrásai már készen várják. »Minthogy fiatalságomban hajlamaim nagyon különbözők voltak mostani izlésemtől, kevésbé éreztem az átmenet kellemetlenségeit; apródonkint, árnyalatonkint fejlődött és mindig idejekorán megtaláltam a helyettesítőket. Így mikor tükrömben hervadt arczszínemet, bágyadt szemeimet szemlélem, s magamba szállva, tevékenyebb, erőlyesebb észet és akaratot érzek, nem tudom, panaszkodnám-e az idő ellen, ha nem rabolta volna el soha sem szünő szeretetemnek tárgyait.«

Férjének, vagy a mint tartózkodóbban mondani szokta, barátjának első minisztersége alkalmat adott neki, hogy erényeit nagyban kifejleszsze és gyakorolhassa. 1778-ban a betegek a kórházakban még nem igen jó bánásmódban részesültek; elég mondanunk, hogy több beteget is fektettek egy ágyba, és a Necker asszony által alapított kórháznak eredetileg az volt czélja, hogy] bebizonyítsa azt, hogy: *minden beteget külön egy ágyban* és a leggyöngédebb emberség minden figyelmével lehet ápolni, a nélkül hogy ez az előírányzott összegnél többbe kerülne. A kíséreltet egy, százhusz beteg számára berendezett, kis kórházban ejtették meg. Az alapító Necker asszony tíz éven át e kórház igazgatónöje és éles látású ügyes pénzügyi kezelője maradt. Megérdemelte érdemeinek nyilvános méltatását, mely befoglaltatik a Necker úr által a királynak betérjesztett »jelentés« egyik pontjában (1781). Ámbár a nagyvilági

rosszakarat nevetségessé igyekezett tenni az ünepélyességet, melylyel a férj hitestársát megdicsérte, én, megvallom, azt találom, hogy a mosoly megilletődéssé változik a czél nemességével és a jótétemény nagyságával szemben.

Szükségtelen, hogy életének részleteibe bocsátkozzam és számos utazásában elkísérjem, mely utóbbiakra nagy-részt egészsége érdekében vállalkozott; gyötrő idegbaj emésztette, mely a felcsigázott lélek folytonos munkásságának volt szomorú következménye. A nagyvilági kötelességek, a szüntelenül önmaga és környezete fölött gyakorolt felügyelet, a némán és fájdalommal magába fojtott érzékenység, mind ez együttvéve idő-előtt tönkretette Necker asszony életerejét.

Férjét imádta, és e nagy szenvedélyén kívül még két barátság töltötte be életét. Első helyen áll a tiszteletteljes kultus, mely őt De Buffon úrhoz csatolta, kit bizalmasabb és mégis emelkedett oldaláról velünk megismertetni és érdeme szerint méltányoltatni senki sem alkalmasabb mint ő, mert nem az az asszony, a ki ott, a hol ennyire tisztel, a bizalmasságnak bár mily kis tért engedne. Necker asszony második barátja Thomas volt, e tiszteletre méltó, erkölcsös író, kit gúnyolni ma ugyan divat lett, de a ki azért mégis elvitázhatatlan irodalmi tehetséggel és megható szívbeli tulajdonokkal birt:

»Fiatal korunkban számos tisztességes hajlam fűzött egymáshoz bennünket, írja neki Necker asszony 1778-ban, és kevésbbé tiszta gondolat soha nem homályosította el irántam való barátságát. Legyünk még ennél is jobb barátok, most, midőn az érett kor csillapítja a hajlamok élénkségét s egyszersmind növeli a megszokás erejét, s legyünk

annál szükségesebbek egymásra nézve, miután csak a múltban és jövőben élhetünk, mert én, részemről, már előre nem fektetek semmi súlyt vénségünk új társaságának hódolatára és az utókorban nem óhajtok semmit, csak egy sírt, melyben Necker urat megelőzzem, és a melynek ön írja meg feliratát. Ez a menedékhely kedvesebb lesz nekem mint Rousseaunak a jegenyék, melyek hamvait földik.«

Az ilyen szívből eredő és szívhez szóló sorok hamar kibékítenek némely túlzott dicséréttel; ezt elfelejtjük, amazoknak emléke megmarad.

Necker asszony leánya, Germaine, ki később a hires Staël asszony lett, már serdülő korában nyugtalanította anyját. A mily tartózkodó és óvatos volt Necker asszony, ép oly élénk és indulatos volt leánya, a ki a század minden áramlatát átérezte, s a kiben oly lángelme lakozott, mely nem egy veszélyes útra ragadta. E viharos lélek, mely már-már utat tört magának, meglepte, megrémítette a bölcs anyát s erre az önkénytelen kifakadásra készté: »Gyermekeink rendesen nem igen hálásak gondoskodásunkért: ifjú ágak ezek, melyek türelmetlenül tűrik az őket lekötve tartó törzs nyögét, s meg nem gondolják, hogy tőle elszakítva elhervadnának.« Necker úr, komoly ügyei közben, ha szabad ideje maradt, élvezetet talált leánya ragyogó élczeiben s szívesen szította szellemének tüztét. Azt állítják, hogy Necker asszony az apa e megkülönböztetése alatt szenvedett, s a feleség könnyebben volt sérthető, mint a mennyire büszke volt az anya.

Necker úr második miniszterségének eseményei meghaladták Necker asszony erejét, s valahányszor habozásra volt alkalom, ő a visszavonulás mellett szólt. És így,

a sok szenvedés és bánat közepett, rá nézve valóságos vigasztalás volt, midőn 1790-ben ismét Lausanneban, vagy Coppetban találta magát, szép tava mellett s nem messze szüleinek sirjától. A morális hatást elemezve, melyet az ilyen táj gyakorol némely lélekre: »Úgy látszik, írja, mintha a Legfőbb Lény itt különösebb szeretettel foglalkozott volna teremtményével és folyton arra készti, hogy gondolatát Hozzá felemelje.«

Ez utolsó években, mialatt a 93-diki év elárasztotta Franciaországot iszonyataival, egy megható munkát írt, mely még azoknak tetszését is megnyerte, kik legszigorúbban ítélték Necker asszony szellemi irányáról. Az *Elmélkedések a házasság felbontásáról* című műről akarok beszélni, mely rögtön halála után jelent meg. Ez iratában, mit már reszkető kézzel írt, Necker asszony a házasság felbontására vonatkozó francia törvény ellen küzd, kimutatva, hogy az milyen ellenmondásban van a természet végezteljeivel, úgy a társadalmi, mint az erkölcsi téren. Saját példájából, érényeiből és egész életének vallásából erőt merítve, a házasság felbonthatatlansága mellett kardoskodik: nem bírja fölfogni, hogy ily fundamentális intézmény kiszolgáltassék az emberi szeszélyeknek és vágyaknak: »Mert, úgy mond, az ifjúság első vonzalma nem egyéb egy első köteléknél, mely két újonnan egymáshoz közelebb jutott ifjú növényt támogat mindaddig, míg egymás mellett meggyökerezve, egy és ugyanazon anyagból meritik életüket.« — »Az érett korban, mondja gyöngédséggel, az a nő tetszik legjobban, ki ifjúságát nekünk szentelte.«

A nélkül, hogy érveléseiben követném, még csak néhány eszmét akarok kiemelni, átható, mély erkölcsi

értékek kedvéért. Két hű hitestárs boldogságát festve s különösen az apáét, ki gyermekeinek vonásaiban újra önmagát találja fel s azokból neje szemérmességét olvassa le, felindulásának igaz mélységében a legtökéletesebb kifejezésre és színezésre jut: »Olykor megesik, hogy egy gyöngéden szeretett férj egészen feltalálja magát gyermekeinek vonásaiban. A természet, mely ekkép a hitvesi szerelem tolmácsa és kezeje lesz, utánozhatatlan ecsetével kedvtelve szentesíti a hű feleség tiszta érzelmeit; és minden pillantás, melyet a meghatott férj rá hasonlító fiaira vet, megújult édességgel száll vissza ezeknek anyjára.«

Ezek elragadóan kedves képek és természet után vannak festve. Mindazáltal, Necker asszony csakhamar visszaesik ismét régi hibáiba. Visszaél a mythologiai hasonlatokkal, a történelmi idézésekkel, Méléagrossal, Ariával és Paetussal. Rossz helyen idézi IV-dik Henriket, midőn Rubens képéről beszél, mely Médicis Mária lebetegedését ábrázolja. IV-dik Henrik és Médicis Mária szerencsétlenül választott példa, ha szerelemről és hitvesi hűségről van szó. Az eszmék kapcsolatában mindig a tapintatnak ugyanazon hiányára akadunk, hasonlataiból pedig hiányzik a finomabb árnyalatok összhangja. De itt könnyebben kárpótol e hibákért, mert a tárgy lelkesíti. Ez irata egészben emelkedett, leleményes; és mikor a házasság fölött a vén korban elmélkedik, a vigasztalódás e végső célja fölött, mely e sivár kornak néha még boldogságot is nyújthat, akkor szinte ékesszólóvá lesz, és szép, erőteljes szavakban fejezi ki meggyőződését. »*Vénségünk boldogsága vagy szerencsétlensége gyakran csak elmúlt életünk kivonata.*« És szívének tapasztalatából kiindulva, eszménye szerinti két hitestárs utolsó boldogságát mutatja fel nekünk, kik

mindvégig szeretik egymást, az évek romboló erőlködése daczára: saját sorsának képét festi s kezünkbe adja annak titkát. El kell olvasni teljes egészében e valóban elragadó lapot:

»Egymáshoz ragaszkodó hitestársak hosszú életök egyes korszakait erényöknek és kölcsönös vonzalmuknak tanúskodásával szokták jelezni; a letűnt időből erőt merítenek és a jelennek védbástyát emelnek belőle. Ah! ki bírná elviselni, hogy egyedül dobassék ki a vénség ismeretlen partjaira? Hajlamaink megváltoztak, gondolkozásunk meggyengült, egy másiknak bizonyítéka és szeretete képezi lételünk folytatásának egyedüli jeleit; már csak az érzelem tesz képessé, hogy önmagunkat fölismerjük; megparancsolja az időnek, hogy egy perczig még könnyítsen hatalmán. És így, nem csak hogy nem sajnáljuk a világot, mely bennünket kerül, de mi is szívesen kerüljük; kitérünk oly érdekeknek, melyek nem tartoznak többé ránk; gondolataink megnagyobbodnak mint az árnyak az éj közeledtével, s a szerelem utolsó sugara, mely nem egyéb egy isteni sugárnál, a színárnyalatot, az átmenetet látszik képezni a földön érezhető legtisztább érzelmekből azokba, melyek az égben fognak eltölteni. Örökdj, óh nagy Isten, a barát, az egyetlen barát fölött, ki utolsó sóhajunkat fogja felfogni, ki szemeinket fogja lezárni s irtózat nélkül fogja búcsúcsókját nyomni a haláltól elhervasztott ajkakra!«

E sajátságos, kenetteljes és ünnepélyes ékesszólásnak egy példáját akartam felmutatni, s valóban sajátságos példának mondható, ha meggondoljuk, hogy a XVIII-dik század második feléből való, e végbomlásnak indult társada-

lom kebeléből, s oly egyéntől származik, ki harmincz évig élt e romlott légkörben a nélkül, hogy annak mérge csak egy perczig is hozzá férhetett volna. *Philemon és Baucis*-hoz tért vissza, de persze az egyetlen módon, mely akkor lehetséges volt, a szónoklás egy nemének segélyével. De ez utóbbi itt legalább őszinte, az ékesszólással téveszthető össze, sőt vége felé még ennél is több: valóságos imádsággá emelkedik.

Necker asszony eldalolta hattyúdalát; 1794 májusában, egy Lausanne melletti birtokon halt meg csak ötvenegy évet élt. Végperczeiről megható részletek olvashatók unokájának egyik jegyzetében. De a családi körön kívül is, Necker asszony irodalmunkban kiválóbb helyet és emléket érdemel, mint a minőt eddig szenteltek nevének. Franciaország neki köszöni De Staël asszonyt, és e nagyszerű ajándék fölötti öröm nagyon is feledtette a többit.

Bizonyos hibák mellett, melyek első látásra visszataszók s könnyen mosolyra késztének, egészen egyéni lelkesültséggel, kész jellemmel birt. Azzal az erős elhatározással lépett fel a párisi társaságban, hogy szellemes nő lesz s korának nagy embereivel összeköttetésbe hozza magát; mindazáltal tisztán meg tudta őrizni lelkiismeretét, erkölcsi érzékét, az őt körülzajongó hamis tanítások ellen tiltakozott, nemes példával járt elől, a nagyvilág közepett kötelességeinek tudott élni s kárpótlásul a néhány tulfinomitott gondolatért és hibás mondatért a jótékonyág nagyszerű emlékoszlopait hagyta maga után, feddhetetlen emlékével és még egy pár ékesszóló lappal is egyetemben.

A mi leányát illeti, bár Necker asszony is bámulta,

de bizonyára egészen másnak szeretne volna látni, s ne-
héz volna benne anyjának befolyását nyomozni. E
befolyás nyomait azonban az utódok közül másokban
talán könnyebben lehetne feltalálni, és Necker asszony
szelleme, az első nemzedék után, megszeliült, simulé-
konyabb alakban bizonyosan nagy mértékben hozzájárult
e kiváló család emelkedett gondolkodásához és nagy er-
kölcsei értékéhez. ¹⁾

¹⁾ Egy élettani moralista mondta : »Valamint ha este túlságo-
san megerőltettük magunkat a munkában és alvás előtt ezer gyötrő,
nyugtalanító, fárasztó gondolat ostromolja agyunkat : reggelre min-
den kitisztult és könnyű, élénk eszmékkal ébredünk ; ezek mégis csak
a múlt est erőlködésének eredményei. Hasonlóan észlelhetjük, hogy
az eszmék, melyek Necker asszonynál még a fáradságos és zavaros
készülődés s csaknem a lidércznyomás alakjában mutatkoznak, egy
nemzedékről a másikra menve át, De Staël asszonyban nyernek új
kifejezést, ifjan, ragyogón és győzedelmesen.«

De Boufflers grófnő.

I.

Nem ok nélküli előszeretetből, nem tisztán szeszélyből foglalkoztam oly gyakran a XVIII-dik század kiváló aszszonyavial, s iparkodtam az irodalom javára lefoglalni mind azokat, kik bármely czimen odavalóknak mutatkoztak, akár elismert szellemök, akár salonjok híressége és befolyása, akár hátrahagyott levelezésöknél fogva. Úgy véltem és vélem most is, hogy ez becsületbeli tartozás, az udvariasság, a tisztelet és igazságosság kötelme ama ritka, a magok idejében ragyogó s érdemök szerint ünnevelt jelenségek iránt, kiknek emléke azonban a távolban szétfoszlik, elmosódik és lassankint egészen elenyészik, ha gondos pontossággal nem gyűjtjük bizonyítékait és jellemző vonásait. Úgy járnak e bájos képek is mint Latour ¹⁾ krétarajzai, melyekről az idő szárnya könnyen lesöpörte a krétaport s melyeknek pusztulását Diderot e szavakkal jósolta

¹⁾ *Latour, Maurice-Quentin*, francia képiíró, szül. Saint-Quentin-ben 1704-ben, megh. 1788-ban. Különösen a krétarajzot művelte, a képiírás e technikáját tökélesítve. 1727-ben Párisba érkezvén, ott mint arezképfestő nagy hirre tett szert. Daczára, hogy kevésbbé tartós a krétarajz, Latour művei egy század multán is jó állapotban vannak. Korának majdnem valamennyi híres személyiségének képmását elkészíté.

meg: *Memento quia pulvis es...* (gondolj a halálra, mert porból vagy...). Az emberek látták e rajzokat, megszólalásig hű képmásokat, csak ezeket látták... aztán egy regelen ismét megnézték, de akkor már semmit sem láttak.

Egészen hasonló amaz előkelő nő esete is, kinek emléket oly kellemesen élénkitette fel a De Goncourt urak könyve, a mint magam is már régen óhajtottam újra megvilágítani, a nélkül, hogy felőle kellően tájékozottnak tartottam volna magamat. De Boufflers grófnőt jól ismerik azok, kik Rousseau irataiban otthonosak; de mióta ezt kevésbbé kedvelik, amaz is sokat veszített, szinte észrevétlenül oda jutott, a hova a Rousseaut bámuló és pártfogó nők mind jutottak, és valamennyien a *régi jó idők* szép hölgyei közül, kiket megénekelt és megsíratott Villon.¹⁾ Neve a legtöbбекnél már csak halk visszhangot kelt, sőt még azok is, kik a hagyományok töredékeit megőrizve, a XVIII-dik század dolgai körül inkább tájékozottak, ha De Boufflers asszony nevét hallják említeni, könnyen összetévesztik e név más tulajdonosaival, s nehéz munkába kerül őket tévedésökről meggyőzni.

Tény, hogy egyidejűleg három igen híres és ünnevelt, a De Boufflers nevet viselő nő uralkodott a párisi előkelő világban: De Boufflers herezegő, ki később a De Luxembourg nevet viselte; előkelő, tekintélyes hölgy s öreg korában utolsó impozáns alakja a régi társaságnak; erre nem kell vizszatérnünk. — Aztán ott volt De Boufflers marquise, a könnyelmű és szellemes Boufflers lovagnak méltó anyja,

¹⁾ Villon, *François*, francia költő, szül. Párisban 1431-ben, megh. Párisban vagy Poitouban 1480 és 1489 között. Életének története egészen homályos, csak azt a keveset tudni felőle, a mit verseiben fölemlít.

a jó Szaniszló király barátnője, a luneville-i kis udvar szemefénye, akkoriban, midőn Du Chatelet asszony és Voltaire annak vendégei voltak. Ez volt az, kitől egy este oly szellemesen búcsúzott el a jó öreg Szaniszló király. Jelen volt titkára is, ki állítólag szintén szerelmes volt a marquiseba, és a király többször kezét csókolva a marquisenak, hozzá tévé: »Titkáromra bizom a többit!« Számos couplet-t, rögtönzést, epigrammát idéztek tőle, s La Harpe mondása szerint, kevés ember tudta szellemesebben és ügyesebben faragni az ilyen apróságokat, mint De Boufflers marquise. De ő sem az, a kiről ez úttal beszélni akarok; szeretetre méltó, szép asszony volt ugyan, kivel mindig szívesen találkoztunk, de az akkori társaságban nem volt oly jelentékeny mint a másik kettő.

De Boufflers grófnő, kit gyakran összetévesztettek az előbbivel, és a ki, a nélkül, hogy a másikat sérteni akarnók, szavahihető tánuk vallomása szerint »szépségben, kellemben, észben és szellemben amaszt messze túlhaladta,« ki azonfelül inkább igényt tarthatott a tehetségre és befolyásra, még más jellemző vonásokkal is bír: barátnője volt Conti herczegnek, Hume-nak, az angol történésznek, Rousseau-nak és III-dik Gusztáv svéd királynak; Du Deffand asszony leveleiben folyvást a »Bálvány« név alatt szerepel. Conti herczeg nagyperjeli minőségében a Temple¹⁾ tör-

¹⁾ Temple, nagy kiterjedésű épület Párisban, eredetileg a templomos vitézek rendháza volt, 1312-ben Szép Fülöp átalakítá magának lakhelyül, ilyen állapotban volt és ily célra szolgált Conti herczegnek is; a forradalomban állami fogház volt, Bourbon-Condé herczegnő 1816-ban apáczaolostort csinált belőle; III. Napoleon uralkodása alatt lerombolták, és azóta helyét 7500 méter hosszú square foglalja el.

vényhatóságát birta; a kedvelt hölgy, ki oda eljárt, ki még ott is lakott, kerttel és mellékpálotával rendelkezett, a *Temple-Bálvány* elnevezést nyerte, vagy rövidség kedvéért egyszerűen a *Bálvány*-nak hívták.

A számos egyéniség közt, ki vagyona, születése vagy szelleme által különböző befolyásokat gyakorolt e nagy előnyökkel bíró társaságra és kiknek mindnyájoknak meg volt a magok sajátos jellege, De Boufflers grófnő, ha közelebből vizsgáljuk, úgy tűnik fel, mint a kinek határozottan kifejezett hajlama és egészen külön hivatása volt. Valamennyi közt ő fogadja legszívesebben a híres idegeket, mindig hozzá férhető, értelmesen, előzékenyen bevezeti őket a társaságba; kíséri, pártfogolja őket, szoros összeköttetésbe lép velök; nyelvöket beszéli és saját hazájokban felkeresi őket; az akkori szellemes asszonyok közt ő a legvendégszeretőbb s legtöbbet utazik. A XVIII-dik század angol társadalmának történésze, ha kimerítő akar lenni, nem mulaszthatná el hogy róla említést tegyen, és a legbiztosabb, leghivebb bizonyítékok melyek rá vonatkoznak, a külföldről jutottak el hozzánk. Határozzuk meg mindenekelőtt, a mennyire lehet, e tevékeny és változatos élet főbb eseményeit; az egyes épisódokra később kerül a sor.

(Marie-Charlotte-Hippolyte, de Campet de Saujou leánya volt a királyi testőrség egy hadnagyának, De Saujou marquisnak, és De Reignac Barberin Louise-Angélikának, ki másodszor egy De Montmorencyhoz ment nőül. Saujou marquis lányát 1725-ben szeptember 6-án keresztelték meg a Saint-Sulpice templomban s valószínűleg az nap, vagy egy nappal előbb született. 1746. február 15-én húsz és fél éves korában férjhez ment Edouard De

Rouverel-Boufflers grófhoz, ki százados volt a belforti lovas ezrednél és nem sokára ezredes lett a Chartres gyalogos ezredben. A fiatal asszony akkor a Palais-Royal-ban lakott, mint Orleans hercegnő udvarhölgye. Fivére, De Saujou marquis, a herceg kamarása volt; itt ennél az udvarnál gyakran alkalma nyílt az orleansi hercegnő fivérével, Conti herceggel találkozni; özvegy volt, s nem csak mint szerető, hanem nélkülözhetetlen barát minőségében is komolyan ragaszkodott hozzá; a grófnő hallgatott rá, összeveszett az orleansi udvarral, átment Conti herceg udvarába, és ott elfoglalta ama kétes és fényes állást, mely dicsőségére vált, ha nem is vált becsületére, és egyszersmind folytonos gyötrelmek forrásává lett.

1750-ben Versaillesban találkozunk vele, hová tisztelni ment el apósa, Rouverel úr halála alkalmából, a miből azt következtethetjük, hogy akkoriban még nem vált volt el férjétől és semmi botrány sem fordult még elő; de már közeledett. E tisztelgés alkalmával De Luynes herceg naplójában marquisnak van czimezve, és csakugyan, már akkor ép oly jogosan viselhette volna e czimet, mint a grófit, mely utóbbit tán csak azért tartotta meg, hogy a másik, hasonnevű marquise-al ne téveszszék össze, és ne legyen a mit férjének köszönnie kelljen. A korabeli tanúk kivétel nélkül megegyeznek szépségében, és szépsége, bár a gyöngéd fajta-hoz tartozott, hosszantartó volt. Harminczhét éves korában legfeljebb harmincz évesnek tartották, és üdesége alig vallott húszra.

Conti herceg, ki teljes mértékben méltányolta és szívét állandóan meg tudta nyerni kölcsönös és meleg ragaszkodása által, maga is kiváló egyéniség volt, úgy szellemre, születésre, mint rangra nézve. A névnek ez utolsóelőtti képviselője min-

den tekintetben méltó örököse volt nemzetségének. Tudjuk, mit mondott őseiről Saint-Simon, mily hatalmas és vonzó képet festett rólok: fájdalom, nem találkozott senki ki az utóbbinak egyéniségét ekkép megörökítette volna. Ha az emberi élet csak örömmek, ünnepnek volna szánva, ha nem lenne egyéb tündérmesénél, mely tündérsziget varázsos körében játszódik le, akkor a régi társadalomban s a régi monarchia vége felé nem tudnék irígylendőbb sorsot, mint volt e Conti hercegek sorsa, kik a trón közelében születtek ugyan, de éppen a kellő távolságban, hogy az kényelmetlenné ne legyen, a vér előjogait élvezhették, a nélkül, hogy azt képviselniök, vagy az ily állással járó kötelességeknek meghajolniok kellett volna; nem feszélyezte őket szigorú kötelezettség vagy felelősség, s könnyű szerrel jutottak még a népszerűség előnyeihez is. A mint lefizették a becsület és vér adóját s kitüntették magokat valamely hősies vagy csak szerencsés katonai tettel, melyért azután szüntelenül magasztaltattak, nem kívántak tőlök többé egyebet mint szeretetreméltóságot.

De ezt a Conti herceget, De Boufflers grófnő barátját, tisztáznom kell egy nyomorúlt tett szennyétől, mit állítólag serdülő korában követett volna el, s mely, ha tényleg terhelné emlékét, egyszerűen szörnyeteggé bélyegezné. Courier ¹⁾ Pál-Lajos, ki nem volt jó ember, s kinek epés házsártossága ép oly ismeretes mint tehetsége, egy napon a vérezt-i erdőben sétálgatva Delécluze úrral, egyszerre, mintha szomorú végének sejtelve szállta volna meg, azt mondá: »Ebben az országban könnyű szerrel

¹⁾ *Courier, Paul-Louis de Méré*, francia hellenista és pamphletíró, szül. Párisban 1772-ben, 1825-ben erdésze orozva lelőtte.

szokták eltávolítani az oly embereket, kiket nem szeretnek. Látja ezeket a nagy fákat? a fiatal Conti herczeg itt, ebben a parkban lőtte le egy pisztolylövéssel nevelőjét, du Cerceau atyát.« Du Cerceau atya csakugyan igen váratlan halállal múlt ki (így mondják az óvatosak) Véretzen, d'Aiguillon herczeg házánál, hová Conti herczegné kíséretében ment. Halála idejében, 1730 július 4-én, fiatal tanítványa, Conti herczeg, tizenhárom éves volt. Lehet-e hinni, hogy ez a fiatal gyermek szántszándékkal sütötte volna el fegyverét nevelőjére, s így esett volna a lövés, mely véletlenül, vadászaton okozta halálát? Ez hamis világításba helyezné, mert szerelmi kalandokban oly gazdag életében nem találjuk nyomát az embertelenségnek, és mi sem igazolja ily kegyetlenség föltevését.

De még többet mondok. Egy tanult és tiszteletreméltó utazó, Dutens,¹⁾ ki Véretzen meglátogatta d'Aiguillon herczeget és herczegnőt, és, ha Párisban időzött, Conti herczeg és a Temple társaságához tartozott, elbeszélte az esetet, még pedig úgy, a hogy a házbeliectől hallotta:

»A fiatal herczeg, mondja, tizenhárom éves lehetett akkor, s nagy hajlamot mutatott a vadászatra; végre elérte hogy puskát kapott, melylyel a másnap i próba-lövésre készült. Ez a puska golyóra volt töltve, és a mint jobbra-balra forgatta kezében, szerencsétlenségére elsült, és a lövés halálosan találta a vele szemben álló Du Cerceau atyát. A

¹⁾ *Dutens, Louis*, francia philologus és régész, szül. Toursban 1730-ban, megh. Londonban 1812-ben. Protestáns létére az üldözések elől Angolországba menekült, körülbelül 18 éves korában, a hol előbb nevelősködött, utóbb pedig a diplomatiánál nyert hivatalt. Irodalmi működése széles körű, de legnagyobb érdeme, hogy Leibnitz összes műveit először ő adta ki.

baleset oly iszonyú hatást tett a fiatal herczegre, hogy az egész kastélyban ide-oda rohant, egyre kiáltva: »Megöltem Du Cerceau atyát! megöltem Du Cerceau atyát!« és így rontott be a salonba is, hol együtt volt a társaság, folyvást fájdalmas hangon ismételve e néhány szót, a nélkül, hogy egy ideig egyebet ki lehetett volna csikarni belőle.«

Úgy hiszem ez világos és egyszer mindenkorra megczáfolja Couriert, s elhallgattatja azokat, kik ennek gonosz mende-mondáját terjeszteni akarnák.

Minthogy avatott kéz nem ecsetelte e kiváló alakot, mely hogy úgy mondjam, elhaladt a történelem mellett, a nélkül hogy abba belépett volna, az alábbiakban megkísértem róla néhány vonással helyes fogalmat nyújtani. Hénault elnökkel kezdem, ki szűkebb körű társaságában élt, és ki őt a maga valóságában mutatja be. Ah! ezek már nem egy Saint-Simon ecsetének élénk, tüzes vonásai; szürke, lágy és tompa krétára emlékeztet, de nincs finomság híján.

»Ezt a herczeget, így szól, ki természetből vad, de egyszersmind egészen a társaságra termett, eleinte csak a félénkség választotta el attól; mert nem szabad félreértelnünk a dolgot: a tetszésvágy, mely hiúságunk és öntetszelgésünk kifolyása, természetesen nem engedi, hogy czélt téveszszünk. De végre is nagy sikerei felbátorították, és most nincs nálánál szeretetreméltóbb magánember. Senki sem ismeri jobban a hízogó előzékenységet; ő nem csak népszerű vagy udvarias: ama finom csiszoltság jellemzi őt, mely már nem a mi korunkból való. Ha a társaságból átmegy komoly ügyekre, éles esze mindenkit bámolatba ejt, a bírakat és a gyakorlat embereit egyaránt meglepi. Látuk, hogy a parlament gyűlésein a vélemények orákuluma volt; ha az volt feladata, hogy tollal kezében jelentést

szerkeszsen, ezt százötven ember zaja közepett oly háborítatlan nyugalommal végezte, mintha dolgozószobájában lett volna, és munkáját fölolvassván, indítványa egyhangúlag elfogadtatott. Rajongott is érte a parlament, melyet jól szolgált, sőt talán nagyon is jól, midőn 1754-ben a száműzetésből visszahívta őket, semmi föltételt nem kötve e kegyhez; holott ez a királyi auktoritás fentartásához tán szükséges lett volna. Mivel ő, ki csupán a szellemek békítését és egyesítését tartotta szem előtt, azt képzelte, hogy azok ép oly nagylelkűek lesznek mint ő maga, hogy e kegyen megindúlva, szívesen követendik szándékait és nem fognak azokkal visszaélni. Katonai tehetségeiről nem beszélek.«...

Azt mondja ugyan a kedves elnök, hogy nem fog katonai tehetségeiről beszélni, de azért igen ügyesen emlékeztet a Coni melletti győzelemre, melyet Conti herczeg mindjárt szolgálata elején, körülbelül ugyanazon korban aratott, melyben dédatyjának fivére, a nagy Condé Rocroinál verte meg az ellenséget. De Conti herczeg huszonhét éves, tehát a nagy Condénál valamivel idősebb volt e győzelem idejében, mely egyébiránt eredménytelen maradt. Ebből a dicsőségből élösködött. Rövid idővel azután, nagy siker nélkül Németországban vezényelte a hadsereget, utóbb Flandriában is, hol szintén nem kísértette a szerencse, de azért még sem akart a szász grófhhoz csatlakozni, ki a főhadparancsnokságot vette át. Ez ügyről hevesebb szóváltása volt egy ízben a királylyal, még pedig De Pompadour asszony jelenlétében, a ki valamelyik állításánál közbe vágott: »Ön sohasem szokott hazudni?« — »Bocsánat, asszonyom, néha, az asszonyoknak,« felelé és rögz-

tön, mintha mi sem történt volna, folytatta a királylyal való beszélgetését.

Részrehajló barátainak bizonyítéka szerint azonban ne higgyük el, hogy kezdetben nem voltak nagy, sőt szertelen céljai. Szívesen lett volna lengyel király. Trón hiányában legalább miniszterelnök és a király első tanácsosa akart volna lenni, és 1755 felé, Versaillesban, politikai csillaga legmagasabban látszott állni. Ellenzéki pártállása következtében elveszté a parlamentben befolyását és a király kegyét; azonkívül helyén van azon föltevés is, hogy inkább volt fényes és formailag megnyerő, mint nagy tehetség. Soha sem látszott inkább képesnek mindenben sikert aratni, mint a midőn már nem volt semmi egyéb, mint az ország első és legszeretetre méltóbb mangánczója. És egyedül e minőségben foglalkozunk itt vele.

Hénault elnökhöz hasonló értelemben nyilatkozott e hercegről egy másik tanú, a ki méltó rá, hogy meghallgassuk. Dutens alapos és komoly gondolkodású férfi, Leibnitz összes műveinek első kiadója, születésre nézve francia, de honosságra és ítéletre nézve angol, megfordult Európa valamennyi nagyobb udvaránál, s elég tapasztalata volt az összehasonlításra.

»Conti herceg, mondja, századának egyik legszeretetre méltóbb és legnagyobb embere volt: tökéletes, szép alak (ebben nem ütött családjára, melyben a púp öröklött baj volt), nemés, fenséges magatartás, finom és szabályos vonások, kellemes és szellemes kifejezés, büszke vagy szelid tekintet, a mint az alkalom kívánta: a legmegnyerőbb egésztest képezték. Jól beszélt, élénk, férfias ékesszólással, minden tárgyról erélyesen és melegen nyilatkozott; lelkének emelkedettsége, vas jelleme, bátorsága és tehetsége sok

kal ismertebbek Európában, sem hogy ki kellene emelnem. Kedveltjeinek bizalmas körében modora a legegyszerűbb volt, de ez a lángész egyszerűsége volt; társaságban rögtön minden feszít feloldott; őt magát a feszesség annyira zavarta, hogy azonnal türelmetlenkedni kezdett. Emlékszem, hogy mindjárt az első napokban, mikor szerencsém volt társaságában lehetni, megtörtént, hogy én ültem, míg Conti herczeg fel-alá járt a szobában s valahányszor hozzám közeledett s velem beszélt, felálltam, hogy állva meghallgassam, míg ő intett, hogy foglaljak helyet ismét: végre negyedszer, látván, hogy nem értem hangulatát, félig haragos hangon mondá: »Az Istenért, uram, hagyjon békét!« Társaságban nem ismert rangkülönbséget; s maga a leglelkiismeretesebben teljesítette a társadalmi kötelességeket. Ha azok közül, a kiket szeretett, valaki beteg volt, a világért sem mulasztotta el azt rendesen meglátogatni. Egy ízben hat álló hétig naponkint eljárta Pont-de Veyle úrhoz és utolsó napig ki tartott mellette. Minthogy hetenkint három-négyszer De Boufflers grófnőnél vacsorált és én az utóbbinál voltam elszállásolva, valahányszor nem látott a vacsoránál, rögtön hozzám küldött tudakozódni; s ha olykor nem jól érezve magamat, szobámban maradtam, maga eljött utánam nézni.«

Mikor Dutens angol diplomata minőségében Párisba érkezett, számos levéllel De Boufflers grófnő számára, először nála találkozott Conti herczeggel, kinek a grófnő mutatta be. Mindjárt az első találkozás alkalmával a herczeg kérdéseket intézett hozzá, mi vihette rá őt, a francziát, hogy Franciaországról lemondva, Angliát válaszsza hazájául. Dutens megérteté vele, hogy Franciaországban született mint protestáns szülők gyermeke, kit a prótes-

táns vallásban neveltek, s ezért nem tekinthette Franciaországot hazájának, mivel itt maga a kormány sem ismeri el a protestánsokat. (Még a belügyminiszter is oly értelemben nyilatkozott előtte.) A protestánsok ki vannak zárva minden kedvezményből, melyben egy állam alattvalói részesülhetnek; protestáns nem köthet érvényes házasságot; gyermekeit törvénytelenséggel bélyegzik; nem viselhet semmiféle hivatalt, sem a katonaságnál, sem a hatóságnál, sem az egyházban, s minthogy minden embernek hazával kell birnia, kénytelen azt másutt keresni, ha ott nem találhatja a hol született; ennélfogva már tizenöt éves korában megért benne a szándék, melyet néhány évvel később, átmenve Angliába, megvalósított. Mikor Dutens magyarázatát befejezte, a herczeg De Boufflers asszonyhoz fordulva, mondá: »Valóban, asszonyom, igaza van, s megérdemljük a mit mondott és tett.«

Nehány évvel később, midőn Dutens szerencsés volt Nagy Frigyet láthatni, az is elismerte érvelésének jogosultságát és igazat adott neki. Conti herczeg sem volt kevésbbé felvilágosodott Nagy Frigyesnél.

Egy modern író, kissé könnyed és bizalmas hangon, ekkép nyilatkozik róla:

A legszerencsésebb herczegek egyike volt. A legelső rangból csak annyi volt az övé, a mennyit akart belőle, különben pedig a másodrendű nagyság minden előnyével bírt, még a szabadságot és bizalmas életmódot is magáévá tette. A *Temple* volt az ő Palais-Royalja, az ő Louvre-je, Chantilly helyett az Ile-Adam-mal rendelkezett és befolyásának szinpadául, ellenzéki szeszélyeinek tűzhelyéül a parlamentet használta. Otthon, a *Temple*-ban, vagy a Conti palotá-

ban, szellemes, mulató világfi, Prévost ¹⁾ kanonok alamizsnása volt (*in partibus*), házi költője pedig Le Brun-Pindare, ²⁾ barátnője De Boufflers grófnő és kedvese minden szép asszony. Ez utóbbi volt a gyöngéje. Élete alkonyán erre nézve mégis némi változást vett észre s egy napon megjegyzé: »Hiába, itt az idő a visszavonulásra; azelőtt egyszerű udvariasságomat is vallomásoknak vették, most szerelmi vallomásaimat is csak udvariasságnak tekintik.«

Beaumarchais ³⁾ különösen tetszett neki és hatalma-

¹⁾ *Prévost, Antoine-François Prévost d'Éxiles*, francia író, szül. Hesdinben (Artois) 1697-ben, megh. 1763-ban. Közel kétszáz kötet munkát írt, de csak egy van köztök, mely halhatatlanságát biztosította, ez *Manon Lescaut*.

²⁾ *Le Brun-Pindare, Ponce-Denis Écouchard*, másképp Lebrun-Pindare, francia költő, szül. Párisban 1729-ben, megh. ugyanott 1807-ben. Atyja Conti herczeg szolgálattevő inasa volt (valet de chambre). Maga is Conti herczeg szolgálatában állott titkári minőségben. A forradalom előtt a király és az előkelők dicséretét énekelte, a forradalom kitörésekor pedig ennek legszenvedélyesebb párt-hívéül szegődött és XVI-dik Lajos és Mária Antonia ellen dültől tájtétköz, átkozódó verseket írt. Ő volt az, ki a Saint-Denis templomban eltemetett királyok sírjainak megsértését előidézte. Később Robespierre dicsőségét zengte. Utóbb jó viszonyban volt I. Napoleonnal is, kitől évi 6000 frank járadékot élvezett.

³⁾ *Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de*, hírneves francia színműíró, szül. Párisban 1732-ben, meghalt ugyanott 1799-ben. Atyja órás volt és maga is e mesterségre lépett. Hajlamát követve nagy buzgalommal tanulta a zenét. A hárfán eszközölt javítás ügyében az akadémia az ő javára döntött és XV-dik Lajos elismerésül udvari órásnak nevezte ki. E minőségben Versaillesba került, a hol magas, karsú testalkata és szép arcza által vonta magára a nők figyelmét. Pályája ez időtájt vett más fordulatot. 1755-ben nőül vette özv. Franquet asszonyt, miután férjétől előbb annak hivatalát megvásárolta volna. 1757-ben csatolta addigi nevéhez a Beaumarchais nevet.

san pártfogolta ama híres pörében a Meaupeou-parlament ellen, melyen annyit nevettek. Rousseau szintén kiváló pártfogásában részesült és menhelyet talált a herczeg házaiban. Életének vége felé ezer frankos évi járulékot biztosított Diderotnak, hogy a míg él titkárt tarthasson magának, halálával pedig a járulék feleségére szállt. Diderot Dutens kíséretében elment a herczegnek köszönni; amaz már beteg volt, abban a betegségben, mely halálát okozta s ágyban fogadta vendégeit. Csakhamar Diderot, kit ülésel kínáltak meg, nem birt ülő helyén megmaradni, hanem beszélgetés közben egyre közelebb ment a herczeghez és végre az ágyára ült. A parlamentet izgató nagy kérdésekről volt szó (1776.) és Diderot, a vita hevében, dicsérni akarván a herczeget: »Fenséged, mondá, úgy látszik, nagyon makacs?« — »Ohó! — kiáltá a herczeg élénken, — makacs!nem vagyok, de igenis határozott.« Diderot onnan átment De Boufflers grófnőhez, »a kivel nem igen lehetett bizalmaszkodni;« ott sem tartotta magát és beszéd közben végre a grófnő térdeire tette kezét, csak úgy, mint Katalin csáznővel tette. Ez volt a szokása s hű maradt hozzá.

Conti herczeg fia, La Marche gróf egy izben felkérte De Choiseul urat, az akkori hadügyért, tüntetne ki egy fiatal tisztet a Szent-Lajos érdemkeresztel. Choiseul

Ezentúl rang- és vagyonszerzésre irányozta fő törekvését. Különféle üzletekbe bocsátkozott, s ezek egyikéből származott a Meaupou elnöksége alatt álló parlament elleni pöre, melyet szerző is említ, mely rá nézve sok kellemetlenséggel járt, s melyet végre is elvesztett. Legnevezetesebb alkotásai: a Sevillai borbély 1775-ben és Figaro lakodalma 1784-ben kerültek színpadra, fényes sikert arattak és nevének halhatatlanságát biztosították.

megtagadta a kérést, mondván, hogy az egyéniség még meg nem érdemelte; la Marche gróf nem tágitott, de Choiseul sem, ámbár nem szokás ily esetben egy királyi vérből származó herceget visszautasítani. A gróf sértve érezvén magát Choiseul eljárása által, tanácsot kért atyjától, mitévő legyen: »Fiam, felel a herceg, meg kell tudni, vajjon szabályszerűen járt-e el De Choiseul úr tagadó válaszával, s ha úgy van, ön nem tehet semmit; de ha nem, feddhetlen nemes ember marad s abban a megtiszteltetésben részesítheti, hogy megverekszik vele.«

Ilyen volt a régi monarchia vége felé egy királyi vérből való herceg, ki bölcsész volt, mivel jobb nem lehetett, a legtökéletesebb nemes ember, kinek végre nem volt más nagyravágyása, mint az asszonyoknak tetszeni, ki inkább Párishoz szítozott mint Versailleshoz, ki a parlament szemefénye volt, az, kit De Boufflers grófnő legalább szellemének és ragaszkodásának varázsával mindvégig lebilincselni tudott, s kihez egy időben még férjhez mehetni is remélt.

Akarják-e személyesen látni, úgy a mint ama kis udvarnál a vendéglátást gyakorolta? Menjenek el Versaillesba s a felső galleriában nézzék meg Olivier festményét, melynek tárgya: »*Az angol théa a Temple négy tükrös szalonjában.*« De Goncourt ¹⁾ urak igen jól irták le.

Az egész meghitt és szokásos társaság együtt van itt: Hénault elnök, Pont-de-Veyle, Lorenzy lovag, d'Hénin herceg; mint nők: De Luxembourg marsallné, De Mire-

¹⁾ *Goncourt De, testvérek, együtt dolgoztak, míg az egyik, Jules, két évvel ezelőtt meg nem halt. A XVIII-dik századot tették tanulmányuk tárgyává. Idevágó műveik: Histoire de Marie-Antoinette. — La Femme au XVIII-me siècle.*

poix marsallné, d'Egmont grófnő és még sokan. A gyermek Mozart a zongoránál ül; Jélyotte saját énekét guitáron kíséri: de e hangverseny senkit sem akadályoz foglalkozásának folytatásában; olvasnak, beszélgetnek, theátszolgálnak fel; cselédséget nem látni, mindenki maga szolgálja ki magát. Conti herczeg szerényen háttérbe vonúl, csak a hátát látjuk. De Boufflers grófnő ellenzós kis köténykéje által tűnik ki a többi nő közül: e jelből ismerjük fel a ház asszonyát; minél inkább adja a cselédet az efféle játékban, annál inkább ő az úrnő. Azonban nehéz volna szépségét e kép után megítélni; arra e kép kicsi, bizonytalan, festészete könnyed s nem eléggé világos. A *high life* e festőjének nincs stylje, mondanák róla szomszédaink.

Egy másik képen, mindjárt az előbbi mellett, még uralkodásának teljében láthatjuk az Ile-Adam-on, egy szarvasvadászat alkalmával; a kép elő részén kimagaslik alakja, lóháton, lovagló ruhában, egy sereg nemes lovas és lovasnő között. A képet a folyam metszi át; a szarvas úszásban keres menedéket, a falka utána a vízbe vetette magát s a túlsó partnak tart. A háttérben, oldalt látható a kastély és ennek ablakai alatt fog a szegény állat összegyöngyölni, ott lesz a hallali. Mindenfelől csak kiáltozás, riadó, zűr-zavar hallatszik. De Boufflers asszony (ha ugyan ő az) a tömeg közepett kiválik fehér tollával, mely kalapján leng; arczéle büszke s jól megüli lovát.

Ez a boldog, győzedelmes külszín akkoriban már sok csalódást és szomorúságot takart. Mi hiányzik hát e *Bálványnak*, az »isteni grófnőnek« a hogy Du Deffand asszony gúnyorosan nevezi? A cím, a törvényes polgári állás, a név; és ez a hiányzó név, melyre nagyra törő lelkével vágyott, titkos sebe, szívének gyötrő tövise volt. Mindennek

daczára, az őt környező hódolat közepett is, rangvesztett úri nőnek érezte magát.

Egy ízben, megfélekedve róla, hogy Conti herczeg kedvese, véletlenül azt találta mondani, hogy megvet oly nőt, kinek királyi herczeg volt a szeretője. Következetlenségére figyelmezteték, mire büszkén felelé: »Szavaimmal akarom megadni az erénynek azt, a mit tetteimmal megvonok tőle.«

Egy más alkalommal élénk szemrehányásokat tett barátnőjének, De Mirepoix marsallnőnek, hogy De Pompadour asszonynyal érintkezik, s a vita hevében annyira ment, hogy meggondolatlanul kitört, mondva: »Végtére is nem egyéb, mint a királyság első ledér leánya!« — »Ne kényszerítsen rá, hogy háromig számoljak,« — felelé a marsallnő. Tényleg az orleansi herczeg kedvese, Marquise kisasszony, volt a második, és a rangfokozat szerint De Boufflers grófnő következett harmadiknak.

Igaz, hogy ön maga előtt mentségül szolgálhatott a tény, hogy, bár Conti herczeg özvegy és szabad volt, ő nem volt az, és ha az lett volna, viszonyuk csakhamar fordulatot véve, tiszteletreméltóbb alakba öltözött volna. Azonban 1764-től fogva, ez az ábránd, ez a vígasz is elenyészett, mikor férjének váratlan halála egyszerre felszabadítá kötelékei alól. Ez időtájt mit remélt, mit szenvedett, lázas agyában mily viharos gondolatokat forgatott, azt kiolvassuk Hume¹⁾ Dávid,

¹⁾ *Hume, David*, angol bölcész és történetíró szül. Edimbourgbán 1711-ben, megh. ugyanott 1776-ban. Nevezetesebb művei: *Treatise upon human Nature*, London, 1739. *Essays Moral, Political and Literary*. Edimburgh, 1742. *History of England under the House of Stuart*. London, 1754. *History of the House of Tudor*. 1759. Ezeken kívül számos politikai, bölcészeti és történelmi munkát írt.

a híres angol bölcseész és történész leveleiből, ki De Boufflers asszony meghitt barátja, tanácsadója, az erkölcsi téren úgy szólván gyóntatója lett.¹⁾

De Boufflers grófnő irt neki először; a bámulat és elragadtatás hangján irt neki Edimburgba, olyan levelet, a minőket akkoriban a híres íróknak írni szoktak; jól tudott angolul, eredetiben olvasta a *Stuart Ház történetét*; oly tűzzel, oly lelkesedéssel méltányolta e művet, mintha csak egy fiatal, korunkbeli, érdekes nő lett volna, ki Lamartine-ért vagy Byronért rajong. Hume, előrelátó hidegsége daczára, nem volt érzéketlen az ilyen előzékeny hódolat iránt. Midőn két évvel később (1763. okt.) követségi titkári minőségben Párisba jött, szoros baráti viszonyba lépett bámulójával, kinek lényeges és tartós tulajdonságait fel tudta ismerni a nagyvilági máz alatt, s felsőbbségét a ragyogó külszin daczára érezte és méltányolta.

Elhamarkodnók ítéletünket, ha De Boufflers asszonyt oktalannak és könnyelműnek mondanók, mert társalgás közben olykor kissé furcsa állításokhoz ragaszkodott. Hume Dávid barátsága és mély tisztelete kezeskedik szellemének komoly alapjáról. Lefordítok néhány részletet e mindkettőre nézve hizelgő levelezésből; ezek minden adománál és nagyvilági mendemondánál hivebben fogják megismertetni velünk De Boufflers grófnőt; e barátja bevezet szíve titkos rejtekébe.

Hume, nehézkes s kissé parasztos külsejével, roppant sikereket aratott a párisi nagy világban és az udvarnál is.

¹⁾ De Verdelin asszony Rousseauhoz irt egyik levelében, melyben sokat beszél Hume-ról, olvasható: »Azt mondják, a bolondulásig szerelmes De Boufflers asszonyba.« (1766. ápril 27-én.) A világ nem érti máskép az ilyen viszonyokat.

1764 júliusában Compiègneben tarózkodott, hol együtt volt a királyi ház és az arisztokrácia színe-java; ott sem járt többet társaságba mint kellett, és még napjában néhány órai visszavonultságot is biztosított magának.

»Itt Compiègneben, írja De Boufflers asszonynak, bizonyos fokig elszigetelt magányban élünk, legalább én, kinek csak kevés ismerőse, különösen kevés meghittebb barátja lévén az udvarnál, nem is keresem az alkalmat, hogy új ismertségeket kössek, s csaknem teljesen neki adtam magamat a tanulmánynak és magánynak. Nem képzelheti asszonyom, mily örömmel élvezem a magányt, mint természetes elememet, s mily gyönyört találok benne, ha órahosszant olvasgathatok, ábrándozhatok s elbarangolhatok e szép vidéken. De igen, ön könnyen elképzelheti; hisz hasonló terveket szőtt; elhatározta, hogy e nyáron felveszi ismét tanulmányainak és irodalmi szórakozásainak elejtett fonalát. Ha elég szerencsés volt tervét megvalósíthatni, az enyémhez csaknem hasonló helyzetben van most; ugyanama szép folyam partján andalog, talán ugyanazokkal a könyvekkel kezében, teszem Racine, vagy Virgilius, és ezeknek társaságában lenéz minden mulatságot és szórakozást. Ah! mért is nem lehetek mellette, ha csak azért is, hogy naponként egy-egy félórát láthassam, és ezekhez hasonló tárgyakról cseveghessek önnel!«

Ugyanez év októberében vesztette el férjét De Boufflers asszony s e percztől fogva átengedte magát a legszenvedélyesebb reményeknek, melyeket csakhamar kétségbeesett csalódás követett. Nőül veszi-e a herczeg vagy sem? ez volt a kérdés, mely az egész társaságot izgalomban tartotta, s melyet senki sem hánytorgatott szenvedélyesebben,

mint ő maga. Életének e forduló pontján Hume volt legbizalmasabb embere, és ő e bizalmat bölcs és gyöngéd tanácsokkal hálálta meg. Akkori levelei remek erkölcsi tanulmányoknak illenek be.

1764. november 28. Szerda.

»Képzelheti, hogy a mióta Párisba visszatértem, egészen szem és fül vagyok, hogy mi sem kerülje el figyelmemet a mi ügyére vonatkozik. Azt találom, hogy mind azok, a kik legjobban értesülve vélnek lenni, általánosan azt hiszik, hogy önre nézve kedvező határozat van készülöben s hogy ez elhatározást valószínűleg a tett fogja követni. De kétségtelenül nem várja, hogy az ily nagy fontosságú esemény kritika nélkül mehessen végbe; nem volna méltó barátságomhoz, ha e tárgyra vonatkozólag hizelegni akarnék. A világ természetesen hajlandó az irigységre és féltékenységre, s ez már magában véve eléggé megmagyarázza sokaknak ellenszenvét. Senki sem volt általánosabban ismert mint kegyed, az utolsó években ép úgy, mint első fiatalságában; lehetséges volna-e, hogy annyi ismerőse örömet lássa, hogy a velök hasonló rangból, feljebbvaló, sőt annyival magasabb rangra emelkedjék? Fogják-e túrni, hogy ily feltűnő rangbeli emelkedés csatlakozzék az emelkedett szellemhez, melyet kegyedben éreznek, s melyet hiába igyekeznének kegyedtől megtagadni? Higyje meg, hogy az, a ki valóban nem sajnálná kegyedtől e nagy előnyöket, igaz és őszinte barát-nője volna.

»Bár itt-ott csakugyan hallok ily értelmű duzzogást, másrészt vigasztalásomra oly emberekkel is találkozom, kik ezekkel ellenkező érzelmeket táplálnak. Egy tiszta és mély ítéletű férfiról hallottam beszélni, ki semmi összekötte-

tésben nem áll kegyeddel, és nyilvánosan, társaságban állította, hogy: ha a keringő hírek alaposak, mi sem adhatna magasabb fogalmat barátjának (a herczegnek) dicséretreméltó és nemes elveiről. Ez eszme megvalósítása, mondá, nem csak igazolható, hanem méltó elégtétel lesz, mely kegyedet megilleti. Nem soká késni, ez a fő. Az idő számos akadályt idézhet elő és nem távolíthat el egyet sem. Mindaddig, a míg a dolog függőnek fog látszani, sokan szenvedélyesen fognak állást foglalni ellene, s az ilyen nyilatkozatok által önmagok fogják engesztelhetetlen ellenségeivé tenni magokat. Pedig éppen ezek lennének tán az első, kik hódolatára sietnének, ha nem hagynának nekik időt, hogy irigységöknek és gonoszságuknak kifejezést adjanak.

»Egészben véve s a hallottak s látottak után ítélve, meg vagyok győződve, hogy a dolog kívánságunk szerint fog végződni; de bármint legyen, előre látom, hogy kegyedre mind ebből igen sok dicsőség és igen sok kellemetlenség fog háramlani. Ah! asszonyom, az egyik soha sem kárpótol a másikért, s különösen kegyed fogja ezt tapasztalni, kinek gyöngéd szervezete már is meg van támadva egy ennél kevésbbé fontos esemény által, és sehogy sem alkalmas az ilyen izgalmak elviselésére. Bocsássa meg ez érzelmeimet, ha netán közönségeseknek találná: igaz barátságomnak kifolyásai. Valóban, oly közönséges vagyok, hogy minden viszonyok közt élénknek, vidámnak és egészségesnek óhajtom kegyedet látni; szép vigasztalást találánk benne, ha a herczegi czímet látnók felírva egy sírkőre s tudnók, hogy ez a sír takarja a legszeretreméltóbb nőt, kit valaha ismertünk!«

Azóta tizenkét nap múlt el; a kérdés el van döntve, vagy el lesz döntve; minden arra mutat, hogy az ügy kedvezőtlen befejezést fog nyerni. Ha a válasz nem lesz is határozottan tagadó, de mindenesetre a bizonytalan jövőre lesz elodázva. Hume vigasztalni igyekszik barátnőjét, s hogy ez jobban sikerüljön, decz. 10-ről keltezett egy levelében, megfontolva, nyugodtan összefoglalja mind azt, a mit időközben bizonyára már élőszóval is elmondott. Előbb a helyzetet tisztázza, bebizonyítva, hogy teljesen érti azt, minden fájdalmas, gyötrő, kínos részletében: s ekkép utólagos tanácsa több nyomatékot nyer. Megindító látni, mily óvatos gyöngédséggel vizsgálja a nyitott, vérző sebet, hogy mindent eltávolíthasson, a mi izgathatná vagy elmérgesíthetné.

»A hercegek nagyobb mértékben rabjai az előítéletnek, — így szól, — mint a többi emberek; s ezt az adót, mintegy megtorlásul, a közönség rójja rájuk. Különösen a szóban lévő herceg, ki minden tekintetben oly kiváló, hogy tetteiről számolni tartozik nem csak Európának, de Franciaországnak és családjának is, mely a legelőkelőbb a világon. Előre látható, hogy az ő állásabeli emberek nem cselekesznek magánérdekek nyomása alatt... Igaz, hogy tekintettel a rendkívüli érdemre, rendkívüli lépést is tehetne... De ha nem teszi, jogot adna-e az a panaszra, vagy a neheztelésre?«...

Rövid leszek. Így gyöngéden előkészítvén a grófnét az előre látott tagadó válaszra, végre áttér az egyedüli, de szerinte hathatós gyógyszerre. E gyönyörű és hosszú levélnek legalább második felét fogom rövidítés nélkül lefordítani, bár kétségtelenül sokat vesz az által, hogy nem mutathatom be egész terjedelmében:

»Egy barátunkat, egy nagy állást, vagy vagyonunkat elvesztvén, megvigasztalódhatunk; ha a józan ész nem segít, segít az idő, a feledés s az efféle bánatok nem örökkévalók. De, a míg fentartja a mostani viszonyt, folyvást felélesztett reményei táplálni fogják természetes vágyát ama helyzet után, melyet elérni óhajt, s egyszersmind el fogják mérgesíteni mostani helyzete iránti ellenszenvét. Előre látom, hogy annyira élénk s mindig újból felzaklatott szenvedélye tönkre fogja tenni amúgy is gyöngye szervezetét: a búskomorság és összeroncsolt idegzet lesz ezentúl osztályrésze, és akkor már későn lesz a gyógyszer, mely ma még megmenthetné egészségét és helyreállíthatná lelkének egyensúlyát.

»Milyen tanácsot adhatok ez érdekes de szomorú helyzetben? A magatartás melyet javasolnék, bátorságot igényel, de félek, hogy semmi egyéb nem lesz képes elhárítani a következményeket, melyektől méltán rettegek. Szóval, azt ajánlom, hogy minden szelid eszköz felhasználásával kerülje a végleges szakítást; de azután iparkodjék fokozatosan lazábbá tenni eddigi bizalmas viszonyát a herceggel, ritkábban keresse fel őt; ha falun tartózkodik, ne oly gyakran és csak rövidebb időre utazzon oda. Párisban rendezze be magát önálló társasági életre. Ha ekkép megváltoztatja életmódját, egy csapással véget vet a várakozásnak, melylyel még mindig szemmel tartja ama magas rangot, melyet elérni óhajt; a remények és félelmek nem gyötörhetik tovább, lassankint, észrevétlenül helyre fog állni vérmérséklete, egészsége javulni fog; az egyszerű életmód iránti hajlama napról napra nagyobb tért fog hódítani lelkében és egyszerre azon veszi észre magát, hogy jó alkut kötött, midőn a nagyságért a nyugalmat cserélte be. Még

jellemének méltósága is visszanyeri előbbi fényét a világ szemeiben, mert az emberek meggyőződnek róla, mennyire becsüli szabadságát, s bár milyen volt ifjú szenvedélye, mely elvakítá, nem hajlandó többé idejét feláldozni ott, hol a legfőbb tiszteletre nem tartják méltónak.¹⁾

»Mért idegenkednék annyira a gondolattól, hogy Párisban magánéletet éljen? A mióta elég szerencsés vagyok kegyedet ismerhetni, mindig azt találtam, hogy e helyzetre legalkalmasabb. Természetének és társalgásának kimondhatatlan varázsa és gyöngédsége, mint a lant édes hangjai, elvesznek ama nagyvilág zajában, melyben naponkint mozogni láttam. Egy válogatottabb kör inkább tudná méltányolni érdemeit. A józan eszű, emelkedett ízlésű, olvasott férfiak önmagoktól fognak házához szítani. A nagyvilág kiválóbb személyei keresni fogják társaságát, s noha minden nagyobb változás szokásainkban és életmódunkban, eleinte kellemetlen hatást tesz ránk, szellemünk csakhamar kibékül új helyzetével, főképp ha természetes elemében találja magát.

»Nem merném elmondani, mit szándékozom tenni magam is ez eshetőségben, ha nem kecsegtetném magamat a reménnyel, hogy barátsága némi kis fontosságot tulajdoníthatna eljárásomnak. Idegen lévén, nem merek jót

¹⁾ Egy feddhetetlen, előkelő és szellemes nő, De Verdelin asszony véleménye e pontra nézve összevág Hume tanácsával. Egy levélben, melyet De Verdelin asszony akkor Rousseauhoz írt és a melyben alkalmilag De Boufflers asszonyról is említést tesz, így szól: »Azt mondják, férjhez megy Conti herceghez; úgy hiszem, szép és bölcs is volna tőle, ha lemondana kezéről. Becsülöm De Boufflers asszonyt és érdeklődöm iránta, bár nem ismerem személyesen, és sajnálnám, ha hiúságának áldozatul esnék.« 1765, jan. 18-dikán.

állani jövőendő életem- s terveimről, melyek jóllehet messze elvezethetnek ez országból; de ha szabadon rendelkezhetném sorsommal, semmit sem óhajtanék annyira, mint hogy ott élhessek, a hol barátságát állandóan ápolhatnám. Utazási kedve szintén szolgáltathat elfogadható ürügyet e terv kivitelére; egy hosszabb út Olaszországba feloldhatná itteni kötelékeit, és ha ennek megvalósítását valamivel elhalasztaná, valószínűleg abban a szerencsés helyzetben volnék, hogy oda elkísérhessem.«

Mily élénk baráti hang! mennyi elnézés, mennyi bölcsesség! mily kevésbé rideg ez a morál, és mily gyakorlati, átható és meggyőző! mennyire dicséri a két barátot! Mily mélyen tud behatolni a szív legtitkosabb rejtekeibe ez a történész és bölcsész, kit hitetlenséggel és ridegséggel vádoltak!

De Boufflers asszony azonban nem követte tanácsát; valószínűleg nem érzett magában elég erőt hozzá; viszonya Conti herczeggel mindvégig kitartó, bizalmas, önfeláldozó maradt; szenvedett és magába zárta szenvedését.

II.

De Boufflers grófnő neve szoros kapcsolatban van korának egy híres irodalomtörténeti eseményével, egy perrel, mely nagy port vert fel a XVIII-dik században. Rousseau összeveszett Hume-mal, és e furcsa pert lehetetlen teljességében felmutatni, a nélkül hogy mindjárt elején, mint annak esetleges főokával, De Boufflers asszonynyal ne találkoznánk, ki a per végén mint igazságos és részrehajlatlan bíró szerepel a két ellenfél között.

De Boufflers asszony mindjárt Montmorency-i tartózkodása elején (1759) barátságba lépett Rousseauval, De Luxembourg marsallnővel egyidejűleg. E percztől fogva Rousseau e hölgyek részéről a legnagyobb előzékenység és gondoskodás tárgya lett. A két barátnő unszolására, Conti herczeg is két ízben meglátogatta Rousseaut, s erre oly időt választott, a mikor De Luxembourg marsall és neje nem voltak Montmorencyben. Célja volt megértetni, hogy látogatása nem véletlen és alkalmi, hanem egyedül csak a nagy remetének szól. Pár nappal ezután, a herczeg egy kosár vadat küldött neki. Rousseau elég udvariasan fogadta; azonban egy második küldemény alkalmával, bár különösen tudtára adták, hogy az ő fensége vadászatáról való, megharagudott, mintha sértés érte volna és durva levelet írt De Boufflers asszonynak: »Jobban szeretem társalgását, írja a herczegről, mint ajándékait.« Ilyen volt az ember. A »*Vallomásokban*« azonban mégis elismeri, hogy ostobaság volt részéről, a szeretetreméltóságot ily durvasággal viszonzni, s ámbár még mindig elítélni látszik ez ostobaságot, más irányban még is újra elköveti, midőn siet hozzátenni:

»Ámbár nem követtem el a badarságot, hogy a herczeg vágytársa legyek, de kevés híja volt; mert akkor DeBoufflers asszony még kedvese volt és én erről nem tudtam semmit. De Lorenzy lovag kíséretében gyakran meglátogatott. Még szép és ifjú volt. A római szellemet negélyezte; én részemről pedig mindig regényes hajlamu voltam; ez elég közelállt egymáshoz. Majdnem lépre mentem; azt hiszem, észrevette, a lovag is látta, mert említést tett róla előttem és oly módon, mely épen nem bátortalanított el. De ez egyszer okos voltam, ötven éves koromban ideje is volt. Még

eltelve a leczkétől, melyet D'Alemberthez írt levelemben őszhajúaknak adtam, szégyeltem volna, hogy nem követtem saját tanácsomat. Különben, minthogy megtudtam azt, a miről addig nem volt tudomásom, örülség lett volna vágyaimat ily magasra felcsigázni. S végre, még alig gyógyultam ki úgy a hogy, D'Houdetot ¹⁾ asszony iránti szenvedélyemből, éreztem, hogy soha semmi többé nem lesz képes őt szívemben helyettesíteni, és életem hátralevő részére búcsút mondtam a szerelemnek....

De Boufflers grófné, ki észrevette a felindulást, melyet okozott, azt is láthatta, hogy győzedelmeskedtem fölötte. Sem elég hiú, sem elég örült nem vagyok, hogy azt képzeljem, hogy az én koromban még vonzalmat érezhetett irántam; de Thérésének ²⁾ tett bizonyos megjegyzé-

¹⁾ *D'Houdetot*, Elisabeth-Françoise-Sophie, 1730. felé született s meghalt 1813. január 22-én. Ha d'Houdetot grófnő neve a történelmi szótárakban előfordúl, nem azért történik, mert ő e kitüntetésre vágyott. Élete nem volt a nyilvánosságnak szánva. Szeretetreméltó, szellemes, jószívű, kellemes kedélyű és jellemű nő volt. Szerette a szellemes emberek társaságát, olykor maga is verseket írt, melyek finomságukkal tűntek ki. Ha azok baráti körén túl is ismertekké váltak, nem ő volt az oka, ki soha sem kereste az írói dicsőséget. Bár akkoriban jogcím volt a hírnévre, ha egy nő salonjában irodalmi embereket fogadott, d'Houdetot grófnő emléke még sem maradt volna meg az utókor számára s legfeljebb a Du Deffand és Geoffrin aszonyoké mellett talált volna helyet. De Rousseau oly nagy szerepet adott neki »Vallomásaiban« hogy regény hősnőt alkotott belőle. D'Houdetot asszony, Rousseau szenvedélyéről beszélve, azt szokta mondani, hogy »vallomásaiban« sok a túlzás, s ha önmagára nézve nem ragaszkodik az igazsághoz, még kevésbbé hitelesek az adatai. midőn másokról tesz vallomásokat.

²⁾ *Le Vasseur*, *Thérèse*, fiatal munkásnő volt 1755-ben, mikor vele Párisban J. J. Rousseau megismerkedett. A viszony kettőjük kö-

seiből következtetem, hogy felköltöttem kíváncsiságát. Ha ez áll, és ő nem bocsátotta meg nekem e megcsalódott kíváncsiságot, be kell vallanom, hogy valóban arra születtem, hogy gyöngeségeimnek áldozata legyek, miután nem csak a győzedelmes szerelem szolgált szerencsétlenségemre, de a legyőzött szerelem még inkább káromra volt.«

És e fölött tovább tépelődve, a vágyaiban csalódott De Boufflers asszonyt állandó rossz indulattal, sőt végül azzal vádolja, hogy őt kiszámítva ellenségei kezébe akarja szolgáltatni. Ez már igazi örültség.

De Roussean örültsége következetes, és megtalálva a kiindulási pontot, kitűnően érvel. Egy másik vádat gondol ki, hogy azt az elsővel egyesítse és a kettővel együtt támogassa rossz szándékú fejtegetéseit. De Boufflers asszony szindarabot irt, valami dráma vagy szomorujáték-félét, őt felvonásban és prózában, mely soha sem jelent meg nyomtatásban, melyet azonban szívesen felolvasott barátainak. Tárgyát és címét ismerjük. Címe ez volt: *A rabok*, vagy *A nagylelkű versenytársak*. Két fiatal vad ember, egy spanyol zsarnok rabszolgái, belészerettek egy fiatal vadleányba Néoléba, ki, úgy mint ők, ama spanyolnak rabszolgája volt, ki meg akarta a leányt becsuteleníteni. A két fiatal embert a köztök levő barátság arra viszi, hogy szerelmök tárgya előtt nem árulják el szenvedélyöket; ő maga az egyik ifjút szereti és bevallja neki szerelmét; annak

zött csakhamar bensővé lett, és 1768-ban egybekeltek. E nőt sokan azzal vádolták, hogy nagy és káros hatása volt Rousseau sorsára. A vád azonban alaptalan, megczáfolják a tények. Thérèse egyébiránt közönséges és korlátolt nő volt, de hűségét soha sem szegte meg. Házaságukból öt gyermek született, kiket Rousseau mind a lelenzházba adott.

nincs ugyan ereje érzelmeit titkolni, de azonnal elrohan és versenytársának elmondja a történeteket. »Képzeltető, mondja Hénault elnök, ki rajong a darabért, mily megható küzdelmeken megy keresztül a két barát és kedvesök.« A barátság győz; mind három, az üldöző spanyol elől akarván menekülni, a halálban keres felszabadulást. Látható, mily szivrepesztő, pathétikus, megindító és erkölcsös volt a dolog. Nemsokára, miután De Boufflers asszony elolvastatta darabját Hénault elnökkel, új év napján, rejtélyes ajándékot kapott; metszett pecsétnyomót, melyen látható volt: »A barátság, lánczon tartva a szerelmet.« Az elnök kedveskedett neki vele.

Rousseau nem volt oly szeretetre méltó; mikor véleményét kérdezték a darabról, hasonlatosságot vélt látni benne egy angol szindarabbal, melyet fordításban olvasott, és ezt nyersen ki is mondta, sőt egyenesen plágiumról beszélt. Aztán ezt az ügyetlenségét (ez az ő kifejezése) összehasonlitja azzal, melyet Gil Blas követett el, midőn az öreg érseket figyelmezteté, hogy szónoklatai hanyatlóban vannak, és ezentúl még egy második neheztelési okot tulajdonít De Boufflers grófnőnek, ezt mondván: »Oly hibákat követtem el ellenében, melyeket sem a nők, sem az írók meg nem bocsátanak.«

Mindez tisztán képzelődés volt; De Boufflers asszonynak ez időből hozzá intézett levelei, valamint egész eljárása irányában, akkor és azontúl, a legtisztább, legnagyobbkébb barátságra vallanak. Mily hangon felel neki például, mikor az ajándékba küldött vadat oly mogorván fogadta, és ellene is panaszkodott, mintha czinkosságot követett volna el. Hasonlóképen válaszolt néhány más levélre, melyek valószínű-

leg szintén telve vannak érzékenykedő magyarázatokkal. Ime az említett válaszok egyike, melyből csak elnézés és nagylelkűség szól:

Csütörtökön (1760. november).

»A mit ön, uram, hibának nevez, azt én szükséges és hízegő tulajdonságnak tekintem barátaimban. A barátságban túlságosan mérsékelt, önzetlen és igazságos személyek, rendesen nem igen fogékonyak. Távol legyen tőlem, hogy rossz néven vegyem irántam tanúsított neheztelését, sőt köszönetet mondok érte; csak azt sajnálom, hogy akaratlanúl kellemetlenséget okoztam. Pár szóban elmondtam önnek Conti herczeg üzenetének lényegét. Becsüli, szereti önt és soha sem lesz olyan megbízása, melynek teljesítése önnel szemben zavarba ejthetne engem. Igaz, hogy nem helyesli túlságos érzékenységet, s bár ő maga legtávolabbról sem gyanusítja, attól tart, hogy mások könnyen negélyezésnek nézhetnék. Ez oly vád, melyre okot szolgáltatni nem tanácsos önnek, mert tartania kell tőle, hogy érdemeinek fényét elhomályosíthatná, és útját állná, hogy azon nagy hatást tegye, melyre a nélkül képes volna. Gondolja meg, uram, számottevő ajándéknak tekinthető-e néhány darab vad, melylyel Conti herczeg kedveskedni óhajt? Ezek egyszerűen igaz tiszteletének jelei, és ez oknál fogva becsesek ugyan, de távolról sem hasznot hozók. Fabius, Quintius vagy Regulus is elfogadták volna e figyelmet a nélkül, hogy ez által önzetlenségükön vagy mértékletességükön csorbát véltek volna ejteni...

»A mit egészségéről ír, elég ugyan nyugtalanításomra, de nem világosít fel bajáról, s így nem is elégithet ki; ezért szükséges, hogy újból irjon s számot adjon állapotáról.

»Még csak a hatást kell jeleznem, melyet levelének olvasása tett rám. Meghatott és elragadott; de fáj, ha nem sért is, hogy képesnek tartott ily könnyelműségre, következetlenségre és elvakultságra. Még nem ismer eléggé, hogy e különböző pontokra nézve teljes igazságot szolgáltatthasson. A jövő be fogja önnék bizonyítani, hogy szívem a barátságra termett, hogy nem ígérek többet mint a megnyit adni akarok, hogy ok nélkül nem változom, és elég belátásom van arra, hogy meg tudjam ítélni az ön érdemét.

De Saujon De Boufflers H.«

Midőn *Émile* megjelenése után Rousseau szökni volt kénytelen Montmorencyből, sietősen elhagyva az országot, De Boufflers asszony híven osztzott visszontagságaiban; jelen volt az utolsó öleléseknél, az elutazás perceiben. A következő napokon csak is vele foglalkozott, mindent elkövetve, hogy számos összeköttetései révén, akár Németországban, akár Angliában, izlésére való és biztos menedéket biztosítson neki. Gyakran fölkereste az ideiglenesen Párisban maradt Terézt és melegen érdeklődött sorsa iránt. De hát adhatunk-e meggyőzőbb bizonyítékokat saját szavainál s leveleinél, melyekből oly igaz, oly őszinte szeretet és tisztelet beszél?

Rousseau alig hogy szabad földre, Yverdunbe ért, sietett írni De Luxembourg úrnak és asszonynak, valamint Conti herczegnek is, hogy megköszönje szívességekét. Az izgalom és felszabadulás ez első pillanatában, érzelmei természetes hajlamuknak engedtek, nem voltak még elkeserítve a töprengés által, és ítéletét még meg nem mételezte megszokott gyanakodása; idő, belső forrongás kell hozzá, hogy az önkéntelen benyomások első őszinteségét

természetellenesen eltorzitsuk és sophismákkal eléktelenít-sük. De Boufflers grófnő eleinte csak közvetett híreket kapott felőle: barátsága szelid panaszt emel az ellen.

1762. június 24-ke.

»Szemrehányásokkal kell illetnem, uram, hogy nem irt személyesen. Tudja, hogy nem lakom mindig Montmorencyban, s ennél fogva nem vagyok oly helyzetben, hogy rögtön tudomást szerezhessenek a rám nézve oly érdekes hírekről, melyeket jelenlegi helyzetéről adott. S csakugyan tegnap még a legnagyobb nyugtalanságban utaztam el, mert semmi hír nem érkezett önről és Párisba érkezve, átadták nekem Conti herczeghez irt levelét. A herczeg szives volt nekem azt megmutatni; de semmit sem találtam benne abból a mit benne kerestem, és teljes tudatlanságban vagyok mind arra nézve, a mit tudni óhajtanék. Levasseur kisasszonyt (Teréz) háromszor láttam. Egyszer sétálni is voltam önnél. Megnéztem lakását, voltam dolgozószobájában; felnyitottam almáriomait: néhány sort akartam találni az ön kezétől. Szivem elszorúlt és könny tolúlt szemembe. Igyekeztem azonban felindulásomat elpalástolni, félvén, hogy azzal még növelni találom Levasseur k. a. bánatát. Önhöz való ragaszkodása mindenkorra biztosítja számára becsülésemet és szolgálatkészségemet, valahányszor hasznára lehetek. Conti herczeg elküldött érte. Önt is meghatotta volna a jószág, melyet irányában tanusított; ez alkalommal kifejezést nyert kitűnő szive és ön iránti magas tisztelete. Büszke lehet rá, uram, hogy utánjárás, csel-szövény nélkül, egyedül csak érdemeinek erejénél fogva, oly pártfogót tudott megnyerni, kit erényei százszorta becsülésreméltóbbá tesznek, mint magas születése. Valóban

ha az lehetséges volna, az érdeklődés, melylyel lépteit követi, még növelné a nagylelkűségéről és jótékonyságáról táplált véleményt, és az olyan emberek, mint ön, természetes jogokkal vannak felruházva az övéhez hasonló nagy lélek rokonszenvére.

»Azt hiszem, uram, hogy miután egy darabig ott fog tartózkodni a hol jelenleg van, változás kedvéért tán szívesen keresné fel Angliát, s talán meg is telepednék ott. E végből irtam is már néhány ismerősömnök, ki alkalmas volna arra, hogy ottani tartózkodását kellemessé tegye, s különösen irtam Hume úrnak, kihez a legőszintébb bámulat köt, s egyúttal figyelmeztettem őt arra, a mit különben ő maga is hamar fel fog fedezni, értem azt, hogy önnel megismerkedve, az ember vágyat érez önnek valamiben hasznára lenni, s hogy lehetetlen arra önnek beleegyezését megnyerni. Megvallom, ha önre gondolok, igazi bánat vesz erőt rajtam. Munkájával akarja fedezni szükségét; de azon a helyen, melyet választott, jelenlegi állapotában, miféle munka felelne meg ízlésének? jövedelme nincs, írni nem akar többé; hogyan akar megélni, ha legjobb barátaitól megátalkodottan megtagadja az örömet és dicsőséget, hogy segítségére lehessenek? Nyugtasson meg, kérem, e pontra nézve: van arra módja, melyet ön iránti barátságom megérdemel és jogosan követeli, hogy e módot alkalmazza. Igérje meg, hogy nem fogja magát oly végletekre ragadtatni, melyeknek már pusztá gondolata is megijeszt, s hogy hozzám fordúl, még mielőtt teljesen kimerítette saját segélyforrásait.

»Ön jobban tudja mint bárki más, hogy a jó távol áll minden túlzástól. Ne vigye túlzásba a büszkeséget, a gyöngédséget; ne áldozza fel ezeknek valódi kötelességeit.

Mert kétségtelenül kötelesség, hogy barátainknak fenn-tartsuk magunkat, hálát, becsülést tanúsítsunk irántuk. Egész Európát, mely ma szemmel tartja önt, meg akarná-e arról győződtenni, hogy a sok ember között, ki önt szereti, egy sincs, kit méltónak tartana arra, hogy önnek szolgálá-tot tegessen? Nem látja-e, hogy ez alkalommal vagy őket, vagy önt jogosan megilleti a kárhoztatás, s ha ők nem vétkesek, ön nem lehet ártatlan?«...

Mily bölcs középút! mily bámulatra méltó egyensúly a barátságban! s ezt mindvégig megóvja, ez állhatatlan és viharos ismeretség tartama alatt. A mint megmondta, De Boufflers grófnő csakugyan már nyolcz nappal előbb irt volt Hume-nak; ime, itt az a levél, melyben nyíltan ki-mondja véleményét az emberről, ki nemsokára kétszinűség-gel és árulkodással fogja vádolni. E levélből kitűnik, mikép gondolkozott és irt Rousseauról, a háta mögött.

Páris 1762. június 16-án.

»Jean-Jaques Rousseau, genfi polgár, és szerzője több műnek, melyek ön előtt bizonyára már ismeretesek, négy kötetes tanulmányt irt a nevelésről, melyben több, a mieinkkel ellenkező elvet állít fel, úgy a politikára, mint a vallásra nézve. Minthogy a sajtószabadság nálunk ismeret-len dolog, a parlament ítéletet hozott fölötte, mely ha az ország törvényeinek megfelel, a miben nem kételkedem, igazságos ugyan, de azért szigorú, s melynél fogva elfoga-tási parancs adatott ki ellene, s azt állítják, ha nem mene-kül, halálra ítéltetett volna. Nehezen hihetem, hogy idegennel szemben oly messze mehetnének. De bár mint legyen, okta-lanság lett volna tőle, ily körülmények között Francia-országban maradni. Elment tehát, nem tudván, hol keres-

sen menedéket. Azt tanácsoltam neki, húzza meg magát Angliában, s ajánlóleveleket ígértem önhöz uram, és egyéb ismerőimhez. Beváltom ígéretemet s nem hiszem, hogy egész Európában tiszteletre méltóbb és emberségesebb pártfogót választhatnék számára.

Rousseau urat a legtöbb ember ez országban különcznek tekintí. E jelzővel igazsággal illetik őt, a mennyiben igen sok tekintetben a mai emberek gondolkozásmódjától és eljárásától eltér. Egyenes szívű, nemes lelkű és önzetlen. Az önállóságot mindenek fölé helyezi, s ez okból Franciaországban inkább hangjegyek másolásával kereste kenyerét, semhogy elfogadta volna legjobb barátai segélyét, kik minden elképzelhető módon igyekeztek szerencsétlen helyzetén javítani. Ez az önérzetes gyöngédség túlzottnak tűnhetik fel, de nem vétkes, sőt emelkedett érzésekre enged következtetni. A nagyvilági életet kerüli, csak a magányban érzi jól magát; az elvonúltság iránti előszeretete ellenségeket szerzett neki: azok a kik felkeresték, hiúságokban sértve érezték magukat elutasító magatartása által. De embergyülölő külszine daczára, nem hiszem, hogy létezzen nálánál szelidebb, emberségesebb ember, ki melegebben osztoznék a mások szenvedéseiben és türelmesebben viselné a magáéit; szóval, erénye oly tiszta, oly állandó, oly egyforma, hogy azok a kik gyűlölik, csupán saját szívökben találhatták az okokat gyanusítására. A mi engem illet, inkább akarok e hizelgő látszatban csalódni, semhogy őszinteségében kételkedjem.

»A fölöle alkotott véleményemnél fogva méltónak találtam arra, hogy ön által, uram, megismertessék, s midőn e megtiszteltetésre alkalmat szolgáltatok neki, legbiztosabb jelét vélem adni a becsülésnek, melylyel iránta viseltetem.«

Hume e levél vételekor Edinburgban volt; azt vélte érteni belőle, hogy Rousseau már megérkezett Londonban, és sietett néhány barátjának írni, hogy kellőleg ajánlja. Pedig Rousseau akkor még csak tervezte utazását, a terv még néhány évig szunnyadt¹⁾ s csak 1765—1766-ban valósult meg. A közbeeső időben De Boufflers grófnő szorgalmasan levelezett Rousseauval, ki magányából, Motiers-Travers-ből választott, még pedig gyakran kedvetlenségének, sőt durvaságának minden palástolása nélkül. De a szellemes nő még ezt sem vette rossz néven. Voltak aztán napok, a midőn az író félt, hogy tán megsértette, mire ő megnyugtató siet, csodálkozva félelmén.

1763. december 15-én.

»Milord-Maréchalhoz intézett leveléből értesülök róla, uram, hogy attól tart, hogy megharagudtam önre, s irántam való barátsága folytán e félelem nyugtalanságot és bánatot szerez önnek. Ez meghat és egyszersmind sért is. Nagyon igazságtalannak képzelhet, uram. Mit vétett ellenem, a mi neheztelésemet indokolhatná? Bűn-e ha nem osztja véleményemet? Meg voltam bízva néhány ajánlat-tételével, melyek szerintem megtisztelők és előnyösek valának.¹⁾ Ön visszautasította azokat: de joga volt hozzá, mert ura tetteinek. Nem helyeseltem papjához intézett iratát.²⁾ Ön védelmezte azt. Meglehet, ez esetben is tévedtem, mint már annyiszor, ámbár ön meg nem győzött róla. Válaszá-

¹⁾ Először Hume intézett hozzá meghívást, hogy jöjjön Angliába; — aztán ott volt a La Marek grófnő által felajánlott menedékhely, Németországban, egy kastélyban; — egy harmadik menedék Páristól húsz mértföldnyire, Conti herczeg egyik kastélyában.

²⁾ Rousseau levele De Montmollin úrhoz, protestáns paphoz Motiers-ben.

ban némi hév nyilvánult; de ez a hév jellemének egyik alkatrésze, ama források egyike, melyekből a remekművek kerültek ki, melyeket oly jogosan bámulunk. S ha az emelkedett hang rám talán kevésbbé kedvező hatást tett is, tekintve az imént mondottakat és tudva, hogy milyen helyzetben van, lehetetlen hogy nehezteljek; de különben, nem is voltam arra hajlandó.«...

De Boufflers asszony leveleit és azokat, melyeket Rousseau ezekre válaszolt, érdemes volna együtt kinyomtatni. Megismernők ezekből De Boufflers asszony nemes és férfias lelkületét és szilárd barátságát.¹⁾ Ez évek alatt sok szórakoztató változáson, élénk szeszélyen, sőt búskomorságon és bánaton ment keresztül. 1763-ban négy havi utazást tett Angliában, melyre még visszatérünk. A következő évben Hollandiát járta be és elhatározta, hogy fiát (férjétől volt egy fia), a leydeni egyetemen fogja taníttatni s maga fog felügyelni tanulmányaira, hogy azok kiválóbbak legyenek mint a franczia egyeteméi. E határozat sok pletykára és kritikára adott alkalmat. Ez a fiú, úgy látszik, némi bajt okozott neki, mert gondosan feljegyzi, akárhányszor valami előnyös változást vél észrevenni benne; minek örülne, mondja, »ha a reménynek és félelemnek egyaránt el nem vágta volna az útát szívéhez; mert e két szenvedély, mondja, a bátorságot gyengíti s a mennyire lehetséges, száműzni kell ezeket, ha valamely fontos vállalatba fogunk.« Mély és indokolt búskomorságról beszél, melyre kanyaró s hosszas idegbaj következett, s ennek folytán

¹⁾ De Boufflers grófnő e levelei egy azóta megjelent gyűjtemény II-dik kötetében találhatók. Címe: *J. J. Rousseau, Barátai és Ellenségei* (1865) kiadták Streckeisen-Moulton és Jules Levallois. Az általam idézett helyeken némi változást találtam, de az lényegtelen.

egészen magába zárkozott lett, s ez az irástól is visszatar- totta. Ez a búskomorság megelőzte az erkölcsi válságot, mely férje halálát követte, s így nem tudom felfedezni okát. Azonban mindezeknek közepette barátsága a szerencsét- len nagy író iránt szüntelenül éber figyelemmel kíséri annak sorsát és hatásosan igyekszik nyilvánulni. Nem tudok ellenállni, hogy ide ne iktassam még egy hosszú levél utó- iratát (1764. július 15-ke), melyet félbe kellvén hagynia, csak 21-én fejezhetett be.

»Ez ugyan hosszú halasztás, melyet egy csomó apró s elég érdektelen kis esemény okozott; már azt sem tudom hol maradtam. E levél terjedelme megijeszt. Kérem, meg ne haragudjék és ne feleljen keményen (a mint azt már olykor tette) egy dologért, mit okvetetlenül el *kell* mondanom. Megérdemlem, hogy mindig szem előtt tartsa az indítóo- kokat, melyek önnel szemben vezérelnek. Félek, hogy pénzre van szüksége és ez a félelem kimondhatatlanul gyötör. Csak a végszükség visz rá, hogy önnek felemlítsem; de ismerve körülbelül az összeget melylyel távozott, azt hi- szem, hogy eddig végére járt. Értem, hogy nagylelkűsége nem engedi, hogy a fölöslegest elfogadja, bár milyen kéztől jöjjön is; de ez nem áll a megélhetésre szükséges nélkülözhe- tetlenről, s ha csak nem akar engem sérteni, meg kell engednie, hogy arról gondoskodjam. Adja meg nekem barát- ságának ez erős és megtisztelő bizonyítékát: hallgassa meg őszinte kérésemet. Semmiféle meggondolás nem tartóztat- hatja oly egyénnel szemben, ki e kegyet egész értéke sze- rint megbecsüli és ki az erényben hisz.«

Lehet-e a jótékonytságot gyöngédebben, emelkedet- tebben érezni és kifejezni?

Ilyen volt az a nő, ki Rousseaut Hume-al összekötte-

tésbe hozta, ki a száműzöttnek minden szükségét megelőzve, folyvást felajánlta neki segélyét s azt nyomban fogatosította, ki őt Conti herczeg által a Temple szabadalmazott és sérthetetlen határain belül fogadtatta, midőn 1765-ben Párison keresztül utazott, s ki minden jó és nemes kívánsággal elősegítette Angliába való átkelését, s kit Rousseau mindezért azzal vádolt, hogy szántsándékosan elárulta és kiszolgáltatta.

* * *

Nem szükséges, hogy annyi más író után, részletesen elmondjam a viszálykodást, melyet Rousseau Hume-al kezdett, köszönetül annak fejében, hogy ez őt Angliába vitte, barátainak bemutatva, kellemes és kényelmes menedéket biztosított neki falun, s a fiatal királynál, III. Györgynél évi járulékot igyekezett kieszközölni számára. A tapasztalt számos jótétemény és szivesség szegény Rousseaut eleinte lelkesült hálára ragadta, de csakhamar oly különböző módon kezdte azokat értelmezni, minden egyes részletet úgy megforgatott és kiforgatott szerencsétlen agyában, hogy végre sikerült neki mindenből épen ellenkezőjét következtetni annak, a mi benne volt:

»A rózsának is van mérge, mit végre megtalálunk.«

Igen gyors egymásutánban, három lelki állapoton ment keresztül. Alig telepedett le Woottonban, még egészen az első benyomás varázsa alatt, így írt Hume-nak: »Ha oly boldogan fogok élni e kellemes helyen mint remélem, életem egyik öröme lesz a gondolat, hogy ezt önnek köszönöm. Egy embert boldoggá tenni annyi, mint megérdemelni, hogy magunk is boldogok legyünk. Bár találná fel önmagában a jutalmat miudazért, a mit értem

tett.« Aztán nemsokára rá, miután nem szűnt meg a legmellékesebb, legjelentéktelenebb kis eseményeket agyában valójukból kiforgatni, egyszerre e furcsa alternatívát állítja fel: »Ha Hume úr nem a legjobb lelkű ember, hát a legfeketelelkűbbnek kell lennie!« S végre, csaknem rögtön rá, ezen is átesett és megállapodott ama hires ítéletében, melyet az utókor számára világnak bocsátott: »Hume Dávid gazember!«

De itt csak De Boufflers asszonynyal van dolgom. Ismertetni akarom viseletét, melyet két barátjával szemben tanúsított, midőn ezek között kitört a civakodás, és midőn halálosan összevesztek.

Hiába bölcsekedünk, hiába mondogatjuk magunkban, hogy az ember örült, soha sem képzelhetjük örülségét oly sajátságosnak, oly váratlannak, mint a minőnek bizonyult. Hume, ki igazán bölcös volt, legjobb bizonyíték erre. Midőn kézhez vette a Woottonról 1766. június 23-áról keltezett őrjöngő levelet, melyben Rousseau azzal vádolja, hogy csak azért hozta Angliába, csak azért szerezte meg neki látszólag a biztos menedéket, hogy annál hathatósabban *megbecstelenítse*, harag és méltatlankodás vett erőt rajta; hűtelen lett bölcseségéhez, még vérmérsékletéhez is, és megtagadta szokott közönyét; nem tudta megállni, hogy szinte fel ne kiáltson: »Rousseau gazember!«

Szerencsétlenségre eszébe jutott, hogy barátainak Párisba szintén ily értelemben írjon, még pedig nem De Boufflers asszonynak, ki jó tanácsot adott volna neki, hanem d'Holbach bárónak, az encyklopedisták fejének és nagy trombitásának: és a trombita rögtön megszólalt.

Felkérte d'Holbach bárót, hogy ezt a levelet, melyet hozzá intézni kötelességének tartott, ekkép elejét véve

Rousseau úgynevezett hazugságainak, az egész tudós társasággal közölni sziveskedjék. Valószínűleg 1766. július első napjaiban írta ezt a levelet. A báró és barátai azonnal terjeszteni kezdték azt, kézről kézre adták, és az egy felrobbanó bomba hatását tette Párisban.

Elképzelhetjük a felindulást, melyet okozott. Hallgassunk meg egy akkori rajongó szemtanút. Ez Garat. Így szól: »Épen az időben, mikor Jean-Jaques-ot és Hume mindenki egymás karjaiban képzelte, az öröm és hála könnyeitől áztatott arcczal, kölcsönösen szerzett boldogságot élvezve, mely erényeik műve, egyszerre Necker úr egy igen látogatott vacsoráján levelet hoznak d'Holbach bárónak, ki fenhangon elolvassa Hume sorait, melyek ekkép kezdődnek: *Édes báróm, Jean-Jaques gazember!* Jean-Jaques egy levelét Humehoz szintén hangosan olvasták fel. E levél így kezdődik: *Ön áruló!*... E két szó: *gazember* és *áruló* oly időben, mikor még nem osztogatták azokat oly bőkezűen, mint manapság (megjegyzendő, hogy Garat beszél), e vacsora alkalmával hangoztatva, még ugyanaz éjjel, mint a félrevert harangok, betöltik zúgásukkal az egész párisi társaságot.

Hume, bár szándéka volt a párisi társaságot a történtekekről értesíteni, nem sejtette, hogy ez indulatos és épen nem magántermészetű levél oly rögtön lármát fog csapni, sőt azt hitte, hogy valószínűleg csak idő multával fog köz tudomásra jutni; nem számított a henye és szenvedélyes Páris lobbanékony légkörére. »Ha Anglia királya hadat izent volna a porosz királynak, mondja Hume, a hír nem válhatott volna gyorsabban általános beszéd tárgygyá.« A kik ismerték De Boufflers asszony meghitt viszonyát a két ellenféllel, valamennyien hozzá fordultak és tőle kértek hí-

reket és felvilágosítást. De Boufflers asszony hallgatott. Sem ő, sem Conti herczeg nem kapott volt semminemű hírt vagy tudósítást Angliából. Jogosan sértve s kissé megszegyenítve érezhette magát, hogy épen vele szemben hallgatnak. S még hozzá akkoriban úton volt, hosszabb ideig fürdőzött Pougésban, a mi még inkább elodázta a rejtély megoldásának pillanatát. Végre Hume rászánta magát, hogy őt is értesíti, és egy július 15-dikéről keltezett késői levélben meg is tette, mely levélre De Boufflers asszony inkább fájdalmasan, mint neheztelőleg válaszol. Igazságosan és a tények szem előtt tartásával mérlegeli a hibákat, készségesen elismeri Rousseauéit, de egyúttal megrója azt is, a mi Hume eljárásában megrovandó — mindenekelőtt pedig vele szemben.

»Bármily okot hozzon fel mentségére, hogy nem tudta velem azonnal, és előbb mint bárki mással, a sajátságos eseményt, mely jelenleg egyaránt foglalkoztatja Angliát és Franciaországot, meg vagyok győződve, hogy kellő megfontolás után érezni fogja, ha már is nem érzi, mikép érvényes mentsége nem lehet. A fájdalom, melytől állítólag meg akart kimélni, csak elhalasztatott, s a bizonytalanság, melyben hagyott, bizonyára kínosabb volt, mint lett volna a tényállás tiszta tudomása. Képzelve el a számos okot, mely feljogosított arra, hogy az egész eseményt mesének tartsam; meglepetésem és tudatlanságom, melynek naivúl adtam kifejezést levelemben (Pougésban volt), valóban sajátságosan tünhetett fel azoknak, kik, mint én magam, úgy vélekedtek, hogy nem d'Holbach bárót kell vala első meghittjeül választania; végre őszintén megvallom, hogy megbántott eljárásával, mely megtagadja a nekem ígért barátságot.«

Továbbá, a dolog velejére térve át, azt találja, hogy barátja, a bölcsész, magát elragadtatni engedte egy kegyetlen igazságtalanság által, melyet igaz, hogy rajta elkövettek, melyet azonban csak egy szerencsétlen, megbomlott ész követhetett el.

»De ön, a helyett hogy egy szerencsétlen ellen indulatoskodjék, ki önnek nem árthat, de igenis önmagát teljesen tönkre teszi, mért nem engedte felülkerekedni azt a nagylelkű irgalmat, melyre fogékony szokott lenni? Elkerülte volna a botrányt, mely fellázít, a szellemeket pártokra osztja, a gonoszságnak hizeleg s mindkettejök rovására mulattatja a tétleneket és kiméletleneket; mely sértő elméledésekre nyújt alkalmat és megújítja a gonosz megjegyzéseket a bölcsészek és a bölcsélet ellen. Merem hinni, hogy ha mellettem lett volna, midőn e méltatlan sérelem érte, inkább sajnálkozást ébresztett volna önben, mint haragot.«

E válasz első részét De Boufflers asszony még előbb irta meg, mielőtt Párisba visszatért volna; várt, hogy ott megérkezzék s csak onnan akarta elküldeni. De Párisba érve, tudomást vett Humenak egy második, d'Alemberthez intézett leveléről, melyben leírja az egész viszálykodást azon kérelemmel, hogy az nem csupán a párisi barátokkal, de még Voltaire-el is közöltessék, tehát Rousseau legelkeseredettebb személyes ellenségével is. A megtorlásnak ez a gonosz módja, melyben a hosszú szelleme nyilvánul, mélyen bántotta; nyíltan kijelentette azt Humenak, ekkép fejezván be választát (július 15-én):

»E szenvedélyes tett s mindazok után, a miket irt és mondott, az elméledések, melyeket önnel közölhetnék, a tanácsok melyeket adhatnék, teljesen hasztalanok volnán-

nak. Ön sokkal megátalkodottabban ragaszkodik véleményéhez, sokkal tovább ment haragjában, semhogy meghallgathatna. Kevés híja, hogy el nem égetem azt a mit eddig irtam.«

Azonban, hogy mind a két félnél teljesítse baráti kötelességét, egyidejűleg, az az két nappal később (július 27-én) Rousseauhoz is intéz egy levelet, azt a bámulatra méltó levelet, melyet még Du Deffand asszony is, ki mindig kesernyés De Boufflers asszonynyal szemben, mint *remekművet* kénytelen Walpole Horácznak bejelenteni; ily értelemben beszéltek róla a kevesek, kiknek alkalmuk volt tudomást szerezni róla; a szó nem túlzott, íme, ítéljenek. A levél így szól:

Páris, 1766. július 27-én.

»Uram!

»Hume úr elküldte nekem a kihívólag sértő levelet, melyet ön hozzá intézett. Soha sem láttam ehhez hasonlót. Barátai megdöbbenéssel kénytelenek hallgatni. Oh, mit is mondhatnának védelmére, uram, egy ily levél után, mely annyira méltatlan tollához, hogy, bár mennyire sértve képzelhette magát, erre mentséget nem találhat? De hát hol vannak a vétségek, a gyalázások, melyekről panaszkodik? Mi az alapja a szörnyű szemrehányásoknak, melyeket magának megenged? Oly könnyen hisz az árulásokban? Nem volna-e természetes, ha felvilágosodott szelleme, egyenes lelke megóvnák önt a rút gyanúktól, melyekre tévedett? A józan ész ellen, átengedi magát ezeknek, ön, kinek még a bizonyítékoknak sem lett volna szabad hinnie, ön, kinek saját érzékei tanuságát is meg kellett volna tagadnia. Hume úr, és gyáva! Hume, áruló! Szent Isten! Lehetséges volna-e, hogy álló ötven évig tisztelve, szeretve élhetett

volna honfitársai közt, a nélkül hogy kiismerték volna? Az ön megérkezését várta-e, hogy álczáját eldobja és beszenyyezze már félig leélt dicsőséges életét? És mily érdek kedvéért? Itt nem lehet szó sem irigységről, sem versenységről: lángelméjük teljesen különböző, épen úgy mint nyelvök és a tárgyak, melyekkel foglalkoztak. Szerencséjét sem irigyelheti, mert e tekintetben sokféle előnye van ön felett. Így hát tisztán csak a rossz cselekedetben való gyönyörűség, a vágy, magát minden ok nélkül megbecsteleníteni, sugalhatta neki a gonoszságokat, melyekkel ön vádolja. Ki látott valaha ilyen gazembereket, ilyen bolondokat?

»Ámde legyen, egy perczre felteszem, hogy ilyenek is vannak; még azt is fölteszem, hogy Hume úr e szörny-csodák egyike, de önt az nem menti fel, uram. Nagyon sietett a rosszat hinni; nem intézkedett kellőleg, hogy megóvja magát minden tévedéstől. Barátai, pártfogói vannak Francziaországban: egygyel sem tanácskozott közülök. De még ha meg tette volna is mind azt, a mit tenni elmulasztott, ha minden elképzelhető bizonyíték a legfeketébb merénylet mellett tanúskodott volna, még akkor is mérsékelnie kell vala indulatát egy oly emberrel szemben, ki valódi szolgálatokat tett önnek. *A barátság kötelékei tiszteletreméltók maradnak akkor is, ha megszakadtak*; ez érzésnek még látszata is, mindig az marad.

Conti herczeg, De Luxembourg maréchale és én, türelmetlenül várjuk érthetetlen magaviseletének magyarázatát. Kérve kérem, uram, ne odázza azt el tovább. Hadd tudjuk legalább, mi módon mentegessük, ha már teljesen fel nem menthetjük! A némaság, melyre kárhoztat, jobban árt önnek, mint minden más.«

És így mindegyik barátjának őszintén megmondta az igazat, a teljes igazat, melyet hallani sohasem kellemes; mindegyiknek szépen beszélt a távollévőről, védelmezte; szemben megró, hát megett dicsér. A nemes szellem és becsületes ember igazi szerepe.

De Boufflers asszony e loyális eljárása meghazudtolta Du Deffand asszonynak és körének gonosz föltevéseit. Gúnyolódó szelleménél, és az »isteni grófnő,« iránt mindenkor tanúsított szigoránál fogva, Du Deffand asszony mindjárt a perpatvar kezdetén s főkép midőn látja, hogy De Boufflers asszony semleges marad, azzal gyanusítja, hogy meg akarja várni, míg megtudja, honnan fú a szél, mert ahhoz a párthoz fog szítani, a »melytől legtöbb dicsőséget várhat.« Du Deffand asszony téved: De Boufflers grófnő jobb, mint a minőnek képzei. Gyakran így van ez a világ gonosz föltevéseivel: az emberi természet nem oly kifíczamodott és ravasz, mint a milyennek mondják. Conti herczeg és De Boufflers grófnő e tévedése daczára mindig pártfogolták Rousseaut és az, Angliából visszatérve, menedéket és otthont talált a Trie kastélyban, mely Conti herczeg tulajdona volt, s csak tőle függött, hogy ott békében megéljen.

Ha közelebről vizsgáljuk és részrehajlatlanul összegezzük az említett épisód körülményeit, azt találjuk, hogy a két személy, ki Párisban legegészségesebben ítelt e nyomorúlt és nevetséges viszály fölött, Turgot és De Boufflers asszony volt. Humenak ezerszer igaza volt, az tény; de Rousseaunál örültség jelentkezett, és Hume, bölcsész és moralista létére, ezt gyanithatta és az orvos példáját követhette volna, ki fel nem háborodik, ha a megkezdett kúra alatt betegétől egy csapást kap, s nem tartja szükségesnek

erről az egész világot értesíteni. Ezzel életének legbölcsebb tettét követte volna el.

A részrehajlatlan néző közönség közt, mely párton kívül állva, csak az általánosan ismert tények után ítelt, van egy egyéniség, kinek bölcsesége és mérsékletessége elbájoltak. Garricknak¹⁾ Angliában megjelent levelezésében, egy Franciaországból hozzá irt levelet találtam, melyben igen finom, igen józan ítéletű megjegyzéseket olvasok. Egy nagy érdemű nő írta, Riccoboni asszony, ki színpadí és irodalmi sikereiről ismeretes; Garrickhoz intézett elmékedései bizonyára minden józan eszű, szelid, elnéző és szerény olvasó tetszését meg fogják nyerni:

»Hume úr és Jean-Jaques összekocczanása, mondja, (1766 aug. 10-én) szörnyű lármát csinált itt. Az irodalmi emberek Hume úr mellett foglaltak állást, és az okos emberek nem tételezik fel róla, hogy hibás lehetne. Szelid és fogékony természet, becsületes szív, helyes ítéletű ész; ezek képezik a történetíró garantiáit.²⁾ Rousseau ellenben a hirnevet áhitozza, ezt mindenek fölé helyezi; nem maradhat nyugton az óhajtott menedék ölen. Nem következetlen-e?

¹⁾ *Garrick David*, francia családból származó hirneves angol színész, szül. Herefordban 1716-ban, megh. Londonban 1779-ben. Színészi pályáját egy vándortársulatnál 1741-ben kezdette Lyddal név alatt, alig 25 éves korában már oly nagy sikereket aratott, hogy meghívást kapott Londonba, a hol a közönséget bámulatra ragadta; ugyanitt 1747-ben megszerezte a Drury-Lane színházat, melynek színpadán 1776-ig játszott, a midőn visszavonult. Művészetével leginkább Shakspeare darabjaiban, névszerint Macbeth, Hamlet, III. Richard, Lear király stb. szerepekben remekelt.

²⁾ Ámbár Riccoboni asszony nem csatlakozott egyik párthoz sem, barátnője volt Hume-nak; meg van említve »Hume élete és levelezése« czimű művében.

Magaviselete és elvei nem hazudtolják-e meg egymást? Ha az embereket megvetjük, kívánhatjuk-e, hogy azok foglalkozzanak velünk? Nem esik-e inkább jól ha megfélemlenek rólunk azok, kiknek erkölceit megvetjük, kiknek szívét képtelennek tartjuk a jóságra, a hálára, a barátságra.

»A bölcsészet, a tudomány, a szellem szégyenére, akadémiáink tele vannak hóbortosokkal. E fellengős okoskodóknak nincs egy mákszemnyi józan eszök. A gög vezeti és félrevezeti őket. Ha bámultatni akarunk, nem szeretettünk többé, és magunk is elveszítjük a szeretet boldogító tehetségét. A bizalom, a barátság megkönnyítik az élet szenvedéseit és azt kellemmel, örömmel toldják meg. Mindig csalóktól, ellenségektől, kárunkra törő egyénektől környezve képzelni magát, igen sajnálatraméltó állapot.

»De mért is nem hisz Rousseau a jóságban, a legfőbb jóságban, ő, a ki Nagy Sándor bámulója, mert az *hitt az erényben, sőt élete veszélyeztetésével is hinni akart benne?* Kétkedni abban, hogy létezzen ember ki önzetlen szolgálatra képes. Pfuj! Nem szeretném birni sem Rousseau szellemét, sem hirnevét, sem Pope, sem Newton, de még az ön Shakespearje dicsőségét sem, ha e kétely lagná szívemet.

»Valóban, a világ nem oly romlott mint a minőnek ezek az urak állítják; a jóság nem ritka dolog. A ki becsülésre méltó férfiakat keres, az azokat minden nemzetben fel fogja találni. Találni fog oly férfiakat, kiket elvök vagy természetök arra készít, hogy a hozzájuk hasonlóknak szolgálatukra legyenek; az érdem és a becsület mindenütt támaszt, segélyt, barátokat talál. Egyedül csak a rosszul értelmezett hiúság, a túlzásba vitt önbecs, távolítanak el a társadalomtól. Ha egyenes szívet, tiszta szándékot viszünk oda, ha tagjai akarunk lenni, de nem uralkodni

fölötte és azt megalázni, nem fogjuk rút szörnyetegek gyülekezetének tapasztalni. De nem lévén képes Dárius legyőzőjéig emelkedni, Diógenes legalább fittyet akart hányni neki, hordójának fenekéről.«... .

Riccoboni asszony még akkor nem ismerte Rousseau félszedségeinek és mániáinak tisztán orvosi magyarázatát ; de a többire nézve ítélete egyszerűen tökéletes.

Remélem, nem kell mentegetnem magamat olvasóim előtt, hogy annyi lapot csusztattam itt munkámba, melyek nem az én tollamból, de az enyémnél jobb tollból valók. Miután e lapok nagyobbbrészt kiadatlanok voltak, tán elolvasásuk hasonló élvezetet nyújtott, mint nyújtott nekem összegyűjtésök. Ily esetben, mikor oly szép anyag van kezeim közt, feladatom igen egyszerű: csupán kereteket kell készítenem.

III.

Mind az, a mit De Boufflers asszony tetteiből és szavaiból ismerünk, szellemének és érzelmeinek kiváló emelkedettségéről tanúskodik: oly egyéniség ő, ki jogosúltan foglalkoztatja az irodalom történeszt; mi nem költünk a rovására, hanem egyszerűen megtaláljuk ismét. Azonban még sok dolgot kell megtudnunk tőle, és rá vonatkozólag, és társaságában vagy közelében, még számos hires névvel kell találkozunk.

* * *

Szerette Angolországot és az angolokat; jól tudott politizálni, s a XVIII-dik század asszonyai közt az első egyike volt, kik a társalgásban a Montesquieu-féle észjárást elsajátították és értették annak vitatkozási módját. Nem említem ezt mint valami különös kellemet vagy bájat,

de mindenesetre értelemre és tehetségre mutatott. Az angol diplomata, Dutens, Párisba érkezvén, 1762 májusában látta először De Boufflers grófnőt, és Murray úrnál, Lord Elibank fivérénel együtt ebédelvén vele, így ír róla:

»Egészen fül és szem voltam, hogy De Boufflers grófnőt nézzem és hallgassam. Minden a mit mondott, más szellemben, más modorban látszott mondva lenni, mint a mit a többiek mondtak: még eddig nem találkoztam nővel, ki mit sem vesztett volna természetességéből, bár mindig szellemes volt.« Terve volt Londont meglátogatni mihelyt a béke helyreállt, s csakugyan, meg is valósította tervét. Megérkezése Angliában valódi esemény volt: az udvar és a város versenyeztek ünneplésében, ő volt a nap hőse, a társalgás divatos tárgya; még a híres Wilkes-t is elhomályosította, kinek pörét ugyanakkor tárgyalták.

»Nem csak rendkívül szeretetreméltónak találták, írja egy szemtanú, de törték magokat utána, mint egy ritka és csodálatos tárgy látása után; kíváncsiságát, mely Angliába hozta, érdemül rótták fel; mert megjegyezték, hogy ő volt az egyetlen előkelő francia hölgy, ki kétszáz év óta, mint utazó, Angliába jött. Természetesen, nem értették bele ebbe az osztályba a nagykövetek nejeit, sem Mazarin herczegnőt, kik szükségből jöttek el.« Ennélfogva De Boufflers grófnő volt az első nagyvilági hölgy, ki személyes tapasztalat nyomán kezdeményezte az Anglia és alkotmánya iránti hajlamot, az előszeretetet szokásai, divatai iránt, mi csakhamar sokaknak mániája lett, de nála még csak felvilágosodott kíváncsiság volt.

Mindent egyszerre akart ismerni, látni, megvizsgálni; alig győzte a nagy feladatot. Előzékenységek középett, melylyel új vendégeiket elhalmozták (mert De Bouf-

flers asszony néhány francia barátja kíséretében utazott), az angolok megtették megjegyzéseiket az úgynevezett francia könnyedségre, francia élénkségre, s azt találták, hogy nem felel meg hírnevének. Midőn néhány hónappal azelőtt a békealkudozásokkal megbizott De Nivernais herceget látták megérkezni, ki igen kicsi és vézna termetű volt, Charles Townshend első látásra megjegyezte róla: »Egy férfi előzményeit küldték el nekünk, hogy a béke előzményeit írja alá.«

Az angolok hatalmas, élet-erős természete hamar lejárt a túlfinomult uracsaink és divathölgyeink megrongált idegzetét, kik nem győzték kitartással és a szó szoros értelmében kidőlni. A leírásban, melyet Walpole Horác a De Boufflers asszony tiszteletére Strawberry Hillben rendezett ünnepélyekről ád, igen kellemetesnek mondja ugyan, de megemlíti, hogy fáradtan, elcsigázva érkezett meg, nem győzvén erővel mind azt, a mit a múlt napokban látnia, tennie kellett: »Egy nagy reggelire érkezett ma ide (1763. május 13-án), melyet tiszteletére adtam, arasznyi mélyen beesett szemekkel, elcsigázva, alig bírván vonszolni magát, s csak nagy nehezen czipelve munka-táskáját.« Francia csak Duclos volt jelen az ünnepélyen, ő, kiről azt mondták »inkább hirtelen mint élénk, és inkább indulatos mint kellemes,« és d'Usson úr és neje, ez utóbbi hollandiai arányú, tagbaszakadt alkatú, s így alkalmasabb volt az élvezetek elviselésére mint De Boufflers asszony; ellenben egy szót sem tudott angolul.

Reggeli után Walpole Horác elvezette a hölgyeket a magán nyomdába, melyet birtokán berendezett s mint-hogy esetleg épen egy lapot vontak le, a hölgyek látni kívánták, hogy mi; a következő angol verset tartalmazta, a hölgyek dicséretére; állítólag a sajtó beszél; én fordítok:

De Boufflers grófnőnek.

»A bájos szépség, ki mindent ismerni szeret, — ki nem retten vissza Észak havától, — s csiszolt nyelvét Britannia durva hangzású, — erőteljes szavaira kényszeríti, — minden éghajlat alatt olvasni fogja dicséretét, — hol a Sajtó szólni mer s költők énekelnek!«

D'Usson asszony is verseket kapott. De daczára ez udvariasságoknak, Walpole Horác, különösen franciaországi útja és Du Deffand asszonynyal kötött viszonya óta, inkább szigorú, mint elnéző bírálója volt De Boufflers asszonynak.

Az utóbbi, angolországi tartózkodása alatt, nem csupán a nagyvilágot és az udvart látogatta, hanem a tudósokat is óhajtotta ismerni, s leírását bírjuk egy látogatásnak, melyet az akkori híres kritikuskál, a különcz Johnson Samuelnél tett, a ki világfi, de egyúttal a filiszterek királya is volt. Úgy ismétlem e kis történetet, a mint az a nagynevű doktor életrajzában olvasható, melyet a hű Boswellnek köszönhetünk; ez Beauclerk úrtól hallotta, egy szellemes, a társaságban igen kedvelt embertől, ki Londonban De Boufflers asszony egyik lovagául szegődött és itt maga mondja el a dolgot:

»Mikor De Boufflers grófnő először Angliába jött, kíváncsi volt Johnsonra. Elvezettem tehát az utóbbihoz, a Templeba, szállására, hol egy darabig élvezettel hallgatta társalgását. A látogatás kellő tartama után, mind a ketten távoztunk s már a Temple belső folyosójára értünk, midőn egyszerre mennydörgéshez hasonló lármát hallottunk; Johnson volt, kinek valószínűleg csak utólag jutott eszébe, hogy illő volna, ha irodalmi székhelyén illedelmesebb házi

gazda volna, főkép egy idegen és előkelő hölgygel szemben; s lovagiasságát akarván bebizonyítani, a legnagyobb felindulásban rohant le a lépcsőn. Utólért, mielőtt eljutotunk volna a Temple kapujához és közém s De Boufflers asszony közé tolakodva, megragadta annak kezét és hintájához vezette. Öltözete egy kopott barna reggeli kabátból állott, egy pár letaposott ócska cipőből, feje búbján elnyütt kis parókát viselt, ingének újjai lebegtek s rosszul felkötött nadrágjának zsinórja kilógott. Valóban hihetetlen képet nyújtott. Nagy tömeg csoportosult körülöttünk s nem csekély meglepetéssel szemlélte a furcsa jelenetet.«

Ebből látható, hogy De Boufflers asszony még többre is szert tett, mint a mit »Johnson dicsérő röfögésének« neveztek; hódolatában részesült s a medvével eljáratta minden tánczát.

Walpole Horác 1765—1766-diki párisi útja alkalmával viszont látta De Boufflers asszonyt, s ezentúl, ha szó van róla, szívesen használja gúnyjának nyilait. Épen akkor Rousseau, mielőtt Angliába ment volna, átutazóban volt Párisban. Egy este, Geoffrin asszonytól jövet, Walpole Horác azt a kegyetlen tréfát csinálta a porosz király állítólagos levelével, melyben Jean-Jaques-ot udvarához hívja; a levél csakhamar bejárta nem csak Párist, de egész Európát s a többi gúnyolódások közt ez is olvasható benne: »Ha állhatatosan tovább töri rajta a fejét, hogy új szerencsétlenségeket gondoljon ki magának, válaszsza azokat tetszése szerint; király vagyok, megszerezhetem önnek kívánságai teljesülését.«

Walpole gúnyolta Rousseaut és tisztán nyeglének tartotta; De Boufflers asszonyt is úgy képzelte magának, mint a ki hírnévre vágyva, e czélból *kapaszkodik úgy*

az arméniai bölcsész palástjába. Egész elméletet állított össze De Boufflers asszonyról, mely egyszersmind Du Def-
fand asszonyé is, s melyet a következő élczes módon ír le
egyik barátjához, Gray költőhez intézett levelében :

»De Boufflers grófnő, ki Angliában volt, tudós nő,
Conti herczeg kedvese s szörnyen vágyik neje lenni. Benne
két nőt találunk, egy magasrendűt és egy alsórendűt. Nem
kell mondanom, hogy az alsórendű ledér és még igényekkel
lép fel; a magasrendű is igen fogékony, értelmes, mérték-
letesen ékesenszóló s helyes, tetszetős ítéletű. De mindent
elront a dicséret folytonos hajhászata: azt hinné, hogy
mindig csak életrajzírójának ül.«

Ime, a gúnyoros festő eltalálta és megjelölte főhibá-
ját. De más bizonyítékokra támaszkodva, legyen megen-
gedve nekünk a megjegyzés, hogy Walpole Horácz ekkor
már erősen hajlott Du Deffand asszony gonosz magyaráza-
taira. Ez azt állítja, hogy De Boufflers asszony folyvást
szerepet játszik: ha egy angol barátját, a fiatal és szere-
tetreméltó Lord Tavistock-ot sajnálja, ki vadászaton sze-
rencsétlenül járt, s ő egy ideig visszavonúl az ünnepélyek-
től és színi előadásoktól: »Nevetséges módon gyászolja
Lord Tavistock-ot,« mondja Du Deffand asszony. És így
ítél minden tetteről, minden szaváról. Ez az öreg asszony
semmit sem tart benne igaznak vagy őszintének. Úgy bá-
nik vele mint meghitt ellenséggel. Naponkint látja és utálja,
de nem csak őt, hanem vele együtt minden barátját, min-
den hozzátartozóját, az egész *clique*-et, a hogy nevezi :

»Gyűlölöm a bálványokat, írja Walpolenak, utálom
papjaikat és imádóikat. Bálványt ugyan nem talál nálam,
arról biztosítom; olykor tán néhány imádójával találkozo-

hatik itt, de ezek inkább képmutatók mintsem hívők: tiszteletök pusztán külsőség; e vallásnak szertartásai: vacsorák, zeneelőadások, operák és vígjátékok.«...

Az ő szemeiben De Boufflers grófnő eltörölhetetlen és megbocsáthatatlan hibát követett el. A Du Deffand és De Lespinasse kisasszony közti viszályban épen úgy viselte magát, mint a Hume és Rousseau közti czivakodásban: nem szegődött vaktában egy párthoz sem s nem ítélte el feltétlenül a társalkodónőt, ki a szakadást előidézte s oltárt állított szemben az oltárral. Innen ered a méregfog, melynek mérgét nem kimélték tőle.

Más és jobb tanúk igazságosabbak iránta. A szép multat sajnálva, De Ligne herczeg emlékeiben mindig úgy beszél róla, mint egy soha többé meg nem újuló társadalom egyik legritkább diszéről: »De Boufflers asszony, kiáltja, kissé különczködő ugyan, de egyszerűsége keretében megbocsátottuk sophismáit, ékesen szólásának felsőbbbségét; ő jó volt, a társaságban lelkes pártfogó, s oly szeretetreméltó.« Végre Dutens, ki báj és izlés dolgában tán nem volna egymagában elegendő tekintély, szellem és komolyság tekintetében nagyon is az, és ő így szól:

»Az udvar minden kiváló asszonyai közt, főkép báj és szellem tekintetében, De Boufflers grófnő volt a legfigyelemreméltóbb: egynek sem volt több barátja és kevesebb ellensége, mivel a természet ezer adományához, a szellem magas műveltségéhez oly szeretetreméltó egyszerűség, oly elragadó báj, annyi jóság és fogékonyság járult, hogy mindig megfeledezett önmagáról, hogy csak környezetének örömeivel vagy bánatával foglalkozzék. Nem ismertethetem jobban, mint ha arczképét iktatom ide, úgy, a mint egy ember tollából került ki, a kinek azt a nagy fontosságú szol-

gálatot tette, hogy kisegítette kolostorából és esküje alól feloldatta. Ez egy munkát ajánlott neki, a nélkül hogy nevét az ajánlat fölé tette volna, miután De Boufflers grófnő nem engedte meg. A gyöngédség és szellem, melyek e sorokat jellemzik, méltók a tárgyhoz melyről szöllanak; íme, az ajánlat:

»Ama nőnek ajánlom e művemet, a kinek az élet legfőbb kincsét köszönöm. Rangra és születésre kiváló, de még sokkal kitünőbbé teszik tulajdonságai: emelkedett és gyöngéd érzelmei, lángelméje, felvilágosodott és széles körű gondolkodása, átható szelleme, pontos és erélyes érvelése, a nyelvezet elegáns tisztasága és az izlés finomsága. Akaratlanul, az udvarnál, a társaságban, külföldön és az irodalom köztársaságában, nemzetének és századának legelső asszonyai közé számíttatik. Nem csupán bámulatomra és örök hála-mra van joga, de különösen e kellemes munkáért illeti meg hála-m, melyhez tisztán az ő pártfogása mellett fogtam: titokzatosan rogom le hódolatomat általa, mert nyíltan nem tehetem. Azok, a kik az édes elragadtatást ismerik, melyet alkalmilag egy nagy jótétemény emléke bennünk ébreszt, nem fognak megróni érte, ha szívem könnyíteni igyekszik hálaérzetén, midőn annak eleget tenni más-kép nem áll hatalmában. Nem fognak csodálkozni, ha hozzá teszem, hogy a fölötti sajnálatomban, hogy el kell hallgatnom e jogosult és oly természetes hálaérzetem tárgyának nevét, csak azon reményben talállok némi vigasztalást, hogy azt ki fogják találni, a nélkül, hogy megrovását kiérdemelni elég szerencsétlen lettem volna.«

Ellenvetésképen azt fogják mondani, hogy ez csak »ajánlat«; de miután ez ajánlat semmiféle névvel nem ékeskedik, nyilván nem hivalkodás s nem a kirakatba való;

egyszerűen az őszinte hála kifolyása, és nem is tudunk egyebet, mint hogy szerény névtelen írója, szerzetes idejében találkozott esetleg De Boufflers asszonynyal, egy kolostor kertjében, hova az utóbbi véletlenül betért; az alkalmat felhasználva, a szerzetesnek sikerült a nemeslelkű nő érdeklődését felkölteni szerencsétlen sorsa iránt; elmondta neki életének ezer megalázását, ellenszenves kötelességét; és ő, meghatva a hallottak által, kieszközölte, hogy esküje alól felmentették, jövőjéről gondoskodott és a szabadsággal együtt megszerezte neki a boldogságot is.

A szellem szép adományai mellett, De Boufflers asszonyban megvolt a jóság is, és nem csupán az elnézés, de a hathatós, gyakorlati jótékonyság. Felhasználta hitelét a herczegnél, még hibájából is hasznot húzott, hogy jótettekkel kárpótolja és ajánlja magát: gondviselése akart lenni mindazoknak, kiknek segédkezet nyújthatni alkalma nyílt. Meglehet ez is csak egy igénynyel több, de mindenestre egy nemes lélek igénye.

IV.

Conti herczeg halálával (1776. aug. 2-án) nagy változás ment végbe életrendjében. A herczeget mindvégig a legkitartóbb, leggyöngédebb szeretettel környezte. Már nem vitt nyílt házat, a hogy mondani szokták, s csupán egy válogatott kis kört fogadott, melyet a grófnő igyekezett összehíni a beteg szórakoztatására; ott volt De Luxembourg marsallnő és unokája, Lauzun herczegnő, De Poix herczegnő és anyósa, De Beauvau herczegnő és mások; férfiak közül: a toulouse-i érsek, Brienne, De La Fayette úr, De Ségur úr, De Boufflers lovag stb.; — csak olyanokat

említek, kiknek neve még ma is mond nekünk valamit. Már 1768-ban De Boufflers grófnő összeházasította fiát (ki nem-sokára ezredes lett a Conti ezredben) Des Alleurs kisasz-szonynyal, a konstantinápolyi francia nagykövet leányá-val, ki Konstantinápolyban született. Ezt, hogy a többi Boufflers hölgytől megkülönböztessék, egyszerűen Amália grófnőnek nevezték és híres volt művészi hárfajátékaról; kis hangversenyeket rendeztek a beteg herczeg kedvéért. Halála nagy és őszinte bánatot okozott De Boufflers gróf-nőnek. Még Du Deffand asszony is kénytelen elismerni, hogy igaz és mély gyász tükröződött egész megjelenésében, midőn Auteuilben meglátogatta, hová az első gyásznapok-ban visszavonult :

»(1776. aug. 4-én.) A *Bálvány* mély fájdalomba me-rült és Auteuilben húzta meg magát. — De Luxembourg herczegnő is követte oda; éppen most adja hírül nekem, hogy fogadtatni fogok; ez igen nagy kegy, ebéd után elme-gyek oda.«

»(Hétfőn, 5-én.) Láttam a Bálványt; igen pontosan követi a szokásokat; nem lehet semmi kifogás.« . . .

»(Péntek, 9-én.) Az »isteni grófné« bánata még min-dig leírhatatlan. Két látogatást tettem nála Auteuilben, hol menyével és De Luxembourg asszonynyal s még több más hölgygel egy időre letelepedett. Hétfőn oda megyek vacsorára.«

De a mi e fájdalmas alkalommal mindennél fénye-sebben bizonyít De Boufflers asszony érdemei mellett, a levél, melyet Skócziából, barátjától Hume-tól kapott, ki, bár már haldoklott, egész szívvel részt vett bánatában és fenségesen egyszerű istenhozzádot mond neki. Ime, itt a levél fordítása :

Édinburg, 1776. aug. 20-án.

Tisztelt asszonyom!

Ámbár bizonyosan már csak néhány hét, vagy tán csak néhány nap, választ el saját haláalomtól, Conti herczeg halála, e minden tekintetben nagy veszteség, mégis mélyen meghatott. Elgondoltam, hogy e szomorú esemény következtében milyen lehet az ön helyzete. Mily változás ez egész életrendjében! Irjon kérem, néhány részletet, de oly modorban, hogy ne kelljen vele törődni, akármilyen kezekbe jut levele, halálom esetére.¹⁾

»Bélbajban szenvedek, mely az utolsó két év alatt lassan, de biztosan aláásta életerőmet s hat hónap óta szemmel láthatólag a sir felé ragad. Minden félelem, minden sajnálkozás nélkül látom közeledni a halált. Nagy szeretettel és igaz tisztelettel üdvözlöm önt ma utoljára.«

Valóban, a nő, ki egy haldokló bölcsben a legfőbb érdeklődés és barátság ily mérvű érzelmeit tudta ébresztetni, nem lehetett közönséges lelkű nő; ez a bizonyíték, egymagában, mely emlékéit a legszebb halálok egyikéhez fűzi, melyet a bölcsészeti felmutathat, elegendő arra, hogy nevét a feledéstől megóvjaa.

De Boufflers grófnő, elhagyván Auteuilt, menyével Arlesba ment telelni, hol házat béreltetett.

»Bizonyos illemérzet, a sajátságos özvegyi állapot miatti zavar a követendő magatartásra nézve, és menyének bizalma Pomme úr iránt, kitől gyógyulását reméli (Pomme úr híres orvos, ki idegbajokban csodakurákat tesz), arra indították, hogy ott teleljen. Csak februárban szándékszik visszatérni.«

¹⁾ Csakugyan már öt nap mulva meghalt s kétségtelenül nem ő olvasta az érkezett választ.

Ezeket Du Deffand asszony írja s nemsokára így folytatja :

»Levelet kaptam Arlesből a *Bálványtól*, ki ott lakik most. Igen jól van írva és valóban megható; megindulással olvastam, de aztán eszembe jutott magaviselete a néhai kis-asszonynyal szemben (De Lespinasse) k.a. és szívem bezárult.«

E vallomás kezünkbe adja előítéletének okát és eredetét.

Auteuilbe visszatérve, s menyével szép nyaralójában telepedve meg, Boufflers asszony néhány évet igen kellemesen töltött ott, nyáron át Páris legjobb társaságát látva házánál. A szépitések, melyeket maga körül létesített, saját lényének, szelleme különös irányának jellegével birtak. De Ligne herczeg a korabeli kertekről irt *Coup d'oeil* című művében ezeket mondja : »Nem ismerek szebbet mint De Boufflers asszony kertjét a *Temple*-ban. Ugyanazt az izlést, józan ésszt és egyszerűséget látjuk ott, mint Auteuil-i kertjében.«

III-dik Gusztávval, a svéd királylyal, szoros baráti viszonyba lépett, midőn az 1771-ben, még koronaherczeg korában, Párisba érkezett, és e viszony következtében állandó levelezésben maradt vele. A királynak irt több levelét idézték, úgy szintén leveleket, melyeket a király hozzá irt, melyek bizonyos történelmi fontossággal bírnak. Ez a levelezés, Feuardent, az auteuil-i történész kezeibe jutott, ki közölt is belőle néhány kivonatot, de még most is léteznie kell valahol, s érdekes volna azt egész terjedelmében ismerni. A fiatal herczeg egy ideig vendége volt Auteuilben azzal a kikötéssel, hogy ő Stockholmban viszonozza látogatását. Különböző események meggátolták e tervének kivitelét, mely oly jól illett volna kíváncsi, utazás-kedvelő természetéhez. Be kelle érnie vele, hogy 1780. nyarán Spa-ba

ment fürdőzni, hová csakhamar megérkezett a svéd király is, a kit várt. »A leggyöngédebb barátság füzte őket egymáshoz.« ¹⁾

De Boufflers asszony nagyvilági életének utolsó képét ismét Du Deffand asszonytól kérjük kölcsön, daczára a nyilvánvaló rosszakaratnak, mely sohasem tagadja meg magát, ha a *Bálványt* tolla hegyére veszi; de utóvégre vonásai még is megszelidülnek, s a mit akarata ellenére kénytelen elismerni, csak annál nagyobb értékkel bír:

»Mindig elfeledtem volt, írja Walpolenak (1780. ápril 4-én) a Bálványt Beauclerk betegségéről értesíteni, s csak mult pénteken beszéltem neki először róla, a midőn tudtára adtam halálát; a hír keveset hatott rá, bár egy időben kissé lángolt érte. Teljesen elfeledte Ő fenségét, holott azt követelte volt, hogy elhigyjük, hogy szenvedélyesen szereti. A herczeg szerelme, irányában, annyira elmúlt, hogy utolsó időben, állítólag, már ki nem állhatta²⁾.

¹⁾ De Boufflers grófnő és III-dik Gusztáv levelezésének nagy részét Geoffroy úr közölte kivonatban a *Revue des Deux Mondes* 1864-diki évfolyamában: egy ékesen szóló levele olvasható ott, melyet XV-dik Lajos halála után írt: ez történelmi beccsel bír. — 1856-ban, ugyanazon *Revueben*, Geoffroy úr már kimerítően emlékezett meg De Boufflers grófnő viszonyáról De Staël asszonynyal, midőn az utóbbi férjhez menvén, mint a svéd nagykövet neje lépett fel Párisban.

²⁾ Égbekiáltó igazságtalanság volt azt mondani, hogy Conti herczeg ki nem állhatta többé De Boufflers grófnőt, ki úgyszólván *bal kézről* neje volt s oly méltóságteljes háziasszonya volt a *Temple*-nak és Ile-Adamnak. De igaz, hogy a szenvedély mindkét félről nagyon csillapult; a herczeg, már legalább tíz év óta, más, elismert kedveseket tartott s e tekintetben semmiképen sem feszélyeztette magát. Walpole Horác, egy Párisból (1766. január) keltezett levelében, az ő szokott kellemes modorában írja egy londoni barátjának: »Rögtön

Szerencsére nem várta be végperceit, hogy jót tegyen vele; azt mondják, nyolczvan vagy százezer frank jövedelme van; de jó hasznát veszi. Mult esztendőben három hónapot Auteuilben töltött, egy szép házban, mely sajátja; De Luxembourg asszony vele együtt telepedett le ottan s a nagyszerű háztartás költségeihez felében hozzájárult; nem tudom, úgy lesz-e ez idén is. Óhajtanám: legalább egyszer hetenkint ott töltöttem az estét. Otthon igen szeretetreméltó, kedvesebb mint akárhol másutt; félszezségei nem ütköznek a társaságba; hiusága, bár rendkívüli, türelmes, nem sérti a mások hiuságát; szóval, egészben véve szeretetreméltó.

»Fiatal menyé szellemes, de bizarr, bolond, hóbortos, s azt találom, hogy kiállhatatlan; anyósa rabja neki és úgy látszik, szenvedélyesen szereti.«

A mit itt Amália grófnőről és bizarr természetéről hallunk, nem túlzott. Elkényeztetett gyermek volt, ki

öltözködnöm kell, mert De La Marche grófnőhöz kell mennem, ki ma este kilencz órakor kihallgatáson fogad. Kissé furcsának látszik nekünk, hogy egy királyi hercegnőnek ilyen órában lehessen bemutatni; de már említettem, hogy szokásaink közül egy sincs, mely hasonló volna ahhoz, a mit itt látunk. Mult pénteken bemutatnak apósának, Conti hercegnek. A *lever* alatt bátran belép egy fiatal nő, s oly otthonosan látszott érezni magát, hogy azt képzeltem, valami közel rokon. Megerősítve láttam véleményemet, midőn Conti herceggel beszédét végezve, végig járta a jelenlévőket s mindenkit üdvözölt. Megkérdeztem egy mellettem álló nemből, vajjon nem La Marche grófnő-e ez: mire a kérdezett előbb felkaczagott s aztán felvilágosított, mondva, hogy ez Augusta kisasszony, egy tánczosnő. — De ha úgy van, kérem, mondják meg, ki a hibás? — Külső hűtlenségek daczára, a herceg De Boufflers asszonyban mindenkor a nélkülözhetetlen, tisztelt barátnőt látta, kit utolsó perczéig egyformán méltányolt.

ártatlan szelídsége alatt finomságot, sőt ravaszságot rejtett és minden szeszélyének engedett. Olykor kétségbejettette anyósát, de azért kitünően tudott bánni vele, lebilincselte és uralkodott felette. Egy nap, igen sok rosszat mondott De Boufflers asszonynak férjéről, mire anyósa szavába vágott, mondva: »De kedvesem, elfelejti, hogy a fiamról beszél!« »Ah, bocsánat, kiáltá Amália grófnő, elragadó élénkséggel borúlva anyósa nyakába, mindig azt gondolom, hogy csak a veje!« — Sok ilyen kedves szavát idézik.

A hanyatlás szomorú idejét De Boufflers asszony ekkép izléssel, kellemesen tudta berendezni magának és menyé ifjú bájaitól támogatva, észrevétlenül, csendesen az »öreg grófnő« állapotába ment át, de egyszersmind teljesen fentartotta hajdani hírnevét, s a ki látta, a ki hallgatta, tökéletesen értette, hogy a *Temple*-nak nem csupán *Bálványa* de *Minervája* is lehetett.

De Lévis úr, ki csak futólagosan ismerte, egy ismerősének szobájában De Boufflers asszony néhány maximáját látta keretbe foglalva. Az illető azokat mindennapi elmélkedésére használta. De Lévis úr följegyezte e maximákat, melyek egész világi erkölcs- és női bölcseségtant képeznek; ámbár nem is egészen női erkölcsant, mivel van köztök férfias, sőt római erélyű is. Ime itt adjuk egész terjedelmében az illem és stoicizmus e kis kézikönyvét:

- »A magaviseletben egyszerűség és józan ész.«
- »A külső megjelenésben tisztaság és illem.«
- »Az eljárásban, igazság és nagylelkűség.«
- »A vagyon használatában, takarékoság és bőkezűség.«
- »A beszédben, világosság, igazság és pontosság.«
- »Balsorsban, bátorság és büszkeség.«

»Szerencsében, szerénység és mértékletesség.«

»Társaságban, nyájasság, szolgálatkészség, könynyedség.«

»A magánéletben, becsületesség és jóság, bizalmaság nélkül.

»Teljesítsük kötelességeinket fontosságuk és egymásután következő rendjük szerint.«

»Csak annyit engedjünk meg magunknak, a mennyit egy felvilágosodott és részrehajlatlan harmadik személy adna meg nekünk.«

»Kerüljük a tanácsadást; és ha a körülmények rá kényszerítenek, teljesítsük e kötelességet hozzáférhetetlen integritással, bármily veszélylyel járjon is.«

»Ha kötelesség teljesítéséről van szó, a veszélyeket, de még a halált is, csak kényelmetlenségnek tekintsük, de nem akadálynak.«

»Mindent áldozunk fel a lelki nyugalomért.«

»A szerencsétlenségek és a betegségek ellen a mértékletességgel kell küzdeni.«

»Legyünk közönyösek úgy a hízélgés, mint a megrovás iránt, ne törődjünk semmivel, hanem cselekedjünk helyesen, tőlünk telhetőleg szem előtt tartva a világot és az illetet.«

»Csak ártatlan gúnyolódást engedjünk meg magunknak, mely nem sértheti sem az elveket, sem felebarátunkat.«

»A hitelt meg kell vetni, nemesen kell használni és az átalános tiszteletet kell kiérdemelnünk.«

De Boufflers grófnő jelleme és lelke tisztán tükröződik e képben. Ha nincsen meg benne pontosan mind az a mit tett és a mi volt, legalább tökéletesen festi azt, a mit tenni, a mi lenni akart volna.

V.

A komoly évekhez közeledünk. Midőn a forradalom első mennydörgése megzendült, De Boufflers grófnő sok mással bizonyára azt hitte, hogy csak múltó zivatarról van szó. A Bastille bevétele idejében Spaaban tartózkodott menyével; ott voltak De Luxembourg-ék, De Laxal-ék, a Montmorencyak, és »egész szívvél-lélekkel hódoltak a táncz örömeinek, míg kastélyaikat porrá égették, kirabolták.« A De Boufflers hölgyek, a helyett hogy Párisba visszatértek volna, átmentek Angliába, és mint emigránsok meghuzván magokat, ott maradtak egész 1791. június haváig s XVI-dik Lajos Varennesben történt elfogatásán túl. Valószínűleg csak a fenyegető elkobzások sötét hírére tértek vissza.

Itt aztán tág alkalom nyílik a bölcséletre, s a legfőnyesebb, leghízelgőbb világi sikerek üressége megrendítő semmiségében tárul fel előttünk. Hihető-e, hogy De Boufflers asszony élete, 1789-en és utolsó angolországi utazásán túl egész a végperczekig, rejtély maradt, s hogy e ragyogó, folyton szemmel kísért alak véglegesen letűnt a láthatárról? Hová lett, mivé lett az átalános nagy pusztulásban? Visszatért-e Francziaországba? Hol és mikor halt meg? Senki sem mondta, senki sem tudja; a jegyzetgyűjtők nagyobbbrészt beérték vele, hogy halálát 1800 felé sejtetik.

Auteuil község és helyi hatóság okiratainak egy kíváncsi kutatójára volt szükség, ki maga is auteuili lakos, ama türelmes, kitartó keresőknek egyike, kik minden legkisebb nyomot érdeklél kísérnek, hogy lassacsokán ki-fürkészzék az »istení grófnő« utolsó nyomait. Egész terje-

delmökben sorrendben közlöm az egyszerű jegyzeteket, melyeket Parent-de-Rosau úrtól kaptam; ékesszólóan beszélnek, s önkéntelen elmerengünk a világ hiúsága, annak pompája, diadalai és minden fölött, a mi mulandó.

1792-ben május 16-áról keltezve, a község levéltárában olvasható:

»De Boufflers asszony, ki a forradalom kitörése óta távol volt, április vége felé (27-én) megérkezett Angliából. Menye csak három nap előtt érkezett meg.«

»(Augusztus vagy szeptember) Boufflers polgárnő egy lovat ajándékoz a nemzetnek.«

1793. május 21-én. Rouvaux polgár az ideiglenes titkár a vendéi expeditió felszerelésére összegyűlt segélyadományokat leltározza, s az adakozók között Boufflers polgárnő (az anyja 200 frankkal, és menyje 100 frankkal) szerepel. A szegény hölgyek nyilván félnek, hogy nem tartják őket elég hazafias érzületűeknek; egyre folytatják honleányi ajándékaikat.

Ha külföldről leveleik érkeznek, nem merik kibontani; elküldik a felügyelő bizottságnak Auteuilbe, és az ismét, szolgálatkészségét akarván bebizonyítani, a Convent hivatalába küldi azokat.

»Felügyelő bizottság Auteuilben, 1793, okt. 3-án.

»Az elnök jelentést tesz a Convent felügyelő bizottságának eljárásáról, és letéteményez három levelet, mely Boufflers polgárnőnek czimezve érkezett, s melyeket az, úgy a mint vette, sietett az elnöknek elküldeni, hogy az belátása szerint rendelkezék velök.

»Ez az eljárás jól ajánlotta az Auteuili bizottságot.«

A hazafias adományok folyvást tartanak: 1793 november 2-án, Boufflers polgárnő és menyje 100 frankot adományoznak a forradalmi hadsereg egy csapatának élelmezésére; ugyanez év november 14-én ezüstműt ajándékoz 90 frankot meghaladó értékben.

Könnyű elképzelni, mily rettegésen, mily gyötrő félelmeken mennek keresztül az időközökben *e szép* nyalónak lakói, mely hajdan a legjobb társaság találkozási helye, az örömök tanyája volt. De Boufflers asszonyinak ott szörnyű alkalom nyílt stoikus maximáinak gyakorlására. De *e ház* belsejéből nem jut el hozzánk semmi visszhang; egy érzés, egy szó sem talál utat kifelé.

Azonban, visszatért emigráns s volt-nemes létökre, *e hölgyek* el nem kerülhetik a letartoztatást, mely a közbiztonság bizottságának rendeletére (comité de sureté générale) 1794. január 22-én végrehajtatik, miután irataik megvizsgáltattak és szintén elkoboztattak. A szolgaszemélyzet egy férfi tagja is bele van értve az elfogatási parancsba. 23-dikának hajnalán, a Conciergerie börtöneibe kísértetnek.

De még *e kényszerült szigor* közepett is bizonyos tisztelettel bánnak velök; a községben szeretik őket; Caillot polgár, egy hajdani bérlőjük vagy jószágigazgatójuk, a helybeli nemzeti gárda parancsnoka, rögtön lépéseket tesz érdekekben:

»1794. január 24-én. — Az 1793. okt. 3-dikán megtartott gyűlés jegyzőkönyvi kivonata átadatott Caillot polgárnak; megállapíttatván, hogy bizottságunk senkit sem talált gyanúsnak, jegyzetben bizonyíttatik, »hogy különösen a két Boufflers polgárnő, semmi jelét sem adta a pol-

gárellenes érületnek; ellenkezőleg, a legteljesebb aláztossággal alárendelik magokat a törvénynek.«

Egy másik, hasonlóan mentő okirat, a legelőnyösebben mutatja be magaviseletöket hazatértök óta, s fényesen bizonyítja a jóindulatot, melyet magok iránt keltettek.

1794. márczius 25-én.

Kivonat a megfigyelés eredményét feltüntető táblázatból, mely a föntebbi napon Auteuil község felügyelő bizottsága által megküldetett Franciade (Saint-Denis) kerület directoriumának.

1-ször. Marie-Charlotte-Hippolyte Campet-Saujon, 30 év óta Édouard Boufflers-Rouverel özvegye, letartóztatása előtt Auteuilben lakott, 69 éves. Van egy fia, 47 éves, menekült.

2-ször. Letartóztatva a Conciergerieben plaviose hó 4-ike (1794. január 23-ika) óta a közbiztosság bizottságának rendelete folytán, mely szerint menekült volt és visszatért.

3-ször. Saját jövedelméből él.

4-szer. 1789-ben és azelőtt jövedelme volt a terhek levonásával 41,200 frank; jelenleg tisztán 28,604 frank.

5-ször. Angolországból visszatérte után az első napokban (1792. ápril 27.) láttatott, hogy régi ismerősei (meglátogatják) fölkeresték, a mi rövid időn át tartott... azontúl egészen visszavonulva élt menyével és unokájával, a ki nyolcz és fél éves, egy nevelővel, ki jó polgárnak tartatik, és egy angol nővel, ki harmincz év óta van nála, özvegye egy florenczinek, s ki vele együtt le tartóztatván, föl vigyázat alatt van, mióta érvénybe lépett az idegenekre vonatkozó törvény. Az angol nő nem fogad ismeröst.

6-szor. Nincs semmi gyanús. A zsarnok szökésekor nevezett nő Angolországban volt; — Auteuilben van aug. 10-ike óta. Mindig úgy látszott, hogy a hazafiak győzelmét óhajtja.

Maga és háza népe megadják magokat.

Az Amália grófnő iratai is kedvezők.

Mindketten megmenekültek a végzetes sorstól, mely annyi mást és hasonlóan ártatlant utólért; ¹⁾ két hónappal thermidor 9-dike után, 1794. okt. 4-én, a két fogolynő szabadlábra helyeztetett. Nem felel meg tehát a valóságnak, Feu-ardentnak, Auteuil történetirójának állítása, mely szerint De Boufflers asszony a rémuralom alatt halt meg, menyének egy birtokán, Des Alleursben, Rouen mellett. Túlélte a vérengző korszakot; de mennyi ideig? Azt nem tudni; biztos adatokat erre nézve még nem találtak s csakugyan meglehet, hogy a kétes hagyomány szerint csak 1800-ban aludt ki végkép e fényes szikra.

¹⁾ *Morellet kanonok emlékiratait* el kell olvasni, ha »a szegény De Boufflers hölgyek« fogságáról s az önfeláldozó szeretetről akarunk tudomást szerezni, melyet bátor barátaik tanúsítottak irántok. Egy becsületes ember, kinek neve megérdemli, hogy az ő nevök mellett a feledéstől megóvassék, Le Chevalier kanonok, ki Amália grófnő egyetlen fiának, a fiatal Boufflersnak nevelője volt, eladta könyvtárát s egy normandiai kis birtokát, hogy a fogságban élelmezésökről gondoskodhassék, s hogy a végzetes csapást fejökről elhárítsa. A parlament egyik államügyészénél megismerkedett Tinville-Fouquier-vel; újra közeledni igyekezett a vérszomjas tisztviselőhöz, s úgy rendezte be dolgát, hogy ebéden találkozzék vele az államügyész-nél; iddoggálni ment vele, bizalmasan elcsevegett társaságában s minden megengedett út-at-módot felhasznált, hogy kegyét megnyerje: ezzel elérte azt, hogy a De Boufflers hölgyek iratai felbontatlanul az iratsomagban maradtak. Az ő önfeláldozó barátságának érdeme, hogy megérhették Robespierre uralmának végét.

De van-e meghatóbb, ékesebben szóló befejezése egy ily életnek, mint a teljes feledés, e nyomtalan elkallódás? Hogyan! Ez a körülrajongott, ünnepelt és imádott asszony, ez a *Bálvány*, hogy még egyszer régi nevén szólítsam, ki a legfelvilágosodottabb században a becsülés tartós kötelékeivel fűzte magához hercegek és királyok, bölcsészek és híres írók szívét; ki az őt környező nagyvilág örömére és irígységére szolgált, kit még szürkülő öregségének első hava alatt is fölkerestek, hódolattal környeztek: — íme, nem tudjuk egyszerre hová lett, elnyeli az átalános örvény, egy pillanatig sem úszik a felszínen, vagy, ha úszik, senki sem figyel többé jelenlétére vagy távollétére; akár-hová vetődik, senki sem veszi észre; senki sem veszít benne semmit, senki sem sajnálja; neve nem részesül a legkisebb halotti megemlékezésben sem a feldult vagy megújult társadalom részéről, mely egészen gondjainak, félelmeinek vagy ébredő reményeinek és nagyravágyásának élve, nem veszi számba többé a régi bálványokat, s miután fékevesztetten ledöntötte minden templomát, hajdani isteneivel együtt, a legnagyobbakat sem kimélve, még egy futó pillantást sem vet többé a tegnap istennőire!

Számot kell vetnünk a dolgok kérlelhetetlen igazságával. Ha valóban kiváló volt valaki, nem hal meg soha teljesen ama társadalomra és rendszerre nézve, melyhez tartozott, melynek eredménye volt, mely őt túléli, s a melyben az emlékek, úgy a hogy, apáról fiúra szállnak. De végkép elmerülünk, teljes megsemmisülés fenyeget ott, ha elébb-utóbb bekövetkezik a végzetes özönvíz, az eszmék és emberi rendszerek feldúlva romba dőlnek, s a fékevesztett szenvedélyek elsodornak mindent a mi fennállt, a társadalommal és művelődéssel együtt, melynek kebelén nagyra

nőttünk. Az ily perczekben tömeges, jóvátehetetlen temetkezések mennek végbe. Ezer más után, De Boufflers aszszony újabb példa rá.

Menye, Amália grófnő, ismertebb, de nem kevésbbé szomorú véget ért; csak 1825. májusában halt meg, körülbelül 74 éves korában. Egyre lejjebb szállva a lejtőn s elszegényedve, el kelle adnia auteuil-i házáat, melyet De Reyneval úr, a másod-államtitkár s egy darabig külügyminiszter, vett meg. Közel oda, hajdani szakácsánál Faurieznél húzta meg magát, hol csaknem inséges állapotban tengette életét. A legfelsőbb emeleten lakott, a honnan a könyektől és évektől elhomályosult tekintete, még a kerteken és a házon pihenhetett, mely egykor gyönyörűsége volt; most utolsó vigasztalását is ebben találta. Két komornája, kik még szerencsés napjaiban szolgálták, s kiket fentartani már nem volt módjában, semmi áron sem akartak megválni tőle s mindvégig hűségesen ápolták. Csak egy fia volt, De Boufflers gróf vagy marquis, kit egész Páris különcznek ismert aggkorában; nem volt méltó képviselője a névnek, és mint agglegény halt meg 1858-ban. Az ág kihalt.

De Conti herczeg fényes barátnője megérdemelte, hogy valódi képében bemutassuk, s kidomborítsuk emlékét a bizonytalanság ködéből. Mások fogják befejezni az itt csak vázlatosan megkezdett munkát. Egy szép és teljes kötet, mely magába foglalná Jean-Jaqueshez írt leveleit és Jean-Jaques válaszait, Hume-al folytatott levelezését pontos fordításban, III-dik Gusztávét, melyet bizonyosan még teljességében meg fognak találni, ez lenne a hozzá méltó síremlék, és sírja ismeretlen lévén, egyúttal irodalmi és tartós emléke.

Récamier asszony.

Múlt május havában egy nő-alak tűnt le a láthatárról, mely páratlan mind azok között, kik valaha szellemök és bájaik által uralkodtak; bezárult egy salon, mely egy kedves befolyás hatalma alatt, a kor legkitünőbb és legkülönbözőbb egyéniségeit tudta egyesíteni, és ahol néha-napján még a legszerényebbek is megfordúlhattak. A leghiresebbeket ez emlékezetes csoportban csaknem ugyanabban az időben ragadta el a halál, a midőn örökre lehúnyta szemeit az a bájos nő, a ki köztük az összekötő kapcsolatot, és a fő vonzerőt képezte. Alig néhányan élnek még ma, elszórva, vigasztalanul; és azoknak kik e kiváló körben csak időnkint jelentek meg, joguk van és szinte kötelességek lett, úgy beszélni róla, mint oly dologról, mely mindenkit érdekel és mely ma már történelmi beccsel bír.

Récamier asszony salonja egyéb is volt ugyan, de főképen az utolsó években, leginkább az irodalom góczpontja és találkozási helye. E nagy fontosságú társadalmi intézmény, mely Franciaországban oly hatalmas és messze ható szerepet játszott (a mit épen Récamier asszony salonja bizonyít legjobban), csak a XVII-dik században lépett életbe. Az udvarias, csiszolt társaság megalapítását közmegegyezéssel a Rambouillet-palota érdeméül tudják be; ott találkozott a jó társaság, hogy érdekes tárgyakról

s főkép szellemi dolgokról csevegjen. De a Rambouillet-palota körének ünnepélyes feszessége sehogy sem illik a képhez, melyet e perczben felidézni óhajtok, s inkább szerényebb és elvonultabb helyeken fogom felkeresni megelőző mintaképeit az oly salonnak, melynek útolsója nem rég szemeink előtt szűnt meg.

A XVII-dik század közepe táján, a Saint-Jaques külváros elején s a Port-Royal kolostor külső környezetében, meghúzta magát a szelleméről és fényes társadalmi sikereiről híres De Sablé marquise. E fél-visszavonultságban, mely részben már a zárdát kereste, egy ajtót azonban még nyitva hagyott a világnak, De La Rochefoucauld e régi barátnöje még mindig élénk és minden iránt érdeklődő szellemével egész 1778-ig, halála éveig, maga köré gyűjtötte a legkiválóbb, legkülönbözőbb érdemű egyéneket. Régi és hű barátokat, kik igen messziről, a városból vagy az udvartól jöttek látogatására, a magányt szerető világfiakat, kiknek szelleme az elvonultságban még jobban kiköszörülődött, igazi remetéket a kiket szeretetreméltó unszolásai időnkint kiragadtak fogadásuk néma csendjéből. E remeték, ha esetleg Arnauld-nak vagy Nicole-nak hívták őket, valóban nem lehettek kellemetlenek, és egy-kétszer Pascal is hozzájuk csatlakozhatott. De Sablé marquise e csendes, annyit látogatott kis salonja, mely a zárda árnyában észrevétlenül a két világ előnyeit egyesítette magában, mintaképe látszik lenni ama másik salonnak, mely napjainkban híressé tette az Abbaye-aux-Bois-t. Most csak ez utóbbiról kell szólanom.

Itt De Chateaubriand úr uralkodott, s ha ő jelen volt, minden rajta fordúlt meg; de hát nem volt ott mindig, és még akkor is, mindenki számára voltak külön helyek,

külön fokozatok. E salonban mindenről beszéltek, de meg-
hittebben, kevésbbé hangosan mint másutt. Az egész
világ, vagy legalább a nagyvilág nagy része, eljárt e sa-
lonba, és mégsem honosult meg ott a mindennapiság; a
belépőt bizonyos rejtélyes, mérsékelt hangulat fogadta,
mely ő rá is átragadt. A szivélyesség, az átérzett, igaz
szivélyesség itt bizonyos egyéni meleggel párosult, min-
denkinek külön szólt és otthonossá téve a látogatót,
mérsékelte a hatást, melyet e szentélyszerű hely eleinte
előidézni szokott. Kiváló előkelőség s bizalmasság, vagy
legalább természetesség, jellemezte e ház szellemét, melynek
különös sajátága volt a könnyedség a beszéd tárgyak meg-
választásában, mi a társalgás szövésében fölötté fontos,
gyors felfogása a mondottaknak, a mi nem csak engedékeny-
ség volt, hanem mélyebb érdeklődésről tanuskodott. A
beszélő előbb ékesszóló mosolylyal találkozott, mely
világosan mondta: *Értelek*, s mindenre önté szelid vará-
zsát. Nem távozott onnan senki, még először sem, a nélkül,
hogy szive vagy szelleme sajátos benyomást ne nyert
volna, minek következtében hizelegve érezte magát az
illető, és különösen hálásnak. A XVIII-dik században több
hires salon szerepelt: d'Houdetot, Geoffrin, Suard asszo-
nyoké; Récamier asszony mind ismerte ezeket és a legdi-
csérőbb hangon nyilatkozott rólok; a ki ízléssel irni akart
volna e salonokról, jól teszi, ha előbb Récamier asszony-
nyal megbeszéli tárgyat; de egyik sem hasonlított
az övéhez.

Persze, ő maga sem hasonlított senkihez. De Cha-
teaubriand úr volt e salon büszkesége, de úrnője volt a
lelke, és őt akarnám bemutatni azoknak, a kik nem ismer-

ték ; mert a többiek emlékébe visszaidézni őt szükségtelen lefesteni pedig lehetetlen.

Távol legyen tőlem, hogy életrajzát akarjam megírni ; a nőknek nem kell életrajz ; ez egy csúnya szó, tisztán férfiak használatára való, melyből kiérezzük az utánjárást, kutatást, tanulmányt. Még ha nincs lényeges rejteni valójok, a hosszú elbeszélés szövege csak árthat a nők varázsának. Elmondható-e egy női élet? Érezzük, megjelen, elmulik. Sőt kedvem volna még a dátumot is elhagyni, mert ilyen tárgynál a dátum nem ékes dolog. Elég lesz tudnunk, hogy Bernard Jeanne-Françoise-Julie-Adelaïde, Lyonban, Labé Louisa ¹⁾ szép hazájában szüle-

¹⁾ *Labé, Louise*, más néven *la belle Cordière*, szül. Lyonban 1526-ban, meghalt ugyanott 1566-ban. Atyja az akkori időkhöz képest fényes nevelésben részesíté, s ez áldozataiért bőséges jutalmat nyert. A leány, midőn gyermekéveit betölté, már tudott görögül, latinul és spanyol ul, szépen énekelt, jártas volt a zenében és egyaránt tökéletes a női kézimunkában s a testi ügyesség minden nemében. Különös előszeretettel viseltetett a katonai élet iránt, s még nem volt tizenhat éves, midőn a dauphin hadseregében szolgált és részt vett Perpignan ostromában. Bátorságának számos jelét adta, a lovagok bámulták rettenthetlenségét és *la capitaine Loys* nevet adták neki. A hadseregnek díze és büszkesége volt. Számos kérője akadt, de mind visszautasította, s egy fiatal lovagot választott, kinek neve ismeretlen maradt. Ennek kedvéért föl hagyott a katonáskodással, Lyonba ment, a hol azonban csakhamar elveszté kedveltjét. A tanulmányokban keresett vigaszt és ekkor adta ki *Débat de la Folie et de l'Amour* című vígjátékát. Másodszor is férjhez ment Ennemonde Perrin nevű költőkereskedőhöz, s innét származott *la belle Cordière* mellékneve. Háza ekkor találkozási helye volt a költők- és művészeknek. Ez időben szoros baráti viszonyba lépett Clémence de Bourges költőnővel, neki ajánlotta költeményeinek első gyűjteményét. Műveinek összes gyűjteménye először 1555-ben jelent meg Lyonban, ezt utóbb több kiadás követte, a legutolsó 1824-ből való *Oeuvres de Louise Labé* címmel.

tett 1777. december 3-án. Felsorolt keresztnevei közül csak egy maradt szokásban, a *Julia* név, melyet *Juliettere* változtatott a kedveskedés, bár neki sohasem volt Roméója. Tizenhatodik évében férjhez ment Párisban, (1793. április 24-én) Jaques-Rose Récamier nevű gazdag bankárhoz. A consulatus kezdetén ragyogóan, ünnepeken találjuk, a divathölgyek legifjabb királynője, a társaság és divat hangadója, ki ritka műérzékkel egyszerű dolgokat eszel ki, melyek azonban csak a legtökéletesebb szépségnek állnak jól.

Mi, kik nem voltunk jelen, csak a legnagyobb tartózkodással beszélhetünk Récamier asszonynak e majdnem mythosi korszakáról, melyben a messze távolból, mint valami ifjú istennő tűnik fel, fellegeken járva; nem beszélhetünk róla úgy a mint illenék, nem azért, mert a fellegek lett volna mit rejtenie, de mert az ilyen gyöngéd, fejlődő szépség finomságait csak úgy adhatjuk vissza, ha legalább is futólag láttuk. Vajjon mikép merné lefesteni a hajnalt az, ki csak a nap nyugtát látta? És mégis, miután nem érthetjük teljesen Récamier asszony jellemét és szelid varázsát, a szívnek ama nagyravágyását, mely gyöngédsége daczára oly erőt és kitartást tudott kifejteni, miután, a mint mondom, nem foghatjuk fel sem szellemét, sem lényegét, a nélkül, hogy pontos véleményt ne szereztünk volna arról, a miből akkoriban lelkesedést merített, és a mi nem nagyon különbözik attól, a mi mind végig lelkesíté, azért megkísértem, hogy a legenda ködét eloszlatván valódi mivoltának néhány vonását megjelöljem, ámbár nem tagadom, hogy nála és a hozzá hasonló lényeknél a legenda is a valóságra vall. Ha helyes ítéletet akarunk alkotni például Sévigné vagy Maintenon asszonyról, leg-

először is szükséges, hogy számot vessünk természetökkel, arra vagyunk utalva, hogy rólok általános fogalmunk legyen, ismerjük szellemi lényök theoriáját. Teszem azt, meg akarjuk fejteni, hogy mi volt Maintenon asszony XIV-dik Lajosra vagy Sévigné asszony leányára nézve, hogy miféle érzelmet vagy szenvedélyt tápláltak ezek iránt? Az első feltétel, hogy e két asszony fiatalságának viszonyait földelítsük, vagy egyszerűbben szólva, kell hogy válaszolni tudjunk erre az egy kérdésre, az első, s majdnem rendesen az egyedüli kérdésre, melyet föl kell vetnünk valahányszor nőről van szó: Vajjon szeretett-e? és mikép szeretett?

Tehát fölteszem a kérdést, vagy inkább az magától vetődik fel Récamier asszonyt illetőleg. És úgy itt, mint Maintenon és nemkülönben Sévigné asszony esetében (mikor ez utóbbi még nem volt anya) bátran azt válaszolom: *Nem*. Szenvedélylyel, lángoló hévvel soha sem szeretett. A szeretetnek végtelen szükséglete, mely minden gyöngéd szívben rejlik, nála határtalan tetszésvágy alakját ölté föl, vagy helyesebben szólva, azt mondom, hogy szerettetni vágyott és egész lelkéből azon volt, hogy ezt jóssággal viszonozza. Mi, kik élete utolsó éveiben láttuk, s kik mellette elhaladva észrevettük ez isteni jószág néhány sugarát, mi tudjuk, mily bőségesen volt meg benne e jószág, s tudjuk azt is, hogy barátai meleg szívre találtak benne, ki soha sem volt szerelmes.

Récamier asszony életét egymástól merőben különböző két korszakra kell osztanunk. Az egyik a fiatalság, a hódítás, a szépség kora, a napfénytől ragyogó reggel, mely a későn beállott alkonyatig tartott; aztán a napnyugta után következett életének alkonya. Öregségről nem mernék beszélni. E két korszak mindegyike más és más

színezetű, Récamier asszony lénye azonban mindig ugyanaz maradt, noha kénytelen volt különbözőnek látszani. Különösen két lényeges vonása nem változott, és e két vonás teszi megérthetővé azt, hogy ifjan az élet zaja és elragadtatásai közepett megőrizte tisztaságát, továbbá hogy mikor visszavonult és magába szállt, még akkor is mindig vágyott hódítani, és nem hagyta el az a szelíd ügyesség, melylyel meg tudta nyerni a szíveket. Mondjuk ki, hogy nem hagyta el kaczérsága, de ez angyali kaczérság volt, — ha a szigorú hittudorok megengedik, hogy e kifejezést használjuk.

Vannak, kik természetöknél fogva tiszták, annak születnek, s ártatlanságuk föltétlenül biztos. Ezek úgy járnak, mint Arethusa a tenger habjai fölött, a tűzben sértetlenek maradnak, mint a szentírásbeli ifjak, kiket a jó angyal mentett meg, sőt még permetező esővel is üdítette őket a kemenczében. Récamier asszonynak fiatal korában maga mellett és magában szüksége volt ily őrző angyalra, mert a világ melyben élt, nagyon is vegyes volt és égett a szenvedélyektől, s ő nem igen óvakodott a kísértéstől. Az igazat megmondva, egy kicsit alacsonyabb hangon kell beszélnem, le kell szállani Beatrix és Laura eszményi magaslatáról, a melyre őt helyezni szokták. Bizalmasabban és prózában fogok róla szólni. Reménylem, hogy végre is nem fog vesztetni becséből.

A consulatus idejében tűnt fel, és azonnal körülrajzoták, bámulták és szenvedélyesen szerették. Luczián, a consul fivére, az első történeti személyiség, ki őt szereti, mert Barreret, ki gyermekkorától ismerte, nem számítom. Luczián szereti őt, s ő nem utasítja vissza a szerelmet, de nem is fogja elfogadni sohasem. Ime, lényének egyik árnyalata. Így fog bánni mindenkivel, a ki ez időben körülé tolong, s azokkal

is, kik későbbben következnek. Nem régiben Haágában a hollandiai király palotájában, Éva anyáknak egy igen szép szobrát láttam. Éva fiatalságának első virágában áll előttünk és vele szemben a kigyó mutatja az almát. Éva ránéz, félre fordul Ádámhoz, mintha tőle kérne tanácsot. E szobor az asszonyt az ártatlanság ama kényes pillanatában ábrázolja, mikor a veszedelemmel játszik, mikor az asszony igen halkán beszélget saját magával vagy más valakivel. Nos! ez a kényes pillanat, mely Évánál nem soká tartott és rossz véget ért, Récamier asszonynak ragyogó és sokszor oktalan ifjúságában sokszor ismétlődött és ezerféle alakulásban sokáig elhuzódott, de egy erősebb érzelem, hogy úgy mondjam, valami titkos erény mindig idejében zabolázta és uralkodott fölötte.

Ez a fiatal asszony a szenvedélyekkel szemben, melyeket földidézt, melyek azonban előtte ismeretlenek voltak, sokszor oly oktalanul viselte magát, úgy bizalmaskodott és oly kíváncsi volt, mint valami gyermek vagy iskolás leány. Nevetve ment neki a veszélynek, a biztosság és a könnyörület érzete soha sem hagyta el, mint a régi jó idők ama legkeresztyénebb királyai, kik a nagyhét egyik napján fölkerestek bizonyos betegeket, hogy meggyógyítsák. Bűvös szelídségében és erényében föltétlenül megbizott. Szinte úgy látszik, mintha czélzatosan sebezte volna meg a szíveket, hogy aztán gyönyörködhessek azok csodálatos meggyógyításában. A ki panaszkodott vagy föl volt háborodva, ahhoz kétségbeejtő könnyörülettel így szólt: »Jöjjön el hozzám és meggyógyítom.« És ez legtöbbször sikerült is neki. Barátai valamennyien, igen kevés kivétellel, eleinte szerelmesek voltak belé. Sok barátja volt és majdnem valamennyit megtartotta. Montlosier egyszer megjegyzé, hogy

Récamier asszony úgy szólhat, mint a Cid: *Ötszáz barátom*. Valóban bűvös ügyességgel szinte észrevétlenül barátsággá tudta változtatni a szerelmet, megőrizve a szerelem illatát és a barátság virágát. Mintha a természetet legkellemesebbnek találta volna április havában. Szíve csakugyan áprilisi állapotban maradt, a tavasz kezdetén, mikor a gallyakat fehér virágok borítják, de levél még nincs rajtuk.

Emlékezetből akárhány részletet tudnék itt felsorolni, ha tollam elég könnyed volna, és tudnám, hogy érintésétől e virágok nem hervadnak el. Új barátainak, a mint ő néha nevezni szokta, szívesen és sokszor beszélt a korábbi évekről és azokról, kik akkor ismerősei voltak. »Igy kell a barátságnak multat teremteni.«

Viszonya Staël és Moreau asszonynyal, a sértettekkel és legyőzöttekkel, már korán a császárság ellenzékének soraiba juttatá, de volt egy pillanat, mikor még nem vallott határozottan színt. Fouché, látván e fiatal hatalmasságot, az a gondolata támadt, hogy eszközül fölhasználja. Mindjárt kezdetben az volt a terve, hogy Récamier asszonyt udvarhölgykép bejuttatja a császári udvarba; a nemességet nem szerette, és óhajtotta volna, hogy legyen az udvarnál valakije, a ki befolyásos és megbízható. Récamier asszony nem volt hajlandó e szerepre. Nem sokára barátai révén és a felőle táplált vélemény folytán az ellenzékbe került.

Ama napon, mikor Bonaparte egyik nővérénél ebédel, még nem volt az ellenzék pártján. Az volt a cél, hogy a consullal találkozzék, ki tényleg ott is volt. Úgy lett megállapítva, hogy az asztalnál mellette fog ülni; de mikor az asztalhoz ültek, valami félreértés játszott közbe és Récamier asszony Cambacérès mellé került, Bonaparte tréfásan

oda szolt ennek: »Nos! Cambacérés consul, mindig a legszébb mellett!«

Bernard úr, Récamier asszony atyja, postahivatalnok és királypárti volt, a consulatus alatt politikai vétséget követett el, elfogták és titkos zár alá helyezték. Leánya erről azonnal értesült Bacciochi asszonytól, Bonaparte nővérétől, ki nála ebédelt. Ez utóbbi megigérte, hogy a consullal mindent el fog követni érdekében. Ebéd után Récamier asszony hazulról távozott, találkozni akart Fouchéval, ki azonban nem fogadta »félvén, monda, nehogy egy állami ügyben a megindulás veszélyének tegye ki magát.« Récamier asszony innét a színházba sietett, Bacciochi asszonyhoz, ki nővérével Paulinnal volt ott. Ez utóbbinak figyelmét egészen lekötötte Lafon sisakja: »Nem látja, monda, mily rosszúl tette föl a sisakot, mily ferdén van a fején!« Récamier asszony már tükön ült, Bacciochi asszony be akarta várni a darab végét, valószínűleg nővére kedvéért. Bernadotte is a páholyban volt, észrevette Récamier asszony nyugtalanságát, ajánlkozott, hogy elkiséri, és hogy saját maga fog beszélni a consullal. E pillanatban támadt az élénk érzelem, melylyel Bernadotte iránta viseltetett. Előbb nem ismerte Récamier asszonyt. Bernadotte kieszközlötte a fogoly megkegyelmezését. Nem felel meg a valóságnak, a mi ez ügyről a *Mémorial de Sainte-Hélène* című munkában mondatik. Récamier asszony ez alkalommal nem találkozott Bonaparte-val, Bernadotte vállalta magára az ügy eligazítását.⁵

Bernadotte tehát szerelmes volt belé és lovagjainak egyike lett. Hasonlóan lovagjainak sorába tartoztak a Montmorencyak is, kik ekkor tértek haza a száműzetésből. Mathieu de Montmorency, ki utóbb szent lett, Adrien,

utóbb Laval herczeg és jóval később Adrien fia is, ki ekkép atyjának versenytársa lett, ezek valamennyien szenvedéllyel szerették őt. Henri de Laval többször találkozott nála atyjával, Laval herczeggel, és a fiú ott ragadt, a mi valóságos dühbe hozta a jó öreg herczeget, a ki azonban szellemes ember lévén, Récamier asszonynak e sorokat írta: »Még fiam is szerelmes önbe, hogy én is az vagyok, azt nagyon jól tudja; egyébiránt ez a Montmorencyak sorsa: »Nem haltak meg valamennyien, de mindannyian meg voltak sebesítve.« Récamier asszony nem késett az efféléket vidám mosoly kíséretében elbeszélni. Majdnem élete végeig megvolt ez a gyermeki nevetése, az a fiatalos szokása, hogy kendőjét szájához emelé, mintha csak meg akarná akadályozni, nehogy kaczagásban törjön ki. Ámde fiatal korában a gyermekes érzelmek és kecses viselkedés, mely velök párosult, nem egyszer igen komoly bonyodalmat okoztak, a mi nem csoda. Többeket azok közül, kiket magához vonzott, s kik beléje szerettek, nem volt oly könnyű pórázon vezetni és kijátszani, mint a Montmorencyak megbékített dynastiáját. Környezetében nem egyszer zivatar és lázadás tört ki, melylyel e szelid kéz nem igen birt megküzdeni. Ekkép játszva az emberi szenvedélyekkel, melyeket csak megbüvölni akart, de melyeket sokszor szándéka ellen jobban fölizzgatott, a legifjabb Grárcziához volt hasonló, a ki abban lelte örömét, hogy az oroszánokat befogta és aztán ingerelte. Mondtam már, hogy oktalan volt, mint az ártatlanság, szerette a veszélyt, mások veszélyét, ha nem a saját magáét.

És miért hallgatnám el, hogy e vakmerő és valóban kegyetlen játékkal ő, ki oly jó volt, sok szívet megzavart, néhányat akarata ellen megmérgezett, s nem csak férfiakat

keserített el, de azonkívül számos szegény versenytársnőt áldozott föl és sértett meg, a nélkül hogy tudta volna. Ez a dolog komoly oldala, melyet könnyörületességének végre is meg kellett értenie, s a méltóság, mely nemes emlékéhez fűződik, nem tiltja, hogy erről megemlékezzünk. Szűzies ösztönével és mennyei jóságával maga is érezte ezt, s azért ő, kit annyira bámultak és imádtak, nem sajnálta sem ifjúságát, sem verőfényes reggeleit, sem a viharokat, még a legtetszetősebbeket sem. Az igazi boldogságot csak a kötelességben vélte föltalálni, a regény eszményét ott kereste, a hol legritkábban találkozott vele : a házas életben ; és legszebb napjaiban akárhányszor, ünnepélyek közepett, melyeknek királynéja volt, elmenekült a hódolatok elől, a mint mondá, bizonyos pillanatokban félre kellett vonulnia, hogy sírjon.

A társaság mozgalmas életében, mielőtt visszavonult volna, ilyennek képzelem. Fejezetek hosszú sorát lehetne róla írni, de nem vagyok képes azokat még vázolni sem. E fejezetek egyike Staël asszonyhoz való bizalmas viszonyáról szólna, egymástól különböző, egyaránt fényes két tényező, mindegyiknek nagy hatása volt, egymást gyakran keresztezték, de soha sem versenyeztek egymással és egymást jól kiegészítették. 1807-ben a Coppet kastélyban Staël asszonynál találkozott Récamier asszony Ágoston porosz herczeggel, a Jéna melletti csatában legyőzöttek egyikével ; Récamier asszony is legyőzte és meghódította ezt a királyi foglyot, a ki elég nyers és néha ildomtalan volt. Nyers modora lett árulójává. Egy izben sétalovaglás közben valamit mondani akarván Récamier asszonynak, hátrafordult Benjamin Constanthoz, ki szintén résztvett a sétában, és

így szólott hozzá: »Constant úr, nem ügetne egy kicsit előre?« Az jóízűn nevetett a németes finomságon.

A másik fejezet arról szólna, hogy Récamier asszony mily kényelmesen hódítá meg Lyonban a szelíd Ballanche-ot, a ki az első pillanatban beléje szeretett, de soha sem vallotta be. Ismét egy másik fejezet Chateaubriandhoz való viszonyát tárná föl, mely kezdetben kevésbbé egyszerű volt, nem igen könnyen fejlődött, de utóbb állandóvá lett. Récamier asszony 1801-ben Staël asszonynál látta először Chateaubriand-t, másodszer 1816. vagy 1817-ben találkozott vele Staël asszony halála idejében és ismét ez utóbbinál. De mind a két izben csak véletlen találkozás volt, az igazi viszony későbbben szövődött az Abbaye-aux-Bois-ban, miután Chateaubriand megvált a miniszterségtől.

Aztán egy külön fejezetet lehetne írni viszonyáról Benjamin Constant-al, a mely viszony 1814—1815-ben keletkezett. Az utóbbinak Récamier asszonyhoz irt levelei nagyon megkönnyitenék e fejezet megírását, de még sem volnának elégségesek a valóság földerítésére, ha nem adnók hozzájuk azt, a mit a viszony megszűnte után saját maga számára irt s a mit sokan olvastak, és végül ha az egészet nem világítanók meg a moralista magyarázataival, melyek rendszerint nem találhatók felügyédi beszédeiben. De most veszem észre, hogy itt egy kellemetlen pör lappang, tehát sietek elhallgatni.

A Benjamin Constantra vonatkozó fejezetet megelőzné egy másik, melynek tárgya lenne az 1813-ik évben tett olaszországi út, a római tartózkodás, a viszony Canovával, a szobor, melyet ez utóbbi készített, s mely hogy ideális legyen, elég volt a mintát lemásolni; azután következnek ugyanabban a fejezetben a nápolyi tartózkodás,

Karolin királyné és Murat környezetében. Ez utóbbi, ha nem csalódom, egy kicsit meg volt illetődvé. De elég lesz a futólagos távlatból.

Midőn Récamier asszony közeledni látta az időt, melylyel a szépség hanyatlani és halványulni kezd, úgy viselte magát, a mint kevés tudja magát viselni: nem fejtett ki semmi ellenállást; helyes érzéssel elfogadta a muló idő legelső nyomait. Úgy fogta fel a dolgot, hogy a nagy sikerek után, melyeket szépségével aratott, a legjobb eszköz még mindig szépnek látszani, az, ha arra többé igényt nem tart. Egy nőnek, ki őt több év letelte után látta s dicsérte arczának üdeségét, így válaszolt: »Ah! kedves barátém, nincs többé rá ok, hogy az ember magát hitegesse. Mikor észrevettem, hogy a savoyai kis gyerekek az utcán többé nem fordulnak meg utánam, attól a naptól kezdve tudtam, hogy mindennek vége.« Igazat mondott. Tényleg érzékeny volt minden tekintet, minden dicséret iránt; egy gyermek vagy egy alsóbb osztálybeli asszony fölkiáltása épen úgy érdekelte, mint valamely fejedelmi sarj vallomása. A néptömeg között lépésben haladó hintájából kihajolva fejbólintással vagy mosolylyal köszönte meg mindenkinek, ha megcsodálta.

Récamier asszony két ízben a sorsnak nagy válságait érte meg: először a császárság kezdetén, másodszor a királyság helyreállításának első éveiben. Ekkor, 1819-ben történt, hogy az Abbaye-aux-Bois egy lakosztályába visszavonult. A társaságban soha sem foglalt el oly kiváló helyet, mint most, mikor Páris egyik végén, e szerény menedékben tartózkodott. Szinte azt mondhatjuk, hogy a barátság művészetét még tökélyesítette és újabb haladást tett e téren; mintha egy újabb szépművészetet honosított volna

meg az életben és e művészet környezetében mindennek díszére volt, mindent nemesebbé tett. A pártszenvedély ekkor dühöngött legerősebben. Récamier asszony lefegyverezte a haragot, enyhítette az elkeseredést, az embereket kivetköztette nyerseségökből és beléjük oltotta a türelmességet. Addig nem nyugodott, míg ellenkező pártállású barátai nála nem találkoztak, s míg őket kegyes közvetítéssel ki nem békítette. Az ilyféle hatások alatt válik a társadalom, a mennyire lehetséges, társadalommá, és ezek teszik azt simává és vonzóvá. Ekkép az asszony, a nélkül, hogy saját köréből kilépne, a polgárosodás művét a legnagyobb mértékben előmozdítja. Eurydice a maga módja szerint Orpheus szerepét játssza. Ez utóbbi megszelidítette a vad életet, az előbbi befejezi és megkoronázza a polgárosodást.

1802-ben, az amiensi béke rövid tartama alatt, nem a Mont-Blanc utczában levő fényes palotában, melyben akkor Récamier asszony lakott, hanem a clichyi kastély termeiben, hol a nyarat tölté, egy ízben a legkülönbözőbb vidékről jövő férfiak találkoztak nála: Adrien és Mathieu de Montmorency, Moreau tábornok, továbbá előkelő angolok, mint Fox, Erskine, és sok más. Együtt voltak, kölcsönösen megfigyelték egymást, de senki sem akarta a társalgást megkezdeni. Narbonne, ki szintén jelen volt, kísérletet tett, de szellemessége daczára nem sikerült neki a jeget megtörni. Ekkor belépett Récamier asszony, először is Fox-al beszélt, mindegyikhez intézett egy szót, a jelenlevőket alkalmas dicséret kíséretében egymásnak bemutatta, s a társalgás azonnal általánosan megindult: megtalálta a természetes kapocs!

Igy járt el mindig. Abbayei kis termében mindenre kiterjesztette figyelmét, rokonszenvének hálóját messze

kiveté. Iparkodott minden tehetséget, minden erényt, minden előkelőséget megismerni, magához édesgetni, leköteleni, világosságba helyezni, a maga környezetével összeköttetésbe és összhangba hozni, s szívében egy kis jegygyel megjelölni azt, kit magáénak tekintett. Kétséget nem szenved, hogy ebben van nagyravágyás, de mily imádandó nagyravágyás, kivált mikor ez a legkiválóbbakra irányul, de a mellett a legszerényebbeket sem hanyagolja el, sőt fölkeresi azokat is, kik szenvednek. Ez volt Récamier asszony változatos lelkületének jelleme, mely egyetemleges és egyszersmind igen sajátos is volt, semmit sem zárt ki, vagy mit mondok? mindent magához vonzott és mégis válogatós volt.

Sőt válogatóssága a maga nemében páratlan volt. Chateaubriand életének utolsó húsz évében Récamier asszony körének fő középpontja, életének nagy érdeke volt, melynek nem mondom hogy a többiekét mind föláldozta (nem áldozott föl senkit, csak önmagát), de melynek mindent alája rendelt. Chateaubriand nem volt ellenszenv és idegenkedés nélkül, sőt keserőségeket is érzett, a mi *Mémoires d'Outre-tombe* című művéből ma eléggé kiviláglik. Récamier asszony ez érzelmeket mérsékelte és javította. Mily leleményesen vette rá a megszólalásra, midőn hallgatott, és sejteni engedte a szeretetre méltó, jóakaró szavakat, melyeket előtte másokról bizalmasan mondott, de melyeket tanúk előtt nem mindig ismétel! Mennyire tetszelgett dicsőségében! Néha még az is sikerült neki, hogy valóban vidám hangulatot keltett benne, szeretetre méltóvá, egészen elégedetté és ékesenszólóvá tette; mind erre meg is volt a képessége, csak akarnia kellett. Az enyhe, szelid hatással, melyet rá gyakorolt, igazolta

Bernardin de Saint-Pierre szavait: »A nőben van valami könnyed vidámság, mely eloszlatja a férfi bánatát.« És Récamier asszonynak milyen szomorúsággal volt ez esetben dolga! ama szomorúsággal, melyet René az anyja méhéből hozott magával és mely az idővel csak fokozódott! Maintenant asszony sohasem volt oly találékony XIV-dik Lajos szórakoztatásában, mint Récamier asszony Chateaubriand-al szemben. Boileau Versaillesből jövéen így szólott: »Mindig azt vettem észre, hogy a király, ha nem dicsérete körül forgott a társalgás, eleinte unta magát, s csakhamar kész volt, hogy vagy kisöpri az ott levőket, vagy maga elmegy.« Minden nagy költő, mihelyt öregedni kezd, e tekintetben többé-kevésbbé hasonlít XIV-dik Lajoshoz. Récamier asszony naponkint ezerféle kedves módon megújította és fölfrissítette a költő dicsőítését. Új barátokat és bámulókat szerzett neki mindenfelől. Mindnyájunkat arany lánczczal lánczolt e szobrának lábaihoz.

Valaki, a kinek ítélete egyaránt gyöngéd és találó volt, s ki jól ismerte Récamier asszonyt, ezt mondá róla: »Jellemében megvan az, a mit Shakspeare az emberi jószág tejének (milk of human kindness) nevez, a gyöngéd és részvevő kellem. Látja barátainak hibáit, de azokat úgy ápolja bennök, mint ápolná testi bajaikat.« Irgalmas nővére volt tehát szenvedéseiknek, gyöngéiknek és némileg hibáiknak is.

Hogy ez eljárásnak utóbb megvesztegető kecsességgel vegyült hátrányai is voltak, hogy ez az enyhe, megnyugtató lég, míg egyrészt a lelkiültre szelídítőleg, finomítólag hatott, másrészt némileg elpuhulttá és hajlandóvá tette az öntetszelgésre, azt tagadni alig merném, annál kevésbbé, minthogy talán saját magamon is tapasztaltam. Récamier.

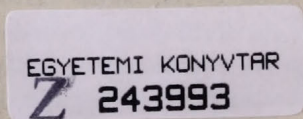
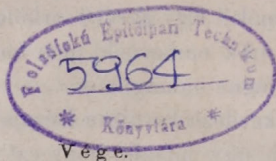
asszony szalonjában nem csupán az udvariasság, hanem a könyörület is némileg ártott az igazságnak. Valóban volt ott egy és más, a mit ő nem akart látni és a mi rá nézve nem létezett. Nem hitte, hogy baj van. Makacs ártatlanságában volt valami gyermekes. Vajjon panaszkodjunk-e miatta? Végre is, kérdem, fogunk-e találni ez életben még egy helyet, a hol ily diszes és szép látszat ölében oly igazi jószág kínálkoznék? Egy keserű erkölcsbíró, La Rochefoucauld mondá: »Az embernek nem lenne semmi öröme, ha néha nem hizelegne önmagának.«

Többen kérdezték, vajjon Récamier asszony szellemes volt-e? Nekem úgy látszik, hogy ezt már tudjuk. Nagyon szellemes volt, de szelleme nem önmaga miatt akart ragyogni, hanem megértette és törekedett érvényre juttatni mások szellemét. Keveset irt; már hozzá szoktatta magát minél kevesebbet írni; de az a kevés, a mit irt, jó volt. Kifejezései beszéd közben is szabatosak és találók valának. Megemlékezéseiben is előszeretettel kereste a finom vonást, a kedves vagy vidám szót, az érdekes helyzetet, és a többit elhanyagolta. Izléssel emlékezett vissza.

Csábítóan tudta hallgatni a beszélőt, a mi a beszédben nem jó volt, az nem került el figyelmét, de nem árulta el, hogy azt érezte. Érdeklődéssel kérdezősködött, és egész odaadással hallgatta a választ. Mosolya és hallgatagsága olyan természetű volt, hogy az ember tőle távozván szívesen tartotta szellemesnek.

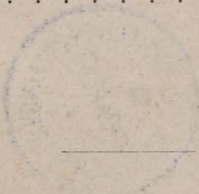
Ámbár mindenkinek volt alkalmja méltányolni ifjúságát és kedélyének szépségét, mégis erről szólni azokat illeti, kik azt közelebbről élvezték. Ballanche és Chateaubriand halála után, ámbár még társaságában voltak Ampère, Noailles herczeg és számosan mások, kik hozzá

vonzódtak, mégis lassankint kimerült és közeledett a halálhoz. 1849. május 11-ikén, hetvenkét éves korában halt meg. E páratlan nőt, kinek emléke mindig élni fog, míg lesz francia társadalom, üde fiatalságában Gerard festette le. Esményi szépségü mellszobrát Canova faragta. Achille Deveria, halála napján hú vázlatot készített alakjáról. E vázlat a szenvedést és a nyugalmat fejezi ki.

TARTALOM.

	Lap
De La Vallière asszony	1
De Scudéry kisasszony	28
Saint-Évremond és Ninon	53
La grande Mademoiselle.	78
De Maintenon asszony	103
Geoffrin asszony.	125
De Lambert és Necker asszonyok.	151
Le Couvreur Adrienne	178
De Sévigné asszony	205
Du Deffand marquise levelei	229
De Lespinasse kisasszony levelei	252
D'Épinay asszony emlékiratai	277
Necker asszony	300
De Boufflers grófnő	327
Récamier asszony	398

MOIATIA

